

ЕЛЛА ЛІБАНОВА

# БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:

МЕТОДОЛОГІЯ,  
МЕТОДИКА та  
ПРАКТИКА АНАЛІЗУ

Умань  
Видавець "Сочінський М.М."  
2020

*Рецензенти*

**А. М. Колот**, д-р екон. наук, проф.  
(ДВНЗ «Київський національний економічний університет  
імені Вадима Гетьмана»)

**О. В. Макарова**, д-р екон. наук, проф., член-кор. НАН України  
(Інститут демографії та соціальних досліджень  
імені М. В. Птухи НАН України)

**В. М. Новіков**, д-р екон. наук, проф.  
(Інститут демографії та соціальних досліджень  
імені М. В. Птухи НАН України)

*Рекомендовано до друку Вченою радою ІДСД НАН України  
Протокол № 9 від 16.07.2020*

**Лібанова Е. М.**

**Л 55** Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу /  
Е. М. Лібанова ; Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень  
ім. М. В. Птухи. – Умань : Видавець "Сочінський М.М.", 2020. – 456 с.

**ISBN 978-966-304-385-2**

Монографію присвячено проблемам визначення та вимірювання бідності населення України. Висвітлено сутність бідності як комплексного соціально-економічного явища, окреслено причинно-наслідкові зв'язки бідності з економічним зростанням, нерівністю, зокрема територіальною, ситуацією на ринку праці, масштабною міграцією, соціальним відчуженням. Особливу увагу приділено різноманітним проявам бідності включно з коротким життям, недоступністю якісної освіти, обмеженістю споживання.

Монографія дає відповіді на методичні питання вимірювання доходів і споживання, нерівності й факторів її формування, забезпечення коректності порівнянь споживання різних за чисельністю та складом домогосподарств. Запропоновано низку критеріїв бідності та відповідних методик їх обчислення і застосування. Наведено результати дослідження природи, історичних трансформацій та чинників нерівності, зокрема її форм і проявів, інфляційної зумовленості й ролі оподаткування.

Центральне місце в монографії посідають аналітичні напрацювання щодо бідності та бідних в Україні. Охарактеризовано економічне підґрунтя української бідності, взаємозв'язки і суперечності бідності й освіченості, притаманні суспільствам із випереджальним розвитком якості робочої сили і збереженням застарілої неефективної економіки, а також параметри монетарної і деприваційної бідності. Поряд із загальними оцінками висвітлено профілі, чинники та ризики бідності. Наведено результати дослідження специфіки психології бідних в Україні.

У контексті формування різних життєвих стратегій висвітлено різні аспекти формування й реалізації міграційних настанов, впливу трудової міграції на добробут і можливості подолання бідності, на спосіб життя родин мігрантів, оцінено міграційні перспективи України.

Окремо акцентовано на перших результатах досліджень впливу пандемії COVID-19 на поведінку і рівень життя населення України. Значну увагу приділено політиці подолання бідності та підтримки бідних верств населення, зокрема логіці її формування й оцінці ефективності.

Для фахівців із державного управління, соціальної політики, статистики, науковців, викладачів і дослідників, усіх, хто цікавиться проблемами бідності населення.

**УДК 364.22**

## Зміст

<i>Перелік скорочень, умовних позначень, одиниць.....</i>	<b>5</b>
<i>Вступ .....</i>	<b>7</b>
<b><i>Розділ 1. Теоретичні засади визначення бідності.....</i></b>	<b>12</b>
1.1. Природа бідності .....	12
1.2. Бідність у сучасних концепціях розвитку.....	17
1.3. Розширення концепції бідності шляхом включення проблем соціального відторгнення (соціальної ізоляції) .....	26
1.4. Нерівність: масштаби, причини та наслідки.....	33
1.5. Економічне зростання, ситуація на ринку праці та бідність.....	45
1.6. Економічна активність, оплата праці й соціальне відторгнення.....	48
<b><i>Розділ 2. Статистичне визначення бідності та нерівності....</i></b>	<b>58</b>
2.1. Методологічні засади .....	58
2.2. Форми бідності .....	62
2.3. Індикатори бідності.....	90
2.4. Урахування чисельності та складу домогосподарства (родини).....	96
2.5. Ризики бідності.....	103
2.6. Індикатори соціального відторгнення.....	105
2.7. Індикатори нерівності.....	109
<b><i>Розділ 3. Український вимір нерівності .....</i></b>	<b>119</b>
3.1 Трансформація нерівності: від помірно розшарованого до егалітарного і далі – до сучасного поляризованого суспільства.....	119
3.2. Нерівність за доходами.....	145
3.3. Невідповідність суб'єктивних і об'єктивних оцінок нерівності .....	156
3.4. Чинники нерівності.....	158
3.5. Диференціація населення України за харчуванням...	171
3.6. Нерівність у доступі до інформації.....	176
3.7. Нерівність у відповідальності .....	178

3.8. Основні наслідки нерівності.....	181
<b>Розділ 4. Бідність і бідні в Україні.....</b>	<b>188</b>
4.1. Економічне підгрунття української бідності .....	188
4.2. Низька тривалість життя – ознака поширення бідності й соціального відторгнення .....	195
4.3. Освіченість і бідність: взаємозв'язки й суперечності ..	206
4.4. Монетарна бідність – бідність за доходами .....	220
4.5. Оцінювання немонетарної бідності в Україні.....	229
4.6. Профілі й чинники української бідності .....	240
4.7. Ризики бідності.....	259
4.8. Психологія українських бідних.....	268
<b>Розділ 5. Трудова міграція – втеча від бідності.....</b>	<b>276</b>
5.1. Формування міграційних настанов .....	276
5.2. Внутрішньоукраїнська міграція .....	281
5.3. Масштаби й напрями зовнішньої трудової міграції з України.....	288
5.4. Причини масштабних зовнішніх міграцій .....	292
5.5. Освітня міграція .....	298
5.6. Міжнародні потоки приватних грошових переказів..	302
5.7. Вплив масштабної міграції на можливості подолання бідності у країні/регіоні/поселенні походження мігрантів..	314
5.8. Зміни масштабів міграції через COVID-19.....	323
5.9. Оцінка міграційних перспектив України .....	326
<b>Розділ 6. Політика подолання бідності: межі можливого.....</b>	<b>331</b>
6.1. Подолання бідності в контекст забезпечення прав людини.....	331
6.2. Мінімізація макроекономічних бар'єрів подолання бідності .....	334
6.3. Забезпечення справедливого розподілу економічних результатів .....	346
6.4. Первинний перерозподіл доходів .....	355
6.5. Вторинний перерозподіл доходів – підтримка нужденних.....	360
6.6. Соціальні зобов'язання української держави: відповідь на очікування населення.....	381
6.7. Внесок соціальної допомоги у доходи населення.....	387

6.8. Оцінка та напрями трансформації чинної системи пільг і допомог .....	389
6.9. Оцінювання політики подолання бідності .....	394
<b><i>Висновки</i> .....</b>	<b>406</b>
<b><i>Література</i> .....</b>	<b>432</b>

## Перелік скорочень, умовних позначень, одиниць

ВВП	Валовий внутрішній продукт
ВІЛ/СНІД	Вірус імунодефіциту людини / Синдром набутого імунодефіциту
ВНЗ	Вищий навчальний заклад
ВНП	Валовий національний продукт
ВПО	Внутрішньо переміщені особи
Держстат	Державна служба статистики України
ЄБРР	Європейський банк реконструкції та розвитку
Євростат (Eurostat)	Статистична організація Європейської Комісії
ЄС	Європейський Союз
ЗВО	Заклад вищої освіти
ЗМІ	Засоби масової інформації
ЗСУ	Збройні сили України
ІКТ	Інформаційно-комунікаційні технології
ІХС	Ішемічна хвороба серця
КПП	контрольно-пропускний пункт
МВФ	Міжнародний валютний фонд
Мінсоцполітики	Міністерство соціальної політики України
МОП	Міжнародна організація праці
НАН	Національна академія наук
НАТО (NATO)	Організація Північноатлантичного договору (North Atlantic Treaty Organization)
НЕП	Нова економічна політика
ОЕСР	Організація економічного співробітництва та розвитку

ООН	Організація Об'єднаних Націй
ОРДЛО	Окремі райони Донецької та Луганської областей
ОТГ	Об'єднані територіальні громади
ОУЖД	Обстеження умов життя домогосподарств
ПДФО	Податок на доходи фізичних осіб
ПІІ	Прямі іноземні інвестиції
ПКС	Паритет купівельної спроможності
ПМ	Прожитковий мінімум
ПРООН (UNDP)	Програма розвитку ООН (United Nations Development Programme)
РФ	Російська Федерація
СБУ	Служба безпеки України
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦВХ	Цереброваскулярна хвороба
ЦСУ	Центральне статистичне управління
COVID-19	Коронавірусна хвороба 2019, спричинена коронавірусом SARS-CoV-2
га	гектар
грн	гривня
дол.	долар США
кг	кілограм
ккал	кілокалорія
л	літр

# Вступ

Бідність породжує сором.  
Той, хто соромиться, втрачає мужність.  
Немужній страждає від принижень.  
Приниженим усі нехтують.  
Знехтуваний впадає у відчай.  
Той, хто впав у відчай, втрачає розум.  
Той, хто втратив розум, гине.  
Так, бідність – джерело всіх бід.  
*Давньоіндійська мудрість.*

**К**лючовим завданням сучасної соціально-економічної політики світове співтовариство визнає подолання бідності, яка ототожнюється з неможливістю підтримки способу життя, притаманного конкретному суспільству в конкретний період часу. Попри титанічні зусилля світової спільноти та величезні витрати, понад 700 млн людей і досі мають вкрай низькі доходи, які не дають їм змоги навіть нормально харчуватися; щороку майже 5 млн дітей помирають, не доживши до 5 років, від захворювань, яким можна запобігти або які можна вилікувати; половина дітей залишають школу, не маючи базової грамотності та обчислювальних навичок. Звісно, більшість бідних зосереджені в бідних країнах, але навіть у цілком благополучних США, Канаді, країнах ЄС, Швейцарії тощо є достатньо тих, хто не може самостійно забезпечити добробут своїй родині, хто потребує допомоги суспільства і навіть за її надходження злидарює.

Відповіді на такі фундаментальні запитання, як «кого вва-



жати бідним?» та «де проводити межу бідності?» не є однозначними й великою мірою залежать від пануючих у суспільстві ідеологічних норм і політичних пріоритетів. Є достатньо прикладів неефективності соціальної політики, пов'язаної саме з помилками у визначенні масштабів бідності та розумінні механізму її формування, зокрема визначення та розуміння дії факторів бідності, класифікації бідних верств населення. Так, у 1960–1970-х роках у світі (а в Україні ще нещодавно) панувала впевненість у тому, що економічний розвиток, який вимірюється зростанням ВВП, автоматично долає бідність. Але ці традиційні для ліберальної доктрини переконання виявляються недієздатними: багаті багатіють, середні, які в Україні ще і не встигли належним чином сформуватися, переходять або до групи багатих, або – значно частіше – зубожіють, бідні ж зазвичай не можуть вибратися з пастки. Отже, для подолання масштабної бідності або хоча б для її суттєвого зменшення у світі потрібні інші підходи, більш ефективні й цілеспрямовані, а можливо, засновані на інших постулатах. І в цьому контексті важко переоцінити значення комплексних системних досліджень, що дають нову інформацію як про саму проблему, так і про її чинники.

Сучасне визначення бідних верств спирається на позбавлення не з власної волі найнеобхіднішого: належного житла, їжі, одягу, доступності якісної медичної допомоги та освіти тощо. Відповідно наслідками бідності є погане здоров'я, коротке життя, низький трудовий і людський капітал, часто – недостатня конкурентоздатність на ринку праці, а отже, підвищені ризики безробіття, несприятливих умов та низької оплати праці. У результаті формується хронічна, спадкоємна, багатопокілнна бідність, коли діти з бідних родин, позбавлені належних умов розвитку, не можуть повністю реалізувати свій потенціал і ви-

являються приреченими на бідкування уже в своєму дорослому житті; вони не мають змоги належним чином забезпечити необхідне своїм нащадкам, і ті теж будуть бідними. Але бідність має і психологічні прояви, пов'язані з невпевненістю у власних можливостях забезпечити прийнятний рівень життя собі та своїм близьким у майбутньому, убезпечитися від злиденності й зубожіння. Отже, сьогодняшня бідність загрожує перетворитись і на проблему майбутнього.

Попри те, що після руйнування колишнього соціалістичного табору минуло 30 років, усе ще істотно відрізняються бідні у постсоціалістичних країнах та в інших частинах світу. Ці люди часто мають достатньо високу професійно-освітню підготовку і працюють в установах т. зв. бюджетної сфери, отримуючи зарплату, значно нижчу за середні показники в економіці, а після досягнення пенсійного віку – мінімальну або близьку до неї пенсію, хоча їх стаж перевищує 40–45 років.

Україна, на жаль, є однією з найбідніших європейських країн із доволі високим рівнем бідності населення. Значний спад виробництва за умов економічної кризи, яка триває з невеликими перервами ось уже три десятиріччя (обсяг ВВП у розрахунку на одну особу є усе ще нижчим за рівень 1991 року, а тим більше – за рівень кінця 1970-х, до початку затяжної кризи, яка, власне, і зруйнувала економічний фундамент СРСР), інфляція, котру вдається втримувати на відносно невисокому рівні тільки завдяки зажорсткій монетарній політиці, що своєю чергою негативно відбивається на бізнес-середовищі, чи не найнижча в Європі продуктивність праці, масштабна тіньова економічна діяльність і масове ухилення від сплати податків у поєднанні з монопольним становищем окремих галузей та підприємств за відсутності ефективного регулювання їхньої діяльності відпо-

відними державними структурами – усім цим абсолютно закономірно зумовлені вкрай низькі показники обсягу ВВП на одну особу, рівня оплати праці (як мінімального, так і середнього), платоспроможного попиту населення й обсягів споживання за його одночасно низької якості та застарілої структури.

До цих негативних наслідків соціально-економічної політики додався процес поляризації колишнього демонстративно егалітарного суспільства, який характеризується, з одного боку, стрімкою концентрацією коштів і майна в руках нечисленних груп населення, а з іншого – масштабною бідністю та незадоволенням своїм життям більшості населення країни.

Знання та практичні навички, кваліфікація широких верств населення виявилися непотрібними. Люди втрачають відчуття належності до суспільства – їм видається, що вони нікому не потрібні. Комплекс невдахи поряд із втратою достойної соціальної ролі та статусу часто породжує сором, стан пригніченості. Зловживання алкоголем, родинні конфлікти та випадки самогубства – ось лише деякі прояви підвищеної соціальної та психологічної напруги. Розпадаються родинні зв'язки, залишаються без догляду діти: через бідність багато новонароджених залишають у пологових будинках або віддають до дитячих будинків та інтернатів (наразі в інтернатах значно більше дітей, які мають батьків, ніж сиріт), багато дітей живуть на вулицях.

Хоча бідність з'явилась у країні не сьогодні й не є тільки наслідком прорахунків у проведенні реформ, нині вона перетворилася на один із найважливіших чинників формування соціальної напруги й соціальної нестабільності в суспільстві, масштабної зовнішньої трудової міграції, яка що далі, то більше переходить у стаціонарну форму, дуже високої смертності населення й посилення процесів депопуляції.

Спілкування з бідними свідчить про формування розколу суспільства, зокрема через те, що бідні вважають себе ізольованими від решти громадян, забутими державою, причому такої думки дотримуються не тільки особи старшого віку, а й молодь. Через відсутність необхідної самоорганізації та закономірний брак коштів представники бідних верств не беруть участі у неформальних механізмах взаємодопомоги. Водночас розкіш, якою оточують себе багаті верстви, значно посилює соціальну напругу. В очах бідних чи не єдиним джерелом багатства, принаймні в Україні, є протизаконна діяльність.

Бідні ймовірно не більше за інші верстви стикаються з фактами корупції, але хабарі сильніше впливають саме на їх бюджети. До того ж бідні постійно потерпають від черствості та жорстокого ставлення з боку владних структур практично в усіх сферах життя – звернення до органів соціальної допомоги та пенсійного забезпечення, відвідування медичних закладів, спроби відкрити власну справу чи контакт з органами охорони порядку.

Навряд чи можна розраховувати на викорінення бідності і в Україні. Завдання радше полягають у зменшенні чисельності злидених, у допомозі тим, хто самотійно не може впоратися зі своїми проблемами, а найголовніше – у справедливому розподілі результатів економічного зростання, який нікого не залишить осторонь.

## РОЗДІЛ 1

# ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ

### 1.1. Природа бідності

**У** всі часи – з глибокої давнини і до сьогодення – людство стикалося з бідністю й злиденністю, а питання про хліб насущний мучило людину<sup>1</sup>. Цими проблемами (визначенням бідності й бідних, осмисленням причин бідності, виробленням політики її подолання або, принаймні, пом'якшення) переймалися філософи чи не всіх античних цивілізацій: і Єгипту, й Індії, і Китаю, і Греції, і Риму. І завжди суспільства визначали не тільки свою позицію щодо бідних, а й дії, які мали їх підтримувати. Так, даючи древньому народу Ізраїлю свій Закон, Єгова велить, аби хлібороби під час збору врожаю не жали свої поля до кінця, не оббивали дочиста оливкові дерева та обирали виноградники. Ці правила віддзеркалювали піклування про приходьків, сиріт, удів та інших знедолених<sup>2</sup>. Бог говорив ізраїльтянам: «Жодної вдови та сироти не будеш гнобити, якщо ж ти справді гнобитимеш їх, то коли вони, кличучи, кликатимуть до Мене, то конче почую їхній зойк, і розпалиться гнів Мій, і повбиваю вас мечем, і стануть жінки ваші вдовами, а діти ваші сиротами»<sup>3</sup>. Ісус, звертаючись до багатого начальника, говорить: «Розпродай усе, що ти маєш, і вбогим роздай, – і матимеш скарб свій на небі. Вер-

<sup>1</sup> Бердяев Н. Философия неравенства. Письмо девятое. О социализме. URL: [https://librebook.me/filosofia\\_neravenstva/vol1/9](https://librebook.me/filosofia_neravenstva/vol1/9)

<sup>2</sup> Левит 19:9-10 URL: <https://bible.by/ubo/3/19/>; Повторення закону 24:19-21 URL: <https://bible.by/ubo/5/24/>

<sup>3</sup> Вихід 22:21-23. URL: <https://bible.by/ubo/2/22/#22>

тайся тоді, та йди вслід за Мною»<sup>4</sup>. Не оминули проблеми бідності і християнства. Загалом раннє християнство підносило аскетизм на противагу розбещеності й розкошуванню багатих верств язичницьких суспільств, а усвідомлену, добровільну бідність трактувало як стан, незрівнянно вищий за стан багатства, як особливий християнський подвиг, здійснюваний страждальцем, і підкреслювало, що виключно й саме бідний бере на себе турботу про багатих, зносячи за них молитву Богові. Доволі близьке ставлення до бідності й бідних зустрічається у Корані, де підкреслюється, що бідні мусульмани увійдуть у Рай на пів дня раніше за багатих, а ці пів дня становлять п'ятсот років<sup>5</sup>. Для бідних вислів пророка Мухаммада, якого віряни вважають останнім посланцем Бога, дає надію на те, що гідне й терпляче земне життя забезпечить місце в раю. На принципах допомоги всім без винятку нужденним – від хворого до того, хто перебуває у тюрмі, – побудовано всю ідеологію соціальної підтримки, яка формувалася 14 сторіч тому з коранічних приписів та висловів пророка Мухаммада.

У широкому розумінні бідність віддзеркалює невідповідність можливостей окремих груп та верств населення задовольняти свої потреби на досягнутому масовому (середньому) рівні. Але водночас бідність пов'язана і з нерозвиненістю самих потреб, прагненням досягти переважно матеріальних цілей, нехтуючи (мінімізуючи) духовні й соціальні, як це і впливає з теорії А. Маслоу. У спробі ієрархізації мотивів людської поведінки А. Маслоу на перший – базовий – рівень ставив фізіологічні потреби (їжа, сон тощо), більш високими вважав потреби у безпеці, любові та повазі й тільки на вищий щабель виносив

<sup>4</sup> Євангеліє від Луки 18:22. URL: <https://bible.by/ubo/42/18/#22>

<sup>5</sup> Бедність. Академія Корана. 2017. URL: <https://ru.quranacademy.org/encyclopedia/article/Faqr>

т. зв. метапотреби (у досконалості, справедливості, красі, правді), пояснюючи появу цих потреб виключно досягненням певної міри розвитку й задоволення нижчих<sup>6</sup>. Якщо в основі метамотивації лежать потреби розвитку і цінності зростання, то концентрація переважно (виключно) на задоволенні фізіологічних потреб, вимушено поширена серед бідних верств, може супроводжуватися відсутністю (руйнацією, розривом) соціальних зв'язків. Своєю чергою, це спричиняє не лише низький рівень матеріального забезпечення бідних верств, а й специфічну систему їхніх цінностей та пріоритетів, формування особливого соціального світу й особливої культури – субкультури бідності, способу життя, що передбачає адаптацію до існуючої ситуації, інколи навіть нехтування реальними можливостями її зміни. У т. зв. теорії культури бідності О. Льюїса<sup>7</sup> акцент зроблено не тільки на матеріальних нестатках, а й на соціальній, культурній і психологічній обмеженості та пасивності: звиклі до бідності люди начебто й хочуть змінити своє життя, але здебільшого не виявляють необхідної наполегливості, не здійснюють реальних зусиль. Отже, специфічна культура бідності починає відтворювати бідність<sup>8</sup>.

Часто саме духовна бідність виокремлюється як прояв і наслідок зосередженості виключно на первинних потребах.

Цивілізаційний прогрес не можна ототожнювати тільки з накопиченням матеріальних благ і підвищенням рівня їх споживання. Інакше будь-яке стародавнє суспільство є бідним за сучасними стандартами життя та споживання: антична Греція,

<sup>6</sup> Маслоу А. Г. *Дальние пределы человеческой психики*. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. 432 с. URL: [https://www.koob.ru/maslow/dalnie\\_predeli](https://www.koob.ru/maslow/dalnie_predeli)

<sup>7</sup> Lewis, O. (1959). *Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York: Basic Books.

<sup>8</sup> Соціальна психологія бідності: монографія / Т. І.Белавіна та ін.; за ред. В. О. Васютинського; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2016. 294 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/705313/1/VasutMon2016maket.pdf>

наприклад, попри розквіт культури, мистецтва, науки – тотально бідне суспільство порівняно з будь-якою сучасною європейською спільнотою. Проте саме духовне багатство компенсує матеріальні нестатки і навпаки, його відсутність зводить нанівець усі переваги фінансового благополуччя.

Перефразуючи відомий вислів про те, що заможною є не та людина, яка має багато грошей, а та, чиї бажання відповідають статкам, здавалося б, можна визначити бідну особу як таку, чиї статки не забезпечують реалізації її потреб. Однак саме зростання потреб – безумовно, не тільки матеріальних (первинних, фізіологічних) – є головним важелем прогресу і саме прагнення їх задовольнити мотивує людину до активної пропозиції робочої сили на ринку праці, до інтенсифікації своєї діяльності. Кожний менеджер з персоналу знає, що запорукою ефективного управління є морквина, яка висить перед працівником, і роль цієї морквины може грати майбутнє підвищення доходів, соціального статусу, моральне заохочення, отримання певних додаткових благ (корпоративний телефон, автомобіль, окремий кабінет тощо). Зрозуміло, що для отримання згаданої морквины потрібні й інвестиції у власний трудовий, інтелектуальний, людський та соціальний капітал (покращання здоров'я, підвищення кваліфікації, набуття авторитету в колективі), і певні зусилля щодо реалізації як наявних можливостей, так і нових, які з'являться завдяки цим інвестиціям. Зважаючи на це, бідною можна вважати особу, яка не хоче активізувати свої зусилля попри те, що її статки не забезпечують реалізації потреб.

Бідність як наслідок різниці у становищі членів суспільства завжди й усюди була супутницею історичного розвитку. Люди мають різні розумові та фізичні здібності, у молоді більше можливостей для підвищення свого добробуту, ніж у осіб похилого



віку, пенсіонери зазвичай володіють більшим соціальним капіталом, мають більше майна та накопичень, ніж ті, хто тільки розпочинає трудову діяльність, у сімей із дітьми витрати більші, ніж у бездітних, здорові люди мають більше можливостей для заробітку, ніж хронічно хворі й особи з інвалідністю, у повних родинах добробут у середньому вищий, ніж у неповних, у вихідців із заможних сімей і стартові умови, і подальший рух соціальними сходами значно кращі, в економічно розвинутих регіонах імовірність високих заробітків більша, ніж у депресивних. Цей ряд можна продовжити.

Але бідність не тільки руйнує соціальні зв'язки (розділяє людей). Вона є вагомим мотивом прагнення кращої долі, а отже, у багатьох випадках – і дуже дієвим важелем активізації поведінки, зокрема на ринку праці. Красномовним прикладом є земляцтва трудових мігрантів. Однак часто бідність провокує апатію, переконаність у неможливості самотужки покращити своє становище і відповідне очкування чийось допомоги, чийогось лідерства тощо. І якщо такий лідер з'являється й належним чином тисне на больові точки, то бідні верстви значно простіше спонукати на протиправні або революційні дії. Доведення цієї тези має широке історичне підґрунтя, зокрема пов'язане з тероризмом. Професійні терористи далеко не завжди з ідейних міркувань ризикують власним життям – значно частіше вони, продумано впливаючи на психологію бідних верств, формують серед них добровільні жертви. У цьому сенсі бідність необхідно розглядати як основну загрозу соціальній стабільності.

Бідні люди часто стикаються з соціальними обмеженнями, з неможливістю брати участь у суспільному житті. Це зв'язує бідність із соціальною ізоляцією. Одним із найбільш ефективних напрямів зниження бідності є залучення бідних людей до

соціально-економічного і політичного життя громади, регіону, країни.

## 1.2. Бідність у сучасних концепціях розвитку

Мірою зростання рівня життя і задоволення первинних потреб (у їжі, в одязі, в житлі) на перший план виходять цінності іншого порядку (прагнення до політичної та економічної свободи, творчості, дозвілля й поваги, залучення до культури та науки, творча і суспільна активність, збереження природи і життя у злагоді з нею тощо), тобто сукупність людських потреб поступово розширюється за рахунок нематеріальних цінностей. Відповідно, проблема бідності набуває нового, комплексного значення, а необхідність задоволення проблем людини формалізується у концепції людського розвитку.

Ця концепція не є революційно новою – її витoki можна знайти ще в ранніх періодах історії багатьох культур. Так, на думку Аристотеля (384–322 до н. е.), багатство не є тим добром, якого ми шукаємо, воно тільки лише корисне для пошуків чогось іншого<sup>9</sup>. Тим самим Аристотель визнавав економічне зростання засобом, а не метою розвитку людства. Одним із компонентів цієї мети було зменшення масштабів бідності. Загалом такий підхід був достатньо поширеним у працях великих греків.

Пізніше подібні думки висловлювали засновники кількісної економіки – В. Петті (1623–1687)<sup>10</sup>, А. Кетле (1796–1874)<sup>11</sup>,

---

<sup>9</sup> Аристотель. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. Политика. URL: <http://philosophy.ru/library/sobranie-sochineniy-v-4-tomakh-tom-4/>

<sup>10</sup> Петті В. Экономические и статистические работы. Москва: Директ-Медиа, 2007. 324 с.

<sup>11</sup> Кетле А. Человек и развитие его способностей, или опыт общественной физики. С.-Петербургъ: Издание О. И. Бакста, 1865. 228 с. URL: [https://rusneb.ru/catalog/000199\\_000009\\_003835498/](https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003835498/)

А. Сміт (1723–1790)<sup>12</sup>, Т. Р. Мальтус (1766–1834)<sup>13</sup>, Д. С. Мілля (1806–1873)<sup>14</sup> та їх послідовники. Намагаючись оцінити роль людини в суспільному прогресі, вони вважали її не тільки джерелом, а й частиною суспільного багатства.

Людські потреби визнавали метою суспільного виробництва також представники інших шкіл. Так, маржиналісти, зокрема В. Ф. Ллойд (1794–1852), сформулювавши принципи раціональної поведінки людини в ринковій економіці, ідею корисності та постулати теорії граничної корисності<sup>15</sup>, впригол підвели світ до теорії споживчої поведінки, яку вже в наші часи розвинув у своїх роботах А. Дітон, лауреат Нобелівської премії з економіки 2015 року за дослідження споживання, бідності й добробуту<sup>16</sup>. Один із засновників неокласичного напрямку, А. Маршалл (1842–1924), синтезувавши численні ідеї щодо ролі людини в економіці, безпосередньо зв'язав накопичення багатства з розвитком людини. Йому належить вислів, що вироблення багатства – це лише засіб підтримки життя людини, задоволення її потреб та розвитку її сил – фізичних, розумових і моральних. Сама ж людина – головний засіб виробництва цього багатства і вона ж є кінцевою метою багатства<sup>17</sup>. Дж. М. Кейнс (1883–1946) визнавав найважливішими умовами економічного

---

<sup>12</sup> Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. 684 с. URL: <https://institutiones.com/download/books/699-smit-issledovaniya-o-prichinah-bogatstva-narodov.html>

<sup>13</sup> Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения. Москва: Директ-Медиа, 2007. 461 с. URL: <http://www.pseudology.org/Reklama/MaltusNarodZakon2.pdf>

<sup>14</sup> Милль Дж. С. Основы политической экономии: в 3 т. Москва: Прогресс, 1980–1981. Т. I. 495 с.

<sup>15</sup> Lloyd, W. F. (1833). A Lecture on the Notion of Value as Distinguished Not Only From Utility, but also from Value in Exchange. *socialsciences.mcmaster.ca*. Retrieved from <https://socialsciences.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/lloyd/value>

<sup>16</sup> Див., наприклад, Дитон А. Великий побег: Здоровье, богатство и истоки неравенства. Москва: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2016. 368 с. URL: [http://www.rusliberal.ru/books/Great\\_Escape.pdf](http://www.rusliberal.ru/books/Great_Escape.pdf)

<sup>17</sup> Маршалл А. Принципы политической экономии: в 3 т. Москва: Прогресс, 1983. Т. I. 415 с.

зростання розвиток та реалізацію здібностей людини, включно з реалізацією можливостей її особистого вибору<sup>18</sup>.

Важливою віхою на шляху до формування нових поглядів на сенс прогресу стало введення до наукового обігу Т. Шульцем (1902–1998), лауреатом Нобелівської премії з економіки 1979 року за новаторські дослідження економічного устрою країн, що розвиваються, поняття «людський капітал» для позначення сукупності знань і кваліфікацій, яка виконувала подвійну функцію: засобу виробництва і предмета тривалого користування. Знання та компетентність були визнані принципово важливим джерелом економічного зростання, а відтак, визначена економічна роль освіти, науки й охорони здоров'я, які до того трактувалися виключно як галузі, що споживають, але не виробляють. Накопичення людського капіталу здійснюється на основі інвестицій, передусім у набуття знань і кваліфікацій, шляхом здобуття шкільної та післяшкільної освіти, охорони здоров'я, міграцій, поширення інформації щодо функціонування економіки, ринку праці тощо, які забезпечують розвиток інтелектуальних та фізичних здібностей людини і можливості їх реалізації, підвищення ефективності праці й у кінцевому підсумку – істотне підвищення рівня та якості життя. Наявність вищої освіти у широких верств населення, передусім молоді, як ознаки високої кваліфікації робочої сили є необхідною передумовою розвитку, тобто всі країни мають формувати політику стимулювання підвищення рівня професійно-освітньої підготовки, навіть якщо це потребує вагомих бюджетних витрат. Набула поширення концепція так званої безперервної освіти, яка трактує підвищення професійно-освітнього рівня як економічно доцільну діяльність людини протягом усього життя. Загалом саме

---

<sup>18</sup> Див., наприклад, Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. Москва: Эксмо, 2007. 960 с.

концепція людського капіталу безпосередньо зв'язала інвестиції у власний розвиток із запобіганням та зниженням бідності.

Наступним кроком стала концепція базових потреб – фундаментальна ідея програмної доповіді Міжнародної організації праці (МОП) «Зайнятість, зростання і базові потреби» (1976 рік)<sup>19</sup>. Ця концепція передбачає необхідність спрямування соціально-економічної політики, по-перше, на обов'язкове забезпечення певних мінімальних (первинних) потреб у харчуванні, одязі, житлі та побутовій техніці, по-друге, на поліпшення суспільних послуг (забезпечення якісною питною водою, підтримка належного санітарного стану місць проживання, розвиток суспільного транспорту, охорони здоров'я, освіти). Більшість міжнародних організацій пов'язують задоволення цих потреб із дотриманням прав людини і вважають надзвичайно важливим активізацію поведінки самої людини, залучення її «у розвиток через участь» на рівні як прийняття рішень, так і їх практичного втілення. Тим самим концепція базових потреб визначає необхідною складовою подолання бідності трансформацію (за допомогою публічної політики) способу життя бідних верств.

Принциповий вплив на формування сучасного погляду на розвиток як на процес, в центрі якого знаходиться людина, максимальна реалізація її прав та потреб, розвиток та реалізація здібностей, справили теоретичні розробки А. Сена, лауреата Нобелівської премії з економіки 1998 року за роботи, присвячені голоду, теорії людського розвитку, економіці добробуту, механізмам бідності та політичному лібералізму, зокрема його концепція розширення вибору<sup>20</sup>. Так, науковець запропонував

<sup>19</sup> Employment Growth and Basic Needs: a one-world problem. Report of the Director-General of the International Labour Office. (1976). International Labour Office and Tripartite World Conference on Employment, Income Distribution, and Social Progress and the International Division of Labour. Geneva, ILO. vi + 177 p.

<sup>20</sup> Див., наприклад, Sen, A. (2003). Development as Capability Expansion. Readings in Human Development. S. Fukuda-Parr et al (Eds.). New Delhi and New York: Oxford

оцінювати добробут за можливостями людей вести той спосіб життя, який більшість вважає достойним (тобто за рівнем небідності), а не за розміром валового внутрішнього продукту (ВВП) на одну особу чи іншими макропоказниками. Дохід, згідно з поглядами А. Сена, має трактуватися не як кінцева мета, а як засіб розширення вибору (більша свобода вибору і більше варіантів для вибору мети і способу життя) кожної людини щодо охорони здоров'я, освіти, економічної та суспільної діяльності, тобто розвиток є процесом розширення можливостей, а не підвищення економічного добробуту<sup>21</sup>.

Результатом усіх цих наукових розробок стало створення наприкінці 1980-х років концепції людського розвитку, яка формує парадигму розвитку цивілізації однією тезою: «Справжня мета розвитку – розширення можливостей вибору у людини»<sup>22</sup>, що, зокрема, спрямоване на можливості кожному прожити довго, здорове і творче життя. І в цьому контексті концепції людського розвитку й економічного зростання мають принаймні дві принципові відмінності<sup>23</sup>.

По-перше, є різними визначення мети розвитку: якщо економічні теорії ставлять за мету збільшення обсягів ВВП та національного багатства, то теорія людського розвитку – забезпечення можливостей жити довго і не хворіти, мати доступ до накопичених людством знань та технологій тощо. Можливості й вибір тісно пов'язані і між собою, і зі свободою – як щодо захисту від негативних умов життя (голоду, бідності, війни, за-

---

University Press. Retrieved from [http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Sen-2003\\_Development-as-Capability-Expansion.pdf](http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Sen-2003_Development-as-Capability-Expansion.pdf)

<sup>21</sup> Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.

<sup>22</sup> Human Development Report 1991. *Financing Human Development*. New York: UNDP, 1991. [hdr.undp.org. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/220/hdr\\_1991\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/220/hdr_1991_en_complete_nostats.pdf)

<sup>23</sup> Гриффин К. Введение в проблему человеческого развития // Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: учеб. пособие. Глава 1. Москва: Права человека, 2000. 464 с.

бруднення навколишнього середовища *etc.*), так і щодо доступу до позитивних умов (вільного вибору свого життєвого шляху, місця проживання, освіти, професії, місця роботи *etc.*). Отже, у кінцевому підсумку розвиток – це питання свободи, зокрема і свободи вибору товарів та послуг, але не тільки. Видається, що ключовим елементом є свобода розвитку та задоволення потреб у цілому, тобто свобода від бідності у широкому розумінні.

По-друге, розрізняються уявлення про основні інструменти розвитку. На відміну від економічних теорій концепція людського розвитку визнає ними інвестиції не в машини та обладнання, а в освіту та професійну підготовку. Аргументом на користь концепції людського розвитку є досвід країн, що здійснювали масштабні інвестиції саме в людський капітал і досягли стійких високих темпів зростання економіки, хоча згідно з економічними теоріями мали б програти міжнародну конкуренцію (безумовно, це не означає нехтування технологічним розвитком).

Моделі, які серед вирішальних чинників зростання визначають людський капітал, пояснюють це компенсаційним впливом вищого рівня освіти на зниження граничного доходу на капітал, демонструючи, як освіта дозволяє ефективно використовувати позитивні зовнішні фактори у рамках усього процесу виробництва. Освічені люди ефективніше використовують капітал (і фізичний, і людський, і соціальний), вони більш схильні до впровадження інновацій, пошуку нових, досконаліших форм виробництва, їх приклад стимулює інших працівників до більш продуктивної праці. Отже, підвищення рівня освіти веде до підвищення ефективності усіх факторів виробництва.

Відповідно нерівність у добробуті багатих і бідних країн значною мірою пояснюється неоднаковими можливостями ін-

вестування у людський капітал, тобто неоднаковими ресурсами підвищення продуктивності економіки, зокрема пов'язаними із використанням нових технологій.

Концепція людського розвитку стала основою першої світової Доповіді про людський розвиток 1990 року (наразі ці доповіді є щорічними). Вона трактує людський розвиток як мету та критерій суспільного прогресу, як засіб збільшення доходу, що набуває цінності лише за реального впливу на добробут людей. Людський розвиток визначається як процес зростання людських можливостей – людина має прожити довге життя, не хворіти, бути освіченою, користуватися політичними та економічними свободами, правами людини, суспільною повагою до особистості. Людський розвиток являє собою процес розширення вибору, так і досягнутий рівень добробуту<sup>24</sup>. Відповідно метою розвитку визнається стале зростання якості життя всього населення. За результатами численних досліджень, темпи економічного зростання за минулі 30 років слабко корелюють зі зміною таких важливих характеристик прогресу, як політична й соціальна стабільність, освіта, тривалість життя, дитяча смертність, гендерна рівність тощо, а масштаби бідності у світі залишаються дуже високими. Проте, імовірно, це свідчить про невдалий вибір індикаторів економічної ситуації або, принаймні, про те, що індикатор, напрацьований для розв'язання одного завдання, не обов'язково є придатним для розв'язання іншого<sup>25</sup>.

Пріоритети людського розвитку теоретично протидіють нестримній гонці за виробництвом ВВП і споживанням, сприя-

<sup>24</sup> Human Development Report 1990. Concept and Measurement of Human Development. New York: UNDP, 1990. *hdr.undp.org*. Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr\\_1990\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf)

<sup>25</sup> Дж. Стиглиц, А.Сен, Ж.П.Фитусси. Неверно оценивая нашу жизнь: Почему ВВП не имеет смысла? Доклад Комиссии по измерению эффективности экономики и социального прогресса. М.: Изд-во Института Гайдара, 2016



ють формуванню відповідального ставлення до природи, збереженню та відновленню навколишнього середовища. Людський розвиток, який має на меті забезпечення достойного життя для всіх людей, сприяє подоланню бідності, зниженню нерівності, становленню й розвитку демократії, збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві.

Головний принцип, згідно з яким вирішується суперечність між максимізацією багатства і людським розвитком, сформульований так: «Національне багатство може розширювати можливості вибору для людей. Цього, однак, може і не відбутися. Визначальним тут є не саме по собі багатство, а те, як його використовують різні країни. І доки суспільство не зрозуміє, що основне його багатство – це люди, надмірна стурбованість виробництвом матеріальних благ буде заслоняти кінцеві цілі збагачення життя людей»<sup>26</sup>. Поточний рівень доходів не гарантує майбутнього процвітання, але якщо отриманий дохід достатньо інвестується в людський розвиток, економічні показники в майбутньому істотно перевищуватимуть поточний рівень.

Визначальним у концепції людського розвитку є положення про те, що «... люди не потребують безкінечно високого доходу для забезпечення достойного рівня життя»<sup>27</sup>. Вищий дохід у цілому сприяє розширенню можливостей людського вибору, але цей вплив знижується зі збільшенням доходу згідно з принципом зменшення його корисності.

Людський розвиток може трактуватись і відносно зростання здібностей людини, її здатності досягати поставленої мети. Формування здібностей залежить від використання наявних економічних, соціальних та політичних можливостей, які надає

<sup>26</sup> Human Development Report 1994. New Dimensions of Human Security. New York: UNDP, 1994. *hdr.undp.org*. Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr\\_1994\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf)

<sup>27</sup> Ibid.;.P. 19

соціальне і природне довкілля, від доступності необхідних ресурсів тощо. Очевидно, що матеріальні ресурси є хоча і дуже важливим, але саме засобом людського розвитку, тоді як кінцевою метою є результат використання цих ресурсів, його віддзеркалення у сформованих людських здібностях. Розуміння людського розвитку як процесу зростання людських здібностей обумовлює важливість ідеї «бідності за можливостями»<sup>28</sup>, яка поширює трактування бідності з традиційно використовуваного низького рівня середньодушових доходів на відсутність чи обмеженість можливостей задоволення комплексу людських потреб, передусім ключових – у довгому і здоровому житті, в набутті освіти, в доступі до ресурсів, необхідних для достойного життя, а також умов для формування і реалізації людського потенціалу.

Якщо наріжним каменем ідеї людського розвитку є можливість прожити довге, здорове і творче життя, спілкуватися з іншими і, за висловом А. Сміта, «... з'являтися на людях, не відчуваючи сорому», то бідність – це відсутність такої можливості, відсутність вибору (своєї поведінки, споживання, способу життя загалом), це попрання людської гідності. Бідність означає відсутність елементарних можливостей реально брати участь у суспільному житті. Вона віддзеркалюється у відсутності можливостей нагодувати й одягти свою родину, навчатись у школі, лікуватись у лікарні, мати роботу, яка дає гідний зарібок, отримати кредит. Бідність означає незахищеність, безпорадність і соціальну ізоляцію окремих осіб, домогосподарств, громад. Вона означає вразливість до насильства, дуже часто – життя в необлаштованих і небезпечних місцях, без доступу до

---

<sup>28</sup> Human Development Report 1996. Economic Growth and Human Development. New York: UNDP, 1996. *hdr.undp.org*. Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/257/hdr\\_1996\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/257/hdr_1996_en_complete_nostats.pdf)

чистої води та санітарії<sup>29</sup>.

Високий рівень людського розвитку означає максимальне подолання бідності та створення соціальної структури європейського типу – з численним потужним середнім класом і відносно невеликими частками заможних і бідних верств за ефективною політикою запобігання бідності та підтримки бідних.

Базисним принципом концепції людського розвитку є не постійне надання нужденним країнам і верствам гуманітарної допомоги, а стимулювання розвитку бідних країн і бідних людей, підвищення їх ролі в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя і прийняття рішень щодо своєї долі з одночасним посиленням відповідальності за прийняте рішення і його виконання. Будь-яка серйозна трансформація суспільства у сфері економіки чи політики неможлива без активної підтримки населенням.

У 2000 році Генеральною Асамблеєю ООН прийнято Декларацію тисячоліття з визначенням головних Цілей розвитку людства на 2000–2015 роки, а в 2015 році окреслено нові орієнтири й затверджено Цілі сталого розвитку на 2015–2030 роки. В обох документах подолання бідності визначено пріоритетом № 1, і це є підтвердженням усвідомлення світовою спільнотою того значення, яке має вирішення проблем бідності для прогресу людства.

### 1.3. Розширення концепції бідності шляхом включення проблем соціального відторгнення (соціальної ізоляції)

Однією з головних причин незадоволення трактуванням бідності як браку коштів є те, що воно не враховує проблем,

---

<sup>29</sup> United National Economic and Social Council. New York, 1998.

пов'язаних із бідністю, позбавленням прийнятних (стандартних) умов життя (деприваціями), соромом та соціальним відторгненням<sup>30</sup>.

Першим кроком до подолання цієї вади стало розширення трактування бідності, введення на початку 1970-х років до наукового обігу поняття «багатовимірна» (немонетарна) бідність, зокрема у рамках розвитку концепції базових потреб. Базовими потребами визнавалися, по-перше, мінімальні споживчі потреби домогосподарства (у харчуванні, житлі, одязі, у певних предметах меблів та домашнього приладдя), по-друге – основні комунальні послуги, що надаються суспільству (водо-, тепло- та енергопостачання, громадський транспорт, освіта, охорона здоров'я, послуги культури та благоустрою). В аграрних суспільствах до базових потреб також було включено доступність землі сільськогосподарського призначення, техніки та загалом можливості ведення господарства. У такий спосіб первинну концепцію бідності як неможливості задоволення індивідуальних матеріальних потреб доповнено колективними й індивідуальними потребами соціального характеру.

Наприкінці 1970-х років П. Таунсенд запропонував концепцію відносної депривації<sup>31</sup>, доповнивши матеріальні та соціальні умови життя, що визначають суб'єктивне сприйняття бідності, необхідністю їх відповідності соціальним стандартам у конкретний проміжок часу. Пов'язано це з тим, що стрімкі соціальні, економічні й технологічні зрушення спростовують застарілі життєві потреби. Характерним прикладом є доступність сучасних можливостей комунікацій: прожитковий мінімум (ПМ)

---

<sup>30</sup> Ravallion, M., & Chen, S. (1997). What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty? *World Bank Economic Review*, Vol. 11, Issue 2, 357–382. Retrieved from [https://econpapers.repec.org/article/oufwbecro/v\\_3a11\\_3ay\\_3a1997\\_3ai\\_3a2\\_3ap\\_3a357-82.htm](https://econpapers.repec.org/article/oufwbecro/v_3a11_3ay_3a1997_3ai_3a2_3ap_3a357-82.htm)

<sup>31</sup> Таунсенд П. Наукова праця з Фінляндії. Київ: ТАСІС, 1996. 345 с.

жодної, навіть найбільш соціально орієнтованої та економічно розвиненої, країни у середині ХХ сторіччя не включав вартість мобільного зв'язку та інтернету; натомість наразі важко уявити собі життя людей, які не мають можливості у такий спосіб спілкуватися зі своїми близькими, отримувати консультації лікаря, соціального працівника, оплачувати необхідні послуги тощо. За концепцією відносної депривації, бідні верстви не просто потерпають через брак коштів – вони не в змозі виконувати свої соціальні обов'язки, норми й правила суспільної поведінки, тобто потрапляють до соціальної ізоляції. Скажімо, бідна родина не може оплатити щеплення своїм дітям і дитина не відвідує дитячий дошкільний заклад, не набуває необхідного розвитку, не соціалізується. Чи можна вважати це порушенням прав дитини? Безумовно. Чи може бідна родина вирішити цю проблему самостійно? Навряд. Чи потерпатиме дитина? Швидше за все, так. Чи має суспільство надати необхідну допомогу? Видається, що так.

Отже, суспільство від концепції бідності, яка сконцентрована на несприятливому становищі людини (домогосподарства) і стосується питань розподілу ресурсів та доходів, поступово перейшло до концепції багатовимірної бідності, а згодом і до концепції соціального відторгнення (соціальної ізоляції), яка сконцентрована на процесах формування несприятливого становища певних груп населення і стосується взаємовідносин різних верств (груп, домогосподарств, особистостей)<sup>32</sup>. Власне, йдеться не так про створення принципово нової концепції, як про модернізацію старої. У 1990–2000-х роках саме концепція соціального відторгнення (соціальної ізоляції) почала домінувати у світовому науковому просторі.

<sup>32</sup> Room, G. (Ed.). (1995). *Beyond the Threshold: The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.

Наразі визнаними є три парадигми соціальної ізоляції<sup>33</sup>:

- 1) солідарності, пов'язаної із нездатністю суспільства соціалізувати все населення (ця ідея певною мірою походить зі старішої концепції маргіналізації – окремих етносів, окремих груп мігрантів тощо);
- 2) спеціалізації, обумовленої труднощами індустріального і постіндустріального суспільства щодо інтеграції окремих особистостей (груп населення) у складний розподіл праці;
- 3) монополії, пов'язаної із тим, у який спосіб домінуючі у суспільстві групи реалізують свої привілеї.

Безумовно, концепція соціального відторгнення (соціальної ізоляції) дає значний поштовх новому розумінню стратегічних напрямів подолання бідності, зокрема завдяки істотному розширенню тлумачення природи бідності, усвідомленню її соціальних і динамічних аспектів (табл. 1.1).

Таблиця 1.1  
Відповідність визначень бідності й соціального відторгнення

<b>Види бідності</b>	<b>Статика</b>	<b>Динаміка</b>
Монетарна та/або суб'єктивна бідність	Бідність	Зубожіння
Багатовимірна бідність	Депривація	Соціальне відторгнення

На відміну від бідності, що є доволі статичним визначенням несприятливого становища, соціальне відторгнення трактується і як процес, і як результат. Як процес соціальна ізоляція виштовхує людей на периферію суспільства, не даючи їм змоги повноцінно брати участь у соціальному, економічному, куль-

<sup>33</sup> Silver, H. (1995). Reconceptualising social disadvantage: Three paradigms of social exclusion. Social Exclusion: Rhetoric, reality, responses. G. Rodgers, C. Gore & J. Figueiredo (Eds.). Geneva: ILO.

турному й політичному житті. Як результат соціальне відторгнення (соціальна ізолюваність) віддзеркалює статус конкретної людини, групи або цілого співтовариства<sup>34</sup>.

Соціальне відторгнення є проявом прямого порушення базових прав людини – на якісну освіту, на медичну допомогу, на прийнятний рівень життя, на доступ до культурного надбання та до ресурсів загалом, на захист своїх інтересів і на участь в економічному, соціальному, культурному та політичному житті. Воно полягає в тому, що окремі особи, домогосподарства, групи населення або цілі співтовариства страждають від низки взаємопов'язаних проблем, не мають доступу до прийняття рішень і можливості брати повноцінну участь у суспільному житті<sup>35</sup>.

Соціальна ізолюваність завжди і всюди породжується інституційними, політичними й економічними процесами, які спричиняють або відсутність певних прав (на освіту, на медичну допомогу, на житло, на працю, на участь у суспільному житті загалом), або позбавлення можливостей їх реалізації навіть за умов формальної наявності.

Дійсно, бідність часто унеможлиблює отримання належної освіти, набуття конкурентної професії, влаштування на престижне робоче місце тощо. Відповідно, бідність часто є наслідком і причиною соціальної вразливості, яка, своєю чергою, спричиняє соціальну ізоляцію. Відторгнутими є люди, які з різних причин випадають із системи соціального захисту, або ті, чий соціальний захист є недостатнім. Дуже часто в таке становище потрапляють етнічні меншини, люди з хронічними хворобами та/або з інвалідністю, особи, які повернулися з місць

<sup>34</sup> Khan, S., Combaz, E. & McAslan Fraser, E. (2015). Social exclusion: topic guide. (Revised ed.). Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham.

<sup>35</sup> Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення / Е. М. Лібанова та ін. Київ, 2011. 124 с. URL: [https://web.archive.org/web/20121201140632/http://www.undp.org.ua/files/ua\\_95644NHDR\\_2011\\_Ukr.pdf](https://web.archive.org/web/20121201140632/http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf)

позбавлення волі, навіть безробітні. Власне, скрута завжди загрожує втратою соціальних зв'язків, тобто відторгненням. Воно може бути тимчасовим або хронічним, локальним (від частини суспільства, наприклад від колишніх друзів) або тотальним (від суспільства загалом); воно розриває зв'язки людини із суспільством<sup>36</sup>. І, на жаль, ризик соціальної ізоляції майже не залежить від ступеня розвитку суспільства.

Бідність є важливою, але не єдиною причиною соціального відторгнення – значно гірше, коли його провокують стигматизація та/або дискримінація. І в цьому контексті проблеми соціальної ізоляції є невід'ємними складовими порушення прав людини. Якщо бідність зазвичай визначається в категоріях доходу або матеріальної депривації, то соціальне відторгнення – у термінах соціальних прав, таких як право на працю, право на житло, право на медичну допомогу, право на освіту<sup>37</sup>. Це відлучає бідні верстви від працевлаштування, отримання доходів, можливості навчання, від соціальних і суспільних інститутів та програм. Ці особи мають обмежений доступ до влади, а отже, переважно не можуть брати участь у процесах розроблення та прийняття рішень, що впливають на їх повсякденне життя<sup>38</sup>.

Соціальне відторгнення є проявом прямого порушення базових прав людини та ознакою низького рівня людського розвитку в країні. Соціальне відторгнення виявляється через те, що окремі особистості (групи людей або цілі співтовариства) потерпають від низки взаємопов'язаних депривацій – безробіття, низька кваліфікація, низький рівень доходів, погані умови

<sup>36</sup> Silver, H. (1995). *Reconceptualising social disadvantage: Three paradigms of social exclusion*. *Social Exclusion: Rhetoric, reality, responses*. G. Rodgers, C. Gore & J. Figueiredo (Eds.). Geneva: ILO.

<sup>37</sup> Lister, R. (2004). *Poverty (Polity Key Concepts in Social Sciences Series)*. Cambridge: Polity Press

<sup>38</sup> Joint Report by the Commission and the Council on social inclusion. (2004). European Commission. 7101/04. *ec.europa.eu*. Retrieved from [https://ec.europa.eu/employment\\_social/soc-prot/soc-incl/final\\_joint\\_inclusion\\_report\\_2003\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf)



життя, високий рівень злочинності, розпад сімей тощо<sup>39</sup>.

Бідність, відсутність компетентності та можливості навчання впродовж життя, стигматизація (дискримінація) загрожують не просто неконкурентоспроможністю на ринку праці, а й недоступністю престижних робочих місць із належними умовами та оплатою праці, із повним соціальним пакетом, тобто ізолюванням від системи соціального захисту. Відсутність належного соціального статусу є перешкодою повноцінної участі у суспільному житті, тобто впливу на владні рішення. Не маючи можливостей реального впливу на владні рішення, соціально відторгнені особи часто відчують себе безсилими і щодо власних рішень стосовно свого життя (рис. 1.1).

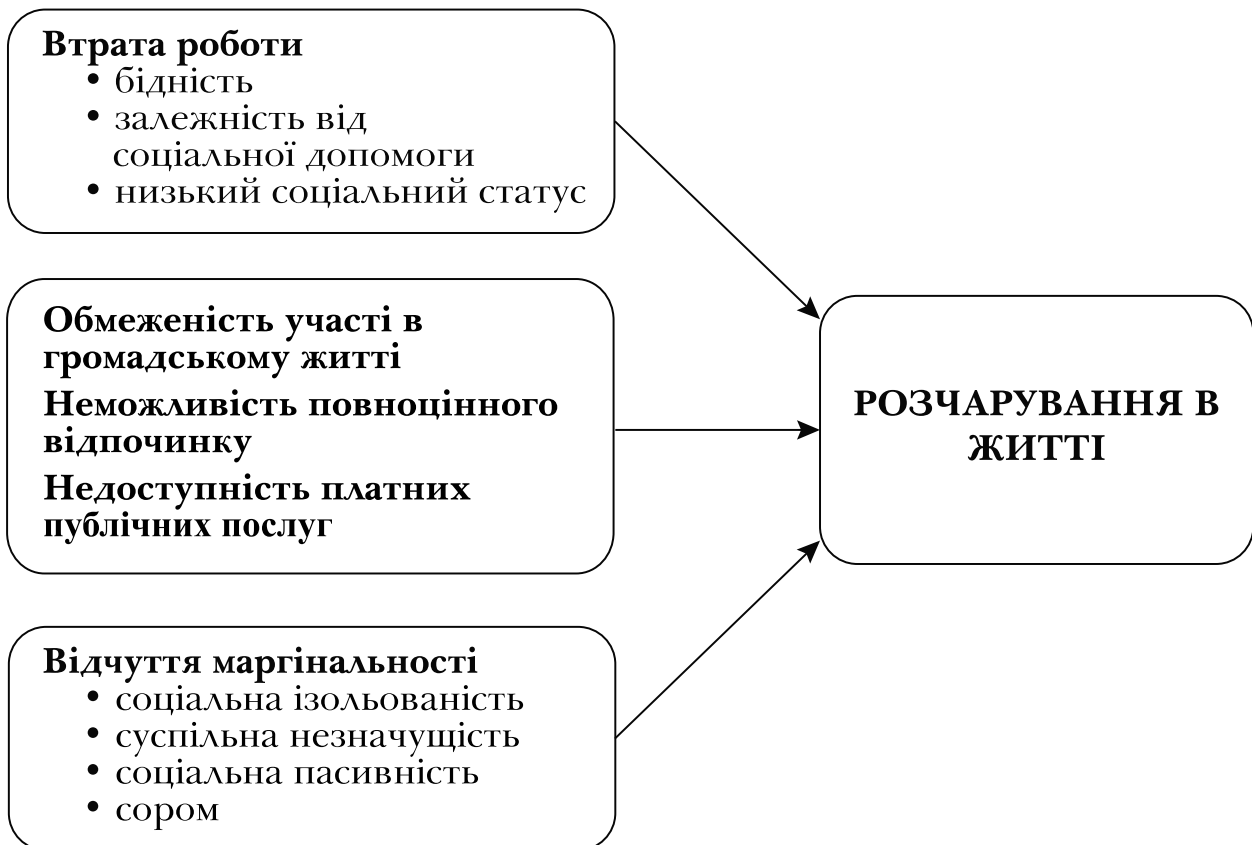


Рис. 1.1. Імовірний вплив втрати роботи на розчарування у житті

<sup>39</sup> Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення / Е. М. Лібанова та ін. Київ, 2011. 124 с. URL: [https://web.archive.org/web/20121201140632/http://www.undp.org.ua/files/ua\\_95644NHDR\\_2011\\_Ukr.pdf](https://web.archive.org/web/20121201140632/http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf).

Найбільш гострим проявом розчарування в житті є суїцид, і рівень суїцидальності суспільства є індикатором його стійкості та здатності протидіяти несприятливим обставинам. Взагалі саме розвиненість громадянського суспільства, зокрема поширеність об'єднань (за етнічними, демографічними, професійними, територіальними або будь-якими іншими ознаками) є чи не головним важелем протидії соціальному відторгненню.

Але значно гострішим є відторгнення внаслідок дискримінації або стигматизації, бо його прояви є тяжчими, а подолання – значно складнішим. Якщо соціальне відторгнення є наслідком бідності, тобто має економічне підґрунтя, то допомогою бідним верствам можна істотно покращити їх соціальний статус і домогтися відчутного зниження ступеня соціальної ізоляції. Якщо ж ідеться про наслідки дискримінації, то вони радше віддзеркалюють викривлення суспільної свідомості, вплинути на яку вкрай важко. Наразі в Україні, принаймні офіційно, не йдеться про будь-які прояви дискримінації за ані етнічною, ані релігійною, ані будь-якою іншою ознаками. Але даються взнаки т. зв. неписані норми та правила, часто дуже застарілі й успадковані від минулих поколінь, унаслідок чого, скажімо, толерантність до інших етносів в Україні не є такою високою, як у суспільствах, що декілька сторіч формувались як поліетнічні.

#### 1.4. Нерівність: масштаби, причини та наслідки

Бідність і соціальне відторгнення тісно пов'язані з нерівністю. Суспільство, яке забезпечує повну рівність (всі мають однакові статки й отримують однакові доходи), є суспільством без бідності. Визнання нерівності безпосереднім підґрунтям бідності є наріжним каменем усіх утопій, що час від часу заволодівали умами людства, особливо у новій його історії – від Томаса

Мора (1478–1535) і Томмазо Кампанелли (1568–1639) до адептів комунізму. І в контексті цієї ідеї абсолютно неприциповими є методи й механізми досягнення загальної рівності – зменшенням концентрації багатства чи бідності. Але хоча в деяких випадках велич мети дійсно виправдовує засоби її досягнення, важко заперечувати, що забезпечення кожній особистості гідних умов життя, викорінення злиденності й голоду не обов'язково потребує рівності<sup>40</sup>.

Мали минути тисячоліття розвитку людства, реалізуватися (або, радше, не реалізуватися) десятки утопічних схем, доки не стала зрозумілою недосяжність цієї надзвичайно привабливої в гуманістичному сенсі мети. Нерівність обумовлена як об'єктивними відмінностями різних індивідів, так і різними цінностями та пріоритетами політики. Безперечно, люди розрізняються за своїми здібностями, за потенціалом, за успішністю, за здатністю використати наявні шанси, а в кінцевому підсумку – за можливостями реалізувати свій трудовий потенціал. Але не можна нехтувати і тим, що бідність є наслідком диспропорцій соціального відтворення неоднорідних видів праці, наявності зайнятого і незайнятого населення, які зумовлюють диференціацію населення за рівнем добробуту, за доступом до основних соціальних благ тощо.

Нині наука визнає нерівність ключовою проблемою сучасності і чи не головним чинником суспільної нестабільності: що вищою і різноманітнішою є нерівність, то вищі вимоги перерозподілу і ризику соціальної напруги та соціального конфлікту. Пов'язано це з її величезним впливом і на соціально-психологічний клімат у суспільстві, і на економічну ситуацію. Суспільства, принаймні демократичні, негативно сприймають нерівність,

---

<sup>40</sup> Бердяев Н. Философия неравенства. Письмо девятое. О социализме. URL: [https://librebook.me/filosofia\\_neravenstva/vol1/9](https://librebook.me/filosofia_neravenstva/vol1/9)

головним чином через її невідповідність принципам соціальної справедливості. Але саме ступінь нерівності та її суспільне сприйняття значною мірою віддзеркалює цивілізаційні орієнтації і настанови населення.

Сучасне трактування нерівності виходить за межі суто економічних параметрів – виокремлюється нерівність економічна, соціальна, політична і етнокультурна. Однак первинною частіше за все є економічна нерівність – не стільки наслідок, скільки чинник соціальної, культурної, політичної нерівності. Своєю чергою, найбільш очевидним і водночас звичним проявом економічної нерівності є нерівність за доходами, яка може і зазвичай спричиняє нерівність у доступі до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла), до ресурсів (фінансових, зокрема кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав загалом (права на здоров'я, на життя, на безпеку, на культурний розвиток, на громадську діяльність та участь у політичному житті тощо). Але водночас і сама нерівність за доходами є наслідком інших видів і проявів нерівності. Так, відсутність можливостей набуття якісної освіти знижує шанси дітей із бідних родин знайти роботу, отримувати за неї прийнятний дохід і, кінець кінцем, прирікає на бідкування вже у дорослому житті. Адже навіть в Україні, де значна частина населення з вищою освітою працює не за спеціальністю або на робочих місцях, що не потребують високої кваліфікації, від 1999 року спостерігається сталий прямий зв'язок між рівнем освіти і рівнем доходів. Повною мірою це стосується і нерівності за тривалістю життя – діти з бідних родин стикаються з вищим ризиком передчасної смерті або захворювання і мають нижчі шанси реалізації свого потенціалу. Зазвичай люди з високим доходами живуть довше за бідних,

водночас гарне здоров'я є фундаментом належної економічної конкурентоспроможності. Отже, нерівність за стартовими можливостями переважно тільки посилюється упродовж життя.

Безумовно, негативні наслідки викликають і мінімальна, і максимальна стратифікації. Повна рівність не менш шкідлива, оскільки не мотивує до активної поведінки ані органи місцевого самоврядування, ані територіальні громади, ані окремих особистостей, не стимулює економічну активність, включаючи активність на ринку праці, набуття конкурентної професії (спеціальності), часто провокує бажання забезпечити більші доходи за рахунок їх тінізації. Крім того, занижкий рівень розшарування спричиняє неминуче незадоволення верств, представники яких вкладають у суспільний добробут (у широкому розумінні) більше, ніж отримують (у вигляді доходів, привілеїв чи доступу до соціальних благ). Водночас надмірна нерівність неминуче формує падіння суспільної довіри до влади, яка не в змозі запобігти відстороненню цілих груп населення від суспільного життя.

Найбільш небезпечною є застійна нерівність, тобто поділ суспільства на окремі касти при вкрай ускладненому переході з нижчої касти до вищої. Для уникнення цього явища використовуються соціальні ліфти, що дають додаткові шанси тим, кого від народження було поставлено в скрутні умови. Роль цих ліфтів можуть відігравати служба у збройних силах, у поліції, професійний спорт, гранти на набуття освіти у престижних навчальних закладах тощо.

Далеко не всі прояви нерівності можуть бути підтверджені й виміряні за допомогою статистичних даних, отриманих із вибіркових або навіть суцільних спостережень. Іноді нерівність можна оцінити або взагалі тільки якісно окреслити виключно

за допомогою експертів. Зокрема, це стосується проявів етнокультурної та політичної нерівності, виокремлення т. зв. добровільного відсторонення, розмежування наслідків державної політики, суспільних стереотипів і поведінки окремих індивідів (груп населення).

Ефективна державна політика передбачає обґрунтовану, обмежену, зрозумілу і прийнятну для суспільства диференціацію доходів. Відповідно, завданням влади є зниження нерівності за допомогою, передусім, політики доходів. Зазвичай більш високі доходи обкладаються вищими податками, бідні верстви отримують допомогу, за рахунок загальнодержавних коштів забезпечується доступність для всього населення (незалежно, зокрема, і від місця проживання) базових соціальних послуг у межах стандартів тощо.

Так, безумовно, бідність пов'язана з нерівністю, але було б принциповою помилкою пояснювати це лише браком коштів (нерівністю за доходами). За умов крайньої нерівності бідні люди часто опиняються настільки далеко від магістрального напрямку суспільного розвитку, що через численні позбавлення (депривації) їх життя не відповідає навіть базовим, мінімальним стандартам<sup>41</sup>.

Оскільки бідність є наслідком нерівності, яка існує в усіх суспільствах і в усіх країнах незалежно від економічної ситуації, то і бідність притаманна будь-якому суспільству. Однак суспільства розрізняються за принципами і методами свого регулювання, а отже, і за ступенем соціальної справедливості. Так, соціально справедливі суспільства забезпечують максимально

---

<sup>41</sup> Sen, A., Anand, S. (1997). Concepts of Human Development and Poverty: A Multidimensional Perspective. Poverty and Human Development: Human Development Papers 1997. New York: United Nations Development Programme. Retrieved from <http://clasarchive.berkeley.edu/Academics/courses/center/fall2007/sehnbruch/UNDP%20Anand%20and%20Sen%20Concepts%20of%20HD%201997.pdf>

рівні доходи від рівних зусиль (зокрема рівну оплату рівної за якістю та кількістю праці), а соціально несправедливі припускають істотні відмінності щодо ефективності рівних зусиль. Відповідно, у цих суспільствах спостерігаються і принципово різні ступені нерівності, що, своєю чергою, зумовлює відмінності в характері та проявах бідності. Якщо в суспільствах із соціально справедливими системами розподілу доходів різниця між бідними і заможними верствами населення є відносно невеликою, то в соціально несправедливих суспільствах вона перетворюється на прірву. Як зазначив римський філософ Сенека майже два тисячоліття тому: «Найтяжчий вид бідності – нужденність посеред багатства»<sup>42</sup>. Одна справа, коли заможний харчується делікатесами, а бідний – скромною їжею, інша – коли багач розкошує, а бідняк риється на смітниках. Одна справа – бідність у безплідній пустелі, інша – в країні з багатими природними ресурсами. Одна справа – бідність людини лінивої і обділеної інтелектом, інша – бідність працюючої, з науковим ступенем.

Численні пояснення посилення нерівності на початкових етапах економічного зростання та її зниження на пізніших спираються на результати вивчення природи структурних зрушень. Відповідно до моделі У. Льюїса, на ранніх стадіях зростання відбувається переважно внаслідок прискореного розвитку модерного сектору (це можуть бути окремі галузі промисловості, постіндустріальні виробництва тощо) з обмеженою зайнятістю і високими показниками продуктивності та оплати праці<sup>43</sup>.

Розрив доходів між модерним та традиційним секторами за звичай є доволі високим. Нерівність у модерному секторі, який швидко розширюється, значно перевищує таку в традиційно-

<sup>42</sup> Левин А. И., Миловидова Н. Ю. Влияние бедности на социальное развитие России. Социальная политика и социология. 2004. № 3. С. 72–77.

<sup>43</sup> Lewis, W. A. (1955). *The Theory of Economic Growth*. London: Allen & Unwin.

му, що перебуває у фазі стагнації. З досягненням високого рівня ВВП уряд отримує ресурси для надання допомоги бідним верствам населення і можливості для первинного перерозподілу доходів без небезпеки уповільнення темпів економічного зростання<sup>44</sup>. Після досягнення такого етапу розвитку високі темпи зростання ВВП вже не супроводжуються посиленням нерівності. Приміром, Південна Корея та Ірландія демонструють дуже позитивну економічну динаміку при доволі рівномірному (принаймні без погіршення) розподілі доходів.

Щодо впливу нерівності на економічний розвиток, то можна виокремити три групи аргументів, висвітлених у наукових публікаціях: електоральні чинники, недосконалість ринків капіталу і соціальні конфлікти.

Електоральні дослідження А. Алесіні і Д. Родріка<sup>45</sup>, Дж. Бертолі<sup>46</sup>, Т. Перссона і Г. Табелліні<sup>47</sup>, Р. Бенабу<sup>48</sup> приводять до висновку про негативний вплив нерівності на економічне зростання. Уявлення про механізм цього зв'язку спираються на теорему про медіанного виборця, який за високої нерівності належить до бідних верств населення і голосує за політику перерозподілу. Останній здійснюється за рахунок податків, які

<sup>44</sup> Див., наприклад, Ravallion, M., & Chen, S. (1997). What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty? *World Bank Economic Review*, Vol. 11, Issue 2, 357–382. Retrieved from [https://econpapers.repec.org/article/oupubwecro/v\\_3a11\\_3ay\\_3a1997\\_3ai\\_3a2\\_3ap\\_3a357-82.htm](https://econpapers.repec.org/article/oupubwecro/v_3a11_3ay_3a1997_3ai_3a2_3ap_3a357-82.htm); Ahuja, V., Bidani, B., Ferreira, F. H. G., & Walton, M. (1997). *Everyone's miracle? Revisiting poverty and inequality in East Asia*. Washington, D.C.: The World Bank.

<sup>45</sup> Alesina, A., & Rodrik, D. (1994). Distribution politics and economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 109, 2, 465–490. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118470?seq=1>

<sup>46</sup> Bertola, G. (1993). Factor shares and savings in endogenous growth. *American Economic Review*, 83, 5, 1184–1198. <https://www.jstor.org/stable/2117555?seq=1>

<sup>47</sup> Persson, T., Tabellini, G. (1994). Is inequality harmful for economic growth?: Theory and evidence. *American Economic Review*, № 84, Issue 3, 600–621. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118070?origin=JSTOR-pdf&seq=1>

<sup>48</sup> Benabou, R. (1996). Inequality and growth. *NBER Macroeconomics Annual*, Vol. 11. MIT Press. Retrieved from <https://www.nber.org/system/files/chapters/c11027/c11027.pdf>; Benabou, R. (1996). Unequal society. NBER Working Papers 5583. National Bureau of Economic Research, Inc. 48.



дестимулюють розвиток.

А. В. Банерджі й Е. Дуфло<sup>49</sup> дійшли висновку, який переключається з гіпотезою С. Кузнеця<sup>50</sup>, що залежність темпів економічного зростання від змін нерівності апроксимується оберненою U-подібною кривою. При цьому дослідження А. В. Банерджі та Е. Дуфло доводять, що істотні зміни розподілу населення за добробутом (зазвичай вони відбуваються дуже повільно) можливі тільки внаслідок тиску з боку однієї верстви. Під час швидкої зміни нерівності (в обидва боки) темпи економічного зростання неминуче уповільнюються<sup>51</sup>,

У більшості досліджень 1960–1980 рр. підкреслюється, що нерівність у розподілі доходів є необхідною передумовою високих темпів зростання<sup>52</sup>. Ця теза психологічно виправдовує концентрацію багатства у відносно невеликій привілейованій групі в країнах Латинської Америки, Африки та, наприклад, у Росії та Україні: нерівність забезпечує високі темпи економічного зростання, а у довгостроковій перспективі досягнутий високий рівень економічного розвитку сприятиме підвищенню рівня життя усіх верств населення, а отже, подоланню (чи принаймні істотному зниженню) бідності в країні.

Економічним виправданням нерівності слугує впевненість у тому, що високі доходи обмеженого кола осіб є необхідною умовою формування накопичень, які через різноманітні механізми, описані, наприклад, у моделі Харрода – Домара<sup>53</sup>, перетворю-

<sup>49</sup> Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2003). Inequality and growth: What can the data say? *Journal of Economic Growth*, 8, 267–299. Retrieved from <https://economics.mit.edu/files/753>

<sup>50</sup> Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, Vol. 45, No. 1, 1-28 Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1811581>; Kuznets, S. (1963). Quantative Aspects of the Economic Growth of Nations. Part VIII. Distribution of Income by Size. *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 11, No 2, Part 2, 1–80. Retrieved from <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/450006>

<sup>51</sup> Коломак Е.А. Взаимосвязь между уровнем экономического развития и бедностью населения в регионах России. *Регион: экономика и социология*. 2004. № 4. С. 29– 44.

<sup>52</sup> Тодаро М. П. Экономическое развитие. Москва: ЮНИТИ, 1997. 671 с.

<sup>53</sup> Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики. Москва: Гелиос АРВ, 1999.

ються на інвестиції. Власне, увігнутість кривої, що апроксимує залежність між поточним і майбутнім добробутом, є проявом недосконалості ринків капіталу. Бідні верстви мають обмежені можливості отримання як освіти, так і кредитів і позик з метою організації бізнесу, їх поточних доходів ледь вистачає на забезпечення першочергових потреб. У результаті потенціал цієї категорії населення використовується не повністю і бідні верстви інвестують значно менше, ніж заможні. Якщо заможні верстви населення інвестують у виробництво значну частину своїх доходів, а бідні витрачають всі кошти на поточне споживання, то за наявності прямої залежності між темпами зростання ВВП і накопичуваною частиною національного доходу економіка з вищим ступенем нерівності розвиватиметься швидше<sup>54</sup>. А отже, і національний дохід, і ВВП на особу з часом стануть достатньо високими для їх перерозподілу через податки, субсидії, допомоги. До досягнення високого рівня будь-які спроби перерозподілу доходів спричинять лише уповільнення темпів економічного зростання і відсунуть час, коли кожна група населення отримуватиме вищі доходи.

Проте, на відміну від історичного досвіду розвинених країн, заможні мешканці посткомуністичних країн не надто схильні до накопичень та інвестування значної частини своїх прибутків у національну економіку. Натомість власники значних капіталів, політики, зірки шоу-бізнесу та спорту вкладають кошти в предмети розкоші, автомобілі та яхти (виготовлені в інших країнах), коштовності, нерухомість (передовсім за кордоном), подорожі; при цьому кошти дуже часто зберігаються також в іноземних банках не перетворюючись на джерело інвестицій

---

160 с. URL: <http://ek-lit.narod.ru/neoksod1.htm>

<sup>54</sup> Див., наприклад, Lessard, D. R., & Williamson, J. (1987). *Capital Flight: The problem and Policy Responses*. Washington, D.C.: Institute for International Economics.

в економіку своєї країни. Подібні способи витрати доходів не тільки не збільшують виробничі ресурси країни, а навпаки, винищують їх<sup>55</sup>. Отже, заможні не обов'язково накопичують (у сенсі виробничих накопичень) та інвестують більше за інші верстви. Стратегія зростання, що спирається на нерівність у розподілі доходів, реально може призвести лише до консервації майнових прав і соціального статусу економічної та політичної еліти на шкоду основній масі населення. Відповідно, зазначену стратегію можна кваліфікувати як таку, що суперечить цілям і загального економічного розвитку, і людського, зокрема подоланню бідності.

Нарешті, високий рівень нерівності та бідності спричиняють соціальну напругу і соціальні конфлікти, погіршення криміногенної ситуації у суспільстві. Їх наслідком є (навіть без формування політичної нестабільності) збільшення економічних ризиків зниження інвестиційної привабливості країни або окремого регіону, що в кінцевому підсумку неминуче уповільнює темпи економічного зростання.

Залагодження соціальних конфліктів і досягнення рівноваги в суспільстві потребуватиме додаткових ресурсів, що неминуче знижуватиме загальну ефективність економічної системи.

Проте нерівність є чинником не тільки криміналізації суспільства, аналогічний зв'язок спостерігається і між нерівністю та корупцією. Нерівний розподіл доходів і багатства може підштовхнути певні групи з високими доходами до втручання у політику і державне управління<sup>56</sup>. Зокрема, значна концентрація ресурсів і доходів дає змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати можливості

<sup>55</sup> Тодаро М. П. Экономическое развитие. Москва: ЮНИТИ, 1997. 671 с.

<sup>56</sup> World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization. (2008). International Labour Office. Geneva: ILO. Retrieved from [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms\\_100354.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_100354.pdf)

останніх у власних економічних інтересах. Таке зрощування багатства з владою вочевидь не сприяє ані гармонійному розвитку суспільства, ані високим темпам економічного зростання, оскільки дає переваги окремим складовим економіки за рахунок інших. Переваги можуть надаватися або через безпосереднє бюджетне фінансування<sup>57</sup>, або через різноманітні податкові привілеї. У той чи інший спосіб така несправедливість спричинює економічні (а потім і соціальні) конфлікти. Їх гострота прямо пропорційна ступеню нерівності. Наявність будь-яких економічних переваг (а викликаних нерівністю і погортів) суперечить принципам вільної конкуренції, істотно ускладнює доступ на ринок новим гравцям, змушує і їх вдаватися до протизаконних дій. Водночас така практика є надзвичайно потужним стимулом для правлячої еліти намагатися будь-що зберегти свої позиції. Отже, економічна нерівність є перешкодою демократичних перетворень.

Вплив багатих верств на розподіл бюджетних коштів є окремим і практично неминучим проявом нерівності у країнах з низьким розвитком демократії і відсутністю належних структур громадянського суспільства.

Слід підкреслити також, що нерівність за доходами часто спричиняє макроекономічну нестабільність. Механізм цього зв'язку є таким (рис. 1.2):

- значна нерівність населення є чинником бідності та, відповідно, масштабного вторинного перерозподілу доходів через соціальні трансферти;
- масштабні соціальні трансферти обумовлюють високі бю-

<sup>57</sup> Див., наприклад, Persson, T., Tabellini, G. (1994). Is inequality harmful for economic growth?: Theory and evidence. *American Economic Review*, № 84, Issue 3, 600–621. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118070?origin=JSTOR-pdf&seq=1>; Alesina, A., & Rodrik, D. (1994). Distribution politics and economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 109, 2, 465–490. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118470?seq=1>

джетні витрати, а отже, і бюджетний дефіцит;<sup>58</sup>

- необхідність покриття бюджетного дефіциту провокує інфляцію;
- інфляція значно сильніше впливає на доходи бідніших верств населення, а отже, нерівність посилюється, виходячи на новий виток спіралі. Коло замкнулося.

Саме тому все частіше лунають заклики про необхідність виведення на перший план індикаторів розвитку, розподілу доходів, споживання й добробуту.<sup>59</sup>

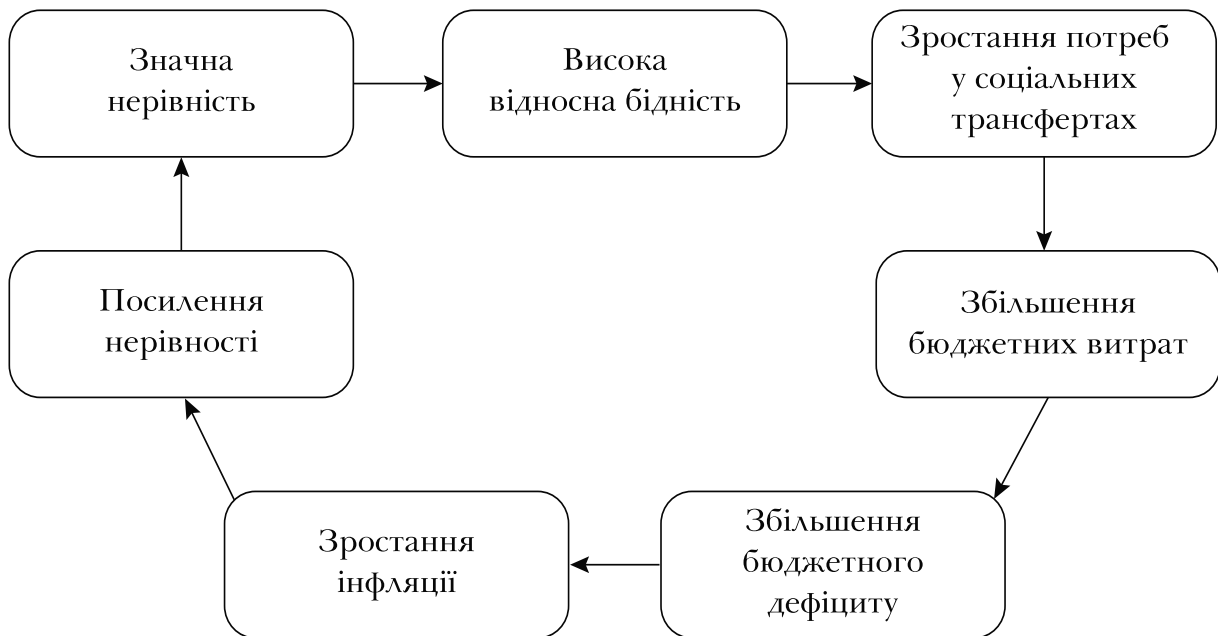


Рис. 1.2. Механізм взаємозв'язку нерівності з макроекономічною нестабільністю

Ще у 1913 році К. Джині (1884–1965) акцентував увагу і емпірично довів подібність розподілу індивідуальних чи родинних доходів у країнах, які відрізняються за середніми показниками споживання, за політичним режимом, за економічною

<sup>58</sup> Принаймні більший, ніж без фінансування значних додаткових соціальних трансфертів.

<sup>59</sup> Дж. Стиглиц, А.Сен, Ж.П.Фитусси. Неверно оценивая нашу жизнь: Почему ВВП не имеет смысла? Доклад Комиссии по измерению эффективности экономики и социального прогресса. М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. С. 59-60.

системою, за расовим складом тощо. І саме це стало підставою для висновку В. Парето (1848–1923), що розподіл доходів залежить від розподілу індивідуальних здібностей отримувачів доходів, який є подібним в усіх країнах. Відкриття і статистичне вимірювання закономірностей розподілу доходів населення, здійснені вченим у 1897 р., стали надзвичайно важливою віхою в усій теорії споживання і стратифікації населення.

Ринки ресурсів регулюють виробництво товарів та послуг і визначають напрями їх реалізації. Відповідно до продуктивності ресурсів їх власники (підприємці, наймані працівники, власники природних ресурсів) отримують винагороду (прибутки) або зазнають збитків. Однак природні здібності, набута кваліфікація, стартовий капітал, вміння приймати рішення тощо зумовлюють нерівність у розподілі доходів: частина (зазвичай дуже невелика) людей мають високі й надвисокі прибутки, дещо більша частина – низькі, а більшість – середні для певного регіону і конкретного проміжку часу. Активно впливає на розподіл доходів і суспільство: шляхом оподаткування (часто за прогресивною шкалою) та перерозподілу коштів у формі соціальних трансфертів: допомог, пільг, привілеїв.

## 1.5. Економічне зростання, ситуація на ринку праці та бідність

1970-ті роки характеризуються істотними зрушеннями в суспільному розумінні сенсу економічного зростання. Ідея невинного зростання як головної мети прогресу стає все менш привабливою як для фахівців, так і для політиків та широкої громадськості. У розвинених країнах пріоритетом визнається поліпшення якості життя, передовсім через охорону навколиш-

нього середовища, забезпечення максимального рівня справедливості при розподілі доходів. Безперечно, зростання ВВП є економічним підґрунтям розвитку. Проте цивілізаційний прогрес визначається не тільки економікою – надзвичайно важливим є і те, за рахунок чого відбувається економічне зростання і хто користується його наслідками. Якщо окремі невеликі групи, то майже неминучим є зростання нерівності й бідності. Якщо більшість населення, то вигоди отримають практично всі верстви, а плоди економічного зростання будуть розподілені справедливо. Отже, швидке економічне зростання саме по собі не може викоринити нерівність і подолати бідність.

Водночас масштабна бідність вкрай негативно впливає на можливості економічного зростання. Наслідком низького рівня життя бідних верств часто стають хворобливість і низький рівень освіти, що знижує їх економічну активність, негативно впливає на сукупний трудовий потенціал країни, а отже, призводить до уповільнення темпів економічного зростання в цілому. Тому політика подолання бідності сприяє не тільки поліпшенню становища бідних верств населення, а й підвищенню економіки в цілому<sup>60</sup>.

Не можна нехтувати й тим, що підвищення доходів саме бідних верств населення найбільше впливає на зростання попиту на товари національного виробництва, тоді як представники заможних верств частіше орієнтуються на імпорт або взагалі купують значну частину одягу і взуття тощо за кордоном. Отже, зростання попиту з боку бідних верств найбільше стимулює розвиток національної економіки та, своєю чергою, зростання попиту на робочу силу. Нарешті, більш справедливий розподіл доходів унаслідок зниження бідності є вагомим

---

<sup>60</sup> Dasgupta, P., & Ray, D. (1986). Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy. *The Economic Journal*, Vol. 96, No. 384, 1011–1034.

стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств населення в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності й масштабна бідність загрожують стати деструктивною силою щодо економічного прогресу, провокувати соціальну напругу і викликати протидію перетворенням з боку тих, хто втратив надію на покращання власної долі. До речі, найчастіше така активна деструктивна поведінка характерна для освічених осіб.

Значущість впливу економічного зростання на рівень бідності доведена численними емпіричними дослідженнями<sup>61</sup>. Високий рівень економічного розвитку забезпечує необхідні ресурси для подолання бідності, що зазвичай спричиняє бажані наслідки: статистичні розрахунки підтверджують зворотний зв'язок між економічним розвитком та рівнем бідності.

Соціальний статус і доходи особи (родини, домогосподарства) значною мірою залежать від її позиції на ринку праці, тобто від доступності основного економічного ресурсу – трудової діяльності, що приносить дохід. Тому диспропорції національного ринку праці вносять надзвичайно великий внесок у формування бідності як такої.

У кінцевому підсумку вплив ситуації на ринку праці на ризики бідності реалізується через ступінь конкурентоспроможності конкретного індивіда. Остання визначається фізичними та розумовими здібностями, станом здоров'я, рівнем професійно-освітньої підготовки, сімейним станом (для жінок, зокрема, вкрай важливим чинником є кількість дітей та їх вік) тощо. Неабияке значення має місце проживання – у середньому ринок праці великого міста забезпечує більше можливостей не тільки набутти належну кваліфікацію, але і знайти робоче місце.

---

<sup>61</sup> Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, Vol. 45, No. 1, 1-28 Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1811581>



Що вищою є конкурентоспроможність особи, то більше вона має шансів знайти робоче місце не тільки з високою заробітною платою, а і з розвиненою системою соціальних гарантій. Натомість неконкурентоспроможні особи часто вимушені погоджуватися на роботу з дуже обмеженими соціальними гарантіями або взагалі без них, на неповну зайнятість, на зайнятість у шкідливих та небезпечних умовах, на роботу в неформальному секторі тощо. У сільській місцевості альтернативою гідній праці є зайнятість в особистому підсобному господарстві, яка потребує тяжких зусиль і не завжди дає прийнятний дохід. Необхідно визнати, що випереджальний розвиток так званих нестандартних форм зайнятості<sup>62</sup>, який ринковими фундаменталістами вважається ознакою гнучкості ринку праці та фактором прискорення зростання ВВП у цілому, супроводжується посиленням нерівності на ринку праці, передусім через уразливість працюючих у таких умовах.

## 1.6. Економічна активність, оплата праці й соціальне відторгнення

За класифікацією Г. Стендінга, який підкреслює, що глобалізація спричинила дроблення національних соціальних структур, сучасна робоча сила поділяється на 7 груп<sup>63</sup>:

- 1) еліта – крихітна група найбагатших осіб, які концентрують у своїх руках переважну частину ресурсів і доходів;
- 2) саларіат (від англ. salary – зарплата) – працюючі в умовах стабільної повної зайнятості, сконцентровані переважно

<sup>62</sup> Нестандартні форми зайнятості охоплюють зайнятість за контрактами з фіксованим строком роботи, неповну зайнятість, самостійну зайнятість, зайнятість у неформальному секторі, зайнятість без належного оформлення контракту тощо.

<sup>63</sup> Стендинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с. URL: <http://spkurdyumov.ru/uploads/2016/05/prekariat-novyj-opasnyj-klass.pdf>

у великих корпораціях, у бюджетних організаціях та в органах влади;

- 3) профіліант (від англ. *professional* (професіонал) + *technician* (технічний спеціаліст)) – особи з високою кваліфікацією, працюючі за індивідуальними контрактами як консультанти або незалежні фахівці;
- 4) зайняті переважно низькокваліфікованою фізичною працею, значною мірою – у промисловості;
- 5) прекаріат (від англ. *precarious* – нестабільний, нестійкий) – працюючі без визначених соціальних гарантій;
- 6) безробітні;
- 7) соціально відторгнені, які живуть переважно за рахунок соціальної допомоги.

Виокремлені групи розрізняються не тільки за отримуваними доходами, хоча і це чимало, а й насамперед – за ступенем впливовості на суспільне життя, за мірою стабільності свого становища. Якщо позиції перших трьох груп не викликають занепокоєння (люди мають гідну зарплату, постійні або тривалі контракти, належний соціальний пакет), то нестабільний статус п'ятої – прекаріату – у поєднанні з невпинним зростанням її чисельності не може не турбувати. У контексті ризиків бідності та соціального відторгнення слід звернути увагу на відсутність у цієї групи гарантій:

- робочого місця (не зайнятості!), що змушує час від часу не з власної волі змінювати посаду, переходити на режим неповної зайнятості;
- стабільності доходу – йдеться не тільки про гнучкість зарплати, а й про різноманітні, переважно адресні, допомоги, що призначаються за даними про доходи минулих

періодів, та пільги, на які закономірно розраховує працівник з низькими доходами;

- високої самоідентифікації – зазвичай представники цієї групи не мають гарних перспектив кар'єрного зростання, не є залученими до спільноти колективу.

До прекаріату належать, головним чином, працюючі в умовах нестандартної зайнятості, за короткими контрактами, що має безпосереднє відношення і до доходів. Зокрема, заробітна плата працюючих за контрактами з фіксованим строком роботи у середньому становить від 70% (Румунія) до 90% (Латвія) зарплати постійних працівників, а працюючі в неформальному секторі отримують у середньому від 40% (Панама) до 75% (Чилі) зарплати зайнятих у формальному секторі<sup>64</sup>. Навіть за відсутності необхідних даних по Україні можна стверджувати, що нестандартна зайнятість не убезпечує від ризиків низьких доходів і бідності загалом. Захворівши, працюючі в нестандартних умовах навряд чи можуть розраховувати на компенсацію втраченого доходу, це саме стосується і допомоги на випадок безробіття у випадку втрати роботи; досягнення пенсійного віку не гарантує пристойної – навіть за національними стандартами – пенсії. З другого боку, прекаріат далеко не завжди сплачує податки та внески на загальнообов'язкове соціальне страхування повною мірою, тобто не виконує свої зобов'язання перед суспільством. І саме це стає, якщо не підґрунтям, то виправданням його вразливості до ризиків зубожіння.

Карантин, викликаний пандемією COVID-19, крім усього іншого, спричинив масове поширення нової форми зайнятості – дистанційної. Тисячі компаній по всьому світу почали застосову-

<sup>64</sup> World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization. (2008). International Labour Office. Geneva: ILO. Retrieved from [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms\\_100354.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_100354.pdf)

вати дистанційну зайнятість: тенденція до розширення роботи поза стінами офісу, що обговорювалась і тільки зароджувалась упродовж останнього десятиріччя, миттєво поширилась усіма країнами і стала реальністю для мільйонів найманих працівників. З огляду на те, що дистанційна робота забезпечує істотну економію витрат, зокрема пов'язаних із утриманням приміщення й обладнання, видається, що така практика в майбутньому стрімко розвиватиметься.

Яких сфер діяльності це торкнеться? Безумовно, передусім надання публічних послуг: адміністративних, туристичних, транспортних, певною мірою освітніх і медичних. Що це означатиме для зайнятих у цих сферах? Відсутність необхідності щоденного відвідування офісу, а отже, користування транспортом, дотримання дрескоду і режиму роботи, але водночас і необхідність обладнати й утримувати мініофіс вдома, забезпечувати постійний online зв'язок тощо. Відповідно знижуватиметься навантаження на транспортні системи, особливо у великих містах, і створюватимуться можливості розвивати бізнеси у маленьких містах чи навіть у сільських поселеннях, а отже, винаймати житло неподалік від офісу перестане бути принципово важливим. Офісні працівники зможуть самостійно планувати свій час, більше приділяти уваги родині, робочий час дійсно обмежуватиметься часом роботи і не включатиме кількогодінне перебування у транспорті. Цілком імовірними видаються і зміна балансу вільного й робочого часу у гендерному розрізі, більш рівномірний розподіл сімейних обов'язків, відновлення міжпоколінних зв'язків.

Завдяки зменшенню транспортних потоків покращуватиметься екологічна ситуація, а скорочення попиту на офіси та житло у великих містах сприятиме зниженню його вартості й

рівномірнішому розподілу населення територією країни. У такому сенсі життя покращуватиметься, і це стосуватиметься всіх без винятку верств населення.

Але водночас поширення дистанційної зайнятості, швидше за все, спричинить докорінну зміну соціально-трудоких відносин. Зокрема, за відсутності просторого житла необхідність винаймати коворкінг-офіс та утримувати, а у більшості випадків – і купувати необхідне обладнання фактично означатиме перетворення найманого працівника, забезпечення для якого необхідних умов праці є обов'язком роботодавця, на самозайняту особу із контрактом або і без нього. Відсутність контролю умов праці роботодавцем майже автоматично викликає сумніви щодо логічності фінансування медичної страховки та повного соціального пакету загалом.

Якщо вдаватися до класифікації Г. Стендінга, то дистанційно (віддалено) працюючі особи мають, без сумніву, ідентифікуватись як прекаріат.

Безробітні (шоста класифікаційна група) у переважній більшості є бідними й соціально відторгнутими особами. Втрата роботи – це не тільки втрата доходу, а передусім катастрофічне зниження соціального статусу. Широко відомим є вислів: «Коли ви працюєте, маєте друзів. Але коли втрачаєте роботу, то виявляється, що їх майже нема»<sup>65</sup>. Вплив безробіття на соціальне відторгнення і бідність є особливо значним за умови масштабного й тривалого скорочення попиту на робочу силу, глибоких структурних зрушень останнього. Суттєві трансформації світової економіки, четверта промислова революція, стрімке впровадження цифрових технологій одним зі своїх наслідків неминуче матимуть високе структурне безробіття, причому роботу

---

<sup>65</sup> UNDP Regional Bureau for Europa and Commonwealth of Independent States, 2011. P. 8.

втрачатимуть достатньо освічені люди молодого і середнього працездатного віку (25–39 років) із належним досвідом роботи. Це формує принципово нові соціальні аспекти безробіття та потребує принципово інших напрямів політики допомоги безробітним, зокрема і в контексті активних дій.

Але до цих загалом очікуваних проблем додався вплив затяжної кризи, спричиненої не так традиційними фінансово-економічними негараздами, як фактичною кількомісячною зупинкою всіх економічних процесів у світі через карантин, пов'язаний із намаганням уповільнити поширення COVID-19. У результаті криза 2020 року набула унікального характеру як за своїми масштабами (вже багато експертів визнали її найтяжчою рецесією за останні 90 років), так і за розмаїттям проявів: постраждали чи не всі сфери і суспільної, і особистої життєдіяльності. Економічний колапс, викликаний примусовою зупинкою діяльності в одних сферах і її обмеженням в інших, позначився і на масштабах виробництва, і на попиті на робочу силу, і на доходах бюджету, і на заробітках населення, і на його платоспроможному попиті. Відповідно стрімко зросло безробіття, різко змінилася структура бюджетних витрат (передусім через необхідність надання термінової підтримки бізнесу і населенню), змінився і попит населення (більшість через скорочення поточних доходів і непевність у майбутньому вимушено відмовилися від усіх покупок, крім необхідних). Безумовно, від кризи страждають і страждатимуть ще кілька років усі країни. Але видається, що глибину падіння і наслідки, зокрема для населення, переважно визначатимуть фінансово-економічна стійкість, ефективність управління (і державного, і приватного), наявність власних стратегій виживання у населення. Навряд чи можна розраховувати на високу стійкість української економіки – неминуче дасться визна-

ки відсутність значних резервів, висока вартість кредитних ресурсів, мінімум інвестицій тощо. Є сумніви і щодо ефективності управління; хоча запровадження обмежувальних заходів і уся політика щодо карантину вважаються доволі вдалими, державна підтримка бізнесу і політика підприємців щодо збереження робочих місць є недостатньо адекватною – далася взнаки не так неготовність управлінців до такого роду викликів, як банальна відсутність коштів. Однак на заваді економічній катастрофі, як видається, стане наявність у більшості працездатних українців власних альтернативних стратегій виживання – це і додаткова (здебільшого незареєстрована) зайнятість, і масове повернення до вирощування овочів і фруктів на присадибних ділянках, і поширеність у країні мікробізнесу, який, безперечно, першим упав, але першим і піднімається. Проте, враховуючи неминучий спад економіки принаймні упродовж 2020–2021 років, високим буде і рівень безробіття: 2020 року Міжнародний валютний фонд (МВФ) очікує в розвинених країнах 8,3% і 10,1% – в Україні<sup>66</sup>.

Нарешті, життя значної частини населення визначає майже виключно соціальна допомога. Ці люди, особливо якщо вони є працездатними, мають вкрай низький соціальний статус, вони підтримують стосунки переважно з такими самими, як і вони, та, що є найнеприємнішим, через певний час остаточно втрачають віру у свої сили й у можливості повернутися до суспільного життя.

У контексті впливу новітніх тенденцій розвитку ринку праці на нерівність та бідність варто звернути увагу на формування – і це характерно для більшості країн світу – величезного розриву між оплатою так званих топменеджерів і середнім рів-

---

<sup>66</sup> Unemployment rate. International Monetary Fund. [www.imf.org](http://www.imf.org). Retrieved from <https://www.imf.org/external/datamapper/LUR@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD>

нем. Випереджальне зростання оплати праці топменеджерів вважається чи не найважливішою рушійною силою загальної нерівності в оплаті праці. На відміну від пересічного працівника топменеджер, крім фіксованої суми, яка слугує базою для нарахування компенсаційного пакета, зазвичай отримує грошові та негрошові бонуси, користується службовим автомобілем, літаком, житлом з охороною тощо.

Зрозуміло, розмах варіації заробітків у межах одного ринку праці є ще вищим. Зокрема, за даними 2019 року, в Україні середня зарплата 10% найбільш високооплачуваних робітників перевищує заробітки 10% найменш оплачуваних у 132 (!) рази<sup>67</sup>. І це – дані тільки щодо тих, хто легально отримували зарплату і сплачували податки, без врахування вартості додаткових преференцій. Щоправда, значна частина низькооплачуваних робітників працює в умовах неповної зайнятості, тобто має більше вільного часу, який сам по собі є надзвичайно важливим ресурсом.

Незадоволеність зарплатою і соціальним статусом, невпевненість у майбутньому на батьківщині змушують багатьох людей шукати кращої долі або за кордоном, або в інших регіонах власної країни. Масштабна трудова міграція, яка перетворилася на рушійну силу розвитку багатьох країн, породжена глобалізацією, з одного боку, і глобальною нерівністю – з іншого. Взагалі сучасний міграційний обмін населенням є однією з головних складових глобалізації, розвитку транснаціональних ринків праці, створення єдиного освітнього, культурного, мовного простору, долучення всіх земель до результатів цивілізаційного прогресу. На відміну від міграцій XVII–XIX ст., спрямованих переважно в один бік (із країн старого світу до Америки,

---

<sup>67</sup> Розраховано за даними Державної фіскальної служби (ДФС) України.



Австралії, Нової Зеландії), сучасні переміщення набули різноспрямованого характеру, часто зворотного і навіть доволі хаотичного. Що далі, то частіше людина не просто живе і працює не в країні свого походження, а упродовж життя декілька разів змінює країну проживання. Усе більшу роль відіграють транснаціональні корпорації, розташовані в кількох країнах. Кордони стають прозорішими, а їх перетин спрощується. Видається, що в майбутньому обсяги міжнародного міграційного обміну населенням зростатимуть, а тривалість перебування мігранта в одній країні скорочуватиметься. Але це не тотожно збільшенню чисельності мігрантів.

Що стосується формування міграційних настанов, то на них найбільше впливає саме нерівність, глобальна та у межах однієї країни. Люди приймають рішення про переїзд (до іншої країни чи до іншого поселення, тимчасово чи назавжди) не тільки тому, що вважають занизькою якість свого життя, незадовільними умови та оплату своєї праці, а в надії знайти кращу долю в іншому місці. Тому за відсутності нерівності міграція б зійшла нанівець.

Найпоширенішими у світі та домінуючими в Україні є економічні міграції, зокрема трудові. Вони формуються під впливом різних чинників, розрізняються за складом та масштабами, але мають і спільні риси:

- головним поштовхом є можливість більше заробляти або отримати кращі можливості для реалізації свого потенціалу;
- рух спрямований до країн з вищим рівнем життя;
- лише невелика частина трудових мігрантів, які знайшли прийнятне місце роботи в новій країні, повертаються на батьківщину.

\* \* \*

Бідність у сучасному суспільстві – якщо не йдеться про країни з найнижчим рівнем економічного і людського розвитку – не тотожна голодуванню, відсутності житла чи можливості отримувати базові соціальні послуги; у переважній більшості суспільств за винятком окремих особистостей, чиє становище визначають радше індивідуальні й абсолютно нетипові обставини, всі люди мають доходи, що дають їм змогу вести принаймні мінімально прийнятний спосіб життя. Але що далі, то частіше критерієм бідності слугує невідповідність стандартам (середнім, модальним або медіанним) способу життя в конкретному суспільстві в конкретний проміжок часу. Бідність сприймається як підґрунтя соціального відторгнення, ізолюваності від суспільного життя і витіснення на периферію, як ознака порушення прав і свобод людини. Відповідно саме бідність визнається найбільш непринятною ознакою соціально-економічної ситуації; найгостріші форми і прояви бідності мають бути якнайшвидше викорінені. Ця ідея пронизує всі без винятку концепції і стратегії розвитку світової цивілізації у III тисячолітті.

## РОЗДІЛ 2

# СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ

### 2.1. Методологічні засади

**В**ідповідно до рішення Ради ООН із соціально-економічного розвитку 1984 року, «до бідних належать особи, родини, групи населення, чії ресурси є настільки обмеженими, що не дають змоги вести мінімально прийнятний рівень життя у країнах проживання»<sup>68</sup>.

Сучасною наукою бідність трактується як багатогранне явище, масштаби якого не можна зменшити, зводячи його визначення тільки до однієї сторони людського буття – матеріального стану. Безперечно, нестача коштів зумовлює погане харчування, хвороби, зазвичай низький рівень освіти тощо. Але водночас наявність цілком достатніх доходів не гарантує доступ до якісних медичних і освітніх послуг, до чистої питної води та безпечних продуктів харчування.

Бідність – і саме це вирізняє її з широкого кола проблем сучасного суспільства – нерозривно пов'язана з різними аспектами життя, зокрема з низькою очікуваною тривалістю життя, передусім з імовірністю померти до 40 років, з істотними психологічними зрушеннями, з низьким рівнем освіти і відповідно з низькими можливостями ефективної реалізації своєї трудової активності. Дуже часто представники бідних верств населення, не вірячи в можливість вирватися з тисків зубожіння, навіть не прагнуть це зробити, особливо в умовах певних законодавчих

---

<sup>68</sup> Левин А. И., Миловидова Н. Ю. Влияние бедности на социальное развитие России. *Социальная политика и социология*. 2004. № 3. С. 72–77.

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ  
перешкод. Поширеною є ситуація, коли бідні верстви населення або недостатньо обізнані щодо своїх прав, або не в змозі домогтися їх дотримання.

Зважаючи на те, що основним проявами бідності є недостатність споживання, низький рівень освіти і погане здоров'я, ООН фіксує увагу на п'яти основних характеристиках бідності<sup>69</sup>:

- коротке життя;
- низька професійно-освітня підготовка;
- позбавлення нормальних умов життя – чистої питної води, медичних послуг тощо;
- неможливість якісно харчуватися;
- вилучення з суспільного життя, соціальна ізоляція.

У різних країнах зазначені прояви комбінуються по-різному, різними є і їх рівні. І хоча певні індикатори є для кожного з цих проявів, надто їх важко оцінити, якимось чином ранжувати за значенням.

Цілком зрозуміло, що сам зміст бідності, критерії її визначення змінюються з розвитком цивілізації, з одного боку, і надзвичайно сильно залежать від політичних настанов та орієнтацій суспільства – з іншого.

Визначення критеріїв бідності є невід'ємною складовою всіх національних стратегій і програм зниження бідності. А отже, вирішального значення набувають офіційні трактування категорії «бідність» та вибір її індикаторів.

З огляду на практичні потреби соціальної політики як форми захисту від бідності (підтримки бідних) доцільно розрізняти бідність слабких і бідність сильних. Бідність слабких (уразли-

---

<sup>69</sup> Human Development Report 1997. Human Development to Eradicate Poverty. New York: UNDP, 1997. [hdr.undp.org](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr_1997_en_complete_nostats.pdf). Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr\\_1997\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr_1997_en_complete_nostats.pdf)

вих) – це бідність непрацездатних або частково працездатних осіб, осіб з особливими потребами, хронічно хворих та осіб, змушених нести надмірне навантаження (годувальники багатодітних сімей, сімей з інвалідами тощо). Ця бідність має безумовне соціальне забарвлення, вона спричинена безпосередньо демографічними особливостями окремих категорій населення. Певні прояви бідності слабких спостерігаються в будь-яких суспільствах, але підтримка вразливих верств належить до основних функцій держави і має здійснюватися на засадах соціальної допомоги, а не соціального страхування.

На відміну від бідності слабких, бідність сильних виникає переважно у кризових умовах, коли повноцінні працездатні особи не з власної вини не в змозі забезпечити своєю працею (із середньою інтенсивністю та тривалістю) прийнятні в суспільстві стандарти способу життя. У цьому контексті бідність сильних має переважно економічну природу.

Бідність як соціально-економічне явище безпосередньо пов'язана як з рівнем економічного розвитку, так і з нерівністю у доступі до матеріальних та нематеріальних благ. Це означає, що, по-перше, бідність існує завжди, змінюються лише її форми та прояви, а по-друге, бідність є відносною в часі та просторі: кожна країна у конкретний історичний проміжок часу використовує своє трактування бідності. Так, в країнах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку бідність віддзеркалюється у таких явищах, як голод, відсутність доступу до чистої питної води, неписьменність, висока смертність від інфекційних та паразитарних захворювань, які сучасними засобами медицини успішно лікуються. У країнах з високим рівнем добробуту бідність може ототожнюватися з відсутністю коштів на товари тривалого користування, неможливістю отримання кредиту чи

відсутністю доступу до професійної освіти.

Яким би не був рівень життя населення країни, завжди є частина, яка живе значно гірше. Такі люди вважаються бідними за національними стандартами. Зрозуміло, що бідні, наприклад, у Швейцарії або США, можуть вважатися цілком забезпеченими особами за стандартами України, а наші бідні живуть пристойно порівняно з більшістю населення Ефіопії. Взагалі визначення межі бідності – це не стільки економічне, скільки політичне питання. Безумовно, не можна ігнорувати бюджетні можливості надавати матеріальну підтримку нужденним членам суспільства. Але головну, вирішальну роль відіграють діючі у суспільстві настанови. Наприклад, ліберальна модель передбачає максимальну орієнтацію населення на власні сили й дуже обмежену допомогу працездатному населенню і відповідно досить низько встановлює, межу бідності. А соціально орієнтована модель, навпаки, охоплює опікуванням значно ширші верстви і визначає поріг досить високим. У цьому контексті питання встановлення офіційної межі бідності в Україні набуває особливого значення і яскравої політичної забарвленості.

Бідність визначається й оцінюється по-різному різними міжнародними організаціями та національними статистичними органами, причому в більшості випадків методики мають принципові відмінності.

Вимірювання бідності починається з концептуального визначення того, що саме має бути виміряне: доходи чи нерівність у нижній частині розподілу населення; чисельність і склад тих, хто не в змозі піднятися вище певного – мінімального – рівня доходів, чи тих, хто живуть гірше за усіх, або якісь інші показники соціальної вразливості й відторгнення. І тільки після отримання відповідей на концептуальні – понятійні та сутнісні –

питання визначення бідності має переводитись у статистичну площину. Це на перший погляд суто технічне питання може мати суттєві (і часто приховані) наслідки для соціальної політики, зокрема щодо ступеня вразливості окремих груп населення та орієнтації на їх захист<sup>70</sup>. Маніпулювання існуючими поняттями і термінами дає змогу штучно завищувати або занижувати рівень бідності на потребу політичним цілям. Так, використання різних критеріїв визначення бідності може давати різні результати, особливо щодо її динаміки. Наприклад, визначення серед Цілей розвитку тисячоліття (на 2000–2015 роки) завдання скорочення вдвічі частки населення, яке має середньодобовий дохід менше 1 дол. США за паритетом купівельної спроможності (ПКС), дає практично нульовий рівень бідності в Україні. Використання як критерію бідності офіційно встановленого прожиткового мінімуму демонструє надзвичайно позитивні зрушення. Орієнтація же, скажімо, на відносний критерій, який застосовується практично в усіх економічно розвинених країнах, зокрема ЄС та ОЕСР, призводить до висновку про відсутність будь-якого прогресу в цій сфері.

## 2.2. Форми бідності

У рамках концепції людського розвитку було запропоновані нові підходи до інтерпретації та новий метод визначення багатовимірної бідності. Відповідно наразі бідність трактується як багатоаспектне явище із виокремленням таких її форм:

- об'єктивна та суб'єктивна;
- абсолютна та відносна;
- за доходами та за можливостями;

<sup>70</sup> *Руководство по измерению бедности. ЕЭК ООН. Нью-Йорк-Женева, 2017. URL: [https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECESTAT20174\\_ru.pdf](https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECESTAT20174_ru.pdf)*

- тимчасова та хронічна (застійна).

### 2.1.1. Об'єктивна та суб'єктивна бідність

Об'єктивна бідність визначається за прийнятими в країні критеріями доходу та доступу до тих чи інших матеріальних і духовних благ: можливості дати дітям освіту, набути професійну підготовку, якісно лікуватися, мати житло, що відповідає прийнятим стандартам, тощо. Об'єктивна бідність може визначатися різними методами і за різними критеріями, але вони єдині для всієї сукупності. Це і зумовлює орієнтацію політики підтримки бідних верств переважно саме на показники об'єктивної бідності.

Суб'єктивну бідність розуміють як таку, що визначається за самооцінкою; тобто людина визнається бідною, якщо вона сама так себе ідентифікує. Суб'єктивна концепція передбачає встановлення межі бідності за результатами аналізу уявлень населення про обсяг ресурсів (доходів), необхідний для задоволення мінімальних потреб<sup>71</sup>, і в цьому, власне, і полягає головна проблема вимірювання масштабів та рівня суб'єктивної бідності – завищення уявлень населення про прийнятний спосіб життя автоматично підвищує і масштаби суб'єктивної бідності.

При вибірковому обстеженні респондент або самостійно визначає, який рівень доходів забезпечує прожитковий мінімум і запобігає бідності, та зіставляє з цією сумою власні доходи, або безпосередньо класифікує своє матеріальне становище, відносячи себе (своє домогосподарство) до групи бідних, середніх або заможних. Цей спосіб запропонований у 1970-х роках фахівцями Лейденського університету в Нідерландах.

Наразі для вимірювання суб'єктивної бідності широко ви-

---

<sup>71</sup> Овчарова Л. Н. Особенности бедности в России. Народонаселение. 2005. № 4. С. 33–34



користовується ще один підхід, за якого респондент визначає, на що саме вистачає доходів. Наприклад, упродовж визначеного періоду:

- 1) доходи були достатніми і робили заощадження;
- 2) доходи були достатніми, але заощаджень не робили;
- 3) постійно відмовляли собі в найнеобхіднішому, крім харчування;
- 4) не вдавалося забезпечити навіть достатнього харчування.

Ті, хто зазначали постійну відмову у найнеобхіднішому, крім харчування, або неможливість забезпечення навіть достатньо харчування, вочевидь вважають себе бідними (остання група ототожнює своє матеріальне становище із найгострішою формою бідності – злиденністю). Цей підхід видається більш обґрунтованим, оскільки має певні ознаки об'єктивності: респондент не просто оцінює своє матеріальне становище, а спирається на певні ознаки (наприклад, неможливість придбання чогось окрім харчових продуктів).

Суб'єктивна бідність має надзвичайно важливе значення при аналізі суспільної свідомості, суспільної поведінки тощо, оскільки такий прояв бідності безпосередньо пов'язаний з маргіналізацією суспільства, з утриманськими настроями значних його верств. Саме суб'єктивна бідність, формуючи неконструктивну, пасивну поведінку, спричинює зниження економічної активності, ініціативи, перешкоджає прагненню до самозайнятості або підприємництва, додаткових заробітків. Це своєю чергою провокує готовність населення до сприйняття деструктивних ідей, до протиправних дій. Втрачаючи віру у власні сили, людина очікує на чийсь допомогу, чийсь вказівки і кінець кінцем підкоряється будь-якій політичній силі, яка належним

чином натискає на больові точки.

Показники суб'єктивної бідності також використовуються в політиці підтримки бідних, але вельми специфічно. Наприклад, чи не в усіх країнах існують спеціальні магазини та окремі товари, ціни на які дотуються державою, – це магазини для бідних і соціальні товари. Передбачається, що такими послугами користуються тільки ті, хто вважають себе бідними, і насправді переважною мірою ці очікування відповідають дійсності.

### 2.2.2. Абсолютна та відносна бідність

Проблема поділу бідності на *абсолютну* та *відносну* є однією з найсуперечливіших складових всієї теорії. Виходячи з визначення бідності як рівня добробуту, що не забезпечує стандартних матеріальних і духовних потреб населення, слід визнати принципово відносний характер цієї категорії. Відповідно до варіювання рівня суспільного добробуту, існуючих у суспільстві життєвих стандартів змінюється і уявлення про стандартні потреби, а отже, і про бідність. Якщо ж додати надання державної допомоги групам населення, які перебувають у бідності, – практику, пов'язану зі значними бюджетними витратами, – то стає очевидним політичне підґрунтя цієї категорії. Рівень бідності визначається, перш за все, відповідно до політичних настанов та економічного потенціалу кожної країни. Не може бути єдиного по всьому світу стандарту бідності: бідні в економічно розвинених країнах вважатимуться цілком заможними людьми в країнах третього світу. І хоча ця теза ставить у нерівне положення населення різних країн, вона фіксує жорстоку реальність і, на жаль, адекватно віддзеркалює її. Звісно, більшість бідних зосереджені у бідних країнах, але навіть у цілком благополучних США, Канаді, країнах ЄС, Швейцарії тощо є достатньо тих, хто не може самотійно забезпечити добробут своїй родині, хто

потребує допомоги суспільства і навіть за її надходження злидарює. Тому дуже важливим внеском у теорію бідності є висновок А. Банерджі й Е. Дуфло, лауреатів Нобелівської премії з економіки 2019 року, про те, що «бідними є ті, хто вважаються бідними у бідних країнах»<sup>72</sup>. Тільки такий підхід дає змогу уникнути політичних спекуляцій на тлі порівняння стандартів споживання у розвинених країнах і в таких, що розвиваються. Але це стосується виключно поширеності бідності (передусім її масштабів та рівня). Що ж до її глибини, то тут можливе застосування саме універсальної шкали, оскільки глибина бідності визначається тим мінімумом благ, які людина (чи родина) може споживати за своїми доходами. Загалом використання абсолютної межі бідності, яка не залежить від того, що отримують інші особи, є доцільним, якщо існує чітко визначений кошик товарів, потрібних для виживання, – розмір допомоги та вартість кошика не потребують коригування за винятком випадків різкого зростання цін<sup>73</sup>.

Відмінність між абсолютною та відносною бідністю по суті полягає в тому, що перша визнає бідними тільки тих, хто живе нижче визначеного суспільством мінімального рівня, а друга – всіх, хто живе нижче за певний середній стандарт (наприклад, бідними вважається певна частина – зазвичай 10–30% – населення, яке має найнижчі доходи); отже, абсолютна бідність визначається відповідно до прийнятої в країні межі, а відносна – за майновим розшаруванням населення.

Перше визначення бідності, яке потім отримало назву абсолютної бідності, було сформульоване наприкінці ХІХ сто-

---

<sup>72</sup> Банерджі А., Дуфло Е. Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів. Київ: Наш формат, 2018. 312 с.

<sup>73</sup> Дитон А. Великий побег: Здоровье, богатство и истоки неравенства. Москва: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2016. 368 с. URL: [http://www.rusliberal.ru/books/Great\\_Escape.pdf](http://www.rusliberal.ru/books/Great_Escape.pdf)

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ  
ліття в Англії і домінувало до середини ХХ століття. Воно спи-  
рається на зіставлення доходів, необхідних для задоволення  
певного набору мінімальних потреб людини, з доходами, які  
вона має. Абсолютна бідність виражається, зокрема, у нездатно-  
сті сім'ї задовольнити основні потреби в їжі, одязі, житлі. Отже  
абсолютна бідність трактується як неможливість підтримувати  
мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фі-  
зіологічних, соціальних та культурно обумовлених нормативів.  
Використання в соціальній політиці категорії абсолютної бід-  
ності базується на встановленні урядом країни набору найне-  
обхідніших товарів (іноді тільки харчових, іноді і харчових, і  
нехарчових включно з послугами), вартість якого становить по-  
рогове значення, межу бідності. Абсолютно бідною вважається  
людина, доходи якої нижчі за цю межу.

Але сама сутність мінімуму залежить від рівня розвитку су-  
спільства. Відповідно до зміни рівня суспільного добробуту, іс-  
нуючих у суспільстві життєвих стандартів змінюється і уявлення  
про стандартні потреби, а отже, і про мінімум та бідність. Сфор-  
мовані ООН пороги абсолютної бідності, які використовуються  
виключно для міжнародних порівнянь, передбачають декілька  
рівнів, зокрема добове споживання на суму, еквівалентну 1,25,  
2,25 і 5,0 долара США за ПКС<sup>74</sup>. Отже, навіть абсолютна бідність  
має відносний відтінок.

---

<sup>74</sup> Для зіставлення доходів та рівня життя населення в різних країнах передусім  
необхідно перевести суми їх доходів у єдину валютну систему. Поширеним в  
Україні (до недавнього часу – і в міжнародних публікаціях) є перерахунок показ-  
ників у долари США за обмінними курсами валют. Однак така практика ігнорує  
різницю в рівнях цін між окремими країнами, яка має виняткове значення при  
зіставленні рівнів життя. Для врахування цінових відмінностей використовують  
спеціальні коефіцієнти перерахунку ПКС. Ці два підходи дають принципово  
різні результати. Так, за офіційним обмінним курсом у 2019 році 1 долар США  
дорівнював 25,85 гривні, а за ПКС – 7,09 гривні. Це означає, що в 2019 році на  
1 долар у США можна було придбати стільки товарів і послуг, скільки на 7,09  
гривень в Україні (а не на 25,85 гривень). І хоча метод ПКС має певні недоліки  
як теоретичного, так і практичного характеру, він є наразі найліпшим способом  
переводу показників доходу населення різних країн у єдину валютну систему.

До тих самих висновків приводить і узагальнення досвіду європейських країн. Хоча в ЄС переважною мірою використовують відносні критерії бідності, у тих країнах, де збереглася практика визначення бідності за абсолютним критерієм, репрезентованим прожитковим мінімумом, його обчислюють, з огляду на фізіологічні потреби, пов'язані з підтриманням здоров'я (визначену кількість калорій або продуктів харчування, наприклад хліба). Окрім фізіологічної, останнім часом все частіше розглядають культурну та психологічну складові. За визначенням, прийнятим Радою міністрів ЄС в 1984 році, бідними вважаються особи (родини), які не мають достатніх ресурсів для підтримання мінімально прийняттого в країні їх проживання способу життя. Наведене формулювання бере до уваги національно-культурні особливості, що можуть варіювати між країнами та в межах однієї країни залежно від конкретної соціальної групи або конкретного проміжку часу.

Отже, абсолютна межа бідності насправді не є абсолютною. Кваліфікація конкретної особи (родини) як бідної значною мірою визначається добробутом оточуючого населення і домінуючими в суспільстві культурними нормами. Тому точнішими термінами є «неявна відносна межа» або «нормативна межа».

### 2.2.3. Межа абсолютної бідності – прожитковий мінімум

Обчислення порогу (межі) абсолютної бідності спирається передусім на оцінку мінімальних фізіологічних потреб людини в харчуванні (2100–2400 ккал на день у розрахунку на умовного дорослого або на працюючу особу). Зважаючи на це та з урахуванням необхідності забезпечення достатньої різноманітності раціону й надходження до організму потрібної кількості споживчих речовин і мікроелементів визначається вартість мінімального набору продуктів харчування. Відповідно до суспільних

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ (передусім бюджетних) можливостей та існуючих уявлень про мінімальні стандарти життя враховуються й інші потреби, тобто обчислюється вартість мінімально прийняттого споживчого кошика – набору товарів і послуг, необхідних для забезпечення функціонування людського організму (підтримки здоров'я й задоволення базових потреб).

Отже, вартість мінімального споживчого кошику (прожитковий мінімум, ПМ) дає змогу задовольняти родинні (включно з утриманцями) потреби на мінімально прийнятному рівні й не відчувати соціальної ізоляції<sup>75</sup>.

Концепція встановлення гарантованої державою величини доходів, необхідної для забезпечення мінімально прийняттого рівня життя в країні, не є унікальною для сучасних індустріальних та постіндустріальних суспільств, її коріння сягають далекої давнини. У сучасних академічних публікаціях тему прожиткового мінімуму висвітлюють дослідники соціальної психології, політологи, економісти, знавці соціальної політики, зокрема питань державної підтримки нужденних, фахівці з проблем зайнятості та оплати праці, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров'я. Чи не головним постулатом сучасного цивілізаційного розвитку є неприпустимість існування злиденності – обговорюються методи соціальної підтримки, контингенти, які на неї потребують, фінансові можливості та соціопсихологічні наслідки.

Останніми десятиріччями, головним чином через стрімку диджиталізацію й роботизацію економіки, структурні зрушення у попиті на робочу силу та невинне демографічне старіння,

---

<sup>75</sup> Прожитковий мінімум також визначає значну частину адресних і універсальних допомог, субсидій і трансфертів, зокрема розмір допомоги сім'ям з дітьми, допомоги особам з інвалідністю тощо, слугує базою для визначення максимального розміру доходів для сплати єдиного соціального внеску, частини посадових окладів. Отже, саме розмір прожиткового мінімуму грає роль регулятора значної частини доходів і витрат публічних фінансів.

поширюється обговорення (на рівні експертів, політиків, пересічних громадян) доцільності запровадження безумовного базового доходу, накопичено значний досвід реалізації пілотних проєктів у різних країнах і місцевостях. Через численні, ще до кінця не усвідомлені проблеми пандемії COVID-19 перехід до якісно нового типу державних гарантій соціальної підтримки населення практично законсервовано, але видається, що тимчасово.

Виокремлюють фізіологічний та соціальний прожитковий мінімуми. Фізіологічний ПМ, який має забезпечувати фізіологічне виживання, використовується у дослідженнях рівня життя й бідності населення, у державній соціальній політиці понад 100 років, від часів Вікторіанської Англії. Однак чим далі, тим більше такий підхід викликає критику, пов'язану передусім із тим, що враховує переважно (або навіть виключно) матеріальні потреби, ігноруючи необхідність виконання людьми соціально значущих функцій батьків, громадян, працівників, партнерів, сусідів і друзів<sup>76</sup>. Урахування і цих потреб визначає орієнтир мінімально прийняттого рівня життя відповідно до стандартів споживання конкретного суспільства у конкретний період. І хоча левову частку прожиткового мінімуму (80–85%) становить фізіологічна складова, з прискоренням економічного й соціального розвитку, збільшенням фінансової спроможності суспільства, з одного боку, та трансформацією життєвих потреб і поведінкових шаблонів населення – з іншого зростає роль соціального мінімуму.

Відповідно у ряді країн, які все ще використовують ПМ, для різних потреб (аналізу ситуації, що склалася, визначення розміру допомоги та бюджетних витрат тощо) застосовують різні

---

<sup>76</sup> *Руководство по измерению бедности. ЕЭК ООН. Нью-Йорк-Женева, 2017. URL: [https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECESSTAT20174\\_ru.pdf](https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECESSTAT20174_ru.pdf)*

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ його індикатори. Наприклад, у Польщі діють три показники: соціальний мінімум для визначення межі бідності; мінімум для визначення межі злиденності; мінімум для визначення права на отримання соціальної допомоги (два перші показники використовуються для аналізу, а останній – для обчислення бюджетних витрат).

Оскільки прожитковий мінімум розробляється й офіційно встановлюється (законодавчо затверджується) для визначення потреб у державній соціальній підтримці та її розміру, методика його обчислення і безпосередньо розмір мають забезпечити<sup>77</sup>:

- максимальне охоплення всіх нужденних соціальною підтримкою;
- мінімально прийнятний рівень життя кожного індивіда, тобто врахування усіх базових потреб;
- запобігання поширенню утриманських настроїв у суспільстві, зумовлених демотивацією працездатних осіб самостійно заробляти на прожиття собі та своїм утриманцям;
- врахування швидких змін у розмірі та структурі споживання;
- можливості ефективного адміністрування.

Водночас, виконуючи надзвичайно важливу функцію визначення розміру державної підтримки та ряду мінімальних державних гарантій (зокрема мінімальної зарплати і мінімальної пенсії), прожитковий мінімум використовується для аналізу, моніторингу та прогнозування бідності. З огляду на чинну практику соціальної підтримки населення та бюджетні можливості для обчислення прожиткового мінімуму застосовують такі

---

<sup>77</sup> Libanova, E. (2020). Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. *Economical Annals-XXI, Vol. 182, Issue 3–4*, 117–125. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>



підходи:

- нормативний;
- структурно-нормативний;
- статистичний;
- ресурсний;
- суб'єктивний.

Логіка економічних оцінок говорить, що застосування будь-якого з цих підходів має ще пройти своєрідну перевірку на відповідність реальності. Якщо, наприклад, наявність масштабної бідності в Україні підтверджується цілою низкою різних індикаторів, як-от купівельною спроможністю середньої заробітної плати, значною чисельністю людей, які отримують дуже низьку пенсію (у перерахунку в долари США за ПКС), високою часткою витрат на харчування у середній структурі витрат населення тощо, то і будь-який критерій має виявляти цю масштабну бідність.

*Нормативний підхід* передбачає визначення т. зв. споживчого кошику із подальшим обчисленням його вартості. Формування споживчого кошику здійснюється відповідно до потреб або індивіда (зазвичай диференційовано за віком) або домогосподарства (диференційовано за типами чи як суми кошиків його членів). Саме такий підхід реалізується в Україні для законодавчого встановлення прожиткового мінімуму: обчислюється окремо вартість продуктового кошика і мінімального набору непродовольчих товарів (одягу, взуття, палива, ліків, підручників тощо) та послуг. Проблеми із застосуванням цього підходу пов'язані, передусім, із труднощами визначення дійсно життєво необхідних непродовольчих товарів (послуг) та необхідністю своєчасного реагування на зміни таких потреб, які відбу-

ваються що далі, то частіше. Це особливо помітно за стрімкою цифровізацією суспільного й індивідуального життя, відповідним входом у повсякденне буття сучасних засобів комунікації, побутової техніки тощо.

*Структурно-нормативний підхід* також спирається на споживчий кошик, але передбачає нормування і визначення вартості тільки окремих компонентів (найчастіше – харчової складової) із подальшим додаванням вартості інших за їх часткою у структурі споживчого кошика. Головною проблемою є визначення питомої ваги харчової складової у кошику, оскільки вкрай важко отримати дійсно переконливе наукове обґрунтування. У 1960-х рр., коли такий підхід був уперше апробований у США, вартість продуктів харчування становила приблизно третину загальних споживчих витрат пересічної американської родини. Відповідно прожитковий мінімум дорівнював потроєній вартості мінімального харчового кошика. Цей коефіцієнт, безперечно, не є універсальним і може змінюватись у широких межах залежно від конкретних умов. Він має віддзеркалювати реальне співвідношення витрат на продовольчі та непродовольчі товари в тих домогосподарствах, чії доходи дещо перевищують межу бідності. Поширена практика орієнтації на структуру споживання найбідніших (зазвичай 30%, тобто 1–3 децильні групи) домогосподарств (або ще якимось чином визначених бідних верств) не виправдано занижує межу, а отже, і масштаби бідності. Бідні не користуються, наприклад, платними медичними й освітніми послугами, вони майже не купують побутову техніку та одяг, а отже, їх витрати на ці цілі мінімальні, що віддзеркалюється на структурі витрат, зокрема завищує частку витрат на харчування. Чи є правильним закріплення такої структури як стандарт споживання бідних? Вельми сумнівно, особливо з

огляду на необхідність включення до споживчого кошика витрат на задоволення нематеріальних потреб, ігнорування чого значною мірою прирікає бідні верства на соціальну ізоляцію, не враховуючи швидкі зміни структури потреб. Тому в цьому випадку доцільним видається ітераційний підхід або орієнтація на структуру споживання населення, чиї доходи належать до 5–6 децильних груп. При визначенні типового мінімального споживчого кошика для домогосподарства є також проблема врахування вікових особливостей населення при оцінці їх потреб.

*Статистичний підхід* передбачає встановлення розміру прожиткового мінімуму на рівні доходів найменш забезпеченої частини населення (зазвичай 20–30%) чи межі відносної бідності (40–75% медіанних доходів або 40% середньої заробітної плати). Наприклад, в Україні для аналізу бідності найчастіше використовується відносна межа, що дорівнює 75% медіанних доходів (витрат). Такий високий поріг (його було узгоджено ще 1999 року зі Світовим банком – головною міжнародною структурою з методології оцінювання бідності) обумовлений дуже сильним лівостороннім ексцесом української кривої розподілу населення за доходами (витратами), який віддзеркалює концентрацію значної частини населення саме в лівій частині. Відповідне зниження порогу, наприклад, до 50% медіанного рівня доходів/витрат практично зводило нанівець рівень бідності, що вочевидь не відповідає дійсності; межею злиденності в Україні слугує 60% медіанного рівня доходів/витрат.

*Ресурсний підхід* спирається виключно на бюджетні можливості забезпечення необхідних виплат. Ясно, що заниження прожиткового мінімуму зменшує фінансові зобов'язання держави щодо підтримки населення. На практиці в країнах з ви-

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ

сокими соціальними зобов'язаннями держави *de jure* і відсутністю можливостей їх фінансування *de facto* це спричиняє появу в нормативному полі специфічного показника «рівень забезпечення прожиткового мінімуму». Саме така ситуація вже довгий час зберігається в Україні. До того ж у влади завжди є спокуса такий спосіб коригувати витрати: законодавчо встановлюється достатньо високий розмір прожиткового мінімуму, а всі пов'язані з ним виплати здійснюються лише частково, причому для різних виплат встановлюються різні рівні забезпечення.

Суб'єктивний підхід реалізується з огляду на уявлення населення про мінімальний дохід і використовується переважно для розв'язання аналітичних завдань, зокрема щодо відповідності державної соціальної підтримки суспільним очікуванням, щодо діагностики соціально-політичної ситуації в країні тощо.

У різних країнах використовуються різні підходи до розрахунку прожиткового мінімуму, часто застосовуються декілька методів.

Так, обчислення прожиткового мінімуму<sup>78</sup> в Болгарії здійснюється із застосуванням нормативного підходу для окремих складових споживчого кошика (визначаються раціональні та мінімальні норми) і статистичного підходу для встановлення його структури (за даними про медіанний бюджет найбільш вразливих верств населення)<sup>79</sup>. Регламентований алгоритм розрахунку передбачає визначення вартості продуктового кошика (фізіологічні норми щоденного харчового споживання становлять 2700 ккал на еквівалентного дорослого) за 146-ма позиціями. Мінімальні норми споживання, наприклад, для чоловіка працездатного віку передбачають на рік 60 кг м'яса (67%

<sup>78</sup> У нормативних документах використовується термін «межа абсолютної бідності».

<sup>79</sup> Libanova, E. (2020). Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. *Economical Annals-XXI, Vol. 182, Issue 3-4*, 117-125. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>

раціональної норми), 234 л молока (96% раціонального обсягу). Нехарчові статті витрат, включно з витратами на відновлення одягу та взуття, побутової техніки тощо, обмежуються мінімумом за значної тривалості використання цих предметів. У структурі прожиткового мінімуму витрати на харчування становлять 45–50% (медіанний рівень 20–30% найбідніших домогосподарств). При розрахунку ПМ для дітей використовуються вищі стандарти, ніж для дорослих, а харчування визначається за раціональними нормами.

У Словаччині прожитковий мінімум розраховується статистичним методом (за даними соціологічних обстежень) із застосуванням шкали еквівалентності 1,0:0,7:0,5, тобто потреби першої особи враховуються з коефіцієнтом 1,0, всіх інших дорослих – з коефіцієнтом 0,7, а дітей – з коефіцієнтом 0,5. ПМ підвищується щорічно (1 липня) відповідно до зростання чистого доходу на особу або витрат найбідніших домогосподарств, тобто в неявному вигляді передбачено індексацію з урахуванням і зростання зарплат, а також інфляції.

В Угорщині прожитковий мінімум обчислюється структурно-нормативним методом: 33% становить вартість продуктового кошика (100 харчових продуктів, збалансованих за калорійністю, мінералами та вітамінами, диференційованими за віковими групами), 67% – вартість непродовольчих товарів і послуг<sup>80</sup>. До останньої складової включено оплату житла (29% прожиткового мінімуму), витрати на транспорт та зв'язок (15%), одяг (14%), засоби гігієни (9%). Застосовуються шкали еквівалентності, різні для домогосподарств із особами працездатного віку і без них. Для домогосподарств, де є особи працездатного віку та діти до 14 років, шкала виглядає так: 1,00:0,75:0,65:0,50:0,40,

---

<sup>80</sup> Ibid.

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ

тобто потреби першої особи враховуються з коефіцієнтом 1,00, усіх інших дорослих – з коефіцієнтом 0,75, першої дитини – з коефіцієнтом 0,65, другої дитини – з коефіцієнтом 0,50, усіх інших дітей – з коефіцієнтом 0,40. Шкала для домогосподарств з особами тільки пенсійного віку є такою – 0,90:0,65 (відповідно коефіцієнти врахування потреб першої і кожної іншої особи).

Для забезпечення коректності міжнародних порівнянь для низки країн Wage Indicator Foundation розраховує т. зв. аналітичну вартість прожиткового мінімуму на особу та на сім'ю<sup>81</sup>. Зазначений показник ураховує вартість харчових продуктів (50 видів), витрати на житло та транспорт, непередбачувані витрати. Дані про ціни на товари збираються за допомогою online-опитувань. Так, за розрахунками фонду, прожитковий мінімум на особу в Болгарії становить 346 євро, на сім'ю – 554 євро (на 2021 рік очікується 576 євро). У Хорватії для забезпечення мінімального рівня споживання необхідно 930 євро на особу та 1391 євро – на сім'ю. Очікується, що у 2021 році ці показники досягнуть, відповідно, 957 та 1467 євро, а у 2022 році – 1005 та 1503 євро. У Румунії до кінця 2020 року прожитковий мінімум на сім'ю очікується на рівні 474 євро (на особу – 268 євро), у 2021 році прогнозується його підвищення до 498 євро на місяць, у 2022 році – до 515 євро.

Чинна наразі в Україні методологія визначення прожиткового мінімуму являє собою комбінацію нормативного й ресурсного підходів. Вона постійно критикується і дійсно має численні недоліки. Значна їх частина пов'язана із прагненням нормувати усі складові споживчого кошика, зокрема не тільки продовольчих, а й непродовольчих товарів і послуг. На жаль, практично всі норми, за винятком харчових, не мають належного обґрун-

---

<sup>81</sup> Ibid.

тування й дають приводи для численних нарікань і політичних спекуляцій.

І хоча багато країн використовують для різних цілей різні показники прожиткового мінімуму, одночасне застосування у практиці державного управління України трьох таких показників (законодавчо встановленого; розрахункового, що офіційно обчислюється центральним органом виконавчої влади – Міністерством соціальної політики України (Мінсоцполітики); т. зв. рівня забезпечення прожиткового мінімуму) є неоднозначним.

Перший показник є базою для визначення цілої низки соціальних стандартів, включно з виплатами та штрафами. Сферою використання другого показника є виключно аналітико-інформаційна. Третій індикатор застосовується при визначенні допомоги бідним та особам з інвалідністю, не пов'язаною з ментальним розладом (інвалідність з дитинства).

Для усунення бодай частини претензій до чинної методики необхідно забезпечити, по-перше, прозорість і зрозумілість підходів, по-друге, обґрунтованість кожної конкретної норми, по-третє, соціальну справедливість щодо всіх верств населення, передусім – щодо соціально вразливих груп, по-четверте, економічну спроможність держави виконати нові зобов'язання. Відповідно видається доцільним:

- запровадити структурно-нормативний підхід обчислення прожиткового мінімуму (норми харчового споживання розробляються виключно фахівцями-медиками диференційовано за віковими групами (0–5 років; 6–19 років; 20–64 роки; 65–74 роки; 75+ років); групи визначено відповідно до участі в навчанні та ринку праці);
- перейти до розрахунків прожиткового мінімуму домогосподарства (окреме визначення т. зв. умовно-постійних

витрат (на рівні 20–30% певної обґрунтованої складової позбавляє від необхідності використання небеззаперечних шкал еквівалентності).

Дуже важлива роль у реалізації викладеного підходу належить частці харчової складової споживчого кошика: що вона вища, то відповідно меншою є його загальна вартість.

З огляду на реальну структуру споживання і доходів бідних верств населення України можна рекомендувати такі показники (табл. 2.1): для дітей молодше 5 років (дошкільний вік) харчова складова становить 42% споживчого кошика; для дітей та підлітків 6–19 років (період масового первинного набуття освіти) – 45%; для осіб 20–64 роки (реальний працездатний вік) – 48%; для осіб 65–74 років (період поступового згортання економічної активності) – 35%; для осіб у віці 75 років і старших (період майже повної економічної пасивності) – 30%. Пропозиція помітного збільшення (до 48%) частки харчової складової у споживчому кошику осіб працездатного віку порівняно з нині діючими розрахунками Мінсоцполітики (40%) пов'язана з прагненням запобігти демотивуванню їх економічній активності. Щодо осіб найстаршої вікової групи, то встановлення для них найнижчої частки харчової складової (30% *vs* 48%, прийнятих для розрахунків Мінсоцполітики) видається необхідним з огляду на поширення хронічних захворювань, а отже, на високі потреби в ліках і медичній допомозі загалом. До прожиткового мінімуму домогосподарства необхідно додавати ще 20% вартості харчової складової споживчого кошику працездатної особи – т. зв. умовно-постійні витрати, що не залежать від розміру домогосподарства.

А отже, вартість мінімального споживчого кошику домогосподарства визначається за формулою:



$$L_{min} = \sum_i \frac{e_i}{d_i} + 0,2e_i,$$

де  $e_i$  – витрати на харчування однієї особи  $i$ -го віку;  $d_i$  – частка витрат на харчування у споживчому кошику особи  $i$ -го віку.

Таблиця 2.1

Приклад розрахунку прожиткового мінімуму в Україні, 2018 рік  
(дол. США за ПКС)

Склад домогосподарства	Вартість харчової складової за розрахунками Мінсоцполітики	Прожитковий мінімум		Алгоритм обчислення запропонованого прожиткового мінімуму
		офіційний	пропонований	
3 особи 2 особи (20–64 роки) + 1 особа (0–5 років)	178,4 = 59,8·2+58,8	184,5	417,9	(59,8/0,45)·2+ +58,8/0,42+59,8·0,2
4 особи 2 особи (20–64 роки) + 1 особа (0–5 років) + 1 особа (6–19 років)	357,7 = 59,8·2+58,8+79,3	253,2	594,1	(59,8/0,45)·2+ +58,8/0,42+ +59,3/0,45+ +59,8·0,2
4 особи 2 особи (20–64 роки) + 1 особа (0–5 років) + 1 особа (65–74 роки)	225,9 = 59,8·2+58,8+47,5	235,2	553,5	(59,8/0,45)·2+ +58,8/0,42+ +47,5/0,35+ +59,8·0,2
4 особи 2 особи (20–64 роки) + 1 особа (6–19 років) + 1 особа (75+ років)	246,4 = 59,8·2+79,3+47,5	248,8	612,3	(59,8/0,45)·2+ +79,3/0,45+ +47,5/0,3+ +59,8·0,2

Джерело: Розраховано за даними Libanova, E. (2020). *Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. Economical Annals-XXI, Vol. 182, Issue 3–4, 117–125. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>*

Зрозуміло, що застосування різних методик дає різні розміри прожиткового мінімуму, а отже, і різні оцінки масштабу, рівня та глибини бідності в країні (табл. 2.2). Варіація – навіть, якщо відволіктися від офіційно встановленого прожиткового мінімуму у 62,6 дол. США на місяць, – є дуже значною: рівень бідності коливається від 22,3% за критерієм 40% медіанної зар-

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ плати до 41,3% за критерієм прожиткового мінімуму, обчисленого нормативно-структурним методом. Глибина бідності варіює значно менше, що свідчить про приблизно однакове становище бідних верств населення: *min* – 19,2%, що відповідає критерію 40% медіанної заробітної плати, *max* – 23,2% – критерію прожиткового мінімуму, обчисленого нормативно-структурним методом.

Таблиця 2.2  
Параметри бідності в Україні за різними критеріями, 2018 рік

Критерій бідності	Межа бідності, дол. США на місяць	Рівень бідності, %	Глибина бідності, %
Офіційно встановлений прожитковий мінімум	62,6	1,3	13,9
Прожитковий мінімум, обчислений нормативно-структурним методом (за диференційованою часткою харчової складової у споживчому кошику різних за віком груп населення)	136,4	41,3	23,2
Прожитковий мінімум, обчислений статистичним методом (40% медіанної заробітної плати)	110,2	22,3	19,2
Прожитковий мінімум, обчислений статистичним методом (40% середньої заробітної плати)	127,2	34,8	21,7
Прожитковий мінімум, обчислений статистичним методом (75% медіанних еквівалентних доходів)	111,7	23,0	19,7
Прожитковий мінімум, обчислений нормативним методом (за фактичними цінами)	116,1	27,6	20,1

Джерело: Розраховано за даними Libanova, E. (2020). *Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. Economical Annals-XXI, Vol. 182, Issue 3–4, 117–125. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>*

Зважаючи на вагомe соціально-політичне значення прожиткового мінімуму, дотримання принципів прозорості та зрозумілості методики його обчислення є надзвичайно важливим.

Найменше суперечностей має викликати орієнтація на 40% заробітної плати, оскільки:

- це прийнятий у багатьох європейській країнах поріг;
- виплати з бюджету залежать від надходжень, тобто від податків з легальної заробітної плати.

Через те, що медіана позбавлена викривлень розподілу, обумовлених аномально високими та аномально низькими значеннями, а отже, краще репрезентує загальну сукупність, ніж проста арифметична середня, більш прийнятним виглядає застосування при обчисленні прожиткового мінімуму статистичним методом показника 40% медіанної зарплати. Саме він може слугувати межею доходу для призначення допомоги бідним родинам.

Для характеристики бідних верств населення, динаміки рівня і глибини бідності, оцінки ефективності програм підтримки нужденних, як видається, доцільно спиратися на більш диференційований критерій – прожитковий мінімум, обчислений нормативно-структурним методом (за диференційованою часткою харчової складової у споживчому кошику різних за віком груп населення). Джерелом даних слугуватиме обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД), що регулярно проводить Держстат України.

Зрозуміло, що український бюджет не зможе забезпечити миттєвий перехід до нових розмірів прожиткового мінімуму – потрібен певний перехідний період. Імовірно, на цей час доведеться зберегти практику виплати окремих соціальних трансфертів, адресованих тим, хто може працювати, на рівні частини прожиткового мінімуму.

## 2.2.4. Визначення бідності відносним методом

Визначення відносної бідності спирається на тезу, що люди є бідними тоді, коли їхні доходи значно нижчі за стандарти того суспільства, в якому вони мешкають, навіть якщо ці доходи і достатні для підтримання рівня життя. Відносно бідні не можуть собі дозволити мати те, що має основна частина населення, і тому відчують певне відторгнення від поширеного в суспільстві способу та стилю життя. Відповідно вони автоматично потрапляють до групи принижених, а їх рівень життя – до неприйнятно низьких стандартів.

У більшості європейських країн національна межа бідності є відносною. Згідно з концепцією відносної бідності остання визначається як неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу<sup>82</sup>. Отже, до бідних верств населення належать ті, хто не з власної волі позбавлений благ, які більша частина населення вважає необхідними: належного житла, їжі, одягу, здоров'я (внаслідок неможливості вести здоровий спосіб життя, своєчасно лікуватися, відпочивати, займатися спортом тощо), можливості брати участь в суспільному житті так, як це прийнято в оточуючому соціальному середовищі. На відміну від абсолютної бідності відносна бідність трактується як невідповідність певним середнім показникам. На практиці при побудові відносної межі бідності використовується певна частина середнього (медіанного) особистого доходу (який має в своєму розпорядженні окрема особа). У США відносна межа бідності визначається на рівні 40% медіанного доходу, в більшості країн Європи – 50%, у країнах Скандинавії із розвинутою системою соціальної підтримки відносна межа бідності визначається на

---

<sup>82</sup> Таунсенд П. Наукова праця з Фінляндії. Київ, ТАСІС, 1996. 345 с.

рівні 60% медіанного доходу. Євростат для міжнародних порівнянь використовує доходи (витрати, споживання) на рівні 60% медіанного доходу (витрат, споживання) умовного дорослого.

На відміну від концепції абсолютної бідності, яку можна викоринити шляхом ефективної державної соціальної політики, у рамках концепції відносної бідності фактично постулюється принципова неможливість її подолання, оскільки масштаби відносної бідності залежать не стільки від рівня життя, скільки від ступеня майнового розшарування населення. Завжди, за будь-якого рівня добробуту, в будь-якій країні існують групи населення, які з різних причин вимушено мають доходи, істотно нижчі від середніх або типових. Відповідно, завжди існує відносна бідність, і навіть егалітарні системи розподілу доходів, як свідчить історичний аналіз, тільки скорочують, але не елімінують нерівномірність розподілу.

#### 2.2.5. Бідність за доходами та за можливостями розвитку і доступності базових соціальних благ

Історично першою була сформована концепція бідності за доходами (монетарна бідність), яка звертала концентрувалася виключно на обмеженості споживання (доходів, витрат) окремих верств суспільства. І сьогодні вона є домінуючою в обґрунтуванні політичних рішень щодо пом'якшення бідності в суспільстві та державної допомоги бідним верствам населення.

Разом з тим обмеженість концепції бідності за доходами – і абсолютної, і відносної – видається цілком очевидною. По-перше, розмір доходів значною мірою залежить від повноти їх обліку та принципів визначення. Саме тому в більшості країн з поширеністю тіньових економічних відносин орієнтуються на показник витрат. По-друге, статки (вимірюються вони показником доходів чи витрат) не віддзеркалюють повністю рівень

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ життя, зокрема споживання товарів та послуг із суспільних фондів, наявність (і вартість) соціальних контактів, фактори культурного та природно-кліматичного характеру тощо.

Вимірювання доходів – це не вимірювання ступеня задоволення потреб. Цілий ряд чинників, наприклад відсутність пропозиції або несформованість потреб (зокрема і внаслідок відсутності пропозиції), можуть перешкоджати задоволенню таких базових потреб, як освіта або адекватна медична допомога навіть у доволі забезпечених людей. Найголовнішою вадою підходу, який спирається тільки на доходи, є те, що величина доходів у розпорядженні особи нічого не говорить про її спосіб життя.

Для розширення трактування бідності враховуються різні ознаки обмеженості доступу до базових соціальних благ (депривації). Засновник цієї концепції П. Таунсенд підкреслював, що окремі особи та групи населення можуть бути названі бідними, коли у них не вистачає ресурсів для повноцінного харчування, житла, послуг та для життєдіяльності, звичної або принаймні поширеної та прийнятної для суспільства, до якого вони належать<sup>83</sup>. Однак – принаймні, це характерно для України – через значну регіональну диференціацію розвитку сфери послуг є доволі значна кількість сільських населених пунктів, мешканцям яких практично недоступна кваліфікована медична допомога, а так звані малокомплектні школи не забезпечують належну якість середньої освіти. Оцінка бідності за обмеженням доступу (бідності за можливостями) спирається на прямий аналіз ступеня задоволення потреб у конкретному суспільстві. Сам перелік позбавлень визначається або експертним шляхом, або за допомогою опитувань думок населення.

---

<sup>83</sup> Ibid.

### 2.2.6. Тимчасова та хронічна (застійна) бідність

За своєю тривалістю бідність може бути тимчасовою (короткочасною чи сезонною) або застійною (довготривалою). Остання спричиняє значно тяжчі наслідки і переважною мірою є результатом одночасної дії цілого комплексу факторів. Вона також асоціюється з принциповою неможливістю для родини чи окремого громадянина самотужки вирішити свої проблеми і подолати матеріальні негаразди.

Тимчасова бідність може бути результатом дії одного чи кількох чинників:

- суцільного падіння рівня добробуту населення внаслідок раптових соціо-політичних, економічних чи природних зрушень;
- різкої зміни ситуації на ринку праці;
- сезонних коливань цін і відповідно сезонних коливань харчової безпеки окремих верств населення (виключно в країнах із загальним низьким рівнем життя).

Наприклад, винятково сильний шок від реформування колишніх соціалістичних суспільств віддзеркалився у загальному зниженні життєвого рівня населення практично в усіх країнах з перехідною економікою; водночас на тлі загального збіднення з'явилися домогосподарства, які відповідали найжорсткішим критеріям бідності та злиденності. Події на Донбасі, через які сотні тисяч домогосподарств втратили житло та/або роботу і подалися шукати кращої долі до інших регіонів/країн, безумовно спричинили спалах бідності серед вимушених переселенців. Проте через певний час значній їх частині вдалося знайти роботу, краще-гірше вирішити свої житлові проблеми і загалом адаптуватися до нового життя – вони перестали бути бідними.

Частині ж переселенців, попри всі зусилля, так і не вдалося вибратися зі злиднів і вони й досі не можуть існувати без суспільної підтримки. Доволі численною є група тих, хто і не намагається змінити своє життя – передусім, це особи з обмеженою працездатністю, люди похилого віку тощо. Якщо перша група тільки тимчасово потрапила у скруту, то люди з другої і третьої, безумовно, є хронічно бідними.

Теоретично не викликає сумнівів, що загальна чисельність тимчасово бідних значно перевищує кількість постійно (хронічно) бідних. Важливою ознакою, яка дозволяє досить чітко відокремити хронічну бідність від тимчасової, може бути рівень споживання протягом досить тривалого періоду часу (але не середній за цей період, а такий, що характеризується рядом динаміки – це особливо важливо для родин сезонних працівників). Проте визначення характеру бідності (тимчасової чи хронічної) часто є надто складною процедурою, особливо у випадках раптового зубожіння в минулому цілком заможних домогосподарств, коли на дуже короткому часовому інтервалі необхідно сформулювати гіпотезу подальшого економічного розвитку конкретної родини, визначити її можливості змінити свій соціально-економічний статус упродовж обмеженого періоду.

### 2.2.7. Багатовимірна оцінка бідності

Наразі дослідження бідності в Україні доцільно проводити на основі комплексного підходу, який дає змогу визначати масштаби абсолютної і відносної бідності. Такий висновок є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку досліджень бідності, оскільки дедалі гострішими стають суперечки щодо вибору єдиного критерію оцінки. Дискусії між прибічниками відносного й абсолютного підходів виникають унаслідок наявності позитивних і негативних характеристик обох критеріїв.



Непридатність того чи іншого критерію для сучасних умов пояснюється здебільшого особливостями розвитку соціально-економічної ситуації в країні.

Якщо абсолютний підхід характеризує бідність за встановленими та науково обґрунтованими фізіологічними або соціальними нормативами, без урахування фактичних рівнів споживання населення, то відносний критерій інформує про те, яка частина населення не може забезпечити собі той рівень споживання, що фактично сформувався в конкретній країні на певний період часу і притаманний більшій частині населення. Абсолютний критерій характеризує не тільки відставання певної частини суспільства від мінімальних нормативів споживання, але – за умови обґрунтованості визначної межі – дає інформацію про так звану абсолютну бідність, тобто споживання на межі фізіологічного виживання. Цей критерій є особливо необхідним для дослідження ситуації у країнах із загально низьким рівнем життя, до яких все ще належить і Україна.

На противагу абсолютному критерію, відносний вказує швидше на розшарування населення, ніж на рівень його споживання, з чого можна було б зробити висновок про непридатність цього підходу для досліджень у бідних країнах. Наприклад, рівень відносної бідності в Україні може бути значно нижчим, ніж в розвинених країнах, що принаймні викликає питання. Однак посилення диференціації за доходами та нерівномірний розподіл ефекту економічного зростання між різними за матеріальними статками верствами українського суспільства примушує надавати чільне місце відносним критеріям у загальній оцінці бідності в Україні.

Використання тільки одного критерію – яким би він не був – не дає змоги коректно оцінити масштаби, рівень та глибину

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ  
бідності як багатоаспектного явища. Для цього необхідне використання системи критеріїв, серед яких:

- абсолютний;
- відносний;
- структурний;
- за якістю харчування;
- за умовами життя;
- за самооцінкою.

Зіставлення змін за ряд років на основі двох основних підходів – абсолютного і відносного – забезпечить можливість поглибленого аналізу проявів і тенденцій бідності, оцінки:

- зміни масштабів бідності за обома підходами та відмінності їх динаміки;
- зміни профілів бідності залежно від обраного критерію;
- вплив економічних факторів, розподільчих процесів у суспільстві та дієвості системи соціального захисту на рівень і глибину абсолютної та відносної бідності.

Перспективним напрямом комплексного дослідження бідності в Україні є використання підходу консенсусної депривації або бідності за умовами життя. За цим критерієм можна проводити серйозні дослідження щодо кумулятивної бідності й виокремлювати найбільш вразливі групи, зокрема і за ступенем соціального відторгнення.

Надзвичайно важливу інформацію для аналізу, прогнозування і формування соціальної політики дає визначення найбільш уразливих груп населення за комбінацією кількох різних критеріїв. У такому випадку бідним визнається домогосподарство, яке відповідає одночасно кільком критеріям. У термінах

теорії множин сукупність бідних визначається перетином різних множин бідних, сформованих за різними критеріями. Вважається, що ці критерії мають характеризувати різні форми бідності, наприклад монетарну (за доходами), за ознаками соціального відторгнення або позбавлення доступу до основних соціальних благ, за самооцінкою. Використання різних критеріїв, що стосуються однієї форми бідності, не дасть змоги отримати багатовимірну оцінку, оскільки замість перетину множин можливе поглинання однією другої або навіть кількох інших множин. Так, нема сенсу використовувати різні критерії монетарної бідності, навіть якщо один характеризує відносну бідність, а другий – абсолютну, оскільки обидва спираються на доходи (витрати).

### 2.3. Індикатори бідності

Базовий комплекс індикаторів бідності (злиденності) об'єднує характеристики бідності (злиденності) за доходами, бідності (злиденності) за можливостями розвитку та за самооцінкою. До комплексу входять загальні індикатори та специфічні для кожного виду бідності (злиденності).

#### 2.3.1. Загальні індикатори

Загальними параметрами бідності/злиденності<sup>84</sup>, що підлягають вимірюванню, є масштаби та рівень.

1. Масштаби бідності/злиденності ( $Q$ ) – загальна кількість населення (домогосподарств), визнаного бідним/злиденим відповідно до вибраних критеріїв.

2. Рівень бідності/злиденності ( $P^Q$ ) – частка населення (до-

---

<sup>84</sup> Злиденність є крайнім, найбільш гострим проявом бідності й відповідно визначається за більш жорсткими критеріями.

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ  
могосподарств), визнаного бідним/злиденним відповідно до ви-  
браних критеріїв, у загальній його (їх) чисельності:

$$P^Q = \frac{Q}{N},$$

де  $N$  – загальна чисельність населення (домогосподарств) у кра-  
їні або регіоні.

Рівень бідності варіює в діапазоні від 0 до 1:  $0 < P^Q \leq 1$ ;  $P^Q = 0$   
за повної відсутності бідності в країні (регіоні),  $Q = 0$ ; і  $P^Q = 1$ ,  
якщо все населення бідуює ( $Q = N$ ).

### 2.3.2. Спеціальні індикатори бідності/злиденності за доходами

Спеціальні індикатори монетарної бідності включають по-  
казники глибини бідності/злиденності, сукупного дефіциту до-  
бробуту бідних/злиденних домогосподарств, якості харчування  
та структури витрат. Усі розрахунки ведуться відповідно до ви-  
браних критеріїв бідності та злиденності.

1. Середньодушовий рівень доходів (витрат, споживання)  
бідних/злиденних домогосподарств ( $W$ ), розрахований по групі  
населення, визнаного бідним/злиденним відповідно до прийня-  
тих критеріїв:

$$W = \frac{\sum_{i=1}^Q Y_i}{Q},$$

де  $Y_i$  – доходи, витрати чи споживання  $i$ -го домогосподарства,  
віднесеного до категорії бідних/злиденних.

2. Сукупний дефіцит доходів (витрат, споживання) бідного/  
злиденного населення ( $A$ ) – сума коштів, яких не вистачає всьо-  
му бідному/злиденному населенню до визначеної межі бідності/  
злиденності ( $Z$ ):

$$A = \sum_{i=1}^Q Z - Y_i.$$

Якщо державна політика соціального захисту нужденних спрямована на повну компенсацію втрачених доходів, то показник дефіциту доходу вимірює необхідні бюджетні витрати.

3. Середній дефіцит доходів (витрат, споживання) бідних/злиденних домогосподарств ( $a$ ) – сума грошових коштів, яких в середньому не вистачає одному бідному/злиденному домогосподарству до визначеної межі бідності/злиденності:

$$a = Z - W.$$

$0 < a \leq Z$ ,  $a = 0$ , якщо середній рівень доходів бідних сімей (домогосподарств) збігається з межею бідності, і  $a = Z$ , якщо середній рівень доходів бідних/злиденних сімей (домогосподарств) дорівнює 0. Що більше значення коефіцієнту, то гостріша ситуація з бідністю/злиденністю в країні.

4. Глибина бідності/злиденності ( $P_1$ ) визначається як відношення величини середнього дефіциту доходів (витрат, споживання) бідних/злиденних домогосподарств до межі бідності/злиденності:

$$P_1 = \frac{a}{Z} = \frac{Z - W}{Z} = 1 - \frac{W}{Z}.$$

$0 < P_1 \leq 1$ ,  $P_1 = 0$ , якщо середній рівень доходів, витрат чи споживання бідних/злиденних домогосподарств збігається з межею бідності/злиденності, тобто відсутній дефіцит ( $P_1 = 0$ ) і  $P_1 = 1$ , якщо у бідних домогосподарств повністю відсутні доходи.

### 2.3.3. Індикатори бідності за можливостями

Крім браку доходу, вимірюванню підлягають поширеність позбавлення якісного медичного обслуговування, можливостей

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ здобувати освіту, жити в комфортних умовах тощо. Ці характеристики мають особливе значення при виконанні порівняльних досліджень за різними регіонами. Міжнародними структурами, що спеціалізуються на дослідженнях бідності (передусім Світовий банк, ПРООН та Євростат) розроблено відповідні комплекси показників, орієнтованих на різні типи країн відповідно до їх людського та економічного розвитку. Так, комплекс, орієнтований переважно на бідні країни афро-азійського регіону, багато уваги приділяє таким характеристикам, як недостатня вага дітей внаслідок поганого харчування, доступність чистої питної води, охоплення дітей початковою освітою та писемність населення тощо. У рамках концепції бідності за можливостями до базисного комплексу індикаторів бідності по країнах європейського регіону включаються такі показники:

1. Частка працюючих, які отримують мінімальну (в межах прожиткового мінімуму) заробітну плату, в загальній чисельності працюючих ( $k_1$ ):

$$k_1 = \frac{l}{L},$$

де  $l$  – чисельність працюючих, які отримують мінімальну (в межах прожиткового мінімуму) заробітну плату;  $L$  – загальна чисельність працюючих.

2. Частка пенсіонерів, які отримують мінімальну (в межах прожиткового мінімуму) пенсію з урахуванням компенсаційних виплат, у загальній чисельності пенсіонерів ( $k_2$ ):

$$k_2 = \frac{p}{P},$$

де  $p$  – чисельність пенсіонерів, що отримують мінімальну (в межах прожиткового мінімуму) пенсію;  $P$  – загальна чисельність пенсіонерів

Індекс цін на товари, що споживають бідні верстви населення (включаються, насамперед, дешеві продукти харчування, інші товари, що задовольняють першочергові потреби, тарифи на житлово-комунальні послуги), – індекс Ласпейреса  $I$ ;

$$I = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0},$$

де  $p_0$  – середня ціна (тариф) у базисному періоді;  $p_1$  – середня ціна (тариф) у поточному періоді;  $q_0$  – кількість товарів (послуг) у базисному періоді.

3. Рівень охоплення дітей та підлітків відповідного віку навчанням згідно з прийнятими стандартами – початковою та середньою освітою ( $k_3$ ):

$$k_3 = \frac{S}{N_{6-17}},$$

де  $S$  – чисельність учнів закладів загальної середньої освіти;  $N_{6-17}$  – чисельність дітей і підлітків віком 6–17 років.

4. Коефіцієнт смертності немовлят ( $k_4$ ):

$$k_4 = \left( \frac{M_0 + M_2}{N_0} + \frac{M_1}{N_1} \right) \cdot 1000,$$

де  $M_0$  – кількість померлих у віці до 1 року із народжених у році, за який розраховується коефіцієнт;  $M_1$  – кількість померлих у віці до 1 року із народжених у попередньому році;  $M_2$  – кількість померлих у віці до 1 року із тих, чий рік народження невідомий;  $N_0$  – кількість народжених протягом року, за який розраховується коефіцієнт;  $N_1$  – кількість народжених у попередньому році.

5. Рівень смертності дітей до 5 років ( $k_5$ ):

$$k_5 = \frac{M_5}{N_0} \cdot 1000,$$

де  $M_5$  – кількість померлих у віці до 5 років протягом року.

6. Рівень імунізації дітей (за українськими стандартами – дітей до 2-х років), ( $k_6$ ):

$$k_6 = \frac{n_{0-2}}{N_{0-2}} \cdot 1000,$$

де  $n$  – кількість імунізованих дітей у віці до 2-х років;  $N_{0-2}$  – загальна чисельність дітей у віці до 2-х років.

7. Імовірність смерті до 65-річного віку ( $q_{65}$ ) обчислюється за даними таблиці смертності:

$$q_{65} = \frac{d_{0-64}}{100000}.$$

де  $d_{0-64}$  – кількість померлих у віці до 65 років; 100 000 – чисельність народжених умовного покоління, корінь таблиці.

#### 2.3.4. Індикатори бідності за самооцінкою.

Самостійну оцінку населенням свого матеріального статусу і пов'язану із цим самооцінку бідності (злиденності) об'єднують показники, що спираються на так звані прямі оцінки (особа кваліфікує свою належність до бідних/злиденних) та непрямі оцінки (особа визначає поріг/межу бідності/злиденності), і відповіді респондентів щодо їх доходів зіставляються з цією величиною.

Іншим є підхід, що спирається на відповіді респондентів щодо задоволення основних потреб: бідним вважається домогосподарство, яке упродовж визначеного періоду вимушено відмовляло собі в усьому, окрім харчування, та таке, яке не могло забезпечити навіть достатнього харчування.



## 2.4. Урахування чисельності та складу домогосподарства (родини)

Домогосподарства розрізняються за своєю чисельністю та складом, отже, пряме порівняння сукупного обсягу споживання неминуче призведе до помилкових висновків стосовно добробуту окремих членів домогосподарств. Зрозуміло, що матеріальне становище домогосподарства з двох осіб, яке має у своєму розпорядженні 30 000 грн на місяць, значно ліпше за становище домогосподарства з п'яти осіб, чії доходи становлять ті самі 30 000 грн на місяць. Задля забезпечення коректності порівнянь (елімінування впливу розміру домогосподарства) статистика використовує так звані середньодушові показники, тобто рівні доходів (витрат, споживання) у розрахунку на одного члена домогосподарства. Проте врахування загальної чисельності членів домогосподарства і перехід до середньодушових показників повністю не вирішує зазначену проблему. Логіка і прості спостереження свідчать, що рівень життя у домогосподарстві з п'яти осіб, чії сукупні доходи становлять 30 000 грн, є вищим за такий у домогосподарстві з однієї особи з доходом у 6000 грн. Так звана економія від масштабу виникає внаслідок численних причин, наприклад завдяки сумісному фінансуванню ряду витрат, зокрема пов'язаних з оплатою житла та комунальних послуг, придбанням та обслуговуванням побутової техніки тощо. Тобто існує ціла низка витрат, розмір яких має певну еластичність щодо розміру домогосподарства. Частина ресурсів (житлова площа, освітлення, опалення) використовуються одночасно всіма (кількома) членами домогосподарства, і це, безперечно, має враховуватися. Проте ефект масштабу проявляється по-різному, відповідно до характеру витрат. Освітлення від одного електроприладу може бути достатньо як для одного

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ члена домогосподарства, так і для кількох, але це аж ніяк не поширюється на продукти харчування, навіть з урахуванням різних потреб у їжі. При нестачі житла люди живуть у менших квартирах (будинках), економлячи на цій статті витрат, а стрімке подорожчання житлово-комунальних послуг посилює вплив ефекту на масштабі.

Крім розміру домогосподарства, для забезпечення коректності порівнянь необхідно елімінувати вплив і його складу. Так, споживчі потреби осіб працездатного віку є більшими – принаймні, за поширеними у світі даними – за потреби непрацюючих пенсіонерів (за винятком ліків). До того ж домогосподарства різного складу мають різні мінімальні потреби. Скажімо, типова сім'я з двох осіб віком 25–29 років вочевидь вимушена менше витратити на ліки, ніж сім'я з двох осіб старше 70 років, а сім'я з дітьми має витратити значні кошти на освіту. Розрізняються потреби у харчуванні, у непродовольчих товарах тощо.

Нині більшість аналітиків визнає цю проблему і використовує той чи той метод стандартизації, тобто приведення витрат до порівнянного виду. Іншими словами, домогосподарство будь-якого складу та розміру (наприклад, один дорослий чоловік, дві дорослі жінки і одна дитина) перераховується за певними шкалами еквівалентності, як правило, у домогосподарство, що складається з однієї дорослої особи. Часто таке перерахування домогосподарство називають умовною (еквівалентною) дорослою особою.

Так звана шкала еквівалентності і є шкалою коефіцієнтів, що передбачають урахування ефекту спільного проживання різних за віком людей.

Відповідно, для обчислення рівня доходів, витрат чи споживання в цілому по домогосподарству використовуються ко-

ефіцієнти, які враховують зменшення мінімально необхідних витрат на одного члена домогосподарства за збільшення чисельності останнього та зміну сукупних витрат відповідно до його складу. Вибір шкали має враховувати як світовий досвід, так і національні особливості, зокрема вартість житлово-комунальних, медичних та освітніх послуг, наявність (відсутність) дотацій на товари дитячого вжитку, ліки тощо. Зазвичай при визначенні шкали еквівалентності береться до уваги розмір і віковий склад домогосподарства.

Широкий клас шкал еквівалентності, що визначаються двома параметрами, описується формулою:

$$E = (N_A + \alpha N_{CH})^\theta,$$

де  $E$  – кількість умовних дорослих (еквівалентний склад домогосподарства);  $N_A$  – кількість дорослих членів домогосподарства;  $N_{CH}$  – кількість дітей;  $\alpha$ ,  $\theta$  – параметри рівняння, значення яких змінюється від 0 до 1; чим меншим є  $\alpha$ , тим менша вага надається споживанню дітей; чим меншим є  $\theta$ , тим більшою вважається економія від масштабу.

У випадку  $\alpha = 1$  і  $\theta = 1$  використовуються середньодушові показники.

Спрощений – з одним параметром – варіант зазначеної шкали еквівалентності припускає врахування тільки розміру домогосподарства:

$$E = N^\theta,$$

де  $N$  – загальна кількість членів домогосподарства.

Ряд поширених шкал еквівалентності не може бути описаний зазначеними формулами. Так, у країнах ОЕСР донедавна використовувалася шкала еквівалентності:  $E = 0,3 + 0,7N_A + 0,5N_{CH}$ . Нині країни ОЕСР за рекомендаціями Євростату застосову-

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ  
ють оновлену шкалу з більш значною економією від масштабу:  
 $E = 0,5 + 0,5N_A + 0,3N_{CH}$ .

Універсального підходу до визначення шкал еквівалентності у світі не існує. На практиці застосовується цілий ряд методів, кожний з яких має істотні недоліки. Внаслідок цього різні країни користуються різними шкалами еквівалентності, що істотно ускладнює міжнародні порівняння показників бідності, нерівності та рівня життя в цілому, оскільки ці показники є дуже чутливими до вибраної шкали. Саме через це всі розрахунки бідності, що спираються на пороги (межі), сформовані для міжнародних порівнянь фахівцями ООН<sup>85</sup>, передбачають урахування споживання усіх членів домогосподарства з рівними вагами, тобто так звані середньодушові показники.

Найбільш поширеними в країнах перехідної економіки є такі шкали еквівалентності:

1) шкала  $\theta = 0,75$ , інакше 1,0:0,7:0,5, яка застосовується переважно в розвинених країнах Європи; практичні розрахунки враховують споживання:

- однієї дорослої особи з коефіцієнтом 1,00;
- усіх інших дорослих осіб з коефіцієнтом 0,70;
- дітей (незалежно від віку) з коефіцієнтом 0,50;

2) модифікована шкала  $\theta = 0,55$ , інакше 1,0:0,5:0,3, яка рекомендується Євростатом для застосування в країнах ОЕСР; урахуває споживання:

- однієї дорослої особи з коефіцієнтом 1,00;
- усіх інших дорослих з коефіцієнтом 0,50;
- дітей (до 15 років) з коефіцієнтом 0,30;

---

<sup>85</sup> Вартість добового споживання, еквівалентна 1,25, 2,25 і 5,05 долара США за ПКС.

- 3) шкала, рекомендована Євростатом для країн з перехідною економікою; враховує споживання:
- чоловіка працездатного віку з коефіцієнтом 1,00;
  - жінки працездатного віку з коефіцієнтом 0,84;
  - дитини 0–6 років з коефіцієнтом 0,64;
  - дитини 7–16 років з коефіцієнтом 1,00;
  - чоловіка пенсійного віку з коефіцієнтом 0,88;
  - жінки пенсійного віку з коефіцієнтом 0,76;
- 4) шкала  $\theta = 0,7$ , інакше 1,0:0,7:0,7, рекомендована, зокрема, Україні консультантами з Великої Британії; враховує споживання:
- однієї дорослої особи з коефіцієнтом 1,0;
  - усіх інших дорослих з коефіцієнтом 0,7;
  - дітей (незалежно від віку) з коефіцієнтом 0,7;
- 5) шкала  $\theta = 0,8$ , інакше 1,0:0,8:0,8, реалізована в ряді країн колишнього СРСР, зокрема в Білорусі та Естонії; враховує споживання:
- однієї дорослої особи з коефіцієнтом 1,0;
  - всіх інших дорослих з коефіцієнтом 0,8;
  - дітей (незалежно від віку) з коефіцієнтом 0,8;
- 6) шкала, яка традиційно застосовувалась в Україні для розрахунку середньодушових показників; враховує споживання кожного члена домогосподарства (незалежно від віку та статусу) з коефіцієнтом 1,0.

Вибір шкали для досліджень проблем бідності має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Відповідно бідними/злидєнними можуть визнаватися різні верстви населення. На-

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ

приклад, шкала 1 порівняно з іншими ставить у не вигідне становище сім'ї з дітьми – за інших рівних умов середньодушові показники доходу (витрат, споживання) будуть у них вищими, і це завищення має штучний характер. Шкала 4 виходить з дуже низької вартості оренди (утримання) житла, а отже, показники доходів (витрат, споживання) великих за чисельністю домогосподарства, які мешкають у маленьких квартирах (будинках) будуть штучно наближені до доходів (витрат, споживання) маленьких домогосподарств, які мешкають у великих квартирах (будинках), що і неправильно, і несправедливо. Таких прикладів можна навести багато. Важливо, що не існує абсолютно справедливої шкали – кожна надає переваги одним групам і певною мірою утискає інші. Умовний приклад для домогосподарства, яке складається з подружньої пари, батьків одного подружжя та двох дітей віком 4 і 16 років та трансформується в умовно дорослих при застосуванні різних шкал еквівалентності подано в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Розрахунок загального доходу домогосподарства (1000 од.) на умовного дорослого із застосуванням різних шкал еквівалентності

Склад домогосподарства	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Шкала 6
Чоловік, 38 років	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Дружина, 37 років	0,70	0,50	0,84	0,70	0,80	1,00
Батько дружини, 62 роки	0,70	0,50	0,88	0,70	0,80	1,00
Мати дружини, 59 років	0,70	0,50	0,76	0,70	0,80	1,00
Підліток, 16 років	0,50	0,50	1,00	0,70	0,80	1,00
Дитина, 4 роки	0,50	0,30	0,64	0,70	0,80	1,00
Разом	4,10	3,30	5,12	4,50	5,00	6,00
Дохід у розрахунку на умовного дорослого, од.	243,90	303,03	195,31	222,22	200,00	166,67

Результат перерахунку із використанням шкали 3 виявляється максимально близьким до отриманого з використанням шкали 6, а шкали 2 – навпаки, мінімально подібним. Отже, ефект масштабу найбільше враховує шкала 2.

Урахування ефекту масштабу вносить істотні корективи в оцінку рівня доходів і бідності. При оцінці бідності з огляду на середньодушові доходи (шкала 6) без ефекту сумісного проживання рівень бідності може виявитися майже удвічі вищим, ніж при використанні шкали 2. Використання шкал 3 і 6 дає певні переваги більшим за розміром домогосподарствам, які мають у своєму складі багато дітей, і навпаки, шкала 2 такі переваги надає невеликим за кількістю членів домогосподарствам переважно з однією дитиною. Є відмінності також щодо співвідношення потреб дітей різного віку і дорослих; так, окремі шкали їх урівнюють, шкала 1 передбачає рівні потреби всіх дітей до 18 років, а шкали 2 і 3 передбачають відмінності не тільки у потребах дітей та дорослих, а й у потребах дітей до 15 і 15–17 років.

Вибір шкали еквівалентності визначається не теоретичними міркуваннями, а фактичною ситуацією. Ефект сумісного проживання проявляється в різних країнах по-різному. Для визначення відмінностей потреб осіб різного віку і різної статі необхідні аналітичні дослідження структур споживання різних типів домогосподарств. Надзвичайно важливу роль відіграє співвідношення значущості індивідуальних та суспільних складових споживання. До перших, безперечно, повністю належить харчування, лікування, дещо меншою мірою – одяг та взуття (у багатодітних родинах вони часто передаються від старших до молодших дітей). Натомість обладнання житла та його утримання – це більшою мірою суспільні витрати.

На сьогодні нема результатів комплексних досліджень застосування еквівалентних шкал, унаслідок чого, наприклад, Держстат України частину розрахунків використовує за традиційно вживаною шкалою 5. Водночас низкою законодавчих актів, зокрема при визначенні права на адресну соціальну допомогу, передбачено використання шкали 1.

Ураховуючи вартість житлово-комунальних послуг в Україні, відсутність дотацій на товари дитячого вжитку і на ліки, особливо імпортні, найбільш прийнятною видається шкала 3. Проте для остаточного висновку необхідні спеціальні дослідження.

## 2.5. Ризики бідності

Принципово важливим для статистичного визначення бідності є оцінювання її ризиків, зокрема диференційовано за визначеним фактором: типами домогосподарств, наявністю, чисельністю та віком дітей, рівнем освіти, місцем проживання тощо. Порівняння та передбачення цих ризиків може слугувати мірилом політики загалом або її конкретного заходу.

### 2.5.1. Прості ризики

Прості ризики передбачають використання одного ізольованого фактора і відповідно не враховують взаємодію інших чинників, які можуть істотно впливати на бідність, пом'якшуючи або посилюючи її. Такі ризики розраховуються за формулою:

$$R_i = \frac{P_i}{P_0},$$

де  $R_i$  – ризик бідності  $i$ -ї групи;  $P_i$  – рівень бідності домогосподарств  $i$ -ї групи, для якої визначається ризик;  $P_0$  – рівень бідності генеральної (вибіркової) сукупності, щодо якої здійснюється порівняння: країни в цілому, найбільш уразливої групи, найменш уразливої групи тощо.



## 2.5.2. Спеціальні ризики

Спеціальні ризики бідності передбачають порівняння із т. зв. альтернативними домогосподарствами. Альтернативним типом для домогосподарств із дітьми є домогосподарства без дітей, для домогосподарств із двома дітьми – домогосподарства з однією дитиною, для домогосподарств із безробітними – домогосподарства, де всі особи працездатного віку працюють, для домогосподарств із пенсіонерами – домогосподарства без них *etc.* Зрозуміло, що наведені визначення страждають певними вадами: наприклад, точним альтернативним типом домогосподарства з безробітними є домогосподарства, де всі особи працездатного віку є працюючими або економічно неактивними. Проте завжди у процесі групування на якомусь рівні доводиться абстрагуватися від подальших уточнень (через нечисленність, відсутність інформації *etc.*). Пошук альтернативних пар є дуже чутливим і складним інструментом, який погано формалізується, його використання потребує дуже високої кваліфікації дослідника, чіткого розуміння ним природи досліджуваного явища (у кожному випадку бідності), але саме спеціальні ризики дають змогу не тільки визначити найбільш вагомні фактори бідності, а й дати їх кількісну характеристику, а отже, і кількісно обґрунтувати найбільш ефективно адресування політичних рішень. Такі ризики розраховуються за формулою:

$$R_i = \frac{P_i}{P_a},$$

де  $P_a$  – рівень бідності домогосподарств альтернативного типу, щодо якого здійснюється порівняння.

## 2.5.3. Комбіновані ризики

Комбіновані ризики враховують дію не одного, а кількох чинників бідності (місцевість/регіон проживання, розмір посе-

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ  
лення, рівень освіти, стать, вік, склад/розмір домогосподарства,  
соціально-економічний статус *etc.*):

$$R_{ij} = \frac{P_{ij}}{\bar{P}},$$

де  $R_{ij}$  – ризик бідності  $ij$ -ї групи ( $i$  – перша ознака групи;  $j$  – друга ознака);  $P_{ij}$  – рівень бідності  $ij$ -ї групи, для якої визначається ризик;  $\bar{P}$  – середній рівень бідності по країні в цілому.

Урахування одночасно двох чинників, наприклад наявність у домогосподарстві дітей та місцевість проживання домогосподарства, суттєво змінює кінцеві результати. Дослідження бідності за частковими ризиками дає змогу значно чіткіше визначити коло домогосподарств, що є потенційними реципієнтами державної допомоги.

## 2.6. Індикатори соціального відторгнення

Соціальне відторгнення – відсутність доступу до ресурсів, прав, товарів та послуг, неможливість/обмеженість участі у різних аспектах суспільного буття – віддзеркалюється у неможливості вести спосіб життя, прийнятний для конкретного суспільства у конкретний проміжок часу. Виокремлюють відторгнення від політичного життя, від сфер культури та освіти, від економічного життя, від систем охорони здоров'я та соціального захисту, від соціального середовища, від сучасних комунікацій тощо (рис. 2.2). Зазвичай підґрунтям соціального відторгнення є економічні та/або політичні обмеження, переважно саме вони породжують інші види й форми ізоляції. Типовим прикладом є становище нелегальних іммігрантів: не маючи офіційного дозволу на проживання та/або роботу в країні перебування, вони не отримують прийнятної зарплати, не мають належного пакета соціального страхування, а отже, не мають адекватного

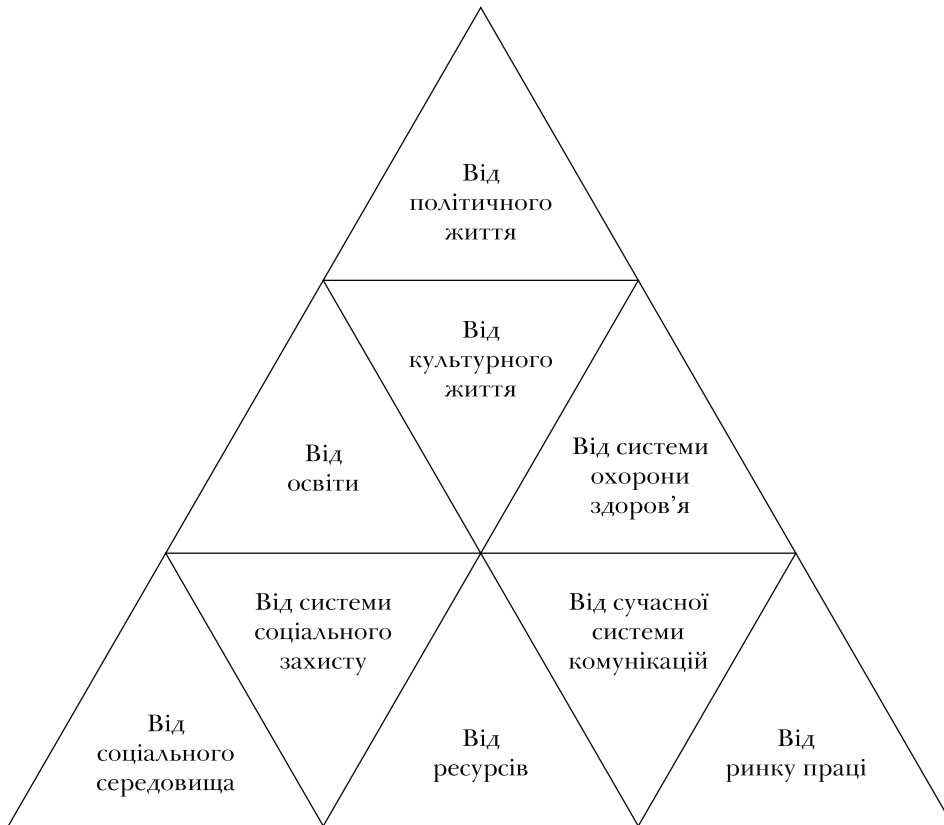


Рис. 2.2. Форми соціального відторгнення

захисту (від захворювання, від втрати роботи тощо), живуть і працюють в умовах, неприйнятних за діючими в країні стандартами, практично не мають вільного часу, не можуть брати участь у політичному житті тощо. Значною мірою такі самі прояви відторгнення переживають особи з низьким статусом на ринку праці, наприклад безробітні понад 12 місяців або некваліфіковані працівники. Принципово іншим і більш гострим є відторгнення внаслідок стигматизації/дискримінації окремих груп – за етнічною, расовою, релігійною ознакою; часто ізольованими є цілком легальні іммігранти першого покоління, яких не сприймають корінні жителі країни; безперечно, відторгнутими є ті, хто з різних причин не охоплені системою соціального захисту, зазнали насильства й отримали внаслідок цього психологічні травми, люди без визначеного місця проживання, споживачі наркотиків, хворі на ВІЛ/СНІД, маргінальні, асоці-

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ  
альні особи, ті, хто повернулися з місць позбавлення волі, сім'ї  
у скрутних обставинах тощо<sup>86</sup>.

Не завжди така дискримінація має правове підґрунтя, вона може бути зумовлена неписаними нормами і в цьому випадку на неї навіть складніше впливати.

Соціальне відторгнення має об'єктивні й суб'єктивні виміри та прояви. Зокрема, об'єктивним відторгненням є довготривале (понад 12 місяців) безробіття, яке зазвичай спричиняє втрату доходів, а отже, можливість вести традиційний для себе спосіб життя. Суб'єктивно це сприймається як втрата соціального статусу, часто – друзів і загалом соціальних контактів. Проте далеко не завжди суб'єктивні й об'єктивні оцінки відторгнення збігаються: те, що одні люди сприймають надзвичайно гостро, іншими може трактуватись як тимчасові негаразди. Так само, як і зі співвідношенням суб'єктивної та об'єктивної бідності, суб'єктивні ознаки соціального відторгнення часто мають значно гостріші наслідки, оскільки провокують соціальні конфлікти й боротьбу за свої порушені (реально чи уявно) права.

Якщо об'єктивні ознаки соціального відторгнення більш-менш діагностуються (офіційною чи неофіційною статистикою), то із суб'єктивними все значно гірше. Фактично єдиним джерелом інформації можуть слугувати цільові опитування громадської думки. І нема жодних підстав розраховувати на те, що суб'єктивне сприйняття кимось своєї ізольованості має об'єктивні підстави і поділяється іншими. Наприклад, значна частина вимушених переселенців із Донбасу щиро вважають, що їхні права – на соціальний захист, зокрема на пенсійне забезпечення, на житло, на працю – порушені, і своє становище діагнос-

---

<sup>86</sup> Sen, A. (2000). Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny. *Social Development Papers, No. 1*. Retrieved from <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf>

тують як соціальне відторгнення. На підтвердження таких оцінок вони наводять (реальні чи уявні, важко сказати) приклади відмови в оренді житла, наймі на роботу тощо. Водночас інші люди, скажімо постійні мешканці поселень, куди переїхали такі особи, говорять про невиправдані вимоги щодо житла, соціальної підтримки та працевлаштування. Зрозуміло, що це є потенційною загрозою соціального конфлікту, але вкрай важко об'єктивно оцінити справедливість наведених суб'єктивних оцінок. До того ж більшість українців цілком позитивно сприймають залучення переселенців до свого життя. Принаймні 22,9% погоджуються бачити їх членами своєї родини, 34,1% – близькими друзями, 58,3% – сусідами. Ситуація принципово змінюється лише тоді, коли йдеться про керівництво країни: лише 8,0% погодилися б на обрання переселенця Президентом України, 9,6% – на призначення керівником міністерства або державної служби України, 10,0% – на призначення очільником місцевої адміністрації.

Аналізуючи суб'єктивні оцінки соціального відторгнення, необхідно звертати увагу, по-перше, на альтернативні думки, а по-друге, на те, що люди переважно вбачають ознаки дискримінації щодо себе або щодо близьких людей. Тому кращим мірилом видаються індекси соціального дистанціювання, які віддзеркалюють позиції щодо готовності приймати ту чи іншу групу до своєї родини, до близького оточення тощо.

До об'єктивних проявів соціального відторгнення належать:

- довготривале (понад 12 місяців) безробіття;
- застійна бідність;
- неможливість (відсутність права) брати участь у політичному та громадському житті (через відсутність громадян-

ства і статусу постійного мешканця);

- недоступність базових публічних послуг – медичних, соціальних (через віддаленість, відсутність закладу, невпорядкованість документів);
- недоступність освіти (через віддаленість, відсутність закладу, невпорядкованість документів, незнання мови);
- відсутність вільного часу (через надто тривалий робочий день/тиждень);
- недоступність прийнятних умов проживання (через бідність, нерозвиненість соціальної інфраструктури в поселенні);
- вимушене проживання в екологічно неприйнятних умовах/місцевості.

## 2.7. Індикатори нерівності

Зважаючи на відносний характер бідності та пов'язаної з нею соціальної ізоляції, результати вимірювання цих явищ можуть мати комплексний і всеохоплюючий характер тільки за умови адекватного розуміння масштабів та глибини нерівності в суспільстві. Безумовно, всі аспекти нерівності кількісно оцінити неможливо, значна їх частина (зокрема пов'язана із суспільно-політичними аспектами життя, із поведінкою, цінностями та способом життя різних верств населення, із якістю життя загалом) потребує спеціальних вербальних експертних оцінок. Але принаймні низку статистичних характеристик має нерівність за доходами, що часто трактується як ключовий вид нерівності, який істотно впливає на всі інші, посилюючи або навпаки, послаблюючи їх рівень та наслідки.

Для визначення ступеня нерівності населення за доходами використовується весь спектр показників варіації (коефіцієнт

варіації, середнє квадратичне відхилення тощо). Разом з тим існують і спеціальні коефіцієнти, що дають змогу не тільки оцінити ступінь нерівності за доходами, а й виміряти вплив факторів на цей феномен. Це передусім коефіцієнт та крива Лоренца, коефіцієнт Джині, коефіцієнт Аткинсона, коефіцієнт Тейла, декомпозиція зазначених коефіцієнтів, коефіцієнт фондів, коефіцієнт диференціації, коефіцієнт контрастів.

### *Крива Лоренца*

Відповідно до принципу Парето (правило 80–20), 80% наслідків багатьох явищ спричинені 20% причин (20% злочинців скоюють 80% злочинів, 20% водіїв створюють 80% аварій, 20% покупців дають 80% прибутків). Цей принцип, відкритий Дж. М. Юраном і названий ім'ям В. Парето, який з'ясував, що 80% власності в Італії належить 20% її населення, є емпіричним підґрунтям фундаментального висновку теорії нерівності щодо зворотного зв'язку між розміром доходів та кількістю їх отримувачів. Графічно цей висновок ілюструє крива Лоренца (рис.2.1). що будується в квадраті, по горизонтальній вісі якого відкладається відповідний відсоток населення, а по вертикальній – частка всіх доходів, отриманих населенням. Отже, крива Лоренца являє собою кумулятивний розподіл чисельності населення та відповідних цій чисельності доходів, тобто відображає співвідношення відсотків усіх доходів та відсотків усіх їх отримувачів.

У разі рівномірного розподілу доходу попарні частки населення і доходів повинні збігатися і розташовуватися на діагоналі квадрата, що й означає повну відсутність концентрації доходу, тобто абсолютну рівність в їх розподілі. Відрізки прямих, що з'єднують точки, відповідають накопиченим частотам та наростаючим відсоткам доходу і створюють ламану лінію концен-

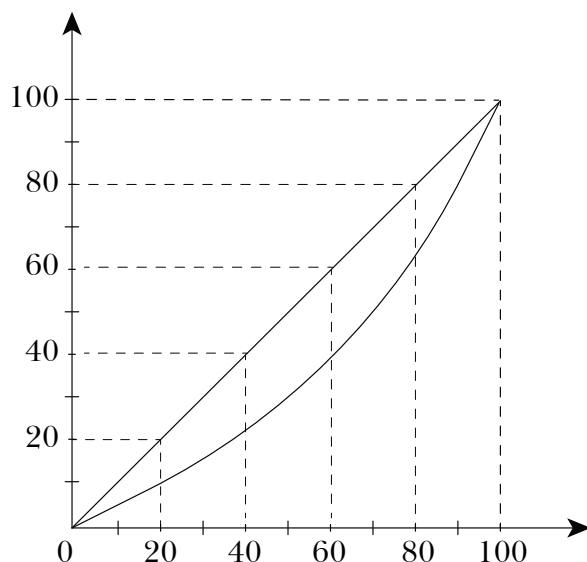


Рис. 2.1. Крива Лоренца, Україна, 2019 рік

трації (криву Лоренца). Що більше ця лінія відрізняється від діагоналі (що більше вона вгнута), то більша нерівномірність розподілу доходів, відповідно вища їх концентрація.

Крива Лоренца віддзеркалює реальне кількісне співвідношення між часткою отримувачів доходу в загальній чисельності населення і часткою загального доходу, який вони отримують упродовж певного проміжку часу (зазвичай упродовж року). При цьому перша точка кривої показує, що 10% найбідніших верств населення отримують 3,7% загального доходу, друга точка – що на 20% найбідніших припадає 9,0% загального доходу і т. д. При цьому 10% найзаможніших верств отримують 22,6% доходу.

У суспільстві з абсолютною рівністю кожен 10% населення отримують 10% сукупних доходів, 20% – відповідно 20% і т. д. У такому випадку крива Лоренца набуває форму прямої (діагоналі квадрата, лінії рівномірного розподілу). Проте в реальності не можна очікувати на цілковиту рівність у розподілі доходів серед населення і крива завжди відрізняється від діагоналі. Наприклад, в Україні у 2019 році на 10% найбіднішого населення



ня припадало лише 4,4% сукупних доходів, а на 10% найбільш заможних – 21,4%. У разі абсолютної нерівності все населення за винятком однієї особи (одного домогосподарства) не має доходів, а ця одна особа (або домогосподарство) отримує весь дохід. Тоді крива трансформується у дві прямі.

Площа відхилення від рівномірного розподілу (абсолютної нерівності), тобто сегмента, створеного кривою Лоренца і діагоналлю квадрата, свідчить про відносну нерівність у розподілі доходу.

Але можлива й інша форма кривої Лоренца, коли лінія нерівномірного розподілу розташована вище лінії рівномірного розподілу. Цей випадок описує розподіл ресурсів, обсягів споживання тощо між групами населення, ранжованими за значеннями іншого показника. Наприклад, якщо досліджується залежність споживання дешевих харчових продуктів від рівня доходів населення: частки найбіднішого населення (нижчих децильних груп) перевищують частки заможних верств (вищих децильних груп).

#### *Коефіцієнт Лоренца*

Коефіцієнт Лоренца як відносна характеристика нерівності у розподілі доходів визначається за формулою:

$$L = \frac{|Y_1 - X_1| + |Y_2 - X_2| + |Y_3 - X_3| + \dots + |Y_n - X_n|}{n} = \frac{\sum_{i=1}^n |Y_i - X_i|}{n},$$

де  $Y_i$  – частка доходів, зосереджена у  $i$ -й соціальній групі населення;  $X_i$  – частка населення, що належить до  $i$ -ї соціальної групи у загальній чисельності населення;  $n$  – кількість соціальних груп.

Коефіцієнт Лоренца варіює в діапазоні  $0 \leq L_1 \leq 1$ ;  $L = 0$  за цілковитої рівності в розподілі доходів;  $L = 1$  за цілковитої не-

СТАТИСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ  
рівності, коли всі доходи концентруються в одному домогоспо-  
дарстві.

*Коефіцієнт концентрації (коефіцієнт Джині)*

Головним і найбільш зручним, а отже, і найбільш пошире-  
ним показником диференціації населення за рівнем доходів  
(витрат, споживання) є індекс концентрації доходів (витрат,  
споживання), або коефіцієнт Джині (Gini coefficient), який від-  
дзеркалює характер розподілу загальної суми доходів населен-  
ня між окремими його групами<sup>87</sup>. В основі коефіцієнта Джині,  
який спирається на криву Лоренца, лежить ідея про те, що  
крайніми позиціями в розподілі доходів між групами осіб є ега-  
літарна (за якої всі учасники отримують абсолютно рівні част-  
ки) і полярна (коли один учасник отримує всі доходи). Перший  
випадок описує повну рівність, другий – абсолютну нерівність у  
розподілі. Розрахунок коефіцієнта Джині виконується за дани-  
ми про розподіл домогосподарств (населення) за рівнем серед-  
нього доходу (витрат).

З огляду на сутність кривої Лоренца, коефіцієнт Джині ви-  
мірює частину площі фігури, що обмежена лініями нерівномір-  
ного розподілу і площею трикутника, який її заключає.

Коефіцієнт Джині може бути розрахований без побудови  
кривої Лоренца за формулою:

$$G = \frac{2}{\bar{c}N^2} \sum_{i=1}^N \left( r_i - \frac{N+1}{2} \right) c_i ,$$

де  $\bar{c}$  – загальний середній дохід за сукупністю домогосподарств:

$$\bar{c} = \frac{\sum_{i=1}^N c_i}{N} ;$$

<sup>87</sup> Суринов А. Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. Москва: Финансы и статистика, 2000. 432 с. URL: <https://altairbook.com/books/1076261-dohody-naseleniya-opyt-kolichestvennyh-izmereniy.html>

$N$  – кількість одиниць сукупності;  $r_i$  – ранг домогосподарства за доходом;  $c_i$  – дохід  $i$ -го домогосподарства.

Коефіцієнт Джині варіює в діапазоні  $0 \leq G \leq 1$ ;  $G = 0$  за цілковитої рівності та  $G = 1$  за цілковитої економічної нерівності населення.

Варто зазначити, що коефіцієнт Джині певною мірою занижує ступінь нерівності, оскільки ігнорує крайні (з обох боків) групи домогосподарств.

**Декомпозиція коефіцієнта Джині.** Можливість кількісного визначення внесків окремих складових у формування загальної економічної нерівності населення надає метод декомпозиції коефіцієнта Джині. Внесок кожного джерела доходу у загальну нерівність, що вимірюється за коефіцієнтом Джині, є добутком коефіцієнтів псевдо-Джині (простий коефіцієнт концентрації для окремого компонента) для кожного виду доходу та частки цього виду доходу (ваги) у загальному доході.

Формально коефіцієнт концентрації  $G_k$  для кожного конкретного  $k$ -го компонента доходу  $c_{k,i}$  (витрат, споживання) описується рівнянням:

$$G_k = \frac{2}{\bar{c}N^2} \sum_{i=1}^N \left( r_i - \frac{N+1}{2} \right) c_{k,i}.$$

Дещо модифікований спосіб розрахунку, який також спирається на еластичність коефіцієнта Джині, ілюструє формула<sup>88</sup>:

$$\lambda = \frac{1}{G} (Y_k (G_k - G)),$$

де  $G$  – коефіцієнт Джині;  $Y_k$  – частка  $k$ -го компонента доходу у загальному його обсязі;  $G_k$  – коефіцієнт Джині для  $k$ -го компонента доходу.

<sup>88</sup> Ниворожкіна Л. Способи декомпозиції коефіцієнта Джині по компонентам общего доходу. *Вопросы статистики*. 1998. № 5. С. 61–67.

*Індекс Аткинсона*

Крім коефіцієнта Джині, у практиці статистичного вимірювання нерівності за доходами поширеним є використання коефіцієнта Аткинсона:

$$A = 1 - \frac{1}{\bar{c}} \left( \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N c_i^{1-\varepsilon} \right)^{\frac{1}{1-\varepsilon}}, \quad \varepsilon \in [0,1),$$

де  $\varepsilon$  – параметр, що оцінює очікуваний рівень розшарування.

Коефіцієнт Аткинсона варіює в межах від 0 до 1 та інтерпретується так само, як і коефіцієнт Джині.

*Індекс Тейла*

Індекс Тейла являє собою міру інформаційної ентропії і розраховується за формулою:

$$T_1 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{c_i}{\bar{c}} \ln \frac{c_i}{\bar{c}}.$$

Індекс Тейла (середньологарифмічного відхилення) також використовується для оцінки нерівності. Цей показник розраховується за формулою:

$$T_0 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \ln \frac{c_i}{\bar{c}}$$

Вважається, що показники Тейла мають певні переваги порівняно з іншими показниками нерівності, оскільки можуть бути розкладені на складові, що стосуються різних груп населення, тобто є нічим іншим, як зваженою сумою індексів для різних груп.

*Децильний (квінтильний) коефіцієнт диференціації (коефіцієнт фондів)*

Цей коефіцієнт є одним із найбільш поширених індикаторів

нерівності завдяки простоті і розрахунків, і інтерпретації. Ідея коефіцієнта полягає в зіставленні доходів (або іншого показника добробуту) найзаможніших і найбідніших груп населення, однакових за чисельністю. Так, якщо йдеться про децильні групи, зіставляються середні доходи в десятій та першій групах, тобто в 10% найбільш заможних і 10% найбідніших домогосподарств/осіб. Якщо інформація доступна за квінтилями, то зіставляються, відповідно, доходи п'ятої та першої 20-відсоткових груп населення.

Але з огляду на необхідність елімінування так званих аномальних спостережень (наприклад, до найбільш заможної групи потрапляє сім'я мільйонерів, доходи якої істотно змінюють середній рівень по групі), часто зіставляють не середні значення за групами, а так звані пороги. Наприклад, у разі використання даних за децильними групами розраховується співвідношення доходів сімей (домогосподарств, осіб), які в ранжованому ряді займають місця 90% (тобто менші доходи отримує 89,99% сімей, а більші – 9,99%) та 10% (менші доходи отримує 9,99% сімей, а більші – 89,99%). Зокрема, децильні коефіцієнти диференціації доходів розраховуються як співвідношення двох меж: між дев'ятою та десятою децильними групами і між першою та другою, тобто є співвідношенням між мінімальним доходом у населення (домогосподарств) вищого децилю і максимальним доходом – у нижчого. Аналогічно розраховуються і квінтильні коефіцієнти диференціації.

Отже, коефіцієнт диференціації або коефіцієнт фондів ( $\beta$ ), який є співвідношенням середніх значень ознаки в межах верхнього та нижнього децилів, розраховується за формулою:

$$\beta = \frac{Y_{10}}{Y_1},$$

де  $Y_{10}$  – доходи домогосподарства, яке у ряді розподілу розташовано на нижній межі десятої децильної групи, або дев'яностий перцентиль;  $Y_1$  – доходи домогосподарства, яке у ряді розподілу розташовано на верхній межі першої децильної групи, або десятий перцентиль.

При використанні даних за квінтилями орієнтуються, відповідно, на 80% та 20%. Квінтильний коефіцієнт завжди є меншим за децильний, оскільки передбачає виключення з розрахунків удвічі більшої частки населення з найбільш відмінними від середнього рівня доходами (витратами).

За цілковитої рівності децильний (квінтильний) коефіцієнт диференціації дорівнює 0, за абсолютної нерівності він є необмеженим, тобто може бути настільки великим, наскільки великою є економічна нерівність. У реальності децильний коефіцієнт не перевищує 10–12, а квінтильний – 6–7.

#### *Коефіцієнт контрастів доходів*

Різницю в доходах найбільш заможних та найбідніших верств суспільства вимірюють за допомогою коефіцієнта контрастів доходів, який залежить від рівня середньодушових доходів і від ступеня концентрації населення у групах з високими та низькими доходами. Критерієм віднесення домогосподарства до крайньої групи у цьому випадку є не рівень доходу, згідно з яким домогосподарство належить до певного децилю (квінтилю), а співвідношення між доходом та прожитковим мінімумом<sup>89</sup>. Відповідно групи домогосподарств, які формують заможні та бідні субсукупності, можуть бути нерівними за кількістю.

Коефіцієнт контрастів доходів між групою населення з високими (наприклад, понад 5–6 прожиткових мінімумів) і

<sup>89</sup> Панкратьева Н. Методы оценок доходов различных групп населения в динамическом и региональном разрезах. Вопросы статистики. 1995. № 5. С. 7–15.

низькими (менше прожиткового мінімуму) доходами є добутком двох коефіцієнтів. Перший – це співвідношення між рівнями середньодушових доходів виокремлених груп населення. Другий – це співвідношення між чисельностями двох зазначених груп.

\* \* \*

Статистичне визначення бідності, нерівності й соціальної ізоляції дає можливість кількісно охарактеризувати зазначені явища, виміряти динамічні зрушення та територіальну варіацію. Своєю чергою, саме кількісні оцінки бідності є дуже важливою характеристикою ефективності соціальної політики.

## РОЗДІЛ 3

# УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР НЕРІВНОСТІ

### 3.1 Трансформація нерівності: від помірно розшарованого до егалітарного і далі – до сучасного поляризованого суспільства

#### 3.1.1. Соціально-економічна природа нерівності

**С**учасне трактування нерівності виходить за межі суто економічних параметрів – виокремлюється нерівність економічна, соціальна, політична і етнокультурна. Окремі групи населення через обмеження своїх прав потерпають від різних видів нерівності, але найбільш гострі прояви мають їх комбінації. Нерівність за соціальним статусом зазвичай тісно пов'язана з нерівністю у доступі до економічних ресурсів, кредитів тощо. Водночас не можна ігнорувати те, що бідні верстви населення мають значно менше можливостей впливати на політиків у питаннях захисту своїх інтересів, ніж представники багатих прошарків, які не тільки вдало лобіюють свої інтереси у виконавчій і законодавчій владі, а й часто зрощуються з нею, формуючи олігархічно-корупційні зв'язки і контролюючи відповідні фінансові потоки. Саме внаслідок кумулятивного впливу – передусім кумулятивного впливу різноманітних обмежень – формуються такі вкрай негативні й загрозливі для національної безпеки явища, як відторгнення окремих груп населення від суспільного життя, поляризація та маргіналізація суспільства.

Оскільки сучасний світ практично викоринив офіційну кастовість суспільств, первинним видом нерівності частіше за все є економічна, яка є не стільки наслідком, скільки чинником



соціальної, культурної, політичної нерівності. Своєю чергою найбільш очевидним і водночас звичним проявом економічної нерівності є нерівність за доходами, яка може спричиняти (і зазвичай спричиняє) нерівність у доступі до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла), до ресурсів (фінансових, зокрема кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав загалом (права на здоров'я, на життя, на безпеку). Але водночас і сама нерівність за доходами є наслідком інших видів і проявів нерівності. Так, відсутність можливостей набуття якісної освіти прирікає дітей із бідних родин на бідкування у своєму вже дорослому житті, адже навіть в Україні, де значна частина населення з вищою освітою працює не за спеціальністю або на робочих місцях, що не потребують високої кваліфікації, від 1999 року<sup>90</sup> спостерігається сталий прямий зв'язок між рівнем освіти і рівнем доходів. Повною мірою це стосується і нерівності за тривалістю життя: діти з бідних родин стикаються з вищим ризиком передчасної смерті або захворювання і мають нижчі шанси реалізації свого потенціалу. Зазвичай люди з високим доходами живуть довше за бідних, і водночас гарне здоров'я є фундаментом належної економічної конкурентоспроможності.

Далеко не всі прояви нерівності можуть бути підтверджені й виміряні за допомогою статистичних даних, отриманих із суцільних або навіть вибіркових спостережень. Іноді нерівність можна оцінити або взагалі тільки якісно окреслити виключно за допомогою експертів. Зокрема, це стосується проявів етнокультурної та політичної нерівності, виокремлення т. зв. добровільного відсторонення і розмежування наслідків державної

---

<sup>90</sup> Від 1999 року Держстат України щоквартально проводить обстеження умов життя 10 000 домогосподарств за сучасною міжнародною методологією, що уможливає коректні динамічні порівняння.

політики, суспільних стереотипів і поведінки окремих індивідів (груп населення).

У ході статистичного оцінювання ступеня нерівності завжди виключають крайні групи населення. Якщо використовується квінтільний коефіцієнт, не враховуються доходи 20% найбідніших і 20% найбагатших осіб, якщо децильний – відповідно по 10%. Тому наявність нечисленного прошарку дуже заможних чи, навпаки, дуже бідних осіб (родин, домогосподарств) не впливає на загальні оцінки. І це пояснює феномен поляризованих суспільств із дуже нечисленими групами багатіїв – традиційно вживані показники нерівності тут виявляються цілком зіставними із суспільствами, в яких домінує середній клас (хоча і розшарований).

Безумовно, негативні наслідки викликають і мінімальна, і максимальна стратифікація. Надто низький рівень розшарування, досягнутий або штучним обмеженням значних заробітків або їх високим оподаткуванням, спричиняє неминуче незадоволення верхніх страт, представники яких вкладають у суспільний добробут (у широкому розумінні цього терміна) більше, ніж отримують (у вигляді доходів, привілеїв чи доступу до соціальних благ), а надмірна нерівність неминуче формує падіння суспільної довіри до влади, яка не в змозі запобігти відстороненню значних груп населення від суспільного життя.

Глибока нерівність справляє вкрай негативний вплив на можливість економічного зростання. Наслідком низького рівня життя часто стають хворобливість і низький рівень освіти, що знижує економічну активність цих груп населення, негативно впливає на сукупний трудовий потенціал країни, а отже, спричиняє уповільнення темпів економічного зростання в цілому. І навпаки, збільшення доходів бідних верств населення

зумовлює підвищення попиту на товари національного виробництва, тоді як представники заможних верств частіше орієнтуються на імпорт або взагалі купують значну частину одягу, взуття, техніки тощо за кордоном. Тож саме зростання попиту з боку бідних верств найбільше стимулює розвиток національної економіки, що своєю чергою викликає зростання попиту на робочу силу. І нарешті, більш справедливий розподіл доходів є вагомим стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств населення в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності загрожує соціальною напругою і спротивом з боку тих, хто втратив надію на покращання власної долі<sup>91</sup>. До речі, найчастіше така активна деструктивна поведінка характерна для освічених осіб. Отже, політика подолання нерівності сприяє зростанню економіки в цілому<sup>92</sup>.

Нерівність є чинником криміналізації суспільства, зокрема корупції, оскільки провокує втручання у політику і державне управління осіб з високими доходами<sup>93</sup>. Значна концентрація ресурсів і доходів дає змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах. Таке зрощування багатства з владою вочевидь не сприяє ані гармонійному розвитку суспільства, ані високим темпам економічного зростання, оскільки дає преференції окремим складовим економіки за рахунок інших.

---

<sup>91</sup> Не всі прояви нерівності негативно сприймаються населенням. Високі доходи осіб, чий кваліфікація, сумлінність і внесок в економічний розвиток країни не викликають значного спротиву. Натомість преференції та привілеї тих, чия діяльність у масовій свідомості асоціюється з порушенням законодавства, неправовими і неетичними діями, є рушійною силою масового незадоволення.

<sup>92</sup> Dasgupta, P., & Ray, D. (1986). Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy. *The Economic Journal*, Vol. 96, No. 384, 1011–1034.

<sup>93</sup> World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization. (2008). International Labour Office. Geneva: ILO. Retrieved from [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms\\_100354.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_100354.pdf)

Преференції надаються через безпосереднє бюджетне фінансування<sup>94</sup> або через різноманітні податкові привілеї. У той або інший спосіб така несправедливість зумовлює економічні (а потім і соціальні) конфлікти, гострота яких прямо пропорційна ступеню нерівності<sup>95</sup>. Наявність будь-яких економічних преференцій, а тих, що викликані кастовою належністю і поготів, суперечить принципам вільної конкуренції, істотно ускладнює доступ на ринок новим гравцям, змушує їх також вдаватися до протизаконних дій. Водночас така практика є надзвичайно потужним стимулом для правлячої еліти намагатися будь-що зберегти свої позиції.

Розбіжності в доходах і наданих окремим групам населення можливостях часто віддзеркалюють нерівність у сфері політичної влади. Вразливі верстви залишаються такими значною мірою через слабкий політичний вплив на державні рішення, а слабкий вплив визначається передусім їхньою вразливістю. Отже, економічна нерівність є перешкодою демократичним перетворенням, чинником послаблення легітимності та корозії політичних інституцій.

Нерівність за доходами часто спричиняє макроекономічну нестабільність: значна нерівність населення є чинником бідності (особливо визначеної за т. зв. відносним критерієм) і відповідно масштабного вторинного перерозподілу доходів через соціальні трансферти; масштабні соціальні трансферти обумовлюють високі бюджетні витрати, а отже, і бюджетний

---

<sup>94</sup> Вплив багатих верств на розподіл бюджетних коштів є окремим і практично неминучим проявом нерівності в країнах з низьким розвитком демократії і відсутністю належних структур громадянського суспільства.

<sup>95</sup> Див., наприклад, Persson, T., Tabellini, G. (1994). Is inequality harmful for economic growth?: Theory and evidence. *American Economic Review*, № 84, Issue 3, 600–621. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118070?origin=JSTOR-pdf&seq=1>; Alesina, A., & Rodrik, D. (1994). Distribution politics and economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 109, 2, 465–490. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118470?seq=1>

дефіцит<sup>96</sup>; необхідність покриття бюджетного дефіциту провокує інфляцію. Інфляція значно сильніше впливає на рівень життя бідніших верств населення<sup>97</sup>, провокуючи посилення нерівності та виносячи її на новий виток спіралі.

Нерівність існує в усіх без винятку суспільствах, починаючи від примітивних. Але прямий зв'язок між ступенем нерівності та складністю структури суспільства спостерігається лише до певного рівня розвитку останньої: наприклад, нерівність в аграрному суспільстві перевищує таку в індустріальному<sup>98</sup>.

### 3.1.2. Історичні трансформації нерівності

Упродовж практично всього історичного періоду трансформації суспільної нерівності в Україні відповідали економічним, соціальним та політичним процесам, і на загал не відрізнялись від тих, що спостерігались в більшості європейських країн.

Характеристику нерівності українського населення упродовж більшої частини історії можна отримати за даними не стільки про доходи чи доступ до соціальних благ, скільки про соціальну стратифікацію, про частку серед українців землеволодільців, селян, кріпаків, військових, промисловців, найманих працівників – з одного боку і про представництво українців у складі, наприклад, органів управління – з другого.

#### *Доба Київської Русі*

*Феодальному суспільству Київської Русі була притаманна глибока нерівність чи не в усіх сферах суспільного і приватного життя. Ступінь майнового розшарування був дуже високим і визначався*

<sup>96</sup> Принаймні більший, ніж це було б без необхідності фінансування значних додаткових соціальних трансфертів.

<sup>97</sup> Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Київ: КНЕУ, 2008. 330 с

<sup>98</sup> Lenski, G. (1970). *Power and Privilege: A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill.

не тільки різним доступом до ресурсів, а передусім закріпленням стратифікації від одного покоління до іншого. Відбувалася певна двостороння циркуляція між «вільною» та «напіввільною» стратами, обумовлена переважно економічними обставинами – наявністю чи сплатою боргу. Існував фізик за несприятливої ситуації перейти з другої до третьої («невільної») страти, але для представників останньої було практично неможливо набутти будь-які політичні та економічні права. Із позицій сьогодення важко оцінити психологічне сприйняття цього людсьми, які жили так давно, але відсутність відомостей про серйозні заворушення є певним свідченням того, що нерівність не перевищувала прийнятні межі.

У більшості випадків нерівність було закріплено юридично, що є свідченням навіть не структурованості, а вкоріненості кастовості. Оцінюючи це явище, слід взяти до уваги, що кастовість була притаманна переважній більшості тогочасних суспільств і не є специфічною ознакою України. Прояви кастовості охоплюють не тільки величезні розбіжності у доступі до економічних ресурсів, у рівні та умовах життя, у соціальному статусі. Наявність кастовості означає неможливість (або принаймні істотну обмеженість права) переходу з однієї групи до іншої.

Найбільш яскравим проявом є юридично закріплена нерівність за ступенем дієдатності. За цим показником суспільство Київської Русі поділялось на три великі групи:

- юридично вільні та повністю дієдатні особи (князівство, бояри, дружинники, вільні общинники, духовенство, міщани та поземельно залежні смерди);
- т. зв. напіввільні люди, чия дієдатність обмежувалася певними умовами (закупи, рядовичи та ізгої, яких юридично було позбавлено особистої свободи або через невиплату боргів, або через втрату засобів до існування);

- *невільні люди, які виступали виключно об'єктом права, не визнавалися дієздатними і прирівнювалися до майна (холопи та челядь, які потрапили в полон, взяли шлюб із рабом або народились від раба, були продані за борги або за злочин).*

*Економічні процеси, зокрема становлення феодалної держави, супроводжувалися банкрутством частини вільних виробників, які відповідно втрачали самостійність і несли повинності на користь свого пана. Рух за цими шаблями здійснювався переважною мірою зверху вниз.*

*Поява міст істотно змінила соціальну структуру суспільства. Так, почали формуватися прошарки ремісників і торговців, які визнавалися повністю дієздатними і юридично вільними особами, хоча і не мали значної власності.*

Упродовж доволі тривалого періоду відповідно до ускладнення суспільної структури зростала і нерівність населення (практично в усіх її проявах).

Яскравим винятком з цього загального тренду стала Запорізька Січ, утворена переважно людьми, які переїхали туди через своє неприйняття нерівності (етнічної, релігійної чи економічної). Запорізька Січ була взірцем справедливого суспільства тих часів.

Організація Війська Запорозького максимально відповідала принципам демократії: вищий орган влади – Січова Рада – вирішувала судові та політичні питання і призначала старшину; формально всі козаки мали рівні економічні, передусім земельні, та політичні права. Розуміння можливості такої рівності укорінювалось у масову свідомість, переходило з покоління до покоління, формувало відповідний суспільний менталітет. Видається, що відголоски цього простежуються навіть сьогодні.

Водночас фактична економічна нерівність між старшиною та рядовими козаками суттєво впливала не тільки на тогочасну, а й на подальшу стратифікацію українського суспільства.

### *Період козацтва та Запорізької Січі*

*Упродовж кінця XV–XVI ст. в Україні формувався новий соціальний шар – козацтво, представники якого небезпідставно претендували на роль політичної еліти<sup>99</sup>. Його поява була пов'язана з наявністю великих масивів вільних і достатньо родючих земель на півдні країни, з одного боку, і здатністю доволі чисельної групи населення їх освоїти – з іншого. Йдеться про навички ведення господарства на південних територіях, військові навички і здатність захиститися від татар та кочівників. Безпосереднім поштовхом для переїзду стали релігійні та національні суперечності, а в окремих випадках – зовнішні загрози.*

*Першими мешканцями Запорізьких вольностей були дружинники, які рятувалися на берегах Дніпра після захоплення України-Русі Литовським князівством. Вони вважали себе вільними людьми (згідно зі статутами Київської Русі), були професійними вояками і навчали місцеве населення військовій та морській справі. Другою хвилею формування запорізького козацтва стали зубожілі шляхтичі, сміливі та активні селяни, які бігли від польського іга.*

*У середині XVI ст. під проводом Дмитра Вишневецького українське козацтво об'єдналось у Запорізькій Січі (укріплення за порогами Дніпра). Загалом існувало 8 січей: Хортицька, Базавлуцька, Томаківська, Микитинська, Чортомлицька, Олешківська, Кам'янська та Підпільненська (Нова). Але*

<sup>99</sup> Уперше термін «козак» зустрічається в монгольській хроніці 1240 року, словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303 рік) та грецькому збірнику життя святих Синаксарі (XVI ст.).



*розселення козацтва далеко не обмежувалося Січчю: за даними 1616 року, частка козаків та членів їх сімей перевищувала 70% населення Чигирина, Корсуня, Черкас, Переяслава, Білої Церкви.*

Від початку індустріалізації, значною мірою завдяки суттєвому розширенню можливостей самореалізації та отримання доходів, ступінь нерівності помітно знижується. Пов'язано це із закономірностями розподілу прибутків, із їх співвідношенням між власником і найманим працівником, із формуванням системи захисту прав найманих працівників та кінець кінцем – зі становленням сучасної структури суспільства. Безперечно, ці процеси розвивалися по-різному в різних суспільно-політичних структурах; зокрема, це дуже добре простежується за результатами порівняльного аналізу різних регіонів сучасної України, які в різні періоди перебували у складі різних країн – Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, що не могло не віддзеркалитись в особливостях суспільної стратифікації. Давалися ознаки відмінності політичної та правової організації, ступеня релігійної і культурної толерантності, характеру економічних процесів, особливостей ролі українців у загальному розвитку. Відповідно стратифікація населення Лівобережжя відрізняється від такої на Правобережжі, в Галичині та на Буковині. Відлуння цих відмінностей відчувається і сьогодні, великою мірою визначаючи регіональну диференціацію сучасної України.

Політичні та соціальні зрушення в Україні, що відбулися наприкінці XVIII – на початку XIX ст., спричинені, головним чином, змінами геополітичної ситуації: поділом Речі Посполитої, до складу якої входила більшість українських земель аж до Дніпра, та приєднанням Росією територій Кримського ханства. В результаті українські землі розділилися між двома імперіями

– Австрійською (приблизно 15%) і Російською. І в обох частинах України саме в цей період принципів змін зазнавали відносини щодо власності й оброблення землі, суто аграрний розвиток змінювався аграрно-промисловим, а вкорінена, пов'язана з походженням нерівність змінювалася переважно економічною та частково етнічною.

### ***Період становлення індустріального суспільства в російській частині України***

*До складу Російської імперії входили чотири українські регіони, які розрізнялися і за культурним, і за економічним, і за політичним устроєм, – Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя та Південний степ.*

*За даними перепису 1732 року, більшість українського населення становили козаки, які через законодавчу ліквідацію українських збройних сил були змушені змінювати свій соціальний статус, найчастіше переходячи до різних категорій селян. У результаті вже у другій половині XVIII ст. саме селяни становили переважну частину населення українських земель. Слід зазначити, що вони поступово втрачали свою правову і економічну незалежність і перетворювалися на кріпаків.*

*Для розуміння соціально-економічних процесів, що відбувались у ці часи, важливо підкреслити відсутність значного впливу селянських громад на життєдіяльність українців. Зокрема, на відміну від Південного степу, громади не регулювали користування земельними наділами і доходи. Фактично тут домінувала хуторська система, орієнтована на індивідуальні зусилля.*

*Поява можливостей працевлаштування в містах у поєднанні зі значним розширенням сільського населення, особливо працюючого самостійно, спонукали частину вільних селян становити-*

ся торговельними або промисловими робітниками.

Міське суспільство уособлювали міщани, чий майновий і правовий стан визначався переважною мірою статусом місця проживання. Частина міст Лівобережжя та Слобожанщини вже у XVIII ст. одержали магдебурзьке право, тобто мали свої самоврядування, судочинство, податкову систему, право на володіння землею, певні пільги для населення щодо ремесла й торгівлі. В інших містах магдебурзьке право не діяло, вони управлялися ратушами і значною мірою залежали від старшинської адміністрації. Більшість же містечок взагалі не мала власного управління.

Відміна кріпацтва в 1861 році та прискорений розвиток промисловості істотно змінили і структуру українського суспільства, і ступінь його розшарування. За Маніфестом Олександра II селяни ставали особисто вільними, набували економічні права, зокрема щодо купівлі нерухомості, заняття торгівлею та промислами. Водночас на півдні та сході, де домінувала общинна система, селяни втратили 30% своїх земельних наділів, і лише на Правобережжі завдяки прагненню Уряду послабити польську шляхту селянські наділи було збільшено на 20%, а викупні платежі, які всі селяни мали сплатити упродовж 49 років, навпаки, зменшено на 20%.

Оброблення землі вільними найманими працівниками з використанням техніки та мінеральних добрив було більш-менш поширеним на Правобережжі та в Новоросії.

Батраками – за оцінками їх чисельність сягала 20% чоловічого населення – ставали найбідніші селяни, які не могли прогосуватися зі своїх крихітних наділів.

Створення системи місцевого самоврядування<sup>100</sup> (у 1864 році – на Лівобережжі, а в 1911 році – на Правобережжі), вибори до

<sup>100</sup> До функцій органів самоврядування входила організація медичного обслуговування, освіти, поштового зв'язку, дорожнього будівництва, благоустрою.

*якої відбувалися за майновим цензом, фактично закріплювала існуючу нерівність, знову вкорінюючи жорстку стратифікацію.*

*Освітньою реформою, розпочатою в 1864 році, запроваджено єдину систему початкової освіти, доволі доступну для більшості дітей і підлітків не тільки у містах, а й у селах, і фактично започатковано першу систему соціальних ліфтів. На рівні середньої освіти було створено мережу реальних училищ та класичних гімназій. Плата за навчання в гімназії була дуже високою – до них вступали нащадки родовитих та багатих родин і діти інтелігенції, але реальні училища були цілком доступними. Закінчення чоловічої класичної гімназії відкривало двері до університету, а вища освіта давала особисте дворянство, тобто це був дуже дієвий соціальний ліфт. Але навіть за відсутності вищої освіти закінчення реального училища забезпечувало доступ до відносно престижного і добре оплачуваного робочого місця.*

*Розвиток промисловості помітно знизив майнове розшарування, оскільки зайнятість давала змогу жити доволі пристойно (за тодішніми стандартами), а умови і життя, і праці були значно легшими, ніж в аграрному секторі. Проте ці процеси відбувалися переважно на сході, де створювалися великі підприємства з новими технологіями та обладнанням. Решта території залишалася переважно аграрною.*

І в Австрійській, і в Російській імперіях українці були здебільшого сконцентровані в сільських поселеннях, займались сільськогосподарською працею, мали дещо обмежений доступ до освіти, особливо українською мовою, а отже, і до соціальних ліфтів. Відповідно ступінь нерівності дещо перевищував існуючі в обох імперіях стандарти, хоча більш демократичний устрій Австрії впливав і на соціальну структуру населення, і на

нерівність.

Українці традиційно доволі болісно реагували не стільки на наявність утисків за певними ознаками, скільки на тенденції цих процесів. Таке реагування було характерним для громадян і Російської, і Австрійської імперій. Незадоволення населення своїм становищем спричинило формування першої хвилі української еміграції (українців у Російській імперії було позбавлено можливостей переїжджати до Запорізької Січі через її зруйнування), коли наші співвітчизники поїхали шукати кращу долю в Канаді, США, Бразилії, Аргентині. Не випадково і досі українська діаспора є однією з найбільших у країнах Нового Світу.

### ***Період становлення індустріального суспільства в австрійській частині України***

*До Австрійської імперії входили чотири самостійні територіальні угруповання українських земель: Галичина, південно-східна частина колишньої Речі Посполитої (з 1772 року, після першого поділу Польщі); Буковина (з 1775 року, за Константинопольською австро-турецькою конвенцією); землі, заселені поляками (з 1795 року, після третього поділу Польщі); Закарпаття у складі Пожонського (Братиславського) намісництва, ізольоване від інших українських земель (з XVII ст.).*

*Західноукраїнські землі були найбільшим аграрним регіоном імперії. Якщо в центральних провінціях Австрії у сільському господарстві було зайнято до чверті населення, то в українських землях – втричі більше; натомість у промисловості працювало 42% і 10% населення відповідно, в торгівлі та на транспорті – 17% і 8%. Аграрні реформи, здійснені в країні (з 1782 року селяни були звільнені від особистої залежності, а панщина не мала перевищувати 30 днів на рік; з 1798 року за згодою поміщика можна*

було відкупитися від панщини; з 1848 року – на 5 місяців раніше за інші частини імперії – кріпацтво було повністю викорінено), звільнили селян від залишків кріпацтва, однак залишили їх у вкрай важкому економічному становищі.

За своє звільнення селяни мали щорічно сплачувати значні кошти упродовж 50 років. За оцінками, реформа коштувала західноукраїнському селянству понад 300 млн флоринів. Хоча за селянами мали залишитися ті землі, якими вони користувалися, на ділі великі землевласники відібрали в них найбільш родючі угіддя. У результаті саме у поміщиків залишилося 44% кращих земель Галичини, 54% – Буковини, 70% – Закарпаття<sup>101</sup>. Площа 80% селянських господарств обмежувалася 2–5 га, їх ледве вистачало, щоб прогодувати сім'ю, тоді як площі великих маєтків сягали 15–20 тис. га<sup>102</sup>.

Одним із найважливіших питань для селянина в той час було право користуватися лісами та пасовиськами, т. зв. сервитут. Але власники-монополісти призначали зависокі ціни за користування ними, що прирікало малоземельне селянство на злидні. Сподівання знайти справедливість у судах були марними: упродовж 1848–1881 рр. із 32 тис. справ, розглянутих судами краю, на користь землевласників було вирішено близько 30 тис.<sup>103</sup> Відповідно у відносинах між селянами та крупними землевласниками переважали постійні відпрацювання за позики насіння, продуктів, дров, за оренду землі тощо. Це тривало аж до кінця ХІХ сторіччя, коли і на аграрний сектор поширився захист прав найманих працівників, передусім на умови й оплату праці.

Головною аграрною галуззю в краї було землеробство. Але через

<sup>101</sup> Пасічник Ю. В. Бюджетна система України: навч. посібник. Київ: Знання-Прес, 2006. 607 с. URL: [http://pidruchniki.ws/16330826/finansi/ukrayinski\\_zemli\\_skladi\\_avstriyskoyi\\_avstro-ugorskoyi\\_imperiy#318](http://pidruchniki.ws/16330826/finansi/ukrayinski_zemli_skladi_avstriyskoyi_avstro-ugorskoyi_imperiy#318)

<sup>102</sup> Ibid.

<sup>103</sup> Ibid.

зубожіння основної маси селян і відповідну дешевизну робочої сили нова техніка навіть наприкінці ХІХ ст. використовувалася лише в окремих господарствах. Україй повільне запровадження нових технологій спричиняло нижчу у 1,5–2 рази врожайність, ніж у Західній Європі.

Переважає більшість (від 63% у Східній Галичині до 73% на Закарпатті та 87% у Північній Буковині) селянських господарств були бідняцькими; частки середняків становили 28, 17 і 9% відповідно. Усе ж у другій половині ХІХ ст. до краю прийшла друга аграрна революція і почав формуватися шар заможних селян, які широко використовували найману працю та виробляли товарну сільськогосподарську продукцію. Але їх нараховувалось лише 8, 10 і 4% відповідно<sup>104</sup>, причому це були переважно українці, на відміну від міської буржуазії та поміщиків.

Надією краю могла стати промисловість, однак вона розвивалась дуже повільно, більшість працівників були зайняті не на великих підприємствах, а в дрібних майстернях. Побудова залізниці Відень–Львів (1861 рік) забезпечила зв'язок західноукраїнських земель із головними промисловими центрами Австро-Угорщини. Проте масштабне надходження дешевших, якісніших та більш різноманітних промислових товарів із індустріально розвинених Австрії та Чехії спричинило масове банкрутство місцевих промислів і руйнацію всієї традиційної системи господарювання.

Для покращання економічної ситуації місцева адміністрація сконцентрувала зусилля на розвитку банківсько-кредитної системи та залученні інвестицій. Іноземний капітал, зацікавлений родовищами нафти, мінеральних солей, величезними масивами лісу, забезпечив стрімкий розвиток нафтодобувної та лісової про-

<sup>104</sup> Ibid.

*мисловості й посів провідні позиції в економіці краю. Розвиток промисловості супроводжувався формуванням нового суспільного шару – промислових робітників: наприкінці ХІХ ст. їх налічувалося близько 55 тис. осіб, головним чином зі збанкрутілих ремісників та селян. Загалом становище західноукраїнських робітників було чи не найгіршим у Європі. Заробітки промислових робітників у краї були в півтора рази меншими, ніж у центральних районах імперії.*

*Проте порівняно високою була частка священників і т. зв. світських інтелігентів (адвокатів, учителів, лікарів), що свідчить про наявність шару українців із доволі високим рівнем життя.*

Загалом соціальна стратифікація і нерівність українського суспільства цілком відповідали загальним закономірностям суспільної еволюції<sup>105</sup>. Є всі підстави для висновку про те, що сформований до ХХ сторіччя характер розвитку України обумовив би формування модальної європейської структури населення – з потужним середнім класом, доволі компенсованою, хоча і масштабною бідністю (якщо орієнтуватися на сучасний рівень економічного розвитку України) та відносно нечисленними багатими верствами.

Однак у першій половині ХХ сторіччя існуючу соціальну структуру було зламано: у більшій частині країни – в 1918 році, а в західному регіоні – у 1939 році. Суспільство з помірним ступенем нерівності стрімко набуло ознак егалітарності. Проте, всупереч поширеній думці, українське соціалістичне суспільство далеко не було взірцем загальної рівності та злагоди.

Поразка національної революції 1917–1920 рр. розпочала новий етап територіального розколу України, за яким україн-

<sup>105</sup> Lenski, G. (1970). *Power and Privilege: A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill.



ські землі опинились у складі чотирьох різних держав:

- Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя – у складі Польщі;
- Закарпаття – у складі Чехословаччини;
- Буковина – у складі Румунії;
- більша частина України, де було встановлено радянську владу, – у складі СРСР.

***Період між Першою та Другою світовими війнами: західноукраїнські землі***

*Домінуючу роль у розвитку західноукраїнських земель, як і раніше, відіграло сільське господарство, що базувалося переважно на малоземеллі. Водночас до краю всіма державами масово залучалися польські, румунські, чеські колоністи, для облаштування яких концентрувалися значні площі. У промисловості переважали ті галузі та види діяльності, які забезпечували високі доходи без значних капіталовкладень у технології та спиралися на дешеву робочу силу. Місцеве населення об'єднувалось у різноманітні кооперації, що спрощувало доступ до кредитів, збут вироблених товарів, закупівельну і торговельну діяльність. Але це, безперечно, не могло забезпечити належне економічне зростання, хоча і захищало від безробіття та зубожіння.*

*Загалом майнове розшарування мало відвертий етнічний характер і вкрай негативно сприймалось українським населенням.*

Цей період у більшості європейських країн характеризувався становленням середнього класу як основного стабілізуючого шару суспільства. З різних причин в українських землях середній клас не став домінуючим. У західній Україні суспіль-

ство залишалося доволі сильно розшарованим, причому витoki нерівності були пов'язані з етнічною належністю, а в Радянській Україні суспільство будувалося на деклараціях егалітарності.

### *Період між Першою та Другою світовими війнами: УРСР*

*Українське соціалістичне суспільство далеко не було взірцем загальної рівності та злагоди. Вже у перші постреволюційні місяці сформовано систему привілеїв для нової еліти. Навіть у часи воєнного комунізму, який начебто спирався на принципи егалітаризму і практику Паризької комуни, запроваджено перевищення максимальної заробітної плати над мінімальною у 3,5 рази (1918 рік). На перший погляд, така варіація видається зовсім невеликою. Але насправді тоді ж було запроваджено і цілу низку прихованих переваг, запозичених із практики царської адміністрації: додаткові виплати на утриманців; спеціальні премії та надбавки за тривалу службу; система компенсацій оплати житла і харчування; додаткові виплати за участь у різних комітетах тощо. Поступово з'явилися привілеї щодо навчання у ВНЗ, забезпечення продовольчими і непродовольчими споживчими товарами, отримання житла, автомобіля, закордонних поїздок, пенсій<sup>106</sup>. Але доходи основної маси населення були приблизно однаково низькими.*

*Глибока економічна криза, викликана семирічними військовими діями, з одного боку, і політикою воєнного комунізму, що зруйнувала засади економіки та паралізувала сільське господарство, – з іншого<sup>107</sup>, обумовила необхідність запровадження нової економічної політики (1921 рік). Продрозверстку було замінено*

<sup>106</sup> Мэтьюс М. Становление системы привилегий в Советском государстве. Вопросы истории. 1992. № 2–3. С. 45–61.

<sup>107</sup> Обсяг промислового виробництва становив близько 10% довоєнного рівня, посівні площі скоротилися на чверть, а збір зерна – на третину.

удвічі нижчим і відомим заздалегідь продовольчим податком, дозволено оренду землі, використання найманої праці та вільного продажу надлишків продукції, приватизовано понад 5 000 малих і середніх підприємств, децентралізовано управління промисловістю, ліквідовано трудову повинність і зрівнялівку в оплаті праці. Відповідно це спричинило не тільки швидке економічне зростання (доволі швидко було відновлено рівень виробництва 1913 року і в сільському господарстві, і в промисловості), а й не менш стрімке розшарування. Як завжди буває під час стрімких соціально-економічних зрушень, нерівність сягнула дуже високого рівня і всіляко підкреслювалася заможними верствами.

Після згортання НЕПу наприкінці 1920-х років було значно підвищено продподаток, заборонено вільний продаж надлишків виробництва (їх можна було реалізовувати виключно державі за фіксованими цінами).

Фіналом стала примусова колективізація (до кінця 1937 року в Україні було колективізовано 96% господарств), коли селян фактично було позбавлено власності, а всіх ефективних виробників (понад 1 млн осіб) примусово виселено з України. Було різко обмежено самостійність колгоспів щодо прийняття рішень і підприємництва.

Навіть Голодомор не змінив політики культивування зрівнялівки в оплаті праці, її незалежності від результатів роботи.

У результаті нерівність набула інших, переважно прихованих форм. Вже за цих часів у суспільну свідомість укорінювалося переконання у справедливості тільки того суспільства, що забезпечує абсолютну рівність, неприйняття нерівності як такої і впевненість у відповідальності держави за добробут народу.

Переважає більшість населення країни отримувала приблизно однаково низькі доходи, мешкала в комунальних квартирах,

*гуртожитках та бараках, мала однаковий доступ до безкоштовної достатньої якісної освіти (принаймні середньої) і медицини. За відсутності інших, більш високих стандартів споживання, доступних та якісних публічних послуг населення цілком позитивно оцінювало своє життя, тим більше, що доходи і доступність основних послуг потроху зростали.*

Важливим чинником позитивного сприйняття ситуації населенням була зовнішня відсутність нерівності. Жорстко контролювалася верхня межа доходів. Наявність нелегальних прибутків попри їх існування старанно приховувалася. Еліта, до складу якої входили високопосадовці, верхівка партійних і силових структур, провідні науковці, актори, письменники тощо, безперечно істотно вирізнялась і за доходами, і за доступом до усіх споживчих та соціальних благ, але їхні привілеї сприймалися суспільством толерантно.

Існували певні преференції для працівників великих промислових підприємств, зокрема військово-промислового комплексу, добувної промисловості, машинобудування. Вони реалізовувалися через вищі заробітки, краще забезпечення санаторно-лікувальними послугами, житлом, споживчими товарами тощо. Це пояснювалося роллю пролетаріату як гегемона революції та суспільного прогресу.

Безробіття – головний чинник бідності та соціального відторгнення – існувало в країні у вкрай обмежених обсягах, переважно у сільських поселеннях та малих містах. Традиційні т. зв. праценадлишкові регіони в Західній Україні характеризувалися поширенням трудової міграції – заробітчанством, що забезпечувало більш-менш прийнятний рівень життя.

Значна територіальна нерівність була пов'язана із різницею

в постачанні продуктових і непродуктових товарів до поселень різного розміру і різної підпорядкованості та з наявністю великих промислових підприємств. Рівень життя мешканців Києва або Донецька – а працівників розташованих там великих промислових підприємств і поготів – значно перевищував стандарти життя, скажімо, жителів маленького містечка районного підпорядкування.

Величезна різниця в умовах і рівнях життя міського та сільського населення спричиняла постійний міграційний вплив молоді, який особливо посилювався після повернення селянам права мати паспорт (1956 рік). Жодної з постійно оприлюднюваних декларацій щодо вирівнювання стандартів життя в місті й у селі не було реалізовано, більш-менш сучасні побутові технології упроваджувалися тільки у великих містах і відповідно розрив між містом і селом з часом тільки зростав.

У країні діяла розвинена система соціальних ліфтів, адресована переважно дітям робітників та селян. Реалізація відбувалася через навчання у ВНЗ, службу в армії, вербування на роботи в регіони пріоритетного освоєння (Сибір, Далекий Схід) або на т. зв. будови комунізму (освоєння цілини, підприємства з видобутку нафти та газу, Байкало-Амурська магістраль тощо).

Варто підкреслити, що попри наявність нерівності як суспільного явища ідеологічно воно не визнавалося, тобто статистичного виміру чи навіть підтвердження його не існує. Ідеологічне заперечення нерівності зумовило відповідне вкорінення її відсутності і в масовій свідомості.

На практиці за радянських часів існували такі види та форми нерівності:

- прихована, пов'язана з існуванням привілейованої еліти;
- відкрита, обумовлена ідеологічними перевагами, що на-

давалися пролетаріату і трудовому селянству;

- напівкримінальна, сформована тотальним дефіцитом.

### *Повоєнні часи – 1945–1990 роки*

*Більшість населення жила дуже скромно, до середини 1960-х років – у бараках та комунальних квартирах; мобільність – не лише вертикальну, а й горизонтальну – було обмежено системою прописки, а для сільських мешканців – взагалі відсутністю паспортів і будь-якої можливості зміни місця проживання. Однак доволі численні окремі привілейовані соціальні групи і доходи отримували значно вищі, і мали широкий доступ до різноманітних негрошових благ.*

*Індустріалізація та повоєнне відновлення української економіки супроводжувалися прискореним розвитком східних та південно-східних областей, будівництвом та реконструкцією машинобудівних, металургійних і хімічних заводів, де концентрувалася робоча сила, а заробітки були відносно високими.*

*Покращувалася матеріальна база сільського господарства. Заробітки залежали якщо не від ефективності, то принаймні від затрат праці.*

*У результаті зрівнялівка поступово відходила в минуле, хоча верхня межа доходів жорстко контролювалася. За оцінками, в 1960-х роках доходи 10% найбільш заможних громадян України перевищували доходи 10% найбідніших у 5 разів<sup>108</sup>.*

*Існувала значна диференціація у забезпеченні не тільки медичними й освітніми послугами, а й продуктивними та непродуктивними товарами, цінами на них тощо. Ця диференціація регулювалася розміром та підпорядкованістю поселення і місцем*

<sup>108</sup> Економічна енциклопедія: у 3 т. / відп. ред. С. В. Мочерний. Київ, Тернопіль: ВЦ «Академія», 2000–2002.

роботи. Постачання товарів до столиці, міст-мільйонерів, Севастополя як міста республіканського підпорядкування було значно кращим, ніж до малих міст і містечок. Часто-густо ціни на товари в сільській місцевості, куди постачання здійснювалося структурами споживчої кооперації, істотно перевищували ціни в містах.

Додаткові матеріальні преференції мали працівники великих підприємств, передусім військово-промислового комплексу, т. зв. колгоспів-мільйонерів, великих радгоспів. Зокрема вони частіше отримували житло, мали можливість відпочивати у санаторіях та будинках відпочинку; великі підприємства часто мали власні лікарняні установи, бази відпочинку, в т. ч. і для дітей, дитячі садки тощо, для них існувало спеціальне постачання продуктів та промислових товарів, що взагалі не надходили до торговельної мережі. На відміну від привілеїв еліти, ці ознаки суспільної нерівності загалом не приховувалися.

Якщо в перші роки радянського періоду практично все зароблене витрачалося на поточне споживання, то економічний розвиток, з одного боку, і нестача товарів та послуг – з іншого спричинили істотне зростання заощаджень, хоча і не всіх верств. Так, у 1940 році вклади в ощадкасах – єдиному на той час місці зберігання грошей – мали лише 8% населення, в 1971 році – 36%, а у 1989 році – 89%. Проте розмір середнього вкладу збільшувався не так помітно: за даними 1971 року, середній вклад становив 5,1 середньомісячної заробітної плати, а в 1989 році – 7,4<sup>109</sup>. Насправді це є свідченням перевищення доходами не стільки потреб населення, скільки вартості доступних товарів і послуг. Певною ілюстрацією є низький рівень забезпечення товарами тривалого

<sup>109</sup> Розраховано за даними: Народне господарство Української РСР в 1971 році: ювілейний стат. щорічник / ЦСУ, Стат. управління при Раді Міністрів УРСР. Київ: Статистика, 1972. 547 с.; Социальное развитие СССР. 1989: стат. сб. Москва: Финансы и статистика, 1991.

використання: у 1970-х роках лише 57% українських родин мали телевізори, 11% – пылососи, 23% – фотоапарати, 10% – легкові автомобілі<sup>110</sup>.

Водночас у країні діяла розвинена система соціальних ліфтів, яка, безперечно, сприяла зниженню нерівності та запобігала її кастовості. Щоправда, доступ до соціальних ліфтів не поширювався на все населення, а регулювався ідеологічними вимогами, зокрема походженням з робочого класу чи селянства, місцем роботи, громадською активністю. Для багатьох сільських хлопців таким ліфтом ставала служба в армії. Сільським дітям було простіше вступити до вищого чи середнього професійного навчального закладу, особливо сільськогосподарського характеру, а робітникам і селянам – до лав Комуністичної партії, що значно спрощувало подальше просування кар'єрними сходами. Становище т. зв. дітей службовців було значно складнішим – преференції мали переважно діти з тих сімей, що мали доступ до дефіциту (товарів, послуг або владних повноважень).

Але службовці та управлінці не завжди отримували зарплату вищу, ніж робітники. Тому часто після набуття вищої освіти промислові (та деякі інші) працівники залишалися на робітничих посадах. Водночас високі конкурси для вступу до ВНЗ свідчили про високий престиж вищої освіти навіть за відсутності гарантій підвищення соціального статусу внаслідок її отримання. Особливо загострилась ця суперечність у 1970–1980-х роках, коли зарплата вчителів та лікарів не забезпечувала мінімально прийняттого рівня життя. Перед розпадом СРСР навіть науковий ступінь не гарантував високих доходів.

Окремим чинником нерівності був тотальний дефіцит, який неминуче породжував специфічну її форму, пов'язану з різним до-

<sup>110</sup> Социальное развитие СССР. 1989: стат. сб. Москва: Финансы и статистика, 1991.



*ступом до значної групи відсутніх у вільному доступі товарів та послуг, і конвертувався у соціальний престиж та гроші. Створилося своєрідне замкнене коло, до якого входили представники певних професій і суспільних шарів: партійна, творча і наукова еліта, лікарі ряду спеціалізацій (гінекологи, стоматологи), працівники сфери торгівлі; з розвитком тіньової економіки з'явився новий прошарок – т. зв. цеховики, а з поступовим послабленням залізної завіси – фарцовщики, які потай торгували закордонним крамом-*

Стрімка стратифікація в минулому егалітарного українського суспільства відбулася вже на початку 1990-х років, коли різка зміна умов господарювання та масштабна приватизація спричинили концентрацію ресурсів і національного багатства в руках відносно нечисленної групи при зубожінні та низькооплачуваній зайнятості переважної більшості населення<sup>111</sup>.

В Україні з'явилися дійсно багаті родини, причому їх багатство було сформовано переважно завдяки доступу до державної власності та приватизації найбільш прибуткових її об'єктів. Надзвичайно короткий термін накопичення цього багатства значною мірою вплинув на бажання всіляко демонструвати свої статки, часто навіть перевищуючи їх. У цей самий час відбулося катастрофічне падіння рівня життя основної частини населення. Найпершими постраждали непрацюючі верстви й ті, хто з різних причин виявився неготовим до різких соціально-економічних зрушень. Прагнучи бодай якось захистити соціально вразливі групи, українські парламентарі пішли хибним шляхом надання різноманітних пільг та допомог, які часто лише декларувались. На фоні гіперінфляції це неминуче

<sup>111</sup> Libanova, E. (2010). What Kind of Crisis Is Ukraine Passing Through at the Beginning of the Third Millennium?. *Problems of Economic Transition*, Vol. 53, 2, 3–23.

посилювало несправедливість<sup>112</sup>.

Значно погіршилося медичне обслуговування, у багатьох випадках медичні та освітні послуги – за законом безплатні – стали надаватися виключно за гроші. Значну частину медичних та освітніх закладів у сільській місцевості було закрито.

Оскільки різні галузі й сектори економіки по-різному адаптувалися до нових умов господарювання, посилювалася галузева і, відповідно, регіональна диференціація.

Отже, в контексті нерівності саме цей етап становлення незалежної української держави виявився найбільш гострим.

### 3.2. Нерівність за доходами

Нерівність загалом має безліч проявів, так або інакше пов'язаних із правами людини, бідністю та рівнем життя. Джерелом її походження є інституційні, політичні, економічні аспекти суспільного життя. Зрозуміло, що найбільш очевидно є нерівність за статками та/або доходами. До того ж саме вона формує інші прояви нерівності – особа з достатніми доходами може забезпечити собі доступ до освіти, медицини *etc.*, навіть проживаючи у невеличкому місті, тоді як за відсутності коштів навіть мешканцю столиці або міста-мільйонника важко розраховувати на отримання якісних медичних чи освітніх послуг.

Адекватність оцінок доходів і нерівності населення у кінцевому підсумку залежить від якості (обґрунтованості, розвиненості, чутливості) методології, коректності її застосування та – і саме це має першочергове значення – точності інформації. На жаль, імовірність помилки<sup>113</sup> даних про доходи населення є до-

<sup>112</sup> Лібанова Е. М. Подолання бідності: погляд науковця. *Україна: аспекти праці*. 2003. № 7. С. 26–32.

<sup>113</sup> Йдеться не про випадкову, яку доволі просто врахувати, похибку вибірки, а про систематичну.

волі високою.

По-перше, респонденти, які беруть участь в обстеженні, зазвичай не готові щиро відповідати на питання сторонніх людей щодо своїх доходів. В економічно розвинених країнах населення значно частіше бере участь в різноманітних опитуваннях і тому більше довіряє інтерв'юерам. Певним підтвердженням цієї тези є поступове зростання щирості відповідей по мірі участі в обстеженні: на початку року<sup>114</sup>, і це підкреслюють інтерв'юери, респонденти дають менш точні відповіді щодо своїх прибутків, про це ж свідчать і аналітичні розробки. По-друге, ті респонденти, які готові щиро відповідати, не завжди мають точну інформацію про доходи інших членів домогосподарства<sup>115</sup>, особливо коли доходи надходять із різних джерел. Дається взнаки і значна складова незареєстрованих доходів.

Натомість люди зазвичай значно більш щиро відповідають на запитання щодо свого споживання і витрат.

З огляду на це для характеристики рівня доходів у країнах перехідної економіки переважно використовується показник витрат. І тільки з часом, коли показники доходів стабільно перевищують показники витрат, можна переходити до безпосередньої характеристики доходів.

В Україні упродовж 1999–2000 років витрати представників усіх п'яти квінтільних груп, за їх відповідями, перевищували доходи (табл. 3.1). Від 2001 року відповіді стали точнішими, і поступово, починаючи з найбільш бідніших верств, респонденти почали інформувати про те, що їхні доходи вищі за витрати. Впадає в око, що 20% найбільш заможних жителів України занижували свої доходи порівняно з витратами аж до 2018 року.

---

<sup>114</sup> Кожне домогосподарство обстежують упродовж року.

<sup>115</sup> Інформацію про все домогосподарство зазвичай дає один з його членів.

Таблиця 3.1  
Співвідношення витрат і доходів населення України за  
квінтільними групами, %

Рік \ Квінтільна група	Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята	У середньому
1999	106,5	116,5	124,3	132,1	153,6	132,3
2000	106,7	118,5	126,4	136,5	159,9	136,1
2001	94,3	103,9	115,5	124,1	139,3	121,3
2002	88,2	96,1	105,6	113,3	133,0	112,9
2003	81,6	93,8	101,7	108,7	129,1	108,6
2004	76,7	86,1	96,8	106,2	122,1	103,1
2005	69,4	80,9	89,2	100,6	118,5	97,4
2006	66,7	77,4	87,4	95,6	112,8	93,4
2007	65,2	75,9	83,1	92,5	104,7	88,8
2008	71,2	82,7	90,3	96,4	111,1	95,1
2009	73,2	83,9	91,7	96,1	109,6	95,2
2010	72,5	81,9	88,6	94,2	101,1	91,0
2011	72,9	81,8	90,0	95,7	105,3	92,9
2012	68,0	78,3	85,8	91,6	103,1	89,1
2013	66,9	78,2	85,4	89,6	101,3	87,9
2014	69,5	81,9	87,6	93,0	103,9	90,6
2015	77,0	85,1	92,6	100,3	110,8	96,7
2016	73,7	84,6	89,7	97,4	107,2	93,9
2017	70,8	80,0	84,9	92,8	100,8	89,1
2018	68,0	75,7	81,6	88,3	97,7	85,5
2019	62,8	73,6	78,9	83,6	93,0	81,6

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Нарешті, є ще одне достатньо серйозне ускладнення. Оскільки інформаційною базою аналізу є вибіркоче обстеження, завжди є небезпека того, що не всі верстви населення представлені однаково. Зокрема, переважна більшість обстежень умов життя домогосподарств не охоплює ані дійсно заможні верстви населення, ані найбідніші, які часто не мають навіть постійного місця проживання. Це, можливо, не надто викривлює показники бідності, але надзвичайно ускладнює оцінки нерівності. Повністю подолати зазначену перешкоду неможливо, однак

певні позитивні результати дає т. зв. дооцінка доходів заможних верств суспільства, зокрема непрямими методами. Доходи представників цього сегмента оцінюються за даними про продаж дорогих автомобілів, туристичних подорожей, нерухомості тощо. Корисною була б інформація податкових структур щодо доходів, а банків – щодо великих депозитних вкладів, однак у більшості випадків ці джерела інформації є абсолютно недоступними для дослідників. Проте є достатньо підстав вважати, що навіть після такої дооцінки розподіл населення за доходами залишається доволі викривленим.

Крива розподілу населення України за рівнем доходів (витрат, споживання) істотно відрізняється від кривої розподілу за законом Гаусса (нормального розподілу). Наявність яскраво вираженого лівостороннього ексцесу (рис. 3.1) свідчить про значну концентрацію домогосподарств із дуже низькими доходами.

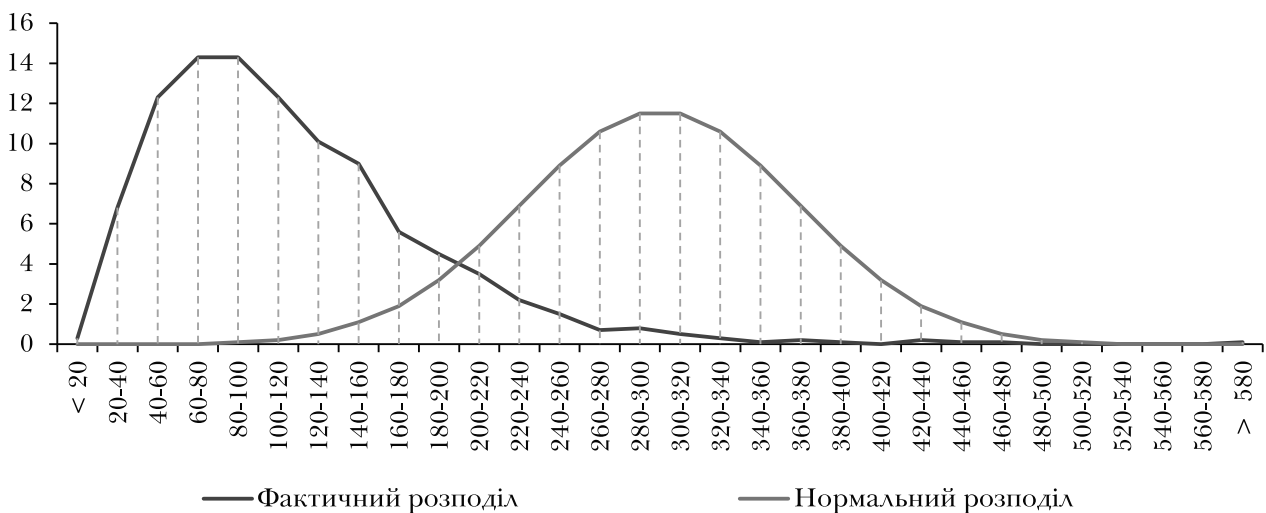


Рис. 3.1. Розподіл населення України за рівнем доходів (у тис. грн на рік), 2018 рік, %

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Найбільш численними є групи домогосподарств із середньодушовими доходами у 60–80 і 80–100 тис. грн на рік, що є

значно нижчими за модальні доходи при нормальному розподілі. Помітна правостороння асиметрія є наслідком того, що високі доходи, характерні для дуже нечисленних груп, надзвичайно сильно перевищують і модальний, і середній, і медіанний доходи<sup>116</sup>.

Зрозуміло, що будь-який навіть найбільш рівномірний розподіл за доходами «обрізаний» зліва нульовими надходженнями, а отже, певний ексцес є невід'ємною його ознакою. Але в Україні він надто сильно перевищує обчислений за припущенням, що розподіл підпорядкований нормальному закону.

Зростання доходів населення від часу подолання економічної кризи справило неоднозначний вплив на стратифікацію. По-перше, економічні зрушення об'єктивно сприяли підвищенню середніх доходів населення країни. Це, всупереч поширеним тезам, торкнулося всіх без винятку верств населення (рис. 3.2). По-друге, спостерігалось висвітлення (виведення з тіні) частини незареєстрованих прибутків, зростання легальних зарплат і пенсій. По-третє, через відмінності у характері економічних тенденцій у різних галузях і навіть на різних підприємствах однієї галузі різні верстви населення мали неоднаковий вигаш, зокрема найбільшим виявилось зростання статків 5% найзаможніших верств із тих, що брали участь в обстеженні.

Аналізуючи та вимірюючи ступінь нерівності, варто пам'ятати, що нерівність за розміром капіталу, за наявністю та вартістю нерухомості у більшості країн, принаймні від середини ХХ сторіччя, істотно перевищує нерівність за поточними доходами, а за заробітками і поготів. Україна же саме за нерівністю, визначеною за заробітками, значно випереджає не тільки ті країни, яким притаманна помірна або слабка нерівність, а

---

<sup>116</sup> Лібанова Е. М. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 27–32.

## БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

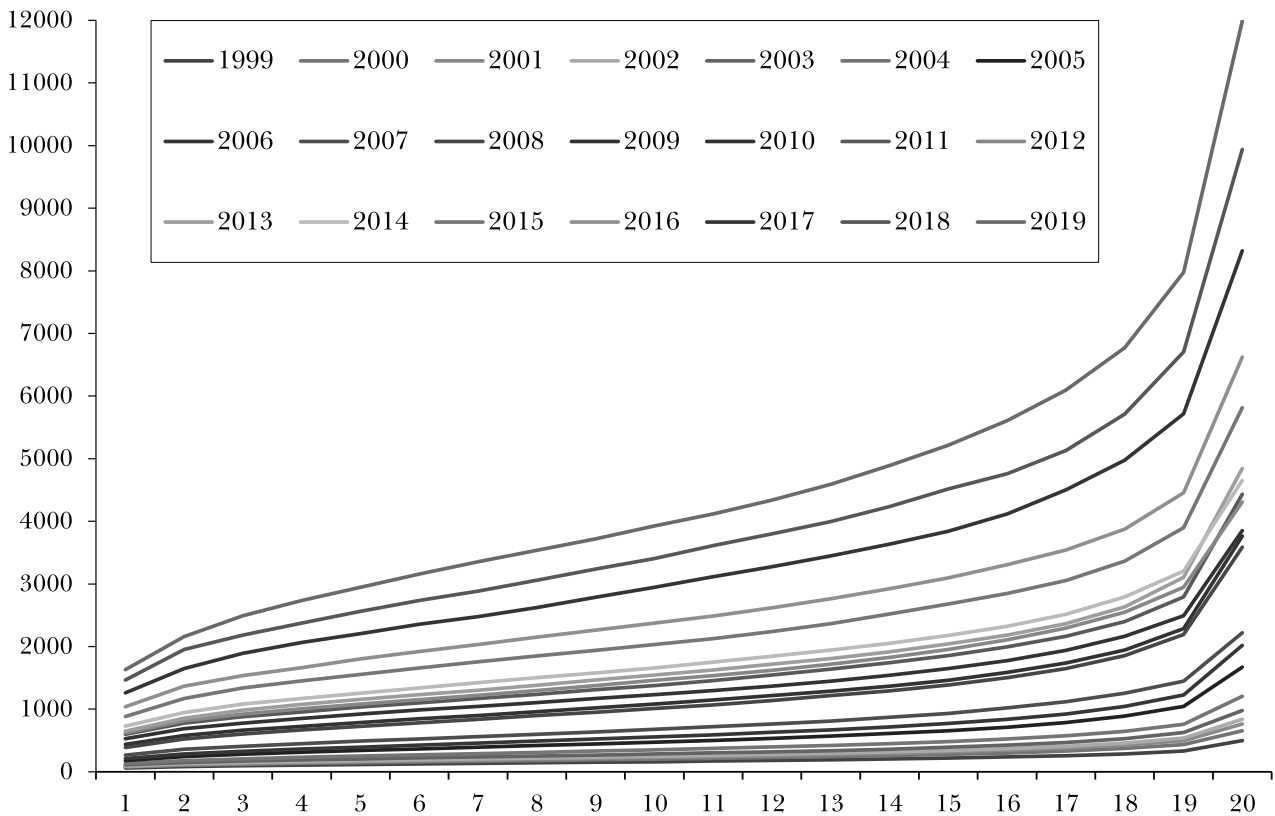


Рис. 3.2. Середні витрати в розрахунку на умовного дорослого, за 5-відсотковими групами, грн на місяць у поточних цінах

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

навіть США, визнані країною з високою нерівністю (табл. 3.2). Так, заробітки 50% найбідніших платників податку в скандинавських країнах у 1970–1980 роках (період найнижчої нерівності) становили 35% загальних трудових доходів населення, в європейських країнах (2010 рік) – 30%, у США (2010 рік) – 25%, а в Україні (2015 рік) – лише 15%. За умови повної рівності вони б дорівнювали 50%, відповідно до частки цієї групи у чисельності платників податків.

Водночас заробітки 10% найбагатших становили у скандинавських країнах 20%, в європейських – 25%, у США – 35%,<sup>117</sup> а в Україні – аж 39% (за умови повної рівності мали б становити точно 10%).

<sup>117</sup> Пікетті Т. Капітал у XXI столітті. Київ: Наш Формат, 2016. 696 с.

Таблиця 3.2  
Оцінка загальної нерівності населення країн різних типів, за заробітною платою

Квантильні групи за доходами	Співвідношення середніх заробітків у групі із середніми заробітками бідніших 50% платників податків, рази				
	Скандинавія	Європа	США	Україна	
Період	1970–1980 рр.	2010 р.	2010 р.	2015 р.	2019 р.
Ступінь нерівності	слабка	помірна	сильна		
Десята децильна група (10% найбільш забезпечених), з них:					
• дев'яносто перша – дев'яносто дев'ята центильні групи	2,9	4,2	7,0	13,0	12,3
• сота вентиляна група (останній 1%, найбагатші з найбільш забезпечених)	7,1	11,7	24,0	43,3	39,6

Джерело: Розраховано за даними Податкової служби України та Пікетті Т. *Капітал у XXI столітті*. Київ: Наш Формат, 2016. 696 с.

Неприпустимо низькі (навіть за національними стандартами офіційної оплати праці) заробітки принаймні половини працюючих є чи не найбільш важливою ознакою нерівності в Україні. Так, у скандинавських країнах середня зарплата 50% бідніших становить 70% середньої по країні, в європейських країнах – 60%, у США – 50%<sup>118</sup>, а в Україні – лише 30%.

Другою особливістю є надзвичайно велика різниця в оплаті праці 1% найбільш високооплачуваних працівників і решти робочої сили. Зокрема, у скандинавських країнах заробітки цієї відносно невеликої групи перевищують середні у 5 разів, у європейських країнах – у 7, у США – в 12, а в Україні – у 13 разів.

Відповідно різниця в оплаті праці 1% найбільш забезпече-

<sup>118</sup> Розраховано за даними: Ibid.



них і 50% найменш забезпечених працівників в Україні є фантастично високою: якщо в скандинавських країнах середні заробітки 1% найбільш високооплачуваних працівників перевищують середню заробітну плату 50% найменш оплачуваних у 7,1 раза, в європейських країнах – в 11,7 раза, у США – в 24 рази, то в Україні – аж у 39,6 раза (!). І йдеться лише про офіційно виплачену заробітну плату, з якої цілком офіційно сплачені податки. Попри поширення незареєстрованої зайнятості саме бідних українців є багато підстав вважати, що врахування незареєстрованих доходів підвищить показники найбільш заможних верств українського суспільства – це, до речі, цілком відповідає світовій практиці<sup>119</sup>.

Взагалі верхній центиль (1% багатших) є дуже нечисленною групою (скажімо, в Україні – це 120 тис. осіб, якщо мати на увазі платників податків, і 420 тис. осіб, якщо мати на увазі все населення країни), але саме її представники здійснюють надзвичайно потужний вплив на соціально-психологічний клімат у суспільстві, на фінансову та загалом економічну ситуацію.

Унаслідок нерівномірної концентрації доходів і ресурсів у різних за статками групах населення, особливо в 1990-х роках, нерівність у розподілі ресурсів істотно перевищує таку у розподілі поточних доходів і має сталий характер. Це свідчить про формування в Україні не тільки спадкової бідності, а й спадкової нерівності<sup>120</sup>. Упродовж усього періоду спостереження бідніші верстви населення України концентрують значно менше частку ресурсів, ніж їх питома вага у складі населення: так, частка ресурсів, зосереджених у 40% біднішого населення в середньому за 1999–2019 роки становить 27%, у 50% бідніших – 36%; вод-

<sup>119</sup> Ibid., С. 281.

<sup>120</sup> Лібанова Е. М. Соціальні проблеми модернізації української економіки. *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 1 (17). С. 5–22.

ночас 20% найзаможніших (за даними Обстеження умов життя домогосподарств) верств концентрують понад 33% ресурсів, а 10% найбільш заможних – 20%. Усупереч очікуванням зазначені співвідношення є достатньо усталеними і практично не залежать від економічної ситуації у країні. Ресурси 10% найбільш заможних перевищують ресурси 10% найбідніших у 3,8 раза (у середньому за 1999–2019 роки); максимальним це перевищення було у 2008 році (4,4 раза), а мінімальним – у 2016 році (3,2 раза), табл. 3.3.

Ще більшу різницю дають результати аналізу даних Державної податкової служби про легальні доходи, з яких сплачено податки і внески на загальнообов'язкове соціальне страхування (табл. 3.4). Зрозуміло, що переважна частина осіб, які за своїми доходами потрапляють до першої децильної групи, працюють неповний робочий день/тиждень, але саме ці суми визначають їх рівень життя і є, наприклад, підставою для набуття/ненабуття права на соціальну допомогу. Друге співвідношення (середніх доходів десятої децильної групи з мінімальною заробітною платою) також є зависоким; до того ж воно віддзеркалює не тільки надмірну нерівність за доходами, а й політичну згоду на це української влади: встановлена мінімальна заробітна плата є заниженою, такий її розмір провокує нерівність і бідність у суспільстві.

## БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

### Таблиця 3.3

Розподіл ресурсів між населенням за децильними групами, %

Децильна група Рік	Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята	Шоста	Сьома	Восьма	Дев'ята	Десята
1999	4,8	6,4	7,1	8,1	8,9	9,6	10,6	12,0	13,5	19,0
2000	4,7	6,2	7,2	7,9	8,6	9,7	10,5	11,7	13,7	20,0
2001	4,6	6,1	7,2	7,9	8,5	9,3	10,4	11,5	13,5	21,0
2002	4,7	6,2	7,2	8,1	8,6	9,4	10,3	11,7	13,7	20,2
2003	5,0	6,5	7,1	7,9	8,5	9,3	10,4	11,6	13,5	20,1
2004	4,9	6,4	7,4	8,0	8,6	9,4	10,3	11,4	13,2	20,5
2005	5,2	6,4	7,2	8,0	8,6	9,5	10,1	11,2	13,3	20,4
2006	5,0	6,5	7,3	8,0	8,4	9,4	10,1	11,4	13,3	20,6
2007	5,5	6,4	7,2	8,1	8,7	9,5	10,1	11,3	13,3	20,0
2008	4,9	6,3	7,0	7,7	8,4	9,1	10,1	11,3	13,3	21,8
2009	5,1	6,3	7,0	7,8	8,5	9,2	10,2	11,4	13,3	21,0
2010	5,3	6,5	7,2	8,0	8,6	9,1	10,0	11,5	13,4	20,5
2011	5,5	6,5	7,4	7,9	8,4	9,3	10,1	11,4	12,9	20,7
2012	5,7	6,8	7,6	8,0	8,8	9,3	10,3	11,5	13,3	18,9
2013	5,7	6,6	7,4	8,0	8,6	9,4	10,2	11,3	12,9	20,0
2014	6,1	7,0	7,5	8,2	8,7	9,7	10,3	11,4	13,0	18,1
2015	5,7	6,8	8,0	8,1	8,9	9,5	10,2	11,3	12,8	18,7
2016	5,8	6,9	7,5	8,3	8,9	9,7	10,1	11,4	12,7	18,7
2017	5,7	6,6	7,5	8,1	9,1	9,6	10,3	11,2	13,7	18,7
2018	5,7	6,6	7,4	8,4	8,7	9,8	10,4	11,0	12,8	19,3
2019	5,7	6,6	7,5	7,8	8,8	9,1	10,2	11,4	13,1	19,8

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

### Таблиця 3.4

Розподіл поточних доходів між населенням, рази

Рік	<b>Співвідношення середніх доходів 10% найбільш заможних мешканців</b>	
	<b>із середніми доходами 10% найбідніших</b>	<b>із мінімальною заробітною платою</b>
2016	134,9	10,9
2017	105,8	6,3
2018	141,8	6,7
2019	294,2	7,0

*Джерело: Розраховано за даними ДПС.*

Можливо, у значній нерівності за заробітками не було б нічого поганого, якби високі доходи асоціювались із талантом, гарною освітою, врешті-решт, із удачею. Але ж ні: переважає впевненість у тому, що добробуту можна досягти завдяки несправедній діяльності (зв'язкам, порушенням законів тощо). Більше того, українці по-різному оцінюють чинники успіху на батьківщині та в економічно розвинених країнах: вважається, що успіх у західних країнах значно більше залежить від особистих якостей, ніж від зовнішніх, тоді як в Україні головну роль грають зовнішні обставини (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Визначення українцями головних чинників досягнення високого соціального становища, 2012 рік, %

Сім головних чинників успіху в Україні (із 20 запропонованих варіантів)	В Україні		У розвинених країнах	
	ранг	%	ранг	%
Впливові родичі	1	46,5	15	10,5
Походження з родини з високим соціальним становищем	2	38,6	7	22,5
Гарне здоров'я	2	38,3	3	30,8
Заможні батьки	3	37,5	16	10,0
Уміння йти в обхід закону	4	33,1	20	5,5
Високий інтелект, здібності	5	31,8	1	60,8
Впливові друзі	6	28,4	16	6,9
Гарна освіта	7	26,4	2	48,4

*Джерело: Бевзенко Л. Уявлення про дієві ресурси досягнення соціального успіху як фактор вибору стратегії соціальної поведінки // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. С. 307–317.*

Так, на думку українців, найважливішими чинниками успіху в розвинених країнах є високий інтелект та здібності (60,8%) і гарна освіта (48,4%), а в Україні вирішальну роль грають походження (впливові родичі – 46,5%, родина з високим соціальним

становищем – 38,6%, заможні батьки – 37,5%), уміння йти в обхід закону (33,1%) та гарне здоров'я (38,3%). Насправді це повністю кореспондується з переконаннями у тому, що доля кожного не залежить від особистих зусиль (див. нижче), і фактично віддзеркалює консервацію в українському суспільстві патерналістських, утриманських настроїв.

### 3.3. Невідповідність суб'єктивних і об'єктивних оцінок нерівності

Надзвичайно важливою ознакою нерівності в Україні є відсутність помітного зв'язку між її суб'єктивним баченням і статистичними оцінками. Люди добре знають свої статки, але дуже часто мають абсолютно неправильне уявлення про доходи і майно інших. Так, 28% українців, які мають у власності друге житло та автомобіль, відносять себе до 30% найбідніших. Серед 35 країн Європи та Центральної Азії, де за сприяння ЄБРР у 2010 році було проведено обстеження Life in Transition, цей показник є найвищим. Для порівняння: в Італії лише 1% власників другого житла та автомобіля вважають себе бідними, в Албанії таких 2%, у Німеччині, Чехії та Чорногорії – по 3%. Така специфіка українського суб'єктивного оцінювання розподілу населення за статками, безперечно, віддзеркалює особливості національного характеру, зокрема наявність певного соціокультурного чинника, що формує в українському суспільстві презумпцію несправедливості. Поширеність переконань у тотальній несправедливості світу сприяє підвищенню власної самооцінки: усі досягнення є результатом власних зусиль, а невдачі – наслідком несправедливості суспільства. Натомість визнання справедливості суспільства тотожне усвідомленню того, що

індивідуальні успіхи – це результат не тільки власних зусиль, а й справедливості суспільного устрою, тоді як невдачі бодай частково є наслідком власних помилок. Отже, суб'єктивне завищення оцінок нерівності й бідності безпосередньо пов'язується із відсутністю належної відповідальності за прийняті рішення: на жаль, розвинені прагнення дотримання прав в українському суспільстві не супроводжуються адекватним розумінням власної відповідальності та усвідомленням необхідності виконання обов'язків.

Надзвичайно важливою для проведення реформ і розбудови сучасного суспільства є наявність значної групи людей, переконаних у своїх можливостях впливати на власне життя і готових брати на себе відповідальність за це. Так, за даними Інституту соціології НАН України, кожний другий українець вважає, що його життя визначається переважно зовнішніми обставинами і тільки кожний п'ятий – власною поведінкою (рис. 3.3).

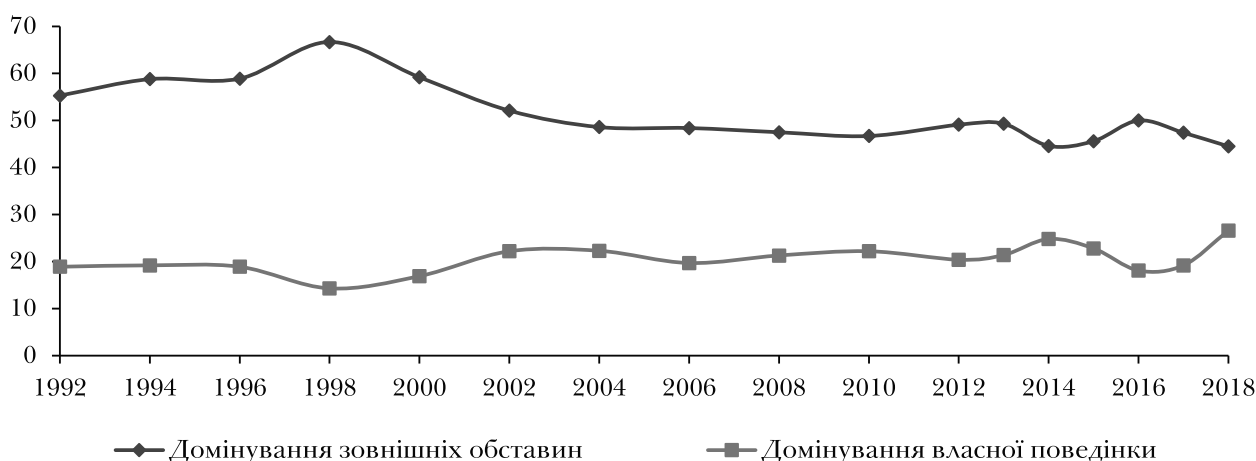


Рис. 3.3. Оцінки населенням України чинників впливу на перебіг власного життя, %

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології, 2018. Вип. 5 (19).

Варто зазначити, що перебільшення фактичного розшарування, типове для бідних країн, загострює соціальні негаразди,

формує потенційну готовність до протесту. Що біднішим є суспільство, то гостріше воно реагує на існуючу (реально чи в його уяві) диференціацію. Особливо гострою є реакція на швидке або тривале падіння рівня життя.

### 3.4. Чинники нерівності

Нерівність є результатом як об'єктивного перебігу подій і відмінностей в умовах життя різних груп населення, так і суб'єктивних прорахунків, передусім у політиці, що теоретично має забезпечувати зниження нерівності, але на практиці дуже часто провокує її консервування або навіть зростання<sup>121</sup>.

#### 3.4.1. Інфляційна зумовленість нерівності

Через відмінності як структури споживання, так і динаміки цін на різні товари та послуги інфляція справляє різний вплив на рівні життя різних верств населення, а отже, впливає на нерівність.

Теза про оплату зростання цін переважно бідними виходить з відсутності у них необхідних резервів, спрямування ними майже всіх доходів на поточне споживання, а також із відсутності можливостей обмеження споживання тих товарів чи послуг, ціни на які зросли найбільше.

На фоні загального зростання споживчих цін найбільше вони підвищилися на послуги та продовольчі товари (табл. 3.6). На подорожчання послуг помітно вплинуло зростання тарифів на оплату житлово-комунальних послуг, а це, хоча і по-різному, торкнулось усіх верств населення, крім найбідніших – вони за житлово-комунальні послуги сплачують не більше 20% свого бюджету (пенсіонери – не більше 15%).

<sup>121</sup> Лібанова Е. М. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу. *Економіка і прогнозування*. 2002. № 2. С. 34–60.

Таблиця 3.6  
Індекси цін, грудень до грудня попереднього року, %

Рік	Індекс споживчих цін		Індекс фізичного обсягу ВВП
	у цілому	у тому числі на продовольчі товари	
1999	119,2	126,2	99,8
2000	125,8	128,4	105,9
2001	106,1	107,9	108,8
2002	99,4	97,7	105,3
2003	108,2	111,1	109,5
2004	112,3	115,2	111,8
2005	110,3	110,2	103,1
2006	111,6	103,2	107,6
2007	116,6	123,7	108,2
2008	122,3	124,5	102,2
2009	112,3	110,9	84,9
2010	109,1	110,6	104,1
2011	104,6	101,7	105,4
2012	99,8	97,7	100,2
2013	100,5	99,3	100,0
2014	124,9	124,8	93,4
2015	143,3	141,5	90,2
2016	112,4	103,3	102,4
2017	113,7	117,7	102,5
2018	109,8	107,8	103,4
2019	104,1	104,8	...

*Джерело: Розраховано за даними Держстату.*

Що стосується продовольчих товарів, то на них ціни зростають по-різному, що відповідно до частки у загальній структурі споживання справляє різний вплив на реальні доходи різних верств населення. Так, зважаючи на наведені у табл. 3.7 дані, зростання цін було доволі рівномірним, вирізняються хіба що цукор, картопля і крупа гречана, з одного боку, та олія і рис – з іншого.



Таблиця 3.7

Оцінка купівельної спроможності середньої заробітної плати

Продукти	Індекс цін, травень 2020 р. до травня 2008 р.*, %	Кількість продуктів, яку можна купити на середню місячну заробітну плату, кг/десятиків/літрів (ціни на продукти взяті на кінець травня)			
		травень 2008 р.*	травень 2012 р.**	травень 2016 р.*	травень 2020 р.*
Яловичина	396,6	48,5	51,9	60,7	74,4
Свинина	296,0	42,8	62,3	75,2	87,8
Олія	280,1	142,3	207,2	159,1	308,8
Молоко	650,0	449,5	436,3	400,6	420,2
Масло	788,5	63,8	52,1	47,3	49,2
Сир м'який	...	87,5	69,8	69,7	98,0
Яйця	368,0	334,9	654,0	403,2	553,1
Цукор	386,2	442,6	518,0	362,5	696,3
Хліб житній	650,0	535,5	652,6	496,9	500,6
Рис	322,1	235,1	507,6	320,5	443,5
Крупа гречана	650,3	307,1	341,1	146,0	286,9
Макарони	...	369,1	582,0	517,0	555,1
Картопля	515,9	586,1	1970,6	832,1	690,4

*Примітки:*

\*Розраховано за даними: Держстату Динаміка цін (тарифів) на споживчому ринку. Дані моніторингу цін на соціально значущі товари (станом на ...) / Державна служба статистики України. Київ, 2015. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/ct/mon\\_c/mon\\_c.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/ct/mon_c/mon_c.htm), Середні споживчі ціни на товари (послуги) у 2018 році / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ct/sctp/Arch\\_sctp\\_u.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ct/sctp/Arch_sctp_u.htm);

\*\* Розраховано за даними: Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України Динаміка цін (тарифів) на споживчому ринку. Дані моніторингу цін на соціально значущі товари (станом на ...) / Державна служба статистики України. Київ, 2015. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/ct/mon\\_c/mon\\_c.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/ct/mon_c/mon_c.htm)

Зрозуміло, що різне зростання цін на різні товари по-різному віддзеркалилося на купівельній спроможності та споживанні різних за доходами верств населення. Упродовж усіх років спостереження що вищими були доходи населення, то нижчим – специфічний для цієї групи індекс зростання споживчих цін. На зростанні відмінностей у споживанні неминуче віддзер-

## УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР НЕРІВНОСТІ

калилось і зростання відмінностей у доходах п'ятої та першої квінтільних груп у 4,6 раза (табл. 3.8): найбільше (на 489 грн у цінах 1999 року) зросли доходи представників п'ятої (вищої) квінтільної групи, а найменше (відповідно на 192 грн) – першої (найнижчої) за доходами групи.

Таблиця 3.8

Середньодушові грошові доходи домогосподарств зв квінтільними групами, Україна, 1999–2018 рр., грн на місяць у цінах 1999 р.

Рік	Квінтільна група					у середньому
	перша	друга	третя	четверта	п'ята	
1999	43,8	57,8	68,3	84,5	127,0	76,3
2000	46,1	61,8	75,9	92,1	138,3	82,9
2001	57,9	81,3	94,6	117,8	189,3	108,2
2002	73,5	102,9	120,9	149,0	229,2	135,1
2003	86,9	113,5	138,5	167,5	256,5	152,6
2004	103,1	142,6	165,2	199,6	309,2	183,9
2005	144,5	190,0	225,2	264,8	403,6	245,6
2006	158,5	210,4	244,0	297,0	456,0	273,2
2007	175,8	227,5	271,8	322,3	491,7	297,8
2008	195,8	257,7	307,5	379,8	587,3	345,6
2009	185,7	239,6	284,0	354,9	551,3	323,1
2010	202,2	263,1	306,4	374,9	592,1	347,7
2011	218,4	280,8	327,1	399,5	614,8	368,1
2012	250,7	316,0	368,5	444,5	647,0	405,4
2013	268,9	335,8	388,7	470,7	704,7	433,8
2014	226,6	276,5	323,0	383,9	556,6	353,3
2015	...	...	...	...	...	...
2016	...	...	...	...	...	...
2017	...	...	...	...	...	...
2018	236,2	298,3	351,0	411,7	616,0	382,7

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Отже, найбільше – на 489 грн у цінах 1999 року – зросли

доходи представників п'ятої (вищої) квінтильної групи, а найменше – на 192 грн – першої (найнижчої) за доходами групи. Різниця між доходами представників цих двох груп зросла у 4,6 раза – з 83 до 380 грн.

#### 3.4.2. Структурні зрушення нерівності за доходами

За останні 20 років істотних зрушень зазнала структура нерівності, і ці зміни неминуче віддзеркалюються у психології населення, хоча не можна ігнорувати і зворотний зв'язок. Впадає в око зниження впливу на нерівність оплати праці: порівняно із 2001 роком – першим роком економічного зростання – з 47,5% до 42,3% (табл. 3.9). Здавалося б, можна говорити про зростання справедливості системи оплати праці, але статистика, принаймні ДПС України, цього не підтверджує – розрив у заробітках найбільш і найменш оплачуваних працівників не зменшився. Імовірно, це пов'язано зі скороченням частки працюючих у загальній чисельності населення України. Істотне зростання впливу доходів від підприємницької діяльності на нерівність населення віддзеркалює внесок обох чинників – зростання і частки підприємців у складі населення, і диференціації доходів від підприємництва.

Чи не головною метою дії системи соціальних трансфертів є зниження нерівності. І українська динаміка структурних зрушень нерівності за доходами цілком їй відповідає: якщо в 2001 році соціальні трансферти обумовлювали 15% коефіцієнта Джині, то в 2019 році – тільки 3%. Це є наслідком більш чіткого спрямування практично всіх соціальних трансфертів на підтримку саме нужденних верств. Винятком є тільки зміна на пряму впливу допомоги по безробіттю: якщо 2001 року спостерігався, хоча і незначний, але все з від'ємний вплив, то у 2019 році допомога по безробіттю сприяла зростанню нерівності, але

це пояснюється логічним урахуванням при призначенні цієї допомоги заробітків під час роботи.

Таблиця 3.9

Вплив окремих складових доходів населення на ступінь нерівності (декомпозиція коефіцієнта Джині), %

Складові доходів населення	2001 р.	2019 р.
Оплата праці	+47,5	+42,3
Доходи від підприємницької діяльності	+3,5	+10,4
Соціальні трансферти:	+15,0	+3,3
– пенсії	+11,4	+4,0
– допомоги по безробіттю	–0,2	+0,1
– допомоги сім'ям з дітьми	–0,3	–1,2
– допомоги бідним (зокрема малозабезпеченим сім'ям)	–0,1	–0,3
– інші допомоги	+1,6	+0,2
– житлові субсидії	+0,3	–0,3
– пільги	+2,3	0,9
Інші доходи	+34,0	44,0

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Загалом позитивною є і тенденція зменшення внеску у коефіцієнт Джині диференціації пенсій (з 11% до 4%). Проте слід підкреслити, що в Україні пенсійне забезпечення здійснюється практично повністю із солідарної системи<sup>122</sup>, яка за стандартами розвинених країн принципово не передбачає значної різниці в розмірі пенсій. Ідеологія же пенсійного страхування в Україні вимушено – через відсутність накопичувальної складової – передбачає необхідність максимального врахування тривалості страхового стажу і суми сплачених внесків при визначенні розміру пенсії із солідарної системи, а чинні обмеження (мінімальна пенсія не може бути меншою за один прожитковий

<sup>122</sup> Другу складову – загальнообов'язкове накопичувальне страхування – ще і досі не запроваджено, а третя – добровільне пенсійне страхування – є надто мало поширеною для реального впливу на пенсійне забезпечення.

мінімум для непрацевдатних, а максимальна – перевищувати його десятикратний розмір) залишають достатньо простору для високої диференціації пенсій. У результаті коефіцієнт варіації пенсій становить 74,6%, зокрема пенсій за віком – 66,8%. Безумовно, для виплат із солідарної системи це забагато, але загальний вплив диференціації пенсій на нерівність населення слід визнати обґрунтованим, імовірно через високу концентрацію українських пенсіонерів у групі тих, хто отримує пенсію, близьку до її мінімального рівня.

### 3.4.3. Вплив чинної системи оподаткування

За відсутності можливостей забезпечити справедливий розподіл економічних результатів, а отже, і доходів, влада має знижувати надмірну нерівність за допомогою їх перерозподілу. Найбільш очевидною формою є податковий перерозподіл, зокрема через застосування прогресивної шкали оподаткування: заможніші платять більший відсоток своїх доходів, ніж бідніші. Відповідно заможніші щедріше діляться із суспільством, більше вкладають у фінансування публічних послуг, а за рахунок більшої їх доступності, більшого розміру допомоги тощо бідніші додатково отримують певні вигоди. Проте порівняння українських показників із аналогами США, модель економіки яких передбачає мінімальне втручання держави в соціально-економічні процеси (рис. 3.4) свідчить про те, що українська держава майже усунулася від виконання цієї функції.

І в Україні, і в США внесок більш заможної половини платників податків перевищує внесок біднішої половини. Але якщо в Україні заможніші сплачують 63,7% загальної суми податків з населення, то в США – 97,7%, а бідніша половина – відповідно 36,3% і 2,3%. Найзаможніші 10% платників податків в Україні забезпечують 20,2% загальної суми надходжень з населення, а

у США – 70,5%. Але найбільш яскравою є різниця щодо внеску 1% найбільш заможних – в Україні внесок цієї категорії становить 4,4% загальних надходжень, а в США – 36,7% (варто також згадати, що у США представники верхньої вентиляльної групи отримують 35% загальних доходів, а в Україні – 39%). Причин такої різниці багато, але головними видаються більше поширення практики ухилення від сплати податків в Україні та відсутність реально прогресивної шкали оподаткування.

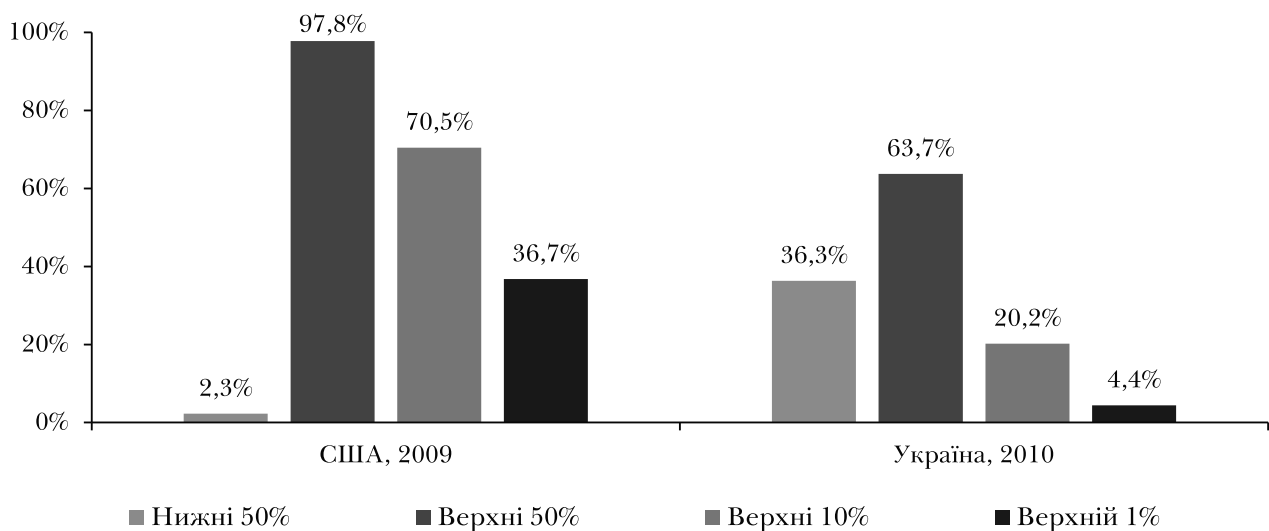


Рис. 3.4. Розподіл загальної суми податків з доходів населення між окремими групами

Джерело: Розраховано за даними Державної казначейської служби України та США.

#### 3.4.4. Освітня зумовленість нерівності

Слід зазначити, що не завжди відчуття населення адекватно віддзеркалюють реальність. Зокрема, попри поширені тези про те, що вища освіта не убезпечує від безробіття і бідності, що українські ЗВО дуже часто не дають знань та навичок, необхідних на ринку праці, об'єктивні дані свідчать, що вища освіта насправді продукує відносно вищі доходи: якщо серед осіб з повною вищою освітою частка бідних становить 13%, осіб із середніми доходами – 32%, а заможних – 12%, то серед тих, хто має лише повну загальну середню освіту (тобто не має системної

професійної підготовки), бідних – 29%, осіб із середніми доходами – 19%, а заможних – 4%. Наявність у родині бодай однієї особи з вищою освітою знижує ризик бідності на 38%, двох осіб – на 54%. Попри те, що багато осіб з вищою освітою працюють не за отриманою у ЗВО спеціальністю, вони все ж на загал більш конкурентоспроможні на ринку праці, рідше втрачають роботу, частіше і швидше знаходять нову.

Високий рівень освіти є часто більш ефективним запобіжником бідності, ніж матеріальна підтримка населення. Можливо, цим пояснюється і зростання зацікавленості батьків у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть за умови контрактного навчання при обмеженій фінансовій спроможності родини. Така тенденція свідчить про можливість зростання освітнього потенціалу країни за рахунок усвідомлення самим населенням важливості навчання.

Важливо і те, що доволі помітний прямий зв'язок між рівнем освіти, з одного боку, та доходами і зайнятістю – з іншого сприймається населенням як цілком обґрунтований і не викликає нерозуміння.

#### 3.4.5. Територіальні відмінності рівня життя

Традиційною є нерівність за ознакою місця проживання. Велике місто дає більше можливостей набути якісну освіту, отримати кваліфіковану медичну допомогу, знайти прийнятну роботу, врешті-решт, провести дозвілля. Але водночас у великому місті інший спосіб життя, значно більша загазованість і взагалі забрудненість довкілля, менша доступність недорогих свіжих продуктів. Водночас сільські жителі значно частіше потерпають від неможливості отримати медичні, освітні та інші види послуг, які до того ж переважно поступаються за якістю послугам у містах. Важливо, що розбіжності в рівні та якості

життя мешканців великих міст, селищ і малих містечок набувають ознак сталості.

Через нерівномірність розподілу ресурсів між мешканцями великих і малих міст<sup>123</sup>, міст і селищ, Києва і решти країни абсолютно різними є їх розподіли за квінтільними групами (табл. 3.10).

Таблиця 3.10  
Розподіл мешканців різних населених пунктів за квінтільними групами, %

Квінтільна група	1999 р.				2009 р.				2019 р.			
	Київ	Великі міста без Києва	Малі міста	Сільські поселення	Київ	Великі міста без Києва	Малі міста	Сільські поселення	Київ	Великі міста без Києва	Малі міста	Сільські поселення
Перша	1,6	35,2	28,1	35,1	1,9	20,1	30,6	47,4	3,7	19,0	32,8	44,5
Друга	3,2	33,0	30,6	33,2	3,0	32,3	25,9	38,8	4,1	28,9	30,4	36,6
Третя	3,4	32,7	30,5	33,4	4,7	39,7	25,0	30,6	4,8	33,1	25,3	36,8
Четверта	5,5	30,7	29,3	34,5	7,1	41,2	22,7	29	8,6	35,6	27,1	28,7
П'ята	12,1	31,2	28,9	27,8	13,6	47,2	22,4	16,8	16,8	39,7	21,7	21,8
У середньому	5,2	32,6	29,5	32,7	6,0	36,1	25,3	32,5	7,6	31,3	27,5	33,7

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Так, хоча населення Києва становить близько 8% населення країни<sup>124</sup>, представництво його мешканців у п'ятій квінтільній групі сягає 16,8%, а у першій – тільки 3,7% (дані 2019 року). Більше, ніж у всьому населенні представлені серед вищих квін-

<sup>123</sup> За методологією ОУЖД, великим є місто, де проживають не менше 100 000 осіб, а малим – те, де проживають менше 100 000.

<sup>124</sup> За відсутності перепису населення вкрай важко коректно оцінити це співвідношення.



тильних груп жителі інших великих міст. Водночас у цих групах меншою, ніж серед усього населення є частка мешканців малих міст і селян. Варто підкреслити сталість цих співвідношень упродовж чи не всього періоду спостереження.

Найбільшою є диференціація доходів мешканців великих міст, де за даними 2019 року коефіцієнт Джині становить 25,5% vs 24,8% – у малих містах і 22,3% – у сільській місцевості.

Судячи із самооцінок рівня доходів, найгіршим є матеріальне становище селян (табл. 3.11); найбільше вражають проблеми сільських мешканців із харчуванням. Імовірно видається вплив сезонного фактора – фрукти наявні у торговельній мережі упродовж всього року, але доступ до неї мають переважно містяни, сільські ж мешканці розраховують більшою мірою на власні врожаї, а отже, споживають фрукти переважно влітку та восени.

Таблиця 3.11

Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня доходів та місцем проживання, 2019 рік, %

Самооцінка рівня доходів	Великі міста	Малі міста	Сільські поселення
Було достатньо і робили заощадження	13,1	9,3	10,7
Було достатньо, але заощаджень не робили	51,2	50,2	46,2
Постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	33,6	37,3	39,7
Не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування:	2,1	3,2	3,4
– не могли давати дітям фрукти чи соки	20,8	29,7	37,4
– не могли давати дітям їжу або гроші на харчування в школі	15,9	9,5	22,2
– не могли давати дітям ласощі хоча б раз на тиждень	13,0	13,4	29,7

Джерело: Держстат України. URL: [www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)

До того ж більша частина селян вважають, що їх матеріальне становище за останні 12 місяців погіршилось (34,5% vs 32,5% серед мешканців великих міст і 32,0% – малих міст).

Головними напрямками спрямування коштів за умови значного збільшення доходів українці визначають лікування, відпочинок та житло, але ці показники відрізняються залежно від місця проживання (табл. 3.12). Імовірно, що ця різниця пов'язана передусім із відмінностями статево-вікового складу та доступністю медичного обслуговування: селяни є старшими, а отже, частіше страждають на хронічні захворювання, з одного боку, та, з іншого, не мають такого самого доступу до медичних закладів, як містяни. Значно нижча орієнтація селян на відпочинок, як видається, обумовлена браком коштів і традиціями проводити відпустку вдома. Водночас впадає в око відмінність мешканців великих міст щодо доцільності фінансування освіти. На жаль, практично однаково мізерною є орієнтація українців на створення/розвиток підприємництва. Це має стати приводом для змін умов ведення малого і мікробізнесу в країні.

Таблиця 3.12

Розподіл домогосподарств за напрямками спрямування коштів за умови значного збільшення доходів та за місцем проживання, 2019 рік, %

Напрями спрямування коштів	Великі міста	Малі міста	Сільські поселення
Лікування	25,8	29,6	33,2
Відпочинок	25,7	23,2	15,4
Житло	19,7	17,2	19,5
Накопичення	6,5	8,1	7,2
Побутова техніка	3,3	5,3	7,0
Автомобіль	4,6	3,9	4,7
Освіта	4,9	2,9	3,1
Одяг, взуття	3,7	3,9	3,3
Харчування	2,4	3,2	3,1
Підприємництво	2,5	2,1	2,5

Джерело: Держстат України. URL: [www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)

При цьому слід мати на увазі, що на державу (повністю або переважно) покладають відповідальність за свій добробут 21,4% мешканців великих міст, 24,8% – малих міст і 23,2% селян. Натомість готові брати відповідальність на себе 17,2% мешканців великих міст, 12,1% – малих міст і 9,5% селян. Якщо більше поширення патерналістських настанов серед сільського населення можна пояснити значно більшою концентрацією там осіб похилого віку, то різниця настроїв мешканців великих і малих міст радше має економічне підґрунтя (зокрема даються ознаки відмінності у можливостях заробітків).

У контексті політики децентралізації важливе значення мають відмінності мешканців різних типів поселень за оцінками найближчих перспектив – своїх власних і країни в цілому (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Розподіл домогосподарств за оцінками найближчих економічних змін та за місцем проживання, 2019 рік, %

Оцінки економічних змін	Великі міста	Малі міста	Сільські поселення
Очікування щодо змін матеріального становища родини			
Позитивні	17,7	8,9	10,4
Без змін	60,6	65,0	61,6
Негативні	20,9	24,8	27,0
Очікування щодо змін економіки України			
Позитивні загалом	6,8	4,2	3,4
Частково позитивні	23,5	19,3	21,2
Без відчутних змін	38,9	41,4	40,3
Частково негативні	18,1	19,4	17,9
Негативні загалом	11,5	15,0	16,5

Джерело: Держстат України. URL: [www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)

З огляду на відмінності оцінок поточної ситуації закономір-

ним є значно більший оптимізм мешканців великих міст – це стосується очікувань перспектив і родини, і країни загалом. Найменше очікують на зміни (як позитивні, так і негативні, як власні, так і суспільні) мешканці малих міст, і вони ж найменш оптимістично дивляться на найближче майбутнє. Нарешті, на зміни власного матеріального становища не розраховують удвічі більше населення порівняно з очікуваннями змін в економіці. Це, знову ж таки, є наслідком того, що українці не бачать своєї відповідальності за власну долю.

### 3.5. Диференціація населення України за харчуванням

Попри низький рівень життя енергетична цінність раціону харчування пересічного українця є доволі високою (рис. 3.5).

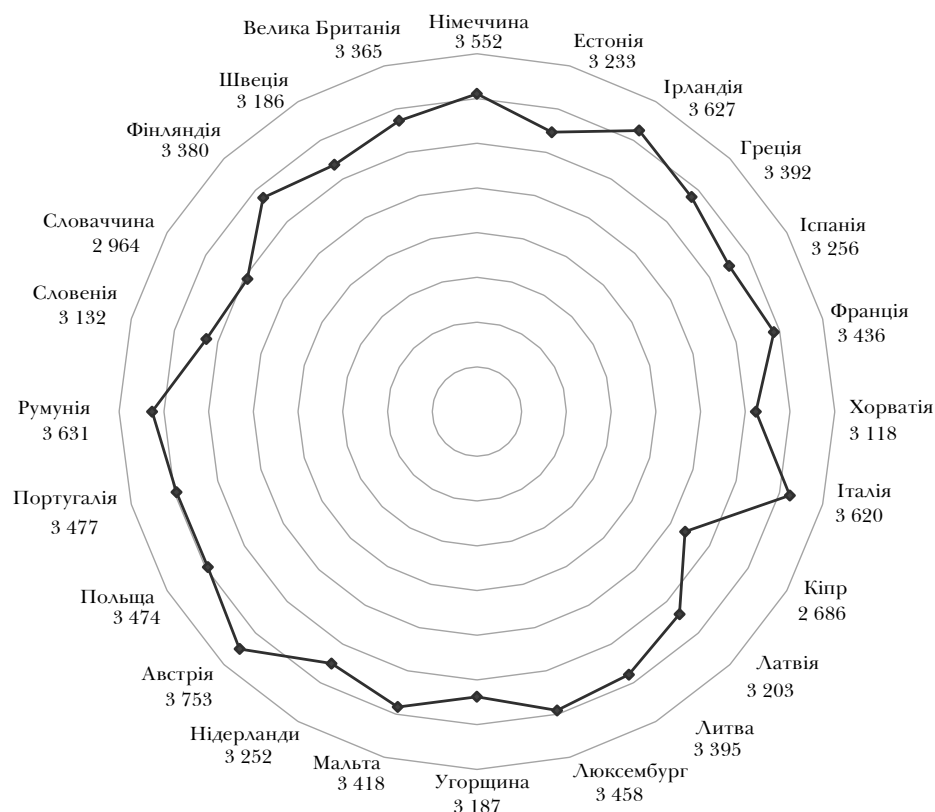


Рис. 3.5. Енергетична цінність середньодобового раціону харчування, ккал у розрахунку на одну особу, 2016 р.

Джерело: Daily calorie supply per capita by source. ec.europa.eu. Retrieved from [https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020\\_rk100/default/table?lang=en](https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_rk100/default/table?lang=en)

Значною мірою це обумовлено національними традиціями, зокрема щодо вживання калорійних продуктів з високим вмістом жирів і взагалі роллю харчування у стандартах життя. Але водночас це є і свідченням того, що доходи українців забезпечують принаймні достатнє харчування.

Однак витрати на харчування посідають в Україні значну частину родинних бюджетів практично всіх верств населення. За результатами аналізу зрушень упродовж 1999–2019 років, помітно зменшилось навантаження на бюджети менше половини населення країни (рис. 3.6). Більш заможні мешканці країни (6–10 децильні групи) можуть витратити на харчування менше половини доходів. Що ж до найбідніших, то вони, як і раніше, майже три чверті своїх доходів змушені спрямовувати на харчування, що при цьому не забезпечує його належної якості.

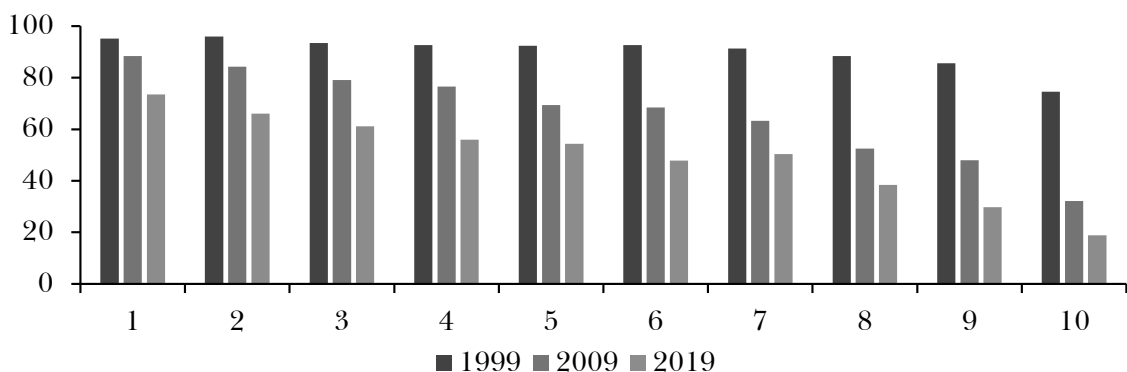


Рис. 3.6. Частка домогосподарств, які витрачають на харчування понад 50% своїх доходів, за децильними групами, %

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Зростання реальних доходів пересічного українця віддзеркалилось у покращанні харчового раціону (табл. 3.14). Зокрема, істотно збільшилося споживання м'яса, плодів та ягід. Водночас українці стали менше їсти картоплі та, на жаль, овочів. Загалом же споживання основних продуктів збільшилося майже на 10%.

Таблиця 3.14  
Споживання основних продуктів харчування,  
кг на місяць у розрахунку на одну особу

Продуктові групи	1999 р.	2009 р.	2019 р.
Хліб та хлібопродукти	9,4	9,4	8,5
М'ясо та м'ясопродукти	3,8	4,9	5,0
Молоко та молокопродукти	19,2	20,1	19,6
Яйця, шт.	19,8	20,1	19,9
Картопля	10,5	8,2	6,5
Овочі	8,9	8,2	6,5
Плоди, ягоди	2,1	3,7	3,9
Цукор, мед	2,8	3,2	2,6
Жири	1,5	1,9	1,5
Риба та рибопродукти	1,4	1,9	1,4
Баштанні	1,4	2,6	1,3

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Проте середні показники приховують наявність істотних відмінностей у режимі харчування, тісно пов'язаних із економічною нерівністю. Головною їх особливістю є те, що практично всі основні продукти, включаючи хліб і картоплю, представники десятої децильної групи споживають значно більше, ніж представники першої (табл. 3.15). Найбільшою, як і слід було очікувати, є різниця у споживання фруктів (ягід, горіхів, винограду, баштанних) та м'яса і м'ясопродуктів; але ж і по хлібу та картоплі співвідношення становить 123% і 125% відповідно. Різницю не можна пояснити ані якістю, ані цінами – йдеться виключно про споживання у натуральному вимірі. Але і місячне споживання однією особою 9 кг хліба та 7 кг картоплі (10-та децильна група) у поєднанні з 10 кг овочів і грибів та 18 кг молока й сиру (в перерахунку на молоко) важко зрозуміти. Помітно корельована із рівнем доходів також енергетична цінність добового раціону харчування (табл. 3.16).

Таблиця 3.15

Споживання основних продуктів харчування, за децильними групами, 2016 рік,  
кг на місяць у розрахунку на одну особу

Продуктові групи	Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята	Шоста	Сьома	Восьма	Дев'ята	Десята	у середньому	Десята до першої, %
Хліб і хлібопродукти	7,5	7,6	7,8	8,5	8,2	8,5	8,5	8,6	9,0	9,2	8,3	122,7
М'ясо і м'ясопродукти	2,9	3,4	3,4	3,9	4,0	4,1	4,4	5,0	5,0	6,0	4,2	206,9
Риба і рибопродукти	0,9	1,0	1,0	1,1	1,1	1,3	1,4	1,4	1,5	1,7	1,2	188,9
Молоко та сир	9,2	10,6	11,6	12,8	12,9	13,7	13,8	15,4	16,5	18,0	13,3	195,7
Яйця, шт.	16	18	18	19	19	20	21	21	21	22	19	137,5
Масло	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,3	133,3
Сало та жири тваринні	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	166,7
Олія та інші жири рослинні	1,3	1,4	1,4	1,5	1,5	1,5	1,6	1,5	1,7	1,7	1,5	130,8
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград, баштанні	3,0	3,7	4,0	4,3	4,5	4,7	4,9	5,3	5,6	7,1	4,7	236,7
Овочі, гриби	5,7	6,6	7,2	7,6	7,7	8,2	8,4	8,6	9,1	9,9	7,8	173,7
Картопля	5,7	6,2	6,3	6,8	6,6	6,9	7,0	6,6	7,1	7,1	6,7	124,6

Джерело: Libanova, E., Osaulenko, O., & Cherenko, L. (2020). *Assessment of Quality of Life in Ukraine on the Basis of Subjective Indicators of Well-being*. Warsaw: RS Global Sp. z O.O. 361 p.

Таблиця 3.16

Енергетична цінність та вміст поживних речовин у добовому раціоні харчування,  
за децильними групами

Децильні групи	1999 р.			2009 р.			2018 р.					
	Вміст, г			Вміст, г			Вміст, г					
	Білки	Жири	Вуглеводи	Білки	Жири	Вуглеводи	Білки	Жири	Вуглеводи			
Енергетична цінність, ккал			Енергетична цінність, ккал			Енергетична цінність, ккал						
Перша	47	63	254	1751	62	94	316	2352	57	88	275	2097
Друга	59	87	304	2212	74	116	365	2781	67	104	308	2411
Третя	65	99	327	2436	82	132	399	3091	73	111	330	2583
Четверта	70	108	353	2638	86	135	400	3145	81	123	359	2834
П'ята	78	122	378	2897	90	145	418	3318	83	130	365	2928
Шоста	85	135	408	3160	94	154	421	3427	85	135	363	2975
Сьома	93	148	441	3440	99	164	440	3611	91	145	383	3181
Восьма	99	160	454	3621	104	172	457	3773	95	149	398	3281
Дев'ята	109	180	495	4010	112	185	471	3972	104	165	424	3555
Десята	132	222	552	4704	123	210	498	4354	118	189	458	3974
У середньому	85	135	401	3129	93	152	420	3400	86	135	368	2996

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.



Так, якщо представники десятої децильної групи щоденно споживають 3974 ккал (2018 рік), то представники першої – лише 2097 ккал (тобто у 1,9 раза менше); значною є і різниця у вмісті білків, жирів та вуглеводів. Отже, нерівність усе ще залишається зависокою, хоча порівняння з 1999 роком віддзеркалюють певні позитивні зрушення: за всіма показниками якості добового раціону харчування відмінності між двома крайніми децильними групами зменшилися, причому за рахунок як покращання споживання продуктів біднішими, так і поширення обмежень заможнішими.

Тенденція, безперечно, є позитивною. Варто також підкреслити, що жодна з доволі великих груп населення не споживає менше 2100 ккал на добу. Взагалі низька енергетична цінність раціону харчування (менше 2100 ккал на добу, що, за визначенням ВООЗ, є межею достатності харчування, а отже, межею бідності) – це окреме питання для України. Частка такого населення становить 14,3% (за даними 1999 року – 22,8%), причому ці особи представлені в усіх без винятку групах. Однак серед 20% найбідніших таких нараховується 30,4%, а серед 20% найбільш заможних – 7,2%. Судячи з усього, частина бідніших верств населення реально не в змозі забезпечити собі достатнє харчування, а деякі більш заможні свідомо обмежують його калорійність.

### 3.6. Нерівність у доступі до інформації

Сучасний світ характеризується швидким упровадженням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій чи не в усі сфери буття розвинених країн, але найбільш швидко ІКТ поширюються саме серед населення, забезпечуючи вкрай необхідний доступ до інформаційних ресурсів. Оскільки інформаційні

ресурси не зменшуються через їх продаж або використання, спрощення доступу до них дає змогу вирішити одну з основних проблем розвитку людства – подолання нерівності населення в доступі до різних соціально-економічних і соціально-культурних благ. Механізмом є забезпечення всім членам суспільства належних знань про соціальне й економічне середовище, про правила раціональної поведінки і стандарти здорового способу життя, врешті-решт, про свої права. Зокрема, завдяки кращій обізнаності освічених осіб щодо своїх прав на державну підтримку кількість пільг, які отримує індивід, безпосередньо залежить від рівня його освіти.

Звісно, сам по собі доступ до інформації як до специфічного роду сировини ще не гарантує належного її використання – для цього потрібне вміння її застосовувати (зокрема відбирати та обробляти), тобто необхідний соціальний капітал, розподілений вкрай нерівномірно. І якщо вікові та освітні відмінності у користуванні мережею Інтернет є переважною мірою результатом надто стрімкого проникнення цього інформаційного ресурсу в повсякденне життя (в 1997 р. його можливості використовували лише 1% українців, у 2007 – 19%, а 2017 – 63%), то диференціація за місцем проживання відбиває нерівність у доступі до інформації. За даними 2017 р., Інтернет використовують 77% мешканців міст з населенням понад 500 тис. осіб, 60% мешканців міст з населенням до 50 тис. і близько 50% селян<sup>125</sup>.

Не менш важливою ознакою нерівності українців за доступом до інформації є чіткий прямо пропорційний зв'язок між матеріальним становищем і користуванням Інтернетом: серед тих, кому грошей не вистачає навіть на їжу, користувачів Ін-

---

<sup>125</sup> Харченко Н. Динаміка користування Інтернетом в Україні: травень 2017. Прес-реліз КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1&t=5>

тернету 34%, серед тих, кому вистачає на їжу але важко купувати одяг, – 59%, а серед тих, кому вистачає на поточні потреби, – 86%<sup>126</sup>. Наразі важко сказати, що є причиною, а що наслідком цього причинно-наслідкового ланцюга: чи то брак коштів перешкоджає оволодінню комп'ютером та Інтернетом, чи то відсутність цих компетенцій не дає стати конкурентоспроможними на ринку праці й мати належні доходи. Однак сама його наявність видається беззаперечною. А отже, в Україні користування комп'ютером та доступ до Інтернету є невід'ємною ознакою загальної нерівності й у будь-якому випадку це загрожує посиленням спадкової бідності..

Особливо загострився зазначений вид нерівності через пандемію COVID-19 і пов'язане з нею шкільне навчання в режимі online. Відсутність сталого якісного зв'язку прирікає підлітків на недостатній рівень шкільної підготовки, що неминуче спричинить проблеми з набуттям професійної освіти у майбутньому. Стрімке поширення роботизації та цифровізації економіки й пов'язаної з цим дистанційної зайнятості, яке розпочалося ще далеко до пандемії, докорінно змінює вимоги до робочої сили, зокрема висуваючи на перший план цифрову компетентність. Отже, сьогоднішні обмеження в її отриманні у кінцевому підсумку загрожують неможливістю власного вибору життєвої стратегії, тобто соціальним відторгненням.

### 3.7. Нерівність у відповідальності

Певні верстви населення, певні групи, певні індивіди з різних причин схильні брати на себе відповідальність за своє життя, за життя своїх рідних та близьких, передусім тих, хто від

---

<sup>126</sup> Ibid.

них залежить. Решта же з охотою погоджуються чекати на вирішення своїх проблем іншими, головним чином – владою, державою. На жаль, відсутність перепису населення упродовж 20 років, а отже, відсутність більш-менш надійної інформації про генеральну сукупність не дає змоги побудувати репрезентативну вибірку за регіонами, Відповідно ми не знаємо регіональних відмінностей у розподілі оцінок населенням відповідальності за свій добробут, а можемо оперувати тільки загальними даними по країні в цілому.

Тенденції розподілу відповідальності в українському суспільстві мають хвилеподібний (синусоїдальний) характер. Упродовж перших років незалежності найбільш поширеними були утриманські настрої. Їх домінування на час розпаду СРСР видавалося цілком закономірним для населення держави з високими патерналістськими функціями, які не тільки фактично існували, а й систематично і цілеспрямовано пропагувалися.

Під час системної економічної кризи, що супроводжувала перші кроки на шляху формування ринкової економічної системи й охоплювала руйнацію традиційних для соціалістичної системи форм соціальної підтримки населення, появу безробіття як суспільного явища, запровадження страхових засад пенсійного забезпечення, стрімке зростання майнового розшарування на тлі падіння рівня життя широких верств населення, почали з'являтися – дуже поступово і болісно – ознаки власної відповідальності, принаймні працездатного населення, за свій добробут і своє життя загалом.

З початком економічного зростання і доволі швидким підвищенням реальних доходів населення можна було очікувати на помітне прискорення цього процесу. Однак цього не відбулося. Безперечно, далася взнаки незадоволеність результатами

економічних трансформацій, зокрема посиленням розшарування. Але це незадоволення призвело не так до активізації громадянської позиції, як до формування відчуття безвихідності, неможливості особистого впливу на події, а отже, до безініціативності, більш помітної серед молоді. Так, у 2018 році 26,6% опитаних<sup>127</sup> (за даними 2004 року – 38,3%) вважають, що держава (повністю або переважно) має відповідати за їх добробут, і 11,1% дотримуються думки, що вони самі мають забезпечувати свій добробут (за даними 2004 року – 6,2%). Отже, хоча динаміка всіх без винятку показників є вочевидь позитивною і такою, що свідчить про поступову зміну настанов широких верств населення, зокрема щодо відповідальності за прийняті рішення, ці дані все ще далекі від таких, що демонструють усвідомлення українцями власної ролі у забезпеченні добробуту, виборі професії, формуванні життєвої стратегії загалом.

Водночас є вагомими підстави для сумнівів у однаковому розумінні респондентами і аналітиками сутності питань щодо відповідальності. Цілком імовірно, що опитані, покладаючи відповідальність на державу щодо свого добробуту, мали на увазі не так безпосередні грошові виплати, пільги або субсидії, як визначення справедливих правил гри. Ніхто не має сумнівів у тому, що значна (якщо не більша) частина українських мільйонерів користується можливостями ухилення від сплати податків, причому ці можливості забезпечують саме чинні правові норми. Нікого не влаштовують прийняті стандарти оплати праці, за яких більшість населення ледве зводить кінці з кінцями, а відносно невелика частина має змогу розкошувати. Рівень пенсій переважної частини осіб похилого віку є нижчим за роз-

---

<sup>127</sup> Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2019 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2019/zb/08/zb\\_sdurd2018.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/08/zb_sdurd2018.pdf)

рахунковий прожитковий мінімум. Відповідно переконання у тому, що держава (повністю або переважно) має відповідати за добробут населення, може насправді означати переконання у її відповідальності за створення справедливих і рівних для всіх умов первинного розподілу й перерозподілу доходів.

Друге зауваження пов'язане із тим, що Україна упродовж останніх десятиріч неодноразово довела світові і свою схильність до демократії (хоча за даними більшості соціологічних обстежень українці, начебто, прагнуть сильної влади), і готовність відстоювати свої інтереси, тобто брати на себе відповідальність. Це стосується різних аспектів буття, але захист справедливості у розподілі доходів грає не останню роль.

### 3.8. Основні наслідки нерівності

Основними наслідками нерівності є консервування бідності, макроекономічна нестабільність, звуження можливостей економічного зростання і поширення корупції, тотальна недовіра до влади. Безпосереднім наслідком надмірної диференціації доходів населення є консервування масштабної бідності та істотне (у 3–5 разів) перевищення суб'єктивними оцінками її рівня, визначеного за об'єктивними критеріями. Масштабна суб'єктивна бідність є надзвичайним ризиком для соціального спокою в країні – люди, які ідентифікують себе як бідні, зазвичай, незадоволені своїм суспільним становищем і загалом тим, як склалася їхня доля, проте схильні покласти відповідальність за це на владу, на зовнішні обставини, але не на себе. Дуже часто вони очікують на лідера, який поведе їх до світлого майбутнього. Особливо небезпечною є масштабна суб'єктивна бідність серед людей активного віку. виправити ситуацію може

тільки трансформація політики доходів, зокрема її спрямування на зниження нерівності, значне підвищення доходів працюючих, дієву підтримку бідних верств.

Державна підтримка бідних верств потребує масштабних соціальних трансфертів, що, своєю чергою, зумовлює значний бюджетний дефіцит. Це означає неможливість (або принаймні обмеженість) фінансування інших витрат, як-от освіта, охорона здоров'я, благоустрій тощо, з одного боку, і неминуче зростання цін для його покриття – з іншого. Оскільки інфляція порізному впливає на добробут різних верств населення, зокрема сильніше відбивається на платоспроможності найбідніших, то вона неминуче формує і підвищення нерівності в суспільстві<sup>128</sup>.

Зниження платоспроможного попиту бідніших верств населення спричиняє скорочення попиту на товари національного виробництва – продукти, одяг, взуття, на які орієнтуються люди з обмеженими статками (у бідних країнах товари місцевого виробництва майже завжди є значно дешевшими за імпорт), а отже, перешкоджає зростанню виробництва, збільшенню попиту на робочу силу і підвищенню доходів працюючих.

Висока нерівність практично неминуче провокує корупцію і загалом криміналізацію суспільства. Оскільки в корумпованих спільнотах належність до влади забезпечує захист власності та спрощує економічну діяльність у цілому, йде зрощування багатства із владою. З одного боку, відбувається втручання в управління осіб з високими доходами, а з іншого – можновладці формують власні капітали. Значна концентрація ресурсів і доходів дає змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах. Зрозуміло, ці інтереси обмежуються певними

---

<sup>128</sup> Лібанова Е. М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 1 (15). С. 24–38.

секторами економіки, які отримують значні преференції (через пряме бюджетне фінансування, податкові та інші пільги тощо) за рахунок інших. Вплив багатих верств на розподіл бюджетних коштів є окремим і практично неминучим проявом нерівності в країнах з низьким розвитком демократії і відсутністю належних структур громадянського суспільства

Корупція негативно впливає на якість і кількість державних послуг, зокрема у сфері освіти й охорони здоров'я, суттєво знижуючи ефективність державних витрат. У сфері освіти погіршується реальна якість навчання, системи оцінювання успішності учнів і студентів, визначення рейтингу навчальних закладів не відображають реального стану речей і не забезпечують випускникам конкурентних переваг через недовіру до системи освіти загалом. У сфері охорони здоров'я знижуються масштаби та дієвість програм вакцинації та імунізації дітей через недовіру населення до цих програм, погіршується якість лікування хворих, уповільнюються процеси заміни застарілого обладнання тощо. У цілому знижується задоволеність домогосподарств отриманими державними послугами.

Украй низькі офіційні заробітки більшості працюючих у бюджетній сфері спричиняють не тільки низький рівень життя і масове незадоволення тих, хто надає публічні послуги населенню, а і їхню – почасти вимушену – орієнтацію на різноманітні додаткові нелегальні або напівлегальні платежі. У результаті корупція в Україні вийшла далеко за межі тих видів діяльності, де вона традиційно концентрується: поліція, суди, чиновництво, – і поширилася чи не на всі сфери суспільного життя.

У багатьох навчальних закладах оцінки учнів безпосередньо залежать від того, наскільки їхні батьки стимулюють учителів. У результаті учні не отримують належних знань. Практика



оплачуваних оцінок поширена і у закладах вищої освіти. Але це тільки один бік проблеми. Значно небезпечнішим є те, що нові покоління з дитинства при звичаються до думки, що все можна купити і нема ніякого сенсу тяжко працювати і вчитися. Тобто сприйняття корупції як неминучої реальності формується вже з дитинства. За оцінками Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центру Розумкова, кожний п'ятий українець вважає хабарі нормою життя, а кожний третій погоджується, що завдяки хабарям простіше вирішувати всі проблеми.

Практично така сама ситуація склалась і в медицині. Платити доводиться абсолютно за все і переважною мірою – безпосередньо надавачеві послуги: конкретному лікарю, конкретній медичній сестрі, конкретній санітарці. На думку українців, саме медицина є найбільш корумпованим видом діяльності в країні – 84,6% опитаних вбачають тут масштабну корупцію, про що свідчать дослідження Центру Розумкова. Звісно, певною мірою такі висновки пов'язані з різним ступенем обізнаності: переважна більшість населення так або інакше стикається із системою охорони здоров'я і відповідно має інформацію про реальну ситуацію, на відміну від, скажімо, СБУ або ЗСУ, про діяльність яких люди здебільшого мають доволі віддалене уявлення (про що непрямо свідчать частки тих, хто не зміг визначитись із відповіддю, і цей показник по медицині найнижчий).

Безперечно, головною причиною збирання додаткових коштів на ремонти, на придбання нового обладнання, на оплату додаткових послуг шкільних, дошкільних, медичних установ є вкрай низький рівень фінансування всієї соціальної сфери і відповідно низький рівень оплати праці. Але видається, що одним тільки підвищенням зарплат і обсягів фінансування

загалом проблему вже не вирішити. Для того, аби підвищення фінансування, зокрема зарплат, привело до зниження корупції в освіті та охороні здоров'я, необхідне дотримання трьох умов. По-перше, населення повинно мати реальні можливості для вибору місця отримання послуги. По-друге, працюючі мають дорожити своїм робочим місцем. По-третє, керівництво закладу має бути зацікавлене у збільшенні кількості та якості наданих послуг, за якими люди можуть звернутись і до інших установ. Тоді сама адміністрація встановлює жорсткий контроль і викоринює будь-які додаткові платежі.

Оскільки з поглибленням корупції все більша частина населення біднішає і опиняється за межею бідності, зростає попит на більш масштабний перерозподіл доходів через фіскальну систему з метою компенсації впливу корупції на нерівність і несправедливість. Але такий перерозподіл додатково мотивує впливові заможні верстви населення на посилення економічної і політичної корупції для захисту своїх доходів.

Поширення переконаності у кастовій структурі суспільства, сформованої виключно за ознаками статків та зв'язків, і впевненість у тому, що належність до вищих каст практично забезпечує від покарання за будь-який злочин, перетворює нерівність на одну з найбільших загроз соціальній стабільності. Тотальна недовіра переважної більшості населення до власників «заводів, газет, пароплавів» трансформується у неприязнь до т. зв. олігархів (в Україні так часто називають навіть не найбагатших, а просто заможних людей), і будь-яке підвищення цін трактується як результат їхнього тиску на владу для підвищення власних статків.

Різні за матеріальним статусом групи населення України по-різному реагують і на пропаганду, зокрема антиукраїнську. Так,

за оцінками Київського міжнародного інституту соціології, люди, які не відчувають матеріальних труднощів, у цілому практично не сприймають інформацію російських ЗМІ щодо природи та завдань Революції гідності, становища російськомовного населення в Україні, впливу США і НАТО на українську політику тощо. Водночас ті, кому коштів не вистачає навіть на їжу, у більшості випадків займають прямо протилежну позицію. І пов'язане це зовсім не з їхньою наївністю – вони абсолютно незадоволені своїм життям і вину за це покладають виключно на владу, а отже, сприймають будь-яку критику дій цієї влади. Чи є ризикованим для української держави протестний потенціал цих людей? Безумовно. До того ж він і зростає під впливом зниження рівня та якості життя населення. І якщо таке зниження стосується значної частини суспільства, то ризик неминуче перетворюється на загрозу. Тому навіть в умовах вкрай складної економічної ситуації необхідно, по-перше, намагатися мінімізувати ризики зубожіння населення, а по-друге, якщо вже цього уникнути не можна, – систематично роз'яснювати наміри і дії влади, не приховуючи існуючих труднощів та негараздів.

Чи може на це вплинути політика вирівнювання (за доходами, за умовами проживання, за доступністю якісної освіти і медичної допомоги тощо)? Видається, так. Сьогодні в Україні є достатньо численна група людей, які вірять у власні можливості впливати на події в країні, мають досвід озброєного протистояння, часто мають зброю на руках. Навряд чи їх можна переконати обіцянками світлого майбутнього – цим людям потрібні наочні зміни в системі урядування на місцевому і державному рівнях. І найбільш очевидним проявом таких змін може і має стати підвищення рівня та покращання якості життя. Навіть якщо це не стосуватиметься всіх, вибіркова спрямованість має

бути обґрунтованою та зрозумілою, дії і наміри влади – відповідним чином роз'яснені, чітко визначені існуючі ризики як дій, так і бездіяльності.

## РОЗДІЛ 4

# БІДНІСТЬ І БІДНІ В УКРАЇНІ

### 4.1. Економічне підґрунтя української бідності

**У** країна, безперечно, є бідною країною, зокрема про це свідчить найнижчий у Європі розмір ВВП у розрахунку на одну особу (табл. 4.1). Однак, будучи індикатором ринкового виробництва, ВВП не є прямим вимірником добробуту (відповідно і бідності), а об'єднання цих двох економічних категорій може спричинити некоректність інформації щодо рівня життя населення, а отже, некоректні й неефективні політичні рішення<sup>129</sup>. Водночас наразі не існує іншого індикатора, який би давав змогу виконувати міжнародні порівняння як у статистиці, так і в динаміці.

У контексті бідності, зокрема її макроекономічного підґрунтя, важливішими видаються показники добробуту, що безпосередньо стосуються населення: безробіття та зарплата<sup>130</sup>.

Сенс безробіття виходить далеко за межі позбавлення доходів – йдеться про втрату звичного статусу, про зубожіння, а отже, про значне психологічне навантаження не тільки на особу, що втратила роботу, а й на всю родину. Міжнародні порівняння безробіття, навіть розрахованого за єдиною методологією, ускладнені через національні особливості фактичного працездатного віку: в одних країнах більша частина молоді стає

<sup>129</sup> Стиглиц Дж., Сен А., Фитусси Ж. П.. Неверно оценивая нашу жизнь: Почему ВВП не имеет смысла? Доклад Комиссии по измерению эффективности экономики и социального прогресса. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2016. 216 с. URL: <https://instituciones.com/download/books/2966-neverno-ocenivaya-nashu-zhizn-pochemu-vvp-ne-imeet-smysla.html>

<sup>130</sup> Лібанова Е. М. Тиск на ринок праці в Україні: вимірювання та аналіз. Україна: аспекти праці. 2002. № 5. С. 3–12.

до роботи відразу після набуття базової середньої освіти (тобто в 16 років), в інших домінує практика набуття вищої освіти, що автоматично відкладає початок регулярної трудової діяльності до 22–23 років. Це відмінності неабияк впливають на загальні показники безробіття через особливу вразливість наймолодших верств населення (16–24 роки). Значною мірою впливають на загальний рівень безробіття і національні відмінності пенсійного віку: зрозуміло, що набуття права на пенсію істотно змінює ступінь економічної активності, тобто участі у складі робочої сили. Відповідно, що нижчим є пенсійний вік, то – за інших рівних умов – нижчим є рівень безробіття в країні.

Таблиця 4.1

Основні параметри економічного розвитку вибраних країн, 2019 рік

Референтна країна	ВВП на особу, євро за ПКС	Зарплата, євро/місяць	Інфляція, %	Рівень безробіття за методологією МОП, %
Албанія	10100	426	1,4	11,5
Болгарія	16800	651	3,1	4,2
Естонія	26600	1407	2,3	4,4
Латвія	22000	1076	2,7	6,3
Литва	26100	1296	2,2	6,3
Польща	23200	1144	2,1	3,3
Румунія	22000	1038	3,8	3,9
Сербія	13000	643	1,7	10,4
Словаччина	23400	1092	2,8	5,8
Словенія	27800	1754	1,7	4,5
Туреччина	20000	511	15,2	13,7
Угорщина	23200	1131	3,4	3,4
Україна	6800	363	7,9	8,2
Хорватія	20600	1182	0,8	6,6
Чехія	29600	1329	2,8	2,0

Джерело: *Countries Overview. The Vienna Institute for International Economic Studies. Retrieved from <https://wiiw.ac.at/countries.html>*

Оцінюючи розмір заробітної плати як макроекономічного індикатора бідності, варто мати на увазі відмінності у купівельній спроможності: зазвичай чим біднішим є населення країни, тим нижчими є ціни, принаймні на товари та послуги місцевого виробництва. Перерахунки у світові валюти (долар США або євро) не повністю враховують зазначені відмінності через особливості офіційного/комерційного обмінного курсу: поширеною – і насамперед у бідних країнах – є практика штучного заниження своєї валюти як інструменту протекціонізму.

В оцінці бідності, передусім суб'єктивної, надзвичайно важливу роль грає рівень інфляції. Якщо для виробництва контролюване і прогнозоване зростання цін є позитивним процесом, то оптимальне налаштування родинних бюджетів потребує цінової стабільності.

Зважаючи на перелічені міркування, ранжування наведених 15-ти країн за макроекономічним підґрунтям бідності дає такі результати (від найкращої ситуації до найгіршої):

1. Чехія (індекс сприятливості соціальної політики становить 7,6).
2. Словенія (індекс сприятливості становить 6,9).
3. Хорватія (індекс сприятливості становить 5,0).
4. Польща (індекс сприятливості становить 4,2).
5. Естонія (індекс сприятливості становить 4,0).
6. Литва (індекс сприятливості становить 2,7).
7. Угорщина (індекс сприятливості становить 2,5).
8. Словаччина (індекс сприятливості становить 1,7).
9. Румунія (індекс сприятливості становить 1,7.)
10. Латвія (індекс сприятливості становить 1,5).
11. Болгарія (індекс сприятливості становить 0,9).
12. Сербія (індекс сприятливості становить 0,5).

13. Албанія (індекс сприятливості становить 0,3).

14. Туреччина (індекс сприятливості становить 0,05).

15. Україна (індекс сприятливості становить 0,04).

Порівняльний аналіз зрушень за періоди, що відповідають різним фазам економічних циклів останні 22 роки (табл. 4.2), призводить до дуже невтішних висновків:

- криза 1998–1999 років вдарила по Україні не найсильніше; падіння ВВП у розрахунку на одну особу становило 2,1%, тоді як у Болгарії воно дорівнювало 4,4%, а в Сербії – 6,4%;
- упродовж 2000–2008 рр. економіка України зростала найвищими темпами (на 81,8%) *vs* 44,1% у Польщі та 52,5% у Туреччині – визнаних «економічних тиграх» регіону;
- абсолютно провальним стало друге десятиріччя ХХІ століття. Україна виявилась єдиною країною, де ВВП у розрахунку на особу скоротився (на 11,6%), причому елімінування впливу російської агресії (2014–2015 рр.) принципово оцінки не змінює: в Україні темп зростання (за умови вилучення 2014–2015 рр.) становить 118,2%, тоді як у Туреччині – 145,4%, в Естонії – 133,0%, у Польщі – 128,2%.



Таблиця 4.2

Динаміка ВВП у розрахунку на одну особу у вибраних країнах регіону ЄС, %

Референтна країна	Австрія	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Сербія	Словацька	Словенія	Туреччина	Угорщина	Україна	Хорватія	Чехія
Рік															
1998	108,8	104,3	104,3	106,4	107,5	104,6	98,0	103,3	104,1	103,3	102,3	103,9	98,1	102,0	99,7
1999	112,9	91,7	99,6	102,8	98,9	104,6	99,6	90,6	99,9	105,3	96,6	103,1	99,8	99,2	101,4
2000	107,0	104,8	110,1	105,6	103,8	104,6	102,5	106,1	101,2	103,7	106,6	104,5	105,9	103,3	104,3
2001	108,3	103,8	106,0	106,3	106,5	101,2	105,2	106,9	103,3	103,2	94,0	104,1	109,2	103,3	102,9
2002	104,5	106,0	106,8	107,1	106,8	102,0	105,7	106,4	104,5	103,5	106,4	104,7	105,2	105,1	101,7
2003	105,5	105,2	107,6	108,4	110,5	103,6	102,3	104,4	105,5	103,0	105,6	104,1	109,5	105,6	103,6
2004	105,5	106,4	106,8	108,3	106,6	105,1	110,4	109,0	105,3	104,4	109,6	104,8	112,1	104,2	104,9
2005	105,5	107,2	109,5	110,7	107,7	103,5	104,7	105,5	106,6	103,8	109,0	104,2	103,0	104,3	106,5
2006	105,9	106,8	109,7	111,9	107,4	106,2	108,0	105,1	108,5	105,7	107,1	104,0	107,4	105,0	106,9
2007	106,0	106,6	107,6	110,0	111,1	107,0	107,2	106,4	110,8	107,0	105,0	100,2	107,6	105,3	105,6
2008	107,5	103,1	94,9	96,7	102,6	104,2	109,3	105,7	105,6	103,5	100,8	101,1	102,3	101,8	102,7
2009	103,3	96,6	85,6	85,8	85,2	102,8	94,5	97,3	94,5	92,5	95,3	93,3	85,2	92,6	95,2
2010	103,7	100,6	102,7	95,5	101,5	103,6	96,1	100,7	105,7	101,3	108,5	100,7	103,8	98,5	102,3
2011	102,5	102,4	107,4	106,3	106,0	105,0	102,0	102,0	102,9	100,9	111,1	101,8	105,5	99,7	101,8
2012	101,4	100,4	103,1	104,1	103,8	101,6	102,1	99,3	101,9	97,4	104,8	98,5	100,2	97,8	99,2
2013	101,0	100,3	101,3	102,3	103,6	101,4	103,5	102,9	100,7	99,0	108,5	102,0	100,0	99,5	99,5
2014	101,8	101,9	103,0	101,9	103,5	103,3	103,4	98,4	102,8	102,8	105,2	104,2	93,4	99,9	102,7
2015	102,2	104,0	101,8	103,3	102,0	103,8	103,9	101,8	104,8	102,2	106,1	103,8	90,2	102,4	105,3
2016	103,3	103,8	102,6	101,8	102,6	103,1	104,8	103,3	102,1	103,1	103,2	102,2	102,2	103,5	102,5
2017	103,8	103,5	105,7	103,8	104,2	104,9	107,1	102,0	103,0	104,8	107,5	104,3	102,5	103,1	104,4
2018	104,1	103,1	104,8	104,3	103,6	105,3	104,4	104,4	103,9	104,1	102,8	105,1	103,4	102,7	102,8
2019	102,2	103,4	104,3	102,2	103,9	104,1	104,1	104,2	102,4	102,4	100,9	104,9	103,2	102,9	102,6
1999/1997	122,8	95,6	103,9	109,4	106,3	109,4	97,6	93,6	104,0	108,8	98,8	107,1	97,9	101,2	101,1
2008/1999	171,6	162,4	175,7	186,0	183,4	144,1	170,5	171,3	164,2	144,7	152,5	136,4	181,8	144,9	146,5
2010/2008	107,1	97,2	87,9	81,9	86,5	106,5	90,8	98,0	99,9	93,7	103,4	94,0	88,4	91,2	97,4
2019/2010	124,6	125,2	139,4	134,2	138,5	137,5	141,3	119,7	127,3	117,7	162,3	130,0	99,6	111,9	122,6
2019/1997	281,3	188,9	223,7	223,7	233,5	230,9	213,5	187,9	217,1	173,7	252,8	178,5	156,7	149,6	176,9

Джерело: Розраховано за даними: GDP growth (annual %). data.worldbank.org. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP>.

KD.ZG?name\_desc=false

Однак проблема полягає не тільки в недостатньому економічному зростанні, а й у тій надто високій соціальній ціні, яку населення України сплачує за економічні трансформації. Зокрема дані, наведені в табл. 4.3, дають змогу з'ясувати співвідношення України з іншими країнами за показником ВВП у розрахунку на одну особу (в міжнародній статистиці цей показник використовується для характеристики продуктивності праці), за рівнем оплати праці та за певним синтетичним індикатором, що акумулює обидва зазначені співвідношення. У випадках, коли цей синтетичний індикатор перевищує 100%, заробітна плата в Україні є завищеною порівняно з референтною економікою, якщо ж ступінь економічної обґрунтованості оплати праці є меншим за 100%, заробітна плата в Україні є, навпаки, заниженою. З огляду на виконані емпіричні розрахунки, менш справедливою й економічно обґрунтованою є оплата праці найманих робітників тільки у Словенії та Хорватії – від усіх інших країн Україна значно більше відстає за рівнем заробітної плати, ніж за продуктивністю економіки, причому найбільшою є різниця з Туреччиною. Видається, що важливу роль відіграє економічна динаміка останніх років – серед вибраних країн саме Словенія та Хорватія продемонстрували найнижчі (крім України) темпи економічного зростання упродовж останнього десятиліття, тоді як Туреччина – навпаки, найвищі. Однак зазначена методична схема об'єктивно не може враховувати ступінь тінізації економіки і зарплат зокрема. Очевидно, що в Україні цей ступінь якщо не найвищий у регіоні, то принаймні один із найвищих.

І як би там не було, а те, що середня заробітна плата в Україні є більш-менш зіставною із аналогами тільки Албанії (85,2%) та Туреччини (71,0%), не може не впливати на масштаби бідності, передовсім суб'єктивної. Низький рівень оплати праці є

## БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

перешкодою для накопичень і для розвитку повномасштабної системи соціального страхування, яка має унеможливити зубожіння у разі настання страхової події. За нинішніх умов будь-яке серйозне захворювання, втрата роботи, пошкодження житла або автомобіля неминуче спричиняє різке, іноді катастрофічне зниження рівня життя переважної більшості населення України. Одночасно низький рівень заробітних плат не дає змоги навіть обом працюючим батькам утримувати двох або трьох дітей, і велика кількість родин, де є працюючі, бідують і потребують державної допомоги.

Таблиця 4.3  
Співвідношення України з вибраними країнами за основними макроекономічними показниками, 2019 рік, %

Референтна країна	ВВП на особу, євро за ПКС	Зарплата, євро/місяць	Рівень економічної обґрунтованості заробітної плати
1	2	3	4=3/2
Албанія	67,3	85,2	126,6
Болгарія	40,5	55,8	137,8
Естонія	25,6	25,8	100,8
Угорщина	29,3	32,1	109,6
Латвія	30,9	33,7	109,1
Литва	26,1	28,0	107,3
Польща	29,3	31,7	108,2
Румунія	30,9	35,0	113,3
Сербія	52,3	56,5	108,0
Словаччина	29,1	33,2	114,1
Словенія	24,5	20,7	84,5
Туреччина	34,0	71,0	208,8
Хорватія	33,0	30,7	93,0
Чехія	25,6	25,8	100,8

*Джерело: Розраховано за даними Countries Overview. The Vienna Institute for International Economic Studies. Retrieved from <https://wiiw.ac.at/countries.html>*

Бідність в Україні має як об'єктивне, так і суб'єктивне підґрунтя: погана економічна ситуація впродовж останніх 50 років у поєднанні з неефективною політикою подолання бідності та нерівності закономірно спричинили достатньо масштабну бідність і масове незадоволення населення діями держави. Оперування і об'єктивними, і суб'єктивними критеріями призводить до невтішних висновків навіть з урахуванням специфіки інформаційного поля (систематичної похибки, спричиненої зміщенням вибірки уліво через непотрапляння до неї заможних осіб).

#### 4.2. Низька тривалість життя – ознака поширення бідності й соціального відторгнення

Усупереч поширеним стереотипам прямого зв'язку між економічним розвитком і тривалістю життя не спостерігається, принаймні в бідних країнах. Лише після досягнення певної межі ВВП на одну особу населення – 20 000 дол. США за ПКС – можна простежити дійсно доволі чітку залежність. В Україні тенденції тривалості життя населення також не збігаються зі змінами економічної ситуації та рівня життя: саме на час найглибшої економічної кризи (1995–1999 роки) припало доволі тривале як для України зниження смертності і жінок, і чоловіків, а період доволі стрімкого економічного зростання (2000–2008 роки) супроводжувався вельми негативними тенденціями та зниженням середньої очікуваної тривалості життя. Цей висновок є дуже важливим з огляду на безпідставні очікування автоматичного зниження смертності внаслідок економічного зростання та відповідного збільшення обсягів фінансування охорони здоров'я, з одного боку, і на використання параметрів смертності та тривалості життя як основи характеристики бід-

ності населення – з іншого <sup>131</sup>.

У результаті хвилеподібних коливань основних параметрів режиму смертності упродовж останніх 50 років Україна повністю втратила свої лідируючі позиції у світовому (!) рейтингу за тривалістю життя населення і за даними 2018 року посідає одне з останніх місць у регіоні Європи й Центральної Азії (рис. 4.1), випереджаючи тільки Казахстан, Молдову та РФ.

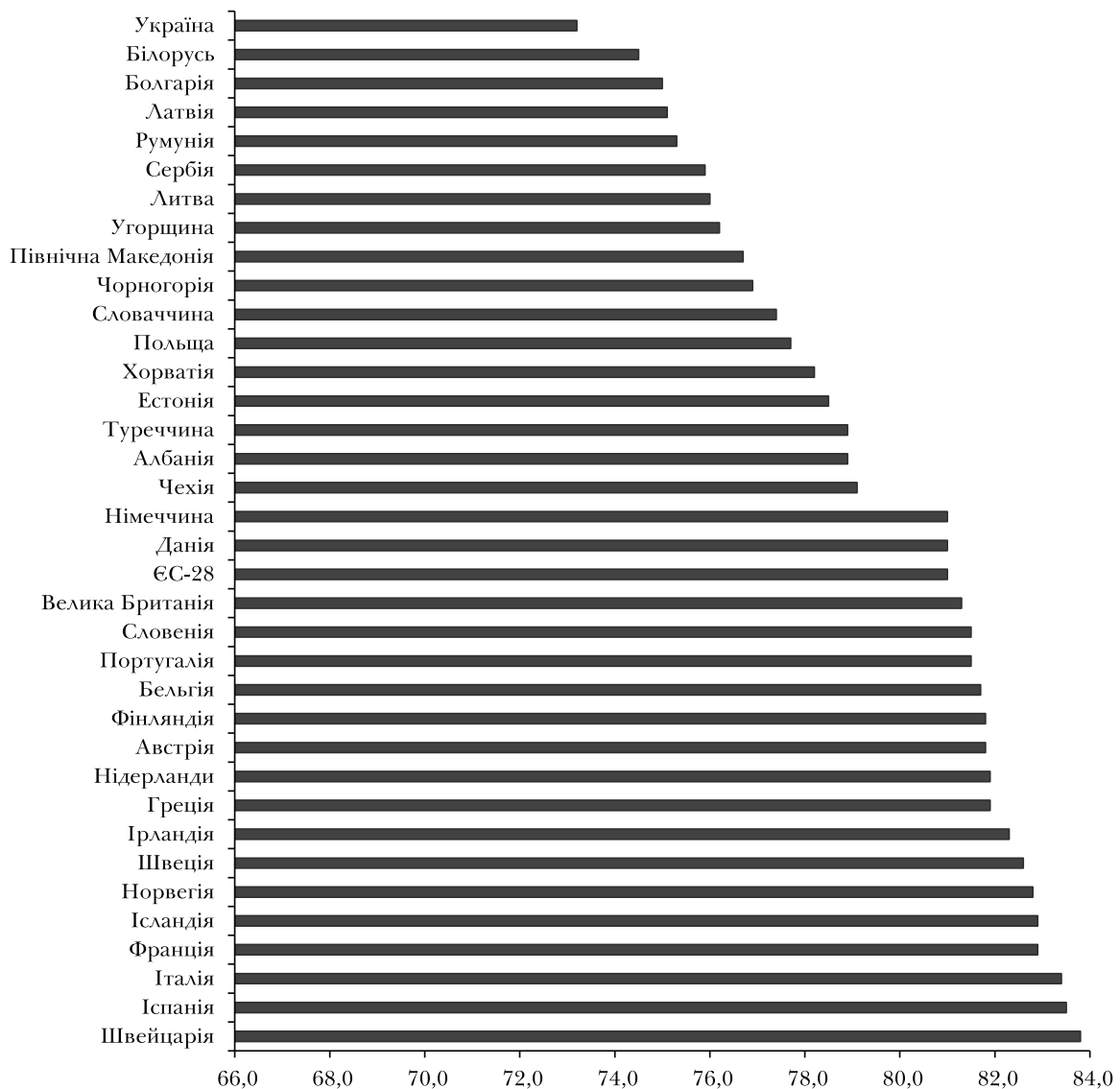


Рис. 4.1. Середня очікувана тривалість життя при народженні, 2018 рік, років

Джерело: European Commission / Eurostat / Data / Database. [ec.europa.eu. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/data/database](https://ec.europa.eu/eurostat/data/database)

<sup>131</sup> Лібанова Е. М. Демографические сдвиги в контексте социального развития. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 9–23.

До того ж є багато підстав вважати штучно завищеною (головним чином, через прогалини в обліку міграції і надто тривалий період, який минув від часу проведення перепису населення) чисельність населення України, а відповідно і чисельності окремих статево-вікових груп, що означає і певне заниження параметрів смертності й завищення показників тривалості життя.

Зрозуміло, що різниця в тривалості майбутнього життя скорочується мірою старіння – найбільшою вона є при народженні (7,8 року порівняно із середньою по регіону ЄС-28 і 4,5 року порівняно, наприклад, із Польщею), а найменшою – після досягнення 65 років (4,0 і 2,2 року відповідно). Через цілу низку причин, передусім психологічних, усі без винятку параметри смертності чоловіків перевищують європейські аналоги значно більше, ніж відповідні величини, притаманні жінкам (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Середня очікувана тривалість життя при досягненні певного віку, вибрані країни Європи, 2018 рік, років

<b>Країна \ Вік</b>	<b>0 років</b>	<b>15 років</b>	<b>45 років</b>	<b>65 років</b>
1	2	3	4	5
<b>ЄС-28</b>				
Обидві статі	81,0	66,4	37,3	20,0
Жінки	83,6	69,0	39,6	21,5
Чоловіки	78,3	63,8	35,0	18,2
<b>Польща</b>				
Обидві статі	77,7	63,1	34,5	18,2
Жінки	81,7	67,1	37,7	20,1
Чоловіки	73,7	59,2	31,0	15,8
<b>Угорщина</b>				
Обидві статі	76,2	61,6	32,6	16,8
Жінки	79,6	64,9	35,6	18,5
Чоловіки	72,7	58,1	29,3	14,6

Таблиця 4.4 (Продовження)

1	2	3	4	5
Україна				
Обидві статі	73,2	58,9	31,3	16,0
Жінки	78,0	63,7	35,0	17,8
Чоловіки	68,1	53,8	27,0	13,4
Чехія				
Обидві статі	79,1	64,4	35,4	18,2
Жінки	82,0	67,3	37,9	19,8
Чоловіки	76,2	61,5	32,8	16,2

Джерело: European Commission / Eurostat / Data / Database. *ec.europa.eu*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

І взагалі гендерна різниця смертності в Україні не тільки значно перевищує європейський стандарт, а й має хвилеподібні тенденції (рис. 4.2), що зовсім не відповідають економічним трендам.

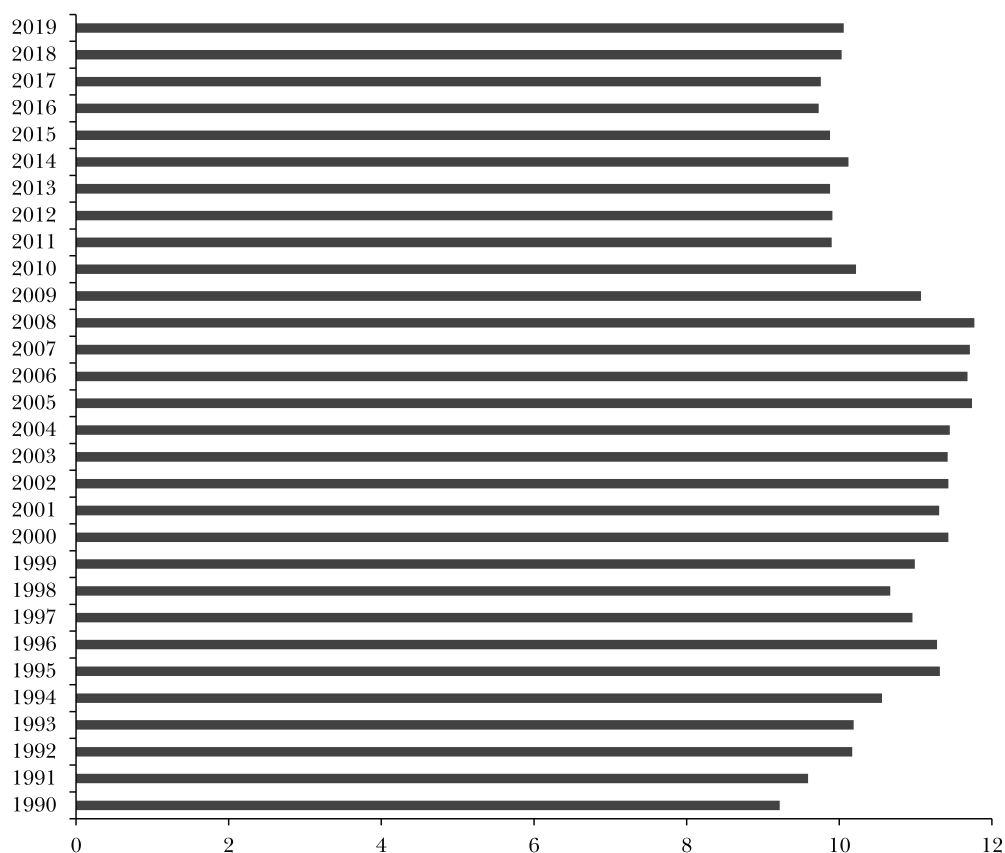


Рис. 4.2. Гендерна різниця середньої очікуваної тривалості життя при народженні, Україна

Джерело: Розраховано за даними Держстату України.

Загалом в Європі гендерна різниця смертності в усіх вікових групах, крім найстарших, помітно знижується, і Україна в цьому сенсі не є винятком. Однак порівняння гендерно зумовлених параметрів режимів смертності свідчить про тенденцію до накопичення вкрай негативних передумов в Україні: якщо у Польщі гендерна різниця тривалості життя при досягненні 65 років (практичного завершення трудової діяльності) збільшилася з 4,2 року до 4,3 року, в Угорщині – з 3,8 року до 3,9 року, у Чехії – з 3,3 року до 3,6 року, то в Україні – з 3,9 року до 4,4 року (табл. 4.5). Таке зростання неможливо пояснити ані економічними причинами, ані умовами праці – може йтися виключно про накопичені впливи гендерних особливостей способу життя.

Таблиця 4.5

Гендерна різниця у середній очікуваній тривалості життя, років

Вік \ Країна	Польща	Угорщина	Україна	Чехія
2005 рік				
0 років	8,5	8,5	11,9	6,4
15 років	8,5	8,4	11,8	6,3
45 років	8,0	7,3	8,6	5,5
65 років	4,2	3,8	3,9	3,3
2018 рік				
0 років	8,0	6,9	9,9	5,8
15 років	7,9	6,8	9,9	5,8
45 років	6,7	6,3	8,0	5,1
65 років	4,3	3,9	4,4	3,6

Джерело: Розраховано за даними Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Висока зайнятість на роботах зі шкідливими та небезпечними умовами, передовсім у гірничодобувній промисловості, металургії та сільському господарстві, більшою мірою поширена серед чоловіків (у сільському господарстві підвищений травматизм характерний, головним чином, для механізаторів, якими



переважно працюють чоловіки).

Нині в Україні палять 42,1% чоловіків і 7,9% жінок старше 15 років (за даними 2018 року) причому поширення паління серед чоловіків істотно перевищує аналоги всіх європейських країн за винятком Росії, Албанії, Білорусі, Литви, Кіпру, Греції, Боснії та Герцеговини.

За даними обстеження умов життя домогосподарств, пересічний українець викурює в середньому 1140 цигарок на рік (українці, які палять, викурюють в середньому по 5087 цигарок на рік). Найбільш поширене паління серед чоловіків у віці 26–50 років, і саме у цьому віці спостерігаються найвищі показники надсмертності чоловіків.

За даними міжнародної статистики, у середньому один українець палить 1849 цигарок на рік, що істотно менше за показник по переважній більшості європейських країн. Порівняно з естонцями українці палять на 89 цигарок менше, з угорцями – на 211, з поляками – на 486, із чехами – на 571 з французами – на 759, зі шведами – на 1133<sup>132</sup>. Передовсім виникають сумніви у якості наданої міжнародним структурам інформації – паління визнається одним із важливих чинників захворюваності та смертності населення, а тривалість життя населення України є істотно нижчою за усі згадані країни. Звісно, не можна нехтувати і якістю цигарок – імовірно, дається взнаки поширення нелегальних тютюнових виробів в Україні.

Інформація щодо вживання алкоголю, на жаль, практично недоступна через поширення, особливо у сільській місцевості та невеликих містах, вживання горілки та вина домашнього вироблення. Однак є достатньо підстав вважати, що офіційні дані віддзеркалюють лише верхівку айсбергу. Непрямою ознакою

---

<sup>132</sup> The Tobacco Atlas. Issue: Consumption. *tobaccoatlas.org*. Retrieved from <https://tobaccoatlas.org/topic/consumption/>

поширеності цього явища є висока – і до того ж зростаюча – смертність від причин, пов'язаних із алкоголем.

Основною складовою підвищеної смертності чоловіків є зовнішні причини – за даними 2019 р. стандартизований коефіцієнт смертності українських чоловіків перевищував жіночий аналог у 4,7 раза. Друге місце посідають інфекційні та паразитарні захворювання: смертність чоловіків перевищує показник жінок від причин цього класу в 2,9 раза, максимальне перевищення – у 6,6 раза – спостерігалось у 2000 р. І третя позиція у формуванні надсмертності чоловіків належить хворобам органів травлення – 1,9 раза за даними 2019 р. при максимальному перевищенні – 2,7 раза – в 2000. Важливо, що від 2001 р. за всіма основними причинами різниця у смертності чоловіків і жінок принаймні не збільшується.

Якщо в економічно розвинених країнах через широке запровадження програм профілактики та ранньої діагностики смертність від хвороб системи кровообігу в останні десятиріччя істотно знизилась і саме це стало головним фактором загально-го зростання тривалості життя населення, то в Україні ситуація є значно гіршою. Ми не маємо такого необхідного прогресу ані за всіма хворобами цього класу, ані за цереброваскулярними хворобами (ЦВХ), ані за ішемічною хворобою серця (ІХС). Більше того, спостерігається доволі помітне зростання стандартизованих коефіцієнтів смертності від ІХС і як наслідок – від хвороб системи кровообігу в цілому. За всіма захворюваннями цього класу смертність чоловіків є вищою, і знову-таки різниця є відносно невеликою тільки за ЦВХ. Це є наслідком відсутності традицій систематичних профілактичних оглядів, безвідповідального ставлення до власного життя більшості населення країни, незадовільного стану системи охорони здоров'я тощо.

Основний внесок у формування такого розриву належить надсмертності чоловіків найбільш активного віку – 20–54 роки, коли вони вмирають у середньому майже в 3,5 раза частіше за своїх однолітків-жінок.

І до початку, і після припинення активної економічної діяльності індекси надсмертності є значно нижчими, а після 65 років різниця у смертності чоловіків та жінок України стає такою самою, як і в усіх економічно розвинених країнах. У найстарших вікових групах (після 75 років) очікувана тривалість життя жінок є вищою, однак різниця (1,7 року) значно менша ніж, наприклад, в Австрії (2,3 року) чи Канаді (2,7 року).

Аналіз динаміки гендерних розбіжностей у смертності населення України доводить поступове зміщення періоду найвищої надсмертності чоловіків з 20–34 років у 1990 році до 35–49 у 2004 році. Фактично йдеться про те саме покоління, яке постарішало на 14 років.

Отже, надсмертність чоловіків в Україні є результатом, по-перше, більшого поширення зайнятості у шкідливих та небезпечних умовах праці, а по-друге, тієї диференціації способу життя, яка виявляється саме у цьому віці. Йдеться передовсім про зловживання алкоголю та паління. Не можна забувати і про вищу суїцидальність представників сильної статі.

Одним із основних показників смертності населення країни, який доволі точно і швидко реагує на зміни санітарно-гігієнічної ситуації, рівня життя та медичного обслуговування населення, якості харчування тощо є рівень смертності немовлят. На жаль, після доволі благополучного рівня смертності немовлят на теренах принаймні Центральної та Східної Європи від початку 1990-х рр. ситуація змінилася на протилежну і замість відчутних переваг за цією ознакою Україна по-

чала поступатися більшості сусідів. Після вкрай негативних тенденцій першої половини 1990-х рр. упродовж останнього десятиріччя спостерігається практично невинне зниження смертності немовлят. Однак попри це її рівень у 2–3 рази перевищує аналоги економічно розвинених країн, що викликає особливе занепокоєння на фоні дуже низької народжуваності.

За даними 2019 року, імовірність смерті на першому році життя становила для хлопчиків 7,5‰, а для дівчаток – 6,5‰. Для порівняння: у середньому в країнах ЄС ці показники становлять, відповідно, 3,2‰ і 3,9‰, у північних країнах – 2,3‰ і 2,7‰.

Однак слід підкреслити, що попри поширену тезу про начебто вирішальне значення смертності немовлят у низькій тривалості життя населення України зниження цього показника до сучасного європейського рівня не приведе до помітного зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні.

Найбільшими є втрати населення у віці 15–59 років. Імовірність смерті у цьому віці у 2018 році становила в Україні 244‰ для чоловіків і 86‰ для жінок, тоді як, наприклад, у Польщі – 148‰ і 56‰, в Угорщині – 151‰ і 71‰, у Чехії – 101‰ і 46‰ відповідно (табл. 4.6).

У другому великому віковому інтервалі – від 15 до 40 років – в Україні ідуть із життя 50 чоловіків і 17 жінок *vs* 27 і 8 в Польщі. Але справжнім Бермудським трикутником для українського населення є наступний 20-річний інтервал. З кожної тисячі 40-річних українських чоловіків до 60 років доживає лише 801 (у 2005 році – 667), а з кожної тисячі 40-річних жінок – 931 (у 2005 році – 879).

Таблиця 4.6

Імовірність прожити повністю весь віковий інтервал, ‰

Країна	Чоловіки				Жінки			
	0–14 рр.	15–39 рр.	40–59 рр.	15–59 рр.	0–14 рр.	15–39 рр.	40–59 рр.	15–59 рр.
2005 рік								
Польща	990	964	822	792	992	989	930	921
Угорщина	990	968	769	744	992	987	905	893
Україна	977	895	667	597	983	967	879	850
Чехія	994	974	867	844	996	989	939	929
2018 рік								
Польща	994	973	877	852	995	992	952	944
Угорщина	995	982	866	849	996	991	939	929
Україна	989	950	801	756	991	983	931	914
Чехія	996	981	918	899	996	993	962	954

Джерело: Розраховано за даними Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Загалом в Україні з кожної тисячі юнаків, які вступають у працездатний вік, до пенсійного віку доживають лише 756 (у 2005 році – 597), а з кожної тисячі дівчат – 914 (у 2005 році – 850). Для порівняння: в Чехії у 2018 році відповідні показники становили 899 і 954, а в Швейцарії – 947 і 968. Фактично смерті у віці до 60 років у країнах-лідерах мають випадковий характер, їхня імовірність є незначною; натомість в Україні про це можна тільки мріяти.

Розрахунки втрат людських життів упродовж визначених інтервалів порівняно з іншими країнами – явно не на користь України, хоча динаміка є цілком позитивною: відставання від сусідів (а Чехія є безумовним лідером щодо тривалості життя) помітно зменшилося (табл. 4.7).

Надмірний рівень передчасної смертності (рис. 4.3) є тією соціальною ціною, яку українське населення сплачує за низьку ефективність економічних реформ, за низьку якість продуктів харчування, за погані умови життя в цілому, за недоступність

якісної медичної допомоги, за недоліки профілактичної роботи, за відсутність власної спрямованості на дотримання здорового способу життя. З різних причин не має належного доступу до якісних медичних товарів і послуг кожне сьоме домогосподарство (13,8% населення країни), хоча вважають, що їх потребують, – 95,4%<sup>133</sup> і менше 40% населення оцінюють свій стан здоров'я як добрий.

Таблиця 4.7  
Додаткові втрати людських життів в Україні порівняно з іншими країнами, %о

Країна	Чоловіки				Жінки			
	0–14 рр.	15–39 рр.	40–59 рр.	15–59 рр.	0–14 рр.	15–39 рр.	40–59 рр.	15–59 рр.
2005 рік								
Польща	13	69	155	195	9	22	51	71
Угорщина	13	73	102	147	9	20	26	43
Чехія	17	79	200	247	13	22	60	79
2018 рік								
Польща	5	23	77	95	4	8	21	30
Угорщина	6	32	65	93	4	8	7	16
Чехія	7	31	117	143	5	9	31	40

Джерело: Розраховано за даними Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Стагнація цих показників віддзеркалює як об'єктивно існуючі негаразди системи охорони здоров'я, так і незадоволення населення.

Зависока смертність населення спостерігається переважно в бідних країнах, і це є результатом не так браку коштів на розвиток системи охорони здоров'я, як нехтування принципами самозбережувальної поведінки, що, своєю чергою, віддзеркалює поширеність у бідних суспільствах шкідливих звичок, за-

<sup>133</sup> За даними Обстеження умов життя 17 500 домогосподарств, проведеного Держкомстатом України в жовтні 2006 року.

йнятості у шкідливих та небезпечних умовах, відсутності ціле-спрямованої державної політики.



Рис. 4.3. Імовірність померти до 65 років, 2018 рік, %

Джерело: Розраховано за даними Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

### 4.3. Освіченість і бідність: взаємозв'язки й суперечності

#### 4.3.1. Освіченість населення у структурі багатства країни

У теорії людського капіталу освіта (як і здоров'я) є основним об'єктом інвестицій, що забезпечують підвищення продуктивності праці, а отже, збільшення обсягів товарів та послуг, з одного боку, і підвищення доходів працюючої особи – з іншого.

Економічне зростання створює передумови для підвищення освітнього рівня населення, але водночас і освіта сама по собі є важливим чинником економічного зростання та формування національного багатства. Зокрема, Е. Денісон довів, що зростання періоду навчання пересічного робітника поясню принаймні 25% приросту середньодушового ВВП<sup>134</sup>.

<sup>134</sup> Denison, E. F. (1974). Accounting for United States Economic Growth, 1929–1969. Washington, D.C.: Brookings Inst Pr. 126; Denison, E. F. (1985). Trends in American Economic Growth, 1929–1982. Washington, D.C.: The Brookings Institution.

За оцінками Світового банку, виконаними для 192 країн, саме людський капітал, основною складовою якого є освіта, становить близько 64% світового багатства (рис. 4.4)<sup>135</sup>. Переважання саме людського капіталу особливо помітне в заможних країнах з високим рівнем інноваційності економіки, зокрема в Німеччині, Японії, Швейцарії на нього припадає до 80% загального обсягу ВВП.

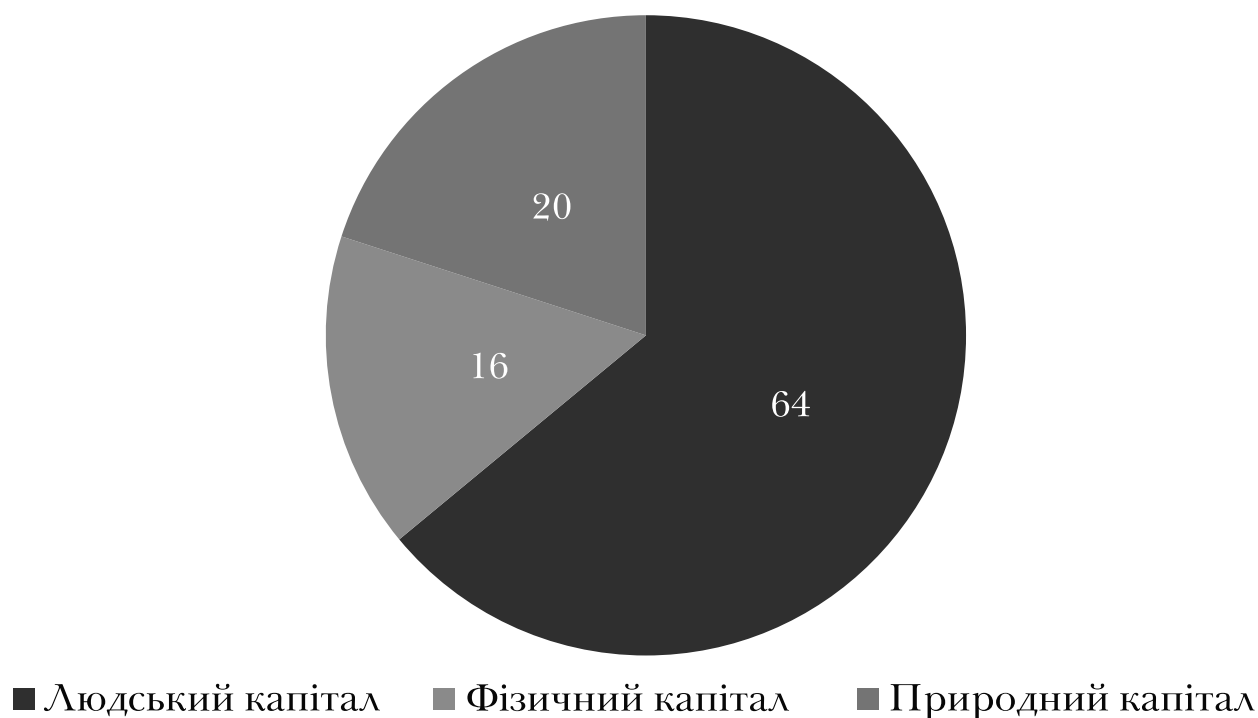


Рис. 4.4. Структура багатства країни, %

Джерело: *Monitoring Environmental Progress. A report on work in progress. (1995). Washington, D. C.: World Bank. Retrieved from <https://doi.org/10.1596/0-8213-3365-8>*

Однак високий рівень освіти не обов'язково приносить значні дивіденди в сенсі високих темпів економічного зростання і тим більше – в сенсі зниження бідності суспільства загалом, на відміну від вищого рівня життя конкретної особистості/родини.

По-перше, неефективним може бути розподіл інвестицій в

<sup>135</sup> *Monitoring Environmental Progress. A report on work in progress. (1995). Washington, D. C.: World Bank. Retrieved from <https://doi.org/10.1596/0-8213-3365-8>*



освіту. Йдеться насамперед про кількісне збільшення підготовки фахівців за застарілими програмами без урахування змін потреб економіки в цілому й ринку праці зокрема; про підготовку фахівців за професіями, які мають попит у абітурієнтів та/або їх батьків, але не на ринку праці; про нерівномірність розподілу інвестицій між середньою та вищою професійною освітою. Наслідком такої неефективності є неминуче формування структурного безробіття на ринку праці із уповільненням, а не прискоренням економічного зростання.

По-друге, інвестиції можуть виявитися неефективними через занижку якість освіти, що віддзеркалюється у невідповідності отриманих знань та навичок вимогам ринку праці. В результаті і суспільство в цілому, і окремі громадяни отримують значно нижчі дивіденди. Але ця теза є справедливою лише в економіці, що орієнтована на впровадження нових технологій і доволі швидко розвивається загалом.

По-третє, сформований освітній потенціал може неефективно використовуватись. Проявом такого неефективного використання є, наприклад, зайнятість осіб з вищою освітою на робочих місцях, які такої кваліфікації не потребують. Однак зазначена теза попри свою теоретичну обґрунтованість не підтверджується українською практикою: так, особи з вищим рівнем професійно-освітньої підготовки мають стабільно вищі рівні зайнятості й доходів.

#### 4.3.2. Освіченість населення України на світовій мапі

Усупереч поширеній думці, рівень освіти українського населення не тільки не перевищує аналоги розвинених країн, а й помітно їм поступається. Зокрема, це демонструє менша тривалість періоду навчання, хоча вона в Україні і зростає. Як і у більшості країн з освіченим населенням, жінки в Україні зага-

лом навчаються довше за чоловіків, однак якщо пересічна фінка навчається 19 років, словенка – 17, німкеня – 17, то українка – тільки 15 (рис. 4.5)<sup>136</sup>. При цьому в цілому більш освічені українські жінки отримують близько 70% заробітків чоловіків. Безпосереднім наслідком цього є підвищені ризики бідності жінок, навіть з високим рівнем освіти.

Безумовною перевагою України у контексті визначення ролі освіти в подоланні бідності є те, що набуття освіти (принаймні загальної шкільної) в країні є цілком доступне практично для всіх верств населення (індекс гендерної нерівності становить 3,6% vs 5,2% у Польщі, 5,3% в Румунії або 4,3% в Литві).

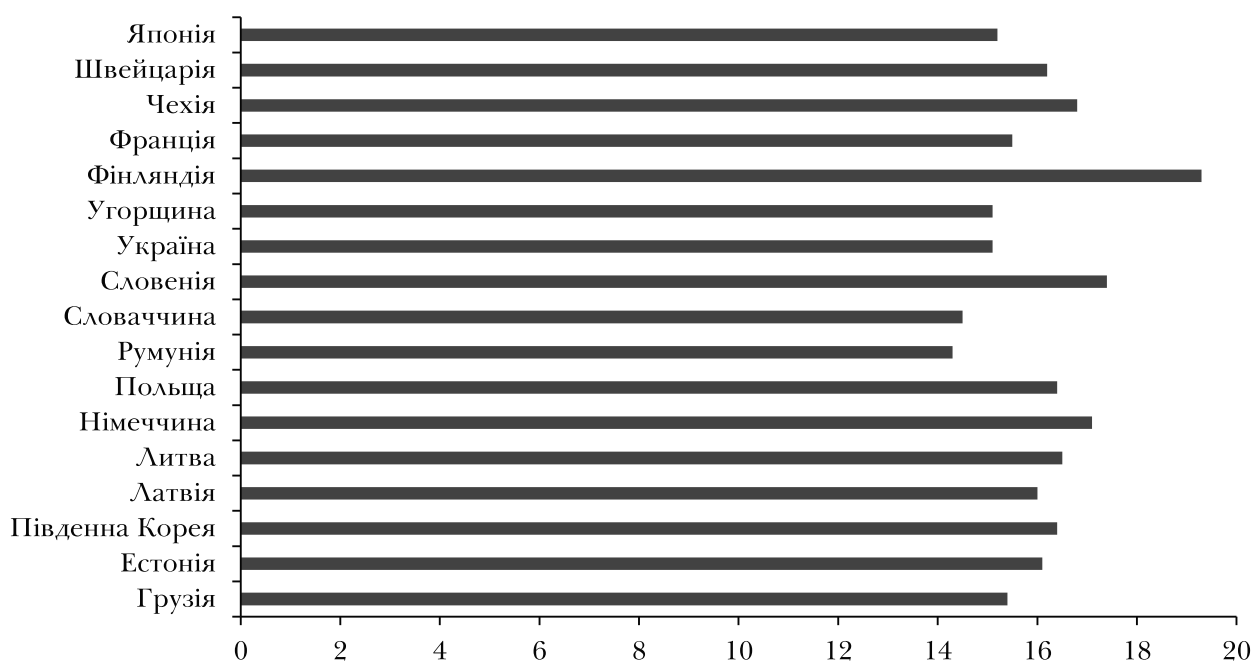


Рис. 4.5. Середня очікувана тривалість навчання, 2018 рік, років

Джерело: Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. [hdr.undp.org](http://hdr.undp.org). Retrieved from <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>

Доволі зіставною з показниками країн-лідерів у сфері освіти є і частка осіб із принаймні середньою освітою серед населення

<sup>136</sup> Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. [hdr.undp.org](http://hdr.undp.org). Retrieved from <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>

25 років і старше – 94,0% серед жінок і 95,2% серед чоловіків (максимум – 100% – зафіксовано, наприклад, у Фінляндії, Естонії, Латвії, Чехії). Що стосується поширеності набуття українцями вищої освіти, то переписи населення демонструють таку динаміку<sup>137</sup>: у 1959 році – 7,7%, у 1970 – 13,0%, у 1979 – 18,3%, у 1989 – 30,8%, у 2001 – 37,7%<sup>138</sup>.

Але різні види української освіти розвиваються вкрай нерівномірно. Помітне зростання потужностей спостерігається переважно на таких напрямках: а) вища освіта та невеликий сектор загальної середньої освіти, тобто там, де освітні послуги можуть бути не лише самоокупними, але й рентабельними; б) міжнародні обміни, проєкти і програми, де активно діє міжнародна допомога й особиста підприємливість громадян. На тих же напрямках, де освітні послуги не є достатньо рентабельними (але потребують відчутних витрат), зокрема у системі дошкільних і позашкільних закладів, середньої професійної освіти, спостерігаються тенденції протилежного характеру: скорочення мережі та контингенту; брак кадрового забезпечення; зменшення охоплення ними дітей і підлітків. Критичним є стан мережі сільських освітніх закладів. Саме ці, базові ступені неперервної освіти зазнали і зазнають відчутних втрат. І саме ці втрати завдають непоправної шкоди людському потенціалу України, включно зі спроможністю суспільства подолати бідність. Найважчим виявляється надолуження втраченого на ранніх етапах набуття освіти, на ранніх етапах розвитку і формування психологічних настанов.

---

<sup>137</sup> Для елімінування впливу розбіжностей вікового складу було виконано стандартизацію за структурою населення 2001 року.

<sup>138</sup> Від 2001 року переписи населення в Україні не проводилися.

## 4.3.3. Трансформація ролі освіти у технологічному прогресі

Теза про те, що бідність спричиняє незворотну втрату здібностей, належить лауреату Нобелівської премії з економіки 1998 року А. Сену<sup>139</sup>. Спростувати її практично неможливо: безперечно, є особистості, які завдяки своєму видатному характеру, зокрема цілеспрямованості, досягли успіхів і вирвалися з пастки бідності, однак це ті самі винятки, що підтверджують правило. Але зосередження А. Сена не на реалізованих, а на потенційних можливостях дає змогу трактувати свободу від бідності радше як можливості, що відкриваються завдяки об'єктивним обставинам, а не як використання цих можливостей (ставлення до них). Необхідними передумовами убезпечення від бідності є гарне здоров'я та природні здібності до навчання (у широкому сенсі), що перетворюються на можливості завдяки якісній освіті, конкурентній професії, соціальним зв'язкам, налаштованості на успіх, цілеспрямованості, активній поведінці. Отже, бідність протидіє формуванню цих передумов та їх розвитку, водночас їх відсутність/нереалізованість формує передумови бідності. Отже, можна говорити про наявність своєрідного замкненого кола.

І що більше прискорюється технологічний прогрес, що важливішим є використання його досягнень у розвитку здібностей від раннього дитинства і до кінця життя, то сильнішим виявляється відставання у розвитку дітей і молоді з бідних родин, із бідних районів *etc.*. Очевидно, що за відсутності якісної медичної допомоги, імунізації, збалансованого харчування та з огляду на зловживання алкоголем, тютюнопаління, ранню працю у небезпечних та важких умовах, які характерні для недостатньо освічених бідних верств, стрімко падає імовірність мати гарне

---

<sup>139</sup> Сен А. Развитие как свобода. Москва: Новое издательство, 2004. 432 с.

здоров'я, а неможливість отримати належну освіту прирікає на нереалізованість наявних здібностей. У суспільстві високих технологій бідність спричиняє соціальну ізоляцію, ускладнює адаптацію та комунікації. Фактично є підстави говорити про інформаційну бідність<sup>140</sup>.

Якщо півстоліття тому наявність кваліфікованого вчителя і бібліотеки у сільській школі створювала надійне підґрунтя набуття учнями не тільки необхідних знань, а й уміння самостійно вчитися, то наразі масовізація професійної освіти у поєднанні зі швидким застаріванням вимог до робочої сили (за умови економічного розвитку, а не консервування застарілих виробництв) потребує не просто навичок і вмінь, пов'язаних із сучасними технологіями, а й бурхливого процесу їх оновлення. Відсутність сучасних засобів комунікації, практично неминуча у маленькій школі в далекому бідному селі без широкосмугового інтернету й сучасних комп'ютерів, значно ускладнює забезпечення належного розвитку її учнів. Багаторазово посилилась матеріальна обумовленість можливостей вільного розвитку через пандемію COVID-19 і повсюдний перехід на online-навчання, який конче потребує вільного доступу учнів до якісного зв'язку, інакше вагомих прогалин у шкільній освіті не уникнути. Наразі саме цей абсолютно новий прояв нерівності й бідності ще не усвідомлюється, педагогіка, яка виявилася неготовою до викликів і ризиків online-навчання, навіть не в змозі визначити предмети шкільної програми, що найбільше потребують безпосередніх контактів із вчителем. Тим більше невідомо, як саме ці прояви бідності й нерівності відгукнуться у майбутньому.

#### 4.3.4. Домінування настанов на отримання вищої освіти

Переважає частина молоді, яка отримує професійну освіту,

<sup>140</sup> Соціальна психологія бідності / Т. І. Белавіна та ін. Київ: Міленіум, 2016. С. 127.

орієнтується на отримання диплому саме про вищу освіту: за даними 2019–2020 н. р., на 100 студентів коледжів, технікумів, училищ припадало 729 студентів університетів, академій, інститутів. Водночас понад третину працюючих мають сумніви щодо затребуваності набутих ними професійних знань упродовж наступних 5 років (табл. 4.8). Найбільш поширені сумніви такого роду серед працівників сільського господарства (44,3%) і промисловості (40,5%), найменш – у невиробничій сфері (25,0%). Власне, це є віддзеркаленням уявлення працюючих щодо динамічності розвитку відповідних галузей економіки і зміни їх вимог до якості робочої сили.

Таблиця 4.8

Рівень впевненості у затребуваності набутих професійних знань упродовж наступних п'яти років, за галузями економіки, Україна, 2006 рік, % тих, хто визначилися

Галузь економіки	Повністю впевнений	Впевнений	Невпевнений	Дуже невпевнений
Економіка в цілому	19,7	45,9	30,6	3,7
Промисловість	15,7	43,8	35,8	4,7
Невиробнича сфера	26,1	48,8	22,7	2,3
Сфера послуг	17,4	43,9	33,2	5,5

*Джерело: Розраховано за даними вибіркового соціально-демографічного обстеження «Базова захищеність населення України». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sz/dop/zahust.htm>*

З огляду на загальні міркування про необхідність структурних зрушень в економіці України невпевненість населення щодо достатності отриманих знань упродовж кількох років є дуже позитивною ознакою усвідомлення цього процесу широкими верствами суспільства.

Поряд з цим слід звернути увагу на невідповідність профе-

сійної структури підготовки спеціалістів вимогам ринку праці. Основну роль у загальному зростанні кількості випускників закладів вищої освіти відіграло багатократне збільшення масштабів підготовки юристів, економістів та менеджерів: з 239,3 тис. випускників університетів, академій та інститутів у 2019 році лише 36% (20% тих, хто навчалися за бюджетні кошти) отримали підготовку у природно-технічних галузях знань, потенційно пов'язаних із високотехнологічним виробництвом, із упровадженням інновацій<sup>141</sup>. В умовах технологічного застою інженерні та інші спеціальності, що забезпечують науково-технічний та технологічний процес, виявилися менш престижними й привабливими для молоді. А невиправдані масштаби підготовки економістів та юристів пов'язані з інерцією високої престижності отримання саме цих професій та адекватною реакцією ринку освітніх послуг.

Ураховуючи зосередженість ЗВО (особливо III–IV рівнів акредитації) у великих містах і майже повну їх відсутність у малих містечках та сільській місцевості, можна зробити висновок, що здобуття вищої освіти є однією з головних причин постійного міграційного впливу сільської молоді до міст. Як свідчить когортний аналіз, саме у звичайному віці вступу до професійних навчальних закладів (15–16 років, а особливо – 17–18 років) відбувається перерозподіл поколінь молоді за місцевістю проживання: різко скорочується чисельність сільських мешканців і відповідно збільшується чисельність міських жителів. У віці, коли звичайно закінчують навчання у ЗВО (20–23 роки), відбувається певний перерозподіл молоді від міських поселень до сільської місцевості, проте його обсяги не компенсують і третини від попереднього. Тобто тимчасовий переїзд у місто на на-

<sup>141</sup> Вища освіта в Україні у 2019 році: стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/osv/vudh\\_osv/vusy\\_osv\\_19.xls](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/osv/vudh_osv/vusy_osv_19.xls)

вчання найчастіше переростає у зміну місцевості постійного проживання. Як наслідок, сучасні урбанізаційні процеси в Україні відбуваються переважно за рахунок осіб із вищою освітою<sup>142</sup>.

Отже, низький освітній рівень сільського населення України зумовлений як обмеженістю доступу до закладів повної загальної середньої та вищої освіти, так і постійними міграційними втратами найактивнішої частини молоді, яка виїздить у міста для здобуття вищої освіти і після закінчення навчання намагається там залишитися. Переважно незворотний характер таких міграцій зумовлений не лише привабливістю міського способу життя. Вочевидь, це пов'язано з можливостями реалізації людського потенціалу, зокрема через участь у ринку праці.

#### 4.3.5. Конкурентоздатність освічених осіб на ринку праці

Висока конкурентоспроможність осіб з високою освітньою підготовкою на ринках праці країн з розвиненою економікою зумовлюється підвищенням ролі інтелектуальної власності у формуванні людського капіталу та соціального статусу індивіда в сучасному суспільстві, а також специфікою нинішнього етапу соціально-економічного розвитку. В Україні такі переваги дає тільки вища освіта. Водночас непоодинокими є випадки звернень до центрів зайнятості вчорашніх випускників ЗВО та їх подальшої перекваліфікації. За даними обстежень, не за спеціальністю працює 70% осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних, 46% – біологічних, агрономічних та медичних наук, 76% – прикладних наук і техніки.

З підвищенням рівня освіти зростають вимоги індивіда до умов праці та її оплати, збільшуються витрати, пов'язані з

---

<sup>142</sup> Драгунова Т. А. Освіта мігрантів як чинник розвитку людського потенціалу України. *Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Спецвипуск «Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики»*. Київ: КНЕУ, 2005. Т. 1. С. 181–185.



перепідготовкою робочої сили, а період пошуку прийнятної роботи стає більш тривалим. Проте в цілому спостерігається прямо пропорційний зв'язок між рівнем освіти та конкурентоспроможністю на ринку праці. Якщо, скажімо, рівень зайнятості населення з початковою освітою в будь-якому віці не перевищує 50%, то аналогічний показник для осіб з вищою освітою віком 25–49 років істотно перевищує 70%. Слід також підкреслити істотний вплив високої професійно-освітньої підготовки на збільшення періоду економічної активності. Навіть після 70 років працює 3,4% населення з вищою освітою і лише 0,5% осіб, які її не мають.

Більш високий рівень освіти дає змогу краще реалізувати себе на ринку праці: якщо серед осіб з повною вищою освітою безробітними є лише 4,5%, то серед осіб з неповною вищою освітою цей показник зростає до 7,9%, а із загальною середньою освітою – до 15,6%. Частка працюючих за наймом та роботодавців є прямо пропорційною рівню освіти.

Водночас прискорення всіх без винятку економічних процесів обумовлює доволі швидке старіння отриманих знань: якщо на початку ХХ віку первинної освітньої підготовки вистачало практично на все трудове життя, а в середині сторіччя необхідність перенавчання виникала лише через 20–25 років, то нині цей період скоротився до 10–15 років, а у найбільш динамічних групах – до 5 років, тобто отримані знання застарівають ще до завершення університетського навчання. У цьому контексті надзвичайно важливим є забезпечення їх максимального використання. На жаль, лише 38,3% працюючих повністю використовують отримані знання у своїй роботі, 11,3% використовують приблизно наполовину, а 14,3% використовують

незначно або не використовують взагалі<sup>143</sup>. Дещо відрізняються від загалу тільки працівники невиробничої сфери, 47,6% яких повністю використовують у своїй роботі отримані знання. За таких умов важко говорити про ефективне використання освітнього потенціалу українського населення.

Але ще гіршою є відповідність отриманої кваліфікації виконуваній роботі (табл. 4.9). І проблема полягає не стільки у їх невідповідності (на загал вона не є такою вже високою – 13,9%), скільки у надто низькій частці тих, хто вважає свою кваліфікацію недостатньою<sup>144</sup>. Це означає відсутність належної мотивації набуття нових професійних знань, а отже, зниження – за інших рівних умов – мобільності робочої сили.

Таблиця 4.9

Відповідність рівня кваліфікації виконуваній роботі, за галузями економіки, Україна, 2006 рік, % тих, хто визначилися

Галузь економіки	Рівень кваліфікації		
	значно вищий від необхідного	відповідає роботі	недостатній для роботи
Економіка в цілому	10,9	86,1	3,1
Промисловість	14,0	83,0	3,0
Сільське господарство	7,6	87,1	5,3
Невиробнича сфера	8,7	88,6	2,6
Сфера послуг	12,7	84,8	2,5

Джерело: Розраховано за даними вибіркового соціально-демографічного обстеження «Базова захищеність населення України». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sz/dop/zahust.htm>

Отже, сьогодні високий рівень освіти можна визначити як основний чинник зниження ризику бідності й підвищення до-

<sup>143</sup> Базова захищеність населення України (за матеріалами вибіркового соціально-демографічного обстеження): результати обстеження. Київ, 2006. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sz/dop/zahust.htm>

<sup>144</sup> Серед жінок частка цієї групи є дещо більшою, ніж серед чоловіків – 3,4% та 2,7% відповідно.

ходів працюючого та його сім'ї. Результати аналізу соціальної стратифікації населення економічно розвинених країн свідчать, що саме високий рівень освіти та кваліфікації є нині основним чинником конкурентоспроможності на ринку праці та високих заробітків, входження до середнього класу та еліти суспільства. Отже, підвищення рівня освіти населення є одним із головних завдань формування середнього класу, подолання бідності, розбудови громадянського суспільства і забезпечення соціальної стабільності в Україні.

#### 4.3.6. Вплив освіти на спосіб життя

Наявність вищої освіти не тільки істотно знижує ризик бідності й підвищує імовірність отримання середніх доходів, але і значною мірою впливає на спосіб життя, зокрема споживчу поведінку. Так, значно більшою серед осіб із вищою освітою є частка тих, хто робить заощадження – 14% проти 6% серед людей, які не мають бодай середньої освіти. Населення з вищою освітою витрачає більшу частину коштів (навіть за їх обмеженості) на навчання своїх дітей. Серед тих, хто за допомогою банківських кредитів будує собі житло, особи з вищою освітою становлять близько 90%.

Якісна освіта – один із головних факторів фінансової захищеності. Сьогодні в Україні соціально-економічний статус тісно пов'язаний із рівнем освіти: якщо серед осіб з повною вищою освітою частка бідних становить 11%, осіб із середніми доходами – 35%, а заможних – 7,5%, то серед тих, хто має лише повну загальну середню освіту, бідних 29%, осіб із середніми доходами – 18%, а заможних – 2%.

Значно вищі грошові доходи освічених людей менше примушують останніх вдаватися до таких видів економічної діяльності, як, наприклад, праця в особистому підсобному господарстві.

Відповідно їх доходи більшою мірою формуються з грошових надходжень: у осіб з повною вищою освітою грошові доходи становлять 88% загальних надходжень, у осіб із повною загальною середньою освітою – 82%, а у осіб із початковою освітою – 76%. Розрахунки свідчать про наявність надзвичайно сильного прямо пропорційного зв'язку між рівнем освіти та індивідуальними доходами населення: коефіцієнт детермінації  $R^2=0,955$ , що вочевидь відхиляє гіпотезу про випадковість зв'язку.

Зважаючи на обумовленість доходів рівнем освіти, можна оцінити термін окупності витрат на платну вищу освіту. Оскільки відмінності у вартості базової і повної вищої освіти в Україні є доволі значними, а різниця в оплаті праці магістрів і бакалаврів – істотно меншою, витрати на отримання диплому бакалавра компенсуються підвищеними заробітками вже через 2,5–3,0 роки, а магістра – через 8–9. Отже, система освітніх кредитів може бути достатньо привабливою і для населення, і для ЗВО.

Роботодавці поки що не надто переймаються походженням диплому, зазвичай вимогою є наявність будь-якої вищої освіти. Імовірно, це зміниться, і пріоритет матимуть випускники авторитетних закладів професійної освіти.

Нині освіченість населення України є достатньо високою для забезпечення необхідної конкурентоспроможності вітчизняної робочої сили на світовому ринку праці. Однак новітні тенденції, їх співвідношення з аналогічними процесами в більшості країн Центральної та Східної Європи, нинішня професійна структура підготовки фахівців з вищою освітою, її відповідність вимогам економіки є доволі несприятливими і віддзеркалюють наявність серйозних проблем у цій сфері. У поєднанні з доволі низькою професійною мобільністю робочої сили і відсутністю ознак безперервної освіти впродовж життя зазначені процеси

свідчать про реальність загрози поступової втрати цієї переваги.

#### 4.4. Монетарна бідність – бідність за доходами

##### 4.4.1. Оцінка за об'єктивними критеріями

Перші оцінки бідності в Україні спиралися на концепцію її визначення виключно за доходами. Бідною вважалася родина (окрема особа), чиї статки або були меншими за певну суму, або витрачалися переважно на харчування, або не забезпечували належну якість харчування.

Відповідно визначалась абсолютна (нормативна), відносна та структурна бідність. Основним критерієм абсолютної (нормативної) бідності в Україні слугує відповідність доходів (споживання, витрат) прожитковому мінімуму. Критерієм відносної бідності в Україні визначено відповідність доходів (споживання, витрат) умовної дорослої особи 75% відповідного медіанного рівня по країні з урахуванням визначеної шкали еквівалентів.

За результатами досліджень бідності в Україні упродовж 1999–2019 рр., позитивний ефект від економічного зростання дав змогу істотно зменшити масштаби абсолютної бідності, проте практично не змінив показники відносної бідності, оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося (рис. 4.6). Причиною цього стали не тільки наслідки необґрунтованої нерівності за доходами у перші роки формування нової економічної системи, а й нерівномірний розподіл ефекту економічного зростання між різними групами населення у 2000–2008 роках, як і несправедливий розподіл результатів у 2010–2019 роках. Бідні верстви населення найменше виграли від процесу відродження економіки країни і найбільше постраждали від економічних негараздів.

## БІДНІСТЬ І БІДНІ В УКРАЇНІ

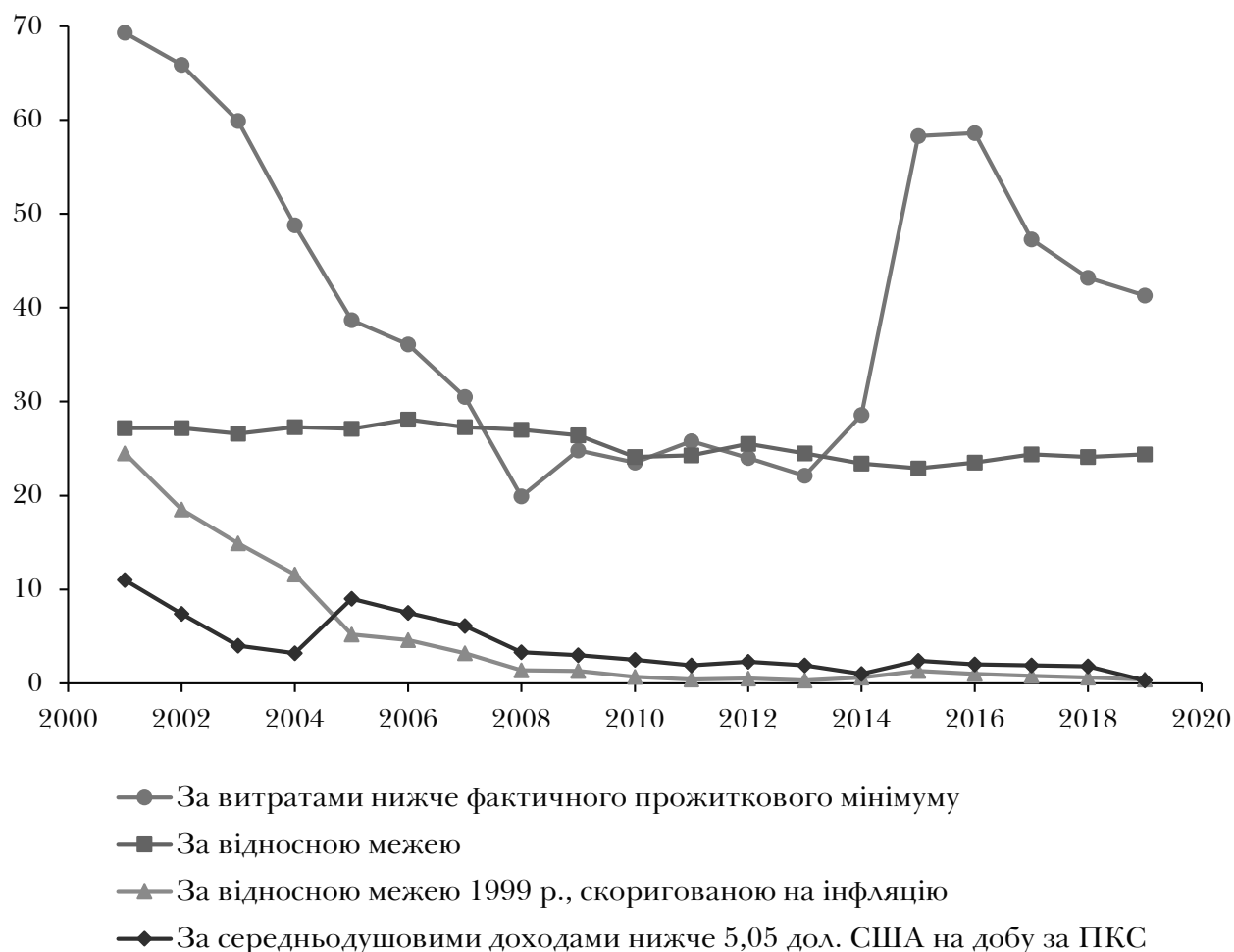


Рис. 4.6. Рівні бідності за основними критеріями її визначення, Україна, 2001–2019 рр., %

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

У 2008 році відбувся певний злам співвідношень порогів (меж) абсолютної (за критерієм офіційно встановленого прожиткового мінімуму для осіб працездатного віку) та відносної (за критерієм 75% медіанного рівня еквівалентних витрат) бідності – прожитковий мінімум уперше від початку його встановлення в 2000 році перевищив межу відносної бідності й у подальшому різниця тільки зростала: якщо у 2008 році різниця становила 16,5% відносної межі, то в 2019 – 34,6% (рис. 4.7).



Рис. 4.7. Межі відносної та абсолютної бідності, Україна, грн на місяць у середньому за рік

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

#### 4.4.2. Оцінка за суб'єктивними критеріями

Характерною ознакою бідності в Україні є суттєве перевищення її суб'єктивними оцінками тих, що визначені за об'єктивними критеріями. Загалом така ситуація є достатньо типовою для бідних країн, при цьому в Україні має місце прямо пропорційний зв'язок об'єктивних і суб'єктивних оцінок рівня життя. Це, власне, є непрямим свідченням обґрунтованості самооцінок, далеко не завжди притаманної жителям навіть значно більш розвинених (економічно, соціально, політично *etc.*) країн. Варто звернути увагу на те, що 40,8% і 24,8% домогосподарств, віднесених відповідно до дев'ятої та десятої децильних груп, вважають себе бідними, але водночас лише 15,4% і 7,0% цих самих домогосподарств повідомили, що їх доходів не вистачало навіть на найнеобхідніше (табл. 4.10). З урахуванням зсуву вліво самої вибірки, що цілком імовірно дається взнаки та неминуче спричиняє неправомірне зменшення представництва дійсно заможних домогосподарств у 9–10 децильних групах, слід за-

значити принципову відповідність фактичного рівня життя сформованим стандартам.

Таблиця 4.10

Самооцінка бідності домогосподарствами, за децильними групами, Україна, 2019 рік, %

Децильна група	Частка домогосподарств,		
	які вважають себе бідними	доходи яких не забезпечують	
		найнеобхіднішого, крім харчування	навіть достатнього харчування
Перша	86,1	61,5	8,3
Друга	86,4	57,2	5,5
Третя	81,9	53,5	4,8
Четверта	77,3	44,3	3,5
П'ята	74,0	38,1	2,3
Шоста	66,1	36,0	1,6
Сьома	62,1	31,6	0,7
Восьма	53,5	22,8	0,4
Дев'ята	40,8	14,8	0,6
Десята	24,8	6,6	0,4

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Водночас насторожує зависока частка домогосподарств, які вважають себе бідними, у четвертій-сьомій децильних групах – класичних осередках середнього класу (за оцінками, ідентифікують себе із середнім класом менше 5% домогосподарств із цих груп)<sup>145</sup>, що безпосередньо пов'язано із сильним лівостороннім ексцесом кривої розподілу населення України за доходами (див. рис. 3.1). Отже, наявна самоідентифікація значної частини населення, що фактично належить до середнього класу (середніх за доходами верств), як бідних. Чи можна вважати це виключно проблемою ідентифікації, що не загрожує соціополітичними наслідками? Навряд чи, оскільки суб'єктивна бідність у більшості випадків провокує соціальні конфлікти. Чи розуміють ці люди,

<sup>145</sup> За даними ОУЖД.



що насправді вони не є бідними? Радше так, оскільки удвічі менша частка говорить про нестачу коштів для придбання найнеобхіднішого. Видається, що – і це є чи не головною проблемою сучасного українського суспільства – більшість населення просто не розуміє тих визначень і категорій, якими оперують і політики, і ЗМІ, і врешті-решт самі громадяни. Судячи з наведених у табл. 4.10 даних, українці ототожнюють бідність із неможливістю ведення способу життя, який вони вважають прийнятним для себе (навіть не того, що є типовим для суспільства). Така логіка є наслідком багаторічного популізму політиків, і вона загрожує несприйняттю будь-яких реформ, що не дають миттєвого поліпшення якості життя. У поєднанні з тотальною недовірою до влади *apriori* це формує низку соціальних і політичних ризиків, здатних підірвати саме існування держави.

Порівняння різних оцінок суб'єктивної бідності свідчить, що мешканці України частіше вважають себе бідними, ніж фіксують неможливість задоволення елементарних споживчих потреб. Так, за даними 2007 року, до бідних себе віднесли 59,2% домогосподарств, тоді як були змушені постійно відмовляти собі у найнеобхіднішому 39,2% (тобто рівень суб'єктивної бідності за мірою задоволення потреб становив 66,2% рівня, визначеного за прямою самооцінкою). Ситуація 2019 року, всупереч покращенню об'єктивних характеристик рівня життя українців, є значно гіршою: бідними себе визнали 71,8%, постійно відмовляли собі у найнеобхіднішому, крім харчування, 40,2% (відповідно рівень бідності за мірою задоволення потреб становив 56,0% рівня за прямою самооцінкою). При цьому зазначена різниця є практично однаковою для всіх населених пунктів.

Судячи з усього, бідні верстви населення відчують своє

позбавлення не стільки в їжі, скільки в одязі та інших товарах повсякденного вжитку. Принаймні за умови значного збільшення доходів їх спрямувала б саме на придбання одягу та взуття найбільша частка домогосподарств, які за своїми статками належать до найбідніших 20%.

Суб'єктивні оцінки бідності доволі сильно корелюють із об'єктивними характеристиками рівня життя населення. Якщо серед 10% найбідніших мешканців України в 2019 році 86,1% (у 2007 році – 76,5%) вважали себе бідними, а 69,8% (у 2007 році – 62,5%) не могли забезпечити задоволення навіть мінімальних потреб, то серед 10% найбільш забезпечених (за результатами обстеження умов життя домогосподарств) таких було відповідно 24,8% і 7,0% (у 2007 році – 24,3% і 9,4%). Впадає в око, по-перше, більш стрімке скорочення частки тих, хто не в змозі забезпечити навіть мінімальне споживання по мірі об'єктивного збільшення середньодушових доходів, порівняно з часткою тих, хто вважають себе бідними, а по-друге, помітне збільшення тих, хто вважають себе бідними, серед осіб із низькими доходами (перші три децильні групи) у 2019 році порівняно із 2007 роком (табл. 4.11). Помітні психологічні зрушення спостерігаються при переході до другої, шостої, восьмої, дев'ятої і десятої груп – саме на цих межах істотно скорочуються рівні суб'єктивної бідності, хоча об'єктивні показники доходів таких відмінностей не віддзеркалюють; закономірно показники відносної та абсолютної бідності у верхніх децильних групах є практично нульовими, але таких яскравих відмінностей не мають середньодушові доходи. Їх помітне зростання спостерігається тільки при переході від першої до другої (на 32,4%) і від дев'ятої до десятої (на 51,5%) груп, а в усіх інших випадках різниця не перевищує 15–20%.

Таблиця 4.11

Диференціація суб'єктивної бідності за середньодушовими доходами  
(за децильними групами), Україна, %

Децильна група	Рівень бідності за самовизначенням		Рівень бідності за мірою задоволення потреб	
	2007 р.	2019 р.	2007 р.	2019 р.
Перша	76,5	86,1	62,5	69,8
Друга	68,8	86,4	52,7	62,7
Третя	72,6	81,9	54,3	58,3
Четверта	72,1	77,3	50,9	47,8
П'ята	67,7	74,0	46,0	40,4
Шоста	59,9	66,1	34,7	37,6
Сьома	57,9	62,1	33,7	32,3
Восьма	51,2	53,5	29,2	23,2
Дев'ята	40,8	40,8	18,9	15,4
Десята	24,3	24,8	9,4	7,0

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Реально вищий рівень життя цілком закономірно визначає і вищі стандарти споживання, а отже, і вищі оцінки населенням того мінімального рівня доходів, який є достатнім для того, аби не відчувати себе бідними. При цьому перерозподіл здійснюється переважно між групою домогосподарств з найнижчими стандартами, які визначають поріг бідності на рівні середньої заробітної плати, і тими, хто вбачає мінімально прийнятний дохід на рівні, що перевищує її подвоєний розмір. Щодо тих, хто оцінює мінімально прийнятний середньодушовий дохід на рівні однієї-двох середніх заробітних плат, то найбільші їх частки спостерігаються у бідніших 40% українського суспільства.

Безперечно, заробітні плати українських найманих працівників є несправедливо низькими, за цим показником Україна значно поступається не тільки економічно розвиненим країнам, а й тим, які ще недавно належали до так званого соціалістичного табору. Однак, і це не може не турбувати,

в усіх без винятку групах оцінка населенням порогу бідності істотно перевищує реальні середньодушові доходи. Що бідніше населення, то вище є рівень зазначених розбіжностей: серед 10% найбідніших мінімально прийнятний дохід у 5,4 раза перевищує фактичний добробут, серед тих домогосподарств, чії доходи є середніми за українськими стандартами, – відповідно втричі, а серед 10% найбільш заможних – на 30%.

#### 4.4.3. Комплексна оцінка бідності в Україні

З огляду на відмінності суб'єктивних і об'єктивних оцінок бідності за доходами видається доцільним створення схеми комплексного оцінювання, що дасть змогу визначати групи населення, бідного за різними критеріями окремо та за результатами їх сумісного застосування.

Логіка побудови цієї схеми полягає у послідовному використанні додаткових критеріїв і відповідному послідовному звуженні сукупності, визначеної за одним із них. В ідеалі, комплексна оцінка має спиратися на принципово різні критерії (за доходами, за деприваціями, за якістю харчування, за житловими умовами, за самовизначенням тощо), але доступне інформаційне поле диктує певні обмеження. В результаті чи не єдино можливим є комплексне оцінювання бідності за доходами із використанням об'єктивного, суб'єктивного та структурного критеріїв. Результати розрахунків представлено на рис. 4.8.

Найвищою є самооцінка бідності – загалом 69,1% українців вважають себе бідними. Значно меншою є частка тих, чії доходи є нижчими за розрахунковий прожитковий мінімум – 43,2%. І лише 33,9% домогосподарств відповідають одночасно двом критеріям: їх доходи є нижчими за прожитковий мінімум (не офіційно встановлений, а саме розрахунковий) і вони самі вважають себе бідними.

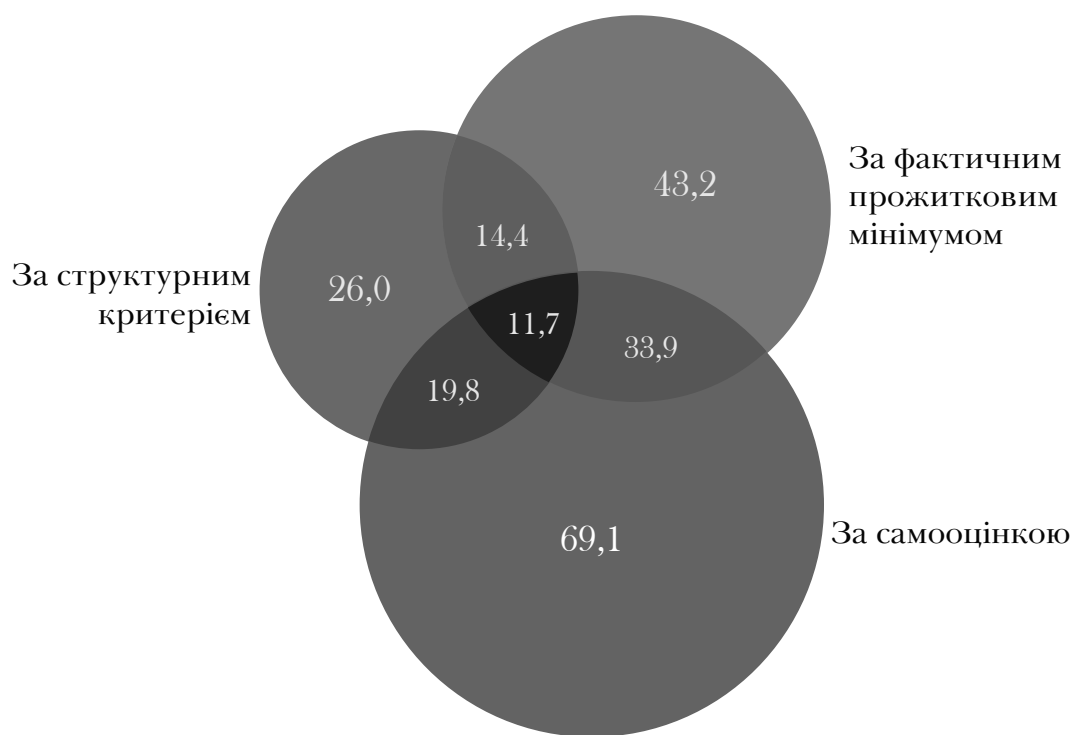


Рис. 4.8. Комплексна оцінка рівня бідності за доходами, Україна, 2018 рік, %

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Інструментом узгодження суб'єктивних і об'єктивних оцінок є залучення т. зв. структурного критерію – частки домогосподарств, які витрачають на харчування понад 60% своїх коштів; це надає можливість з'ясувати, наскільки насправді обмежені домогосподарства у своєму поточному споживанні. Виявляється, що ця частка становить 26,0%, при цьому у 14,4% доходи є нижчими за прожитковий мінімум, а 19,8% вважають себе бідними.

У результаті одночасного використання усіх трьох визначених критеріїв – відповідності доходів розрахунковому прожитковому мінімуму, самовизначенню і спрямуванню на харчування понад 60% коштів – з'ясовується, що від монетарної бідності найбільше потерпають 11,7% українських домогосподарств. Їх доходи за даними 2018 року становили 6,6 тис. грн на місяць у розрахунку на одне домогосподарство і 3263 грн – у розрахунку

ку на умовного дорослого (на 5,2% нижче розрахункового прожиткового мінімуму). Оплата праці дає 42,3% доходу, соціальні трансферти – 33,7%, у т. ч. пенсії – 27,0%. Безперечно, саме ці люди найбільше потребують державної підтримки, але з огляду на структуру їхніх доходів виникає питання: чи не потрапляють вони у пастку бідності.

## 4.5. Оцінювання немонетарної бідності в Україні

### 4.5.1. Оцінки бідності за ознаками харчування

Оцінка бідності за ознаками харчування зазвичай здійснюється за часткою витрат на харчування у загальних споживчих витратах домогосподарств. У країнах, населення яких потерпає від голоду, за показник також використовується частка населення/домогосподарств, енергетична цінність добового раціону харчування яких є нижчою за 2100 ккал. У заможних країнах цей індикатор бідності не застосовується з огляду на те, що якість харчового раціону визначається не так його калорійністю (високі значення якої спричиняють надмірну вагу і діабет), як вмістом поживних речовин, вітамінів тощо.

Необхідність спрямовувати надто велику частину коштів на харчування означає, що населення не в змозі забезпечувати інші потреби; саме тому частка витрат на харчування слугує традиційним індикатором бідності: що вона вища, то загалом біднішою є країна (регіон, певна сукупність населення). У більшості європейських країн частка витрат на харчування становить 15–20%, причому сюди включається також харчування поза домом. В Україні на харчування витрачається в середньому 48,4%, що є свідченням загальної бідності українців.

Попри позитивні зміни рівень життя в Україні залишається

вкрай низьким. Масштабна бідність за структурним критерієм<sup>146</sup> поєднується з тим, що енергетична цінність добового раціону харчування 24,5% домогосподарств (за даними 2019 року) є нижчою за встановлену межу 2100 ккал<sup>147</sup>. Наразі неможливо визначити, калорійність раціону якої саме частки цих домогосподарств є меншою за 2100 ккал через нестачу коштів, а якої – через свідомі обмеження, пов'язані з прагненням дотримуватися низькокалорійного раціону. Однак найбільша частка домогосподарств, які потрапили за цю межу бідності, спостерігається серед сімей із дітьми, що викликає занепокоєння навіть за невеликих масштабів явища – навряд чи родини з дітьми масово переймаються надмірною енергетичною цінністю раціону. Власне, саме це є додатковою – хоча і непрямую – ознакою української бідності.

Динаміка рівня бідності, визначеної за критерієм частки витрат на харчування, що, за економічною теорією, є одним із головних індикаторів життєвого рівня, також є висхідною та достатньо швидкою. Так, у 1999 році витрати на харчування перевищували 60% сукупних витрат 72,4% населення, у 2009 році – 42,7%, а в 2019 році – 27,7% (рис. 4.9).

Енергетична цінність добового раціону харчування українців зростала доволі швидко на початку 2000-х, у перші посткризові роки, а від 2003 року практично не змінюється. Завдяки національним традиціям середня калорійність харчування українців загалом навіть перевищує європейські стандарти. Частка населення, яке щоденно споживає менше 2100 ккал, знизилась із 32,6% у 1999 році до 24,8% у 2018 році. Зниження,

<sup>146</sup> Згідно зі структурним критерієм, що базується на законі Енгеля щодо залежності структури витрат від рівня добробуту, бідним вважається домогосподарство, яке витрачає на харчування понад 60% своїх доходів.

<sup>147</sup> Бідним вважається домогосподарство з бідної країни, в якому енергетична цінність добового раціону харчування в розрахунку на одну особу становить менше 2100 ккал.

## БІДНІСТЬ І БІДНІ В УКРАЇНІ

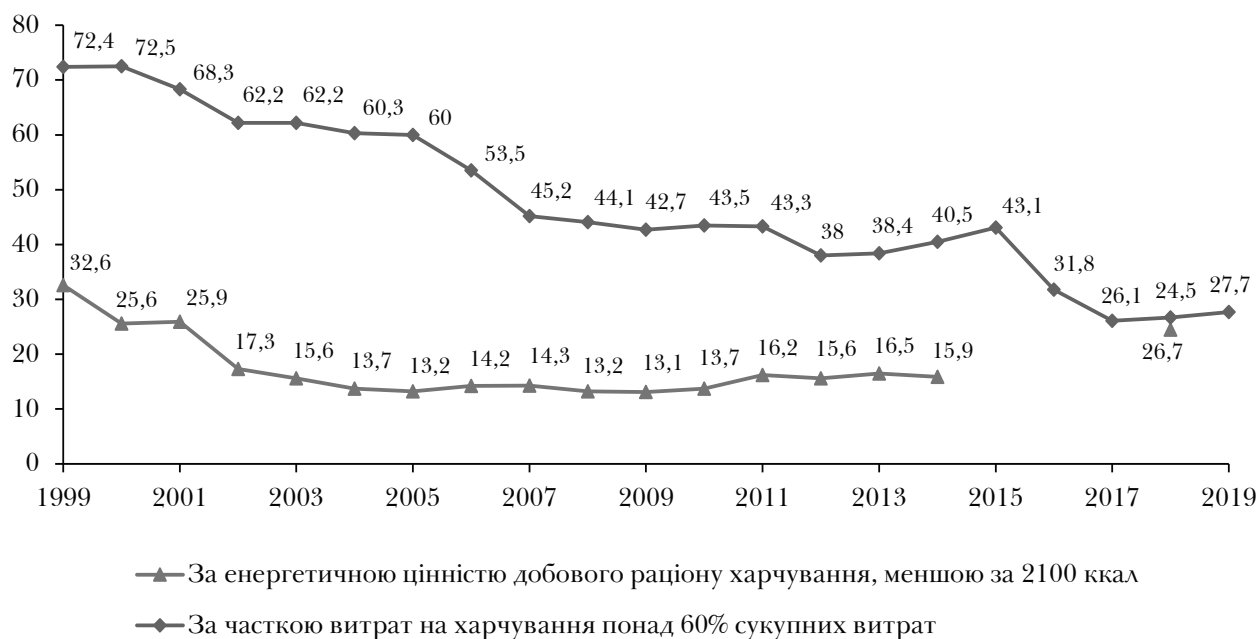


Рис. 4.9. Рівні бідності за ознаками харчування, Україна, %

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

безумовно, не вражає, але з огляду на те, що частина молодих жінок цілком свідомо обмежує калорійність свого харчування зовсім не через брак коштів, ситуацію саме за цим параметром можна вважати достатньо прийнятною. Упродовж усіх років спостереження більша частина сільського населення вимушено спрямовує на харчування понад 60% своїх витрат: у 1999 році таких було 86,6%, у 2009 – 54,9%, у 2019 – 37,0% (рис. 4.10).

І хоча динаміка є цілком позитивною, загальний показник усе ще залишає бажати кращого, особливо порівняно з аналогами містян: практично впродовж усіх 20 років частка селян, у бюджетах яких харчування посідає понад 60%, істотно перевищувала аналогічний показник, розрахований для міського населення. Отже, структура бюджетів сільських домогосподарств є додатковим свідченням їх низьких – навіть на загальноукраїнському фоні – споживчих можливостей.



## БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

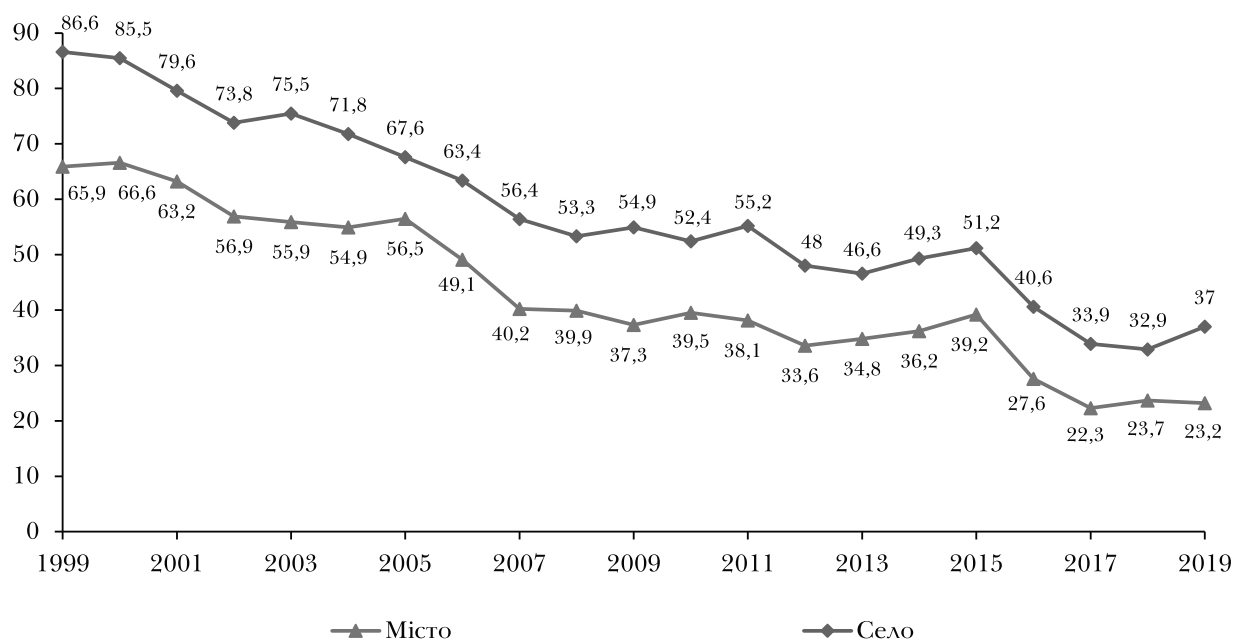


Рис. 4.10. Рівні структурної бідності міського та сільського населення, Україна, %

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

### 4.5.2. Деприваційна бідність – бідність за ознаками позбавлення матеріальних благ

Вимушене позбавлення тих матеріальних благ, які вважаються нормами сучасного життя, є специфічною – деприваційною – формою бідності, яка визначається за об'єктивними та суб'єктивними ознаками.

Проявом бідності за умовами життя є відсутність елементарних складових комфортності житла. Умови проживання значної частини населення України є незадовільними і не відповідають сучасним вимогам. Низькі стандарти забезпечення житлом (за показниками середньої площі або кімнат у розрахунку на одну особу) поєднуються з низькою його якістю. Перенаселення, в основному, є проблемою міського населення, а недостатність сучасних вигод – сільського. При цьому рівень забезпечення будинку сучасними вигодами зворотно пропорційний часу його

експлуатації та напряму залежить від розміру населеного пункту. У сільській місцевості і нині зводяться будинки без каналізації, а в містах це було практично неможливо ще 40 років тому. В результаті рівень обладнання житла сучасними вигодами є принципово різним у містах і у селах, а використання однакового критерію означає визнання бідним чи не всіх сільських мешканців.

Залишає бажати значно кращого благоустрій більшості не тільки сільських поселень, а й великих міст: неприйнятне дорожнє покриття, відсутність належного освітлення, безпечних переходів повз проїжджу частину вулиць, умов для пересування людей з особливими потребами, застарілий і часто небезпечний комунальний транспорт, відсутність капітального ремонту житлових приміщень.

Через відсутність прийняттого дорожньо-транспортного сполучення значна частина сільських мешканців не можуть отримати навіть мінімальні публічні й побутові послуги не тільки у своєму поселенні, а й у інших, більш розвинених. Це стосується медичних, освітніх, адміністративних та більшості побутових (перукарень, хімчисток, спеціалізованих магазинів, ресторанів, послуг щодо прибирання *etc.*) і культурних послуг (театрів, концертів, кінотеатрів, дискотек тощо).

Практично всі українські домогосподарства отримують питну воду із захищеного джерела (водогону, свердловини, криниці, бювета)<sup>148</sup>, однак якість цієї води далеко не завжди є задовільною, зокрема через недостатню глибину криниці вода може забруднюватися поверхневими стоками. Часто викликає нарікання й якість бутильованої води. Але в цілому за світовими

<sup>148</sup> Медико-демографічне обстеження України в 2007 році (МДОУ). Основні результати / Український центр соціальних реформ (УЦСР); Державний комітет статистики України; агентство «Macro International, Inc.». 2008. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2008/zmist/11\\_11/kor\\_zvit.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2008/zmist/11_11/kor_zvit.pdf)

стандартами рівень доступу українського населення до чистої питної води є цілком достатнім.

Майже всі домогосподарства мають доступ до електроенергії, лівова частка користується натуральним або скрапленим газом. В останні роки поширилася практика використання сонячної енергії, зокрема завдяки запровадженню т. зв. зеленого тарифу, що вочевидь сприяє поліпшенню екологічної ситуації, включно зі зниженням рівня забруднення житлового середовища. Однак через високу вартість відповідного обладнання зазначені новації стосуються переважно середніх і заможних верств.

І хоча диференціація ознак нормальних умов життя за типом місцевості суперечить принципам соціальної справедливості, на практиці доводиться використовувати різні межі бідності.

Іншою складовою бідності за умовами життя є позбавлення сучасного набору товарів тривалого користування, який визначається за експертними оцінками з огляду на можливості інформаційної бази. Склад цього набору постійно змінюється, причому такі зміни вочевидь прискорюються. Якщо ще 10 років тому до мінімального набору включався кольоровий телевізор, відеомагнітофон – тільки до розширеного, а про доступність Інтернету й мобільного зв'язку взагалі не йшлося, то наразі витрати на Інтернет і мобільний зв'язок більшістю експертів включаються до прожиткового мінімуму.

Бідними є ті, хто не в змозі за потреби отримати кваліфіковану медичну допомогу, придбати ліки або медичне приладдя. Таких в Україні в 2019 році було 24% (у 2000 році – 35,3%, у 2005 році – 13,3%, а в 2010 році – 14,9%). Динаміка, принаймні на початку 2000-х, є позитивною, однак не можуть не турбу-

вати хвилеподібні коливання упродовж другого десятиріччя. Враховуючи збільшення частки тих, хто саме зависоку вартість визначив причиною неможливості придбання ліків (96,1% проти 95,8% у 2006 році), медичного приладдя (94,2% проти 93,6%), відвідання лікаря (82,9% проти 78,0%) та відвідання стоматолога (96,1% проти 95,8%), відбулося випереджальне зростання цін на медичні товари та послуги.

Однак не можна нехтувати тим, що 23,6% тих, хто потребував медичної допомоги, не відвідали лікаря через відсутність спеціаліста відповідного профілю (в тому числі в міських поселеннях цей показник становив 16,7%, а в сільських – 33,4%)<sup>149</sup>.

Спроби акумулювати різні види позбавлення здійснюються і в ЄС, і в окремих країнах. Так, за методологією ЄС виокремлюють 9 ознак норми у вимірі «економічна напруга та товари тривалого користування»:

- 1) можливість своєчасної та в повному обсязі оплати орендних/іпотечних платежів чи оплати житлово-комунальних послуг;
- 2) можливість підтримування достатньої температури у житлі;
- 3) можливість дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів;
- 4) достатність коштів для споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день;
- 5) достатність коштів для сімейного відпочинку не вдома, а також не з родичами в їх житлі, щонайменше один

---

<sup>149</sup> Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2019 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2019 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2020/zb/03/snsz\\_med\\_2019.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/03/snsz_med_2019.pdf)

тиждень на рік;

- б) наявність автомобіля;
- 7) наявність пральної машини;
- 8) наявність кольорового телевізора;
- 9) наявність телефону, зокрема мобільного<sup>150</sup>.

Рівень бідності за ознаками матеріальної депривації у країнах-членах ЄС вимірюється часткою населення із вимушеною відсутністю принаймні 3-х, а глибокої депривації – 4-х із зазначених 9-ти ознак норми.

В Україні здійснено спробу використання 18-ти ознак матеріальної депривації:

- недостатність коштів для того, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування;
- недостатність коштів для оновлення за потреби верхнього одягу та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років;
- недостатність коштів для придбання за потреби нового одягу та взуття для дітей;
- відсутність телевізора;
- відсутність холодильника;
- відсутність житла у нормальному стані (наявне житло потребує капітального ремонту, сире, ветхе, старе);
- недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі;
- наявність житлової площі не більше 5 кв. м на особу;
- недостатність коштів для оплати необхідних послуг ліка-

<sup>150</sup> Самооцінка домогосподарствами України доступності окремих товарів та послуг (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvdg/sdg\\_dtp\\_2017.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvdg/sdg_dtp_2017.zip)

ря (крім стоматолога) у медичному закладі (за неможливості/складності отримання таких послуг на безоплатній основі), аналізів, обстежень, процедур;

- недостатність коштів для оплати необхідних ліків та медичного приладдя, призначених лікарем
- недостатність коштів для оплати необхідного лікування в стаціонарі або життєво необхідної хірургічної операції (за відсутності таких послуг на безоплатній основі);
- недостатність коштів для отримання професійної освіти;
- відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі;
- відсутність у поселенні закладів, що надають побутові послуги (перукарні, пральні, хімчистки, ремонту одягу, взуття та побутової техніки тощо);
- відсутність поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, амбулаторії, поліклініки тощо), аптеки;
- незабезпеченість поселення своєчасними послугами швидкої медичної допомоги;
- відсутність поблизу житла дошкільних закладів;
- відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим поселенням із більш розвиненою інфраструктурою.

Керуючись принципами встановлення більш жорстких критеріїв бідності в бідних країнах, в Україні бідним вважається домогосподарство, яке потерпає через відсутність 4-х із 18-ти ознак норми.

Загалом деприваційна бідність в Україні істотно відрізняється від монетарної. Так, перша має переважно поселенський характер, пов'язаний з обмеженим доступом сільських мешканців до об'єктів соціальної інфраструктури: її рівень становить

25,5% у міських поселеннях *vs* 46,9% у сільських. Застосування методології ЄС дає відповідно 24,1% та 32,5%.

Рівень деприваційної бідності серед домогосподарств з дітьми дещо нижчий порівняно з домогосподарствами без дітей незалежно від використовуваної методології розрахунку (рис. 4.11, 4.12). На відміну від монетарної бідності, поява другої дитини практично не справляє впливу на ризик деприваційної бідності. А от у багатодітних сім'ях спостерігається різкий стрибок – до 49,6% порівняно з 30,0% у домогосподарствах з двома дітьми.

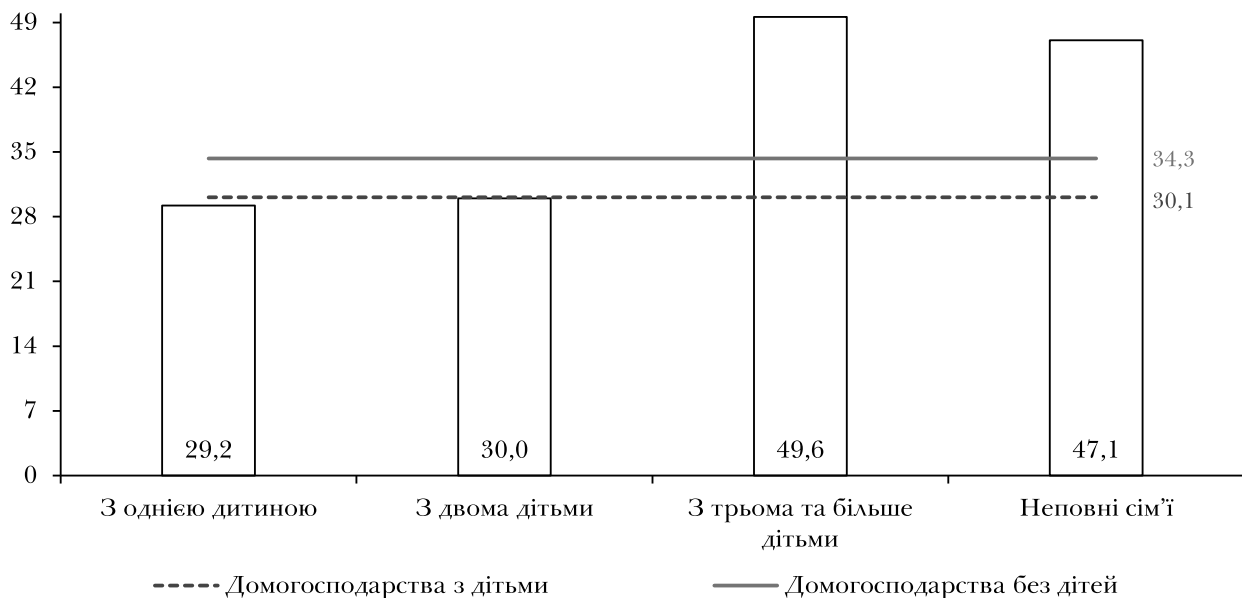


Рис. 4.11. Рівень бідності за позбавленнями 4-х ознак норми з 18-ти, методологія України, 2017 рік, %

Джерело: Розраховано за даними Держстату України<sup>151</sup>

Також у виключно вразливому становищі щодо деприваційної бідності перебувають неповні сім'ї, подекуди рівень їх деприваційної бідності перевищує показник по багатодітних родинах – за методологією ЄС рівень бідності за ознаками глибокої депривації серед неповних сімей становить 38,8% *vs* 36,9% для багатодітних родин.

<sup>151</sup> Ibid.

Хоча рівень деприваційної бідності в домогосподарствах з дітьми незначно відрізняється від середнього по країні, існує низка окремих ознак позбавлення, від яких потерпають виключно або переважно саме діти.

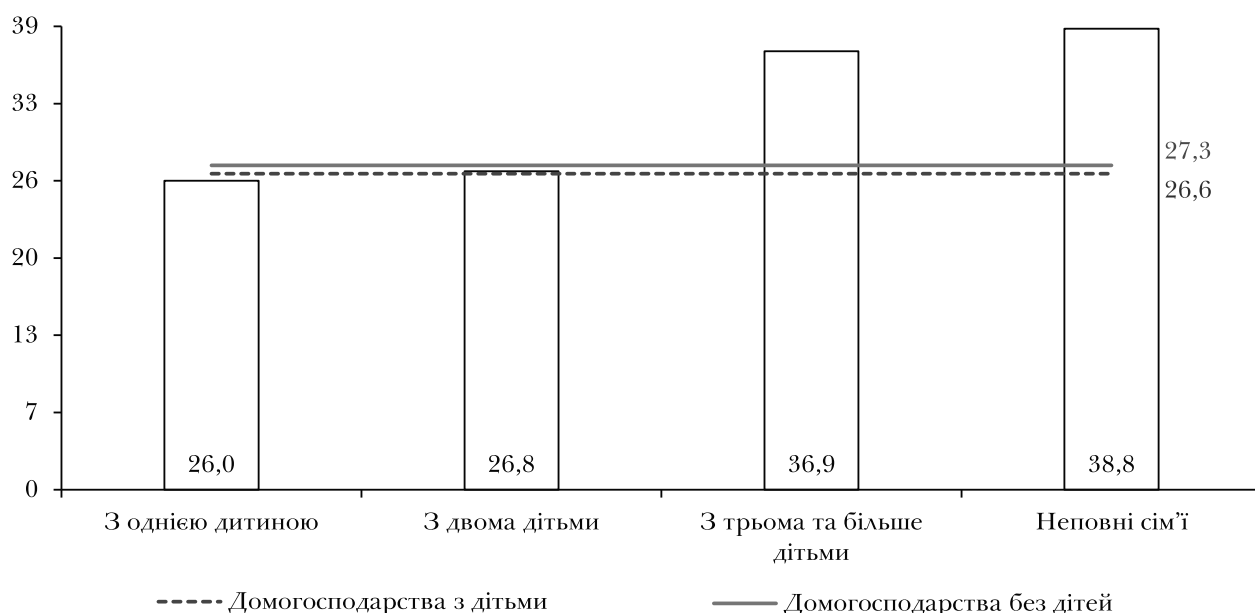


Рис. 4.12. Рівень бідності за позбавленнями 4-х ознак норми з 9-ти, методологія ЄС, 2017 рік, %

Джерело: Розраховано за даними Держстату України<sup>152</sup>

Порівняння параметрів деприваційної бідності з аналогами західних сусідів та ЄС загалом цілком очікувано свідчить про значно гіршу ситуацію в Україні (рис. 4.13). Так, рівень бідності за ознаками 3+ в Україні становить 44,2%, тоді як у Польщі – 22,2%, у Чехії – 16,5%, а в ЄС-28 – 18,6%. За ознаками 4+ рівень деприваційної бідності в Україні становить 26,7% (цілком зіставний з тими, що визначені за іншими критеріями) vs 10,4% – у Польщі, 6,7% – у Чехії і 9,0% – у ЄС-28. При цьому якщо орієнтуватися виключно на свідчення населення, то угорці живуть не краще за українців. За ознаками 3+ позбавлень рівень деприваційної бідності в Угорщині становить 40,0%, а за ознаками 4+ – 24,0%. Проте це зовсім не означає, що угорці є



менш чесними чи справедливими в оцінках рівня свого життя – йдеться про відмінності у сприйнятті ознак життя, які вважаються нормальними/стандартними/прийнятними.

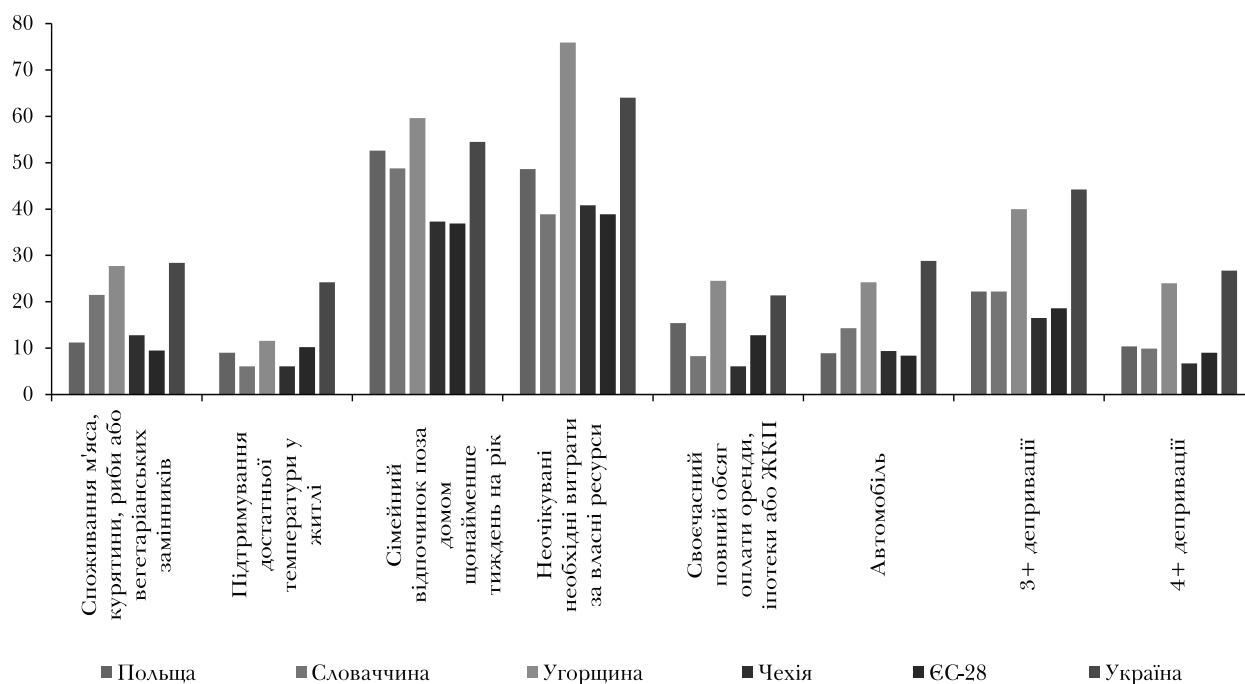


Рис. 4.13. Частка населення, якому за самооцінками бракує коштів для задоволення важливих потреб, Україна, 2018 рік, %

Джерело: Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2019 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2019 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2019/zb/04/zb\\_sddotp2019pdf.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_sddotp2019pdf.zip)

## 4.6. Профілі й чинники української бідності

Масштаби бідності, ризик зубожіння істотно варіюють за різними соціально-демографічними групами населення, найбільш вразливі визначають так званий профіль бідності і мають особливо високі ризики бідності<sup>153</sup>. Ступінь вразливості кожної конкретної групи визначається співвідношенням різних видів доходів, передовсім заробітної плати, пенсії, соціальної допомоги, доходів від підприємництва, з одного боку, та співвідно-

<sup>153</sup> Обратить реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. Вашингтон, О. К.: Всемирный банк, 2001.

шенням сформованих у суспільстві стандартів рівня життя із реальністю – з іншого.

Традиційно вразливими до ризиків бідності є родини, в яких багато утриманців (дітей або/та непрацюючих дорослих), пенсіонерів, безробітних, некваліфікованих працівників. Проте в Україні, на відміну від економічно розвинутих країн, включно з колишніми соціалістичними, через занижений рівень оплати праці дуже значну частину бідних верств становлять наймані працівники.

Уразливість пенсіонерів обумовлена передовсім низьким рівнем заміщення пенсією втрачених доходів від зайнятості – співвідношенням середньої пенсії та середньої заробітної плати. Зрозуміло, що вищі коефіцієнти означають меншу вразливість як у контексті доходів і структури споживання, так і в контексті самоідентифікації. В економіці, що динамічно розвивається, зазвичай спостерігаються випереджальні темпи зростання заробітної плати. І чим вищими темпами зростає заробітна плата (а відповідно і доходи широких верств населення, і ціни, і прожитковий мінімум), тим більш уразливими стають непрацюючі пенсіонери. Будь-який механізм коригування пенсій відповідно до зростання середньої заробітної плати та рівня інфляції не може забезпечити повного врівноваження, і пенсія неминуче відстає, причому найбільше це стосується тих, хто давно припинив трудову діяльність.

#### 4.6.1. Демографічні відмінності

Особливо гострою є вразливість одиноких жінок похилого віку – через те, що в середньому заробітна плата жінки становить близько 70% заробітної плати чоловіка, значно більша частина жінок отримує пенсію, близьку до мінімальної. Оскільки актуалізація заробітків, з яких призначається пенсія, прово-

диться раз на кілька років, а середня тривалість життя жінки на пенсії становить 21 рік проти 15,5 років чоловіка, жінка значно частіше залишається самотньою. Так, половина жінок у віці 60 років і старше – удови. У сукупності це спричинює об'єктивно нижчі доходи одиноких жінок порівняно з родинами, що складаються з подружжя.

Ступінь вразливості сімей з дітьми (в яких жінка вимушено не працює, а займається домашніми справами) залежить від системи їх підтримки. Зокрема, упродовж відпустки по догляду за дитиною до 3-х років доходи родини неминуче скорочуються через втрату заробітків одного з батьків, якщо навіть держава надає вагому грошову допомогу. Щодо самооцінки, то багато залежить від тривалості періоду нестачі коштів: розуміння того, що після виходу на роботу того з подружжя, хто користується правом на відпустку, ситуація докорінно зміниться, може сприяти доволі високій самоідентифікації такої родини всупереч реально низьким доходам і деформованій структурі споживання.

Певною мірою зазначена теза поширюється на родини з хронічно хворими, які потребують постійного догляду, та на багатодітні сім'ї. Тільки на відміну від сімей з дітьми до 3-х років самооцінка таких родин практично не буває завищеною, радше можна говорити про її заниження.

В окремих країнах спостерігаються високі ризики бідності серед одиноких матерів, особливо якщо нема дієвого механізму стягнення аліментів від батька дитини. За умови ж надання значної допомоги одиноким матерям часто виникає тенденція відмови від реєстрації шлюбу.

За результатами досліджень бідності населення України в 1999–2019 роках, найбільш вразливими є сім'ї з неповнолітніми дітьми – ризик бідності для них у півтора рази перевищує ризик

бідності бездітних домогосподарств. Народження першої дитини збільшує ризик бідності на 25%, народження другої – ще на 60%, а третьої – ще в 1,6 рази. Ризик бідності багатодітних родин перевищує такий для бездітних домогосподарств у 3,1 рази. Отже, визначальними демографічними факторами ризику бідності є наявність у складі домогосподарства:

- двох та більше дітей будь-якого віку;
- хоча б однієї дитини у віці до 3-х років;
- хоча б однієї особи старше 75 років;
- одночасно хоча б однієї дитини та хоча б однієї особи пенсійного віку.

Демографічна структура бідних верств істотно відрізняється від загальної структури населення України (табл. 4.12). Зокрема, значно більшою у складі бідних є частка домогосподарств з неповнолітніми дітьми (46,5% *vs* 37,9%), майже втричі більшою (2,9% *vs* 1,0%) – частка багатодітних домогосподарств. Через недостатню допомогу держави родинам з дітьми (маленький розмір та значно менша, ніж в усіх європейських країнах, тривалість) саме наявність неповнолітніх дітей (чи однієї дитини у віці до 3-х років, чи кількох дітей різного віку) є дуже вагомим ризиком бідності.

Необхідність догляду за дитиною принаймні до досягнення нею т. зв. садкового віку (2–3 років) значно звужує можливості матері (через усталені гендерні стереотипи відпусткою по догляду за дитиною до 3-х років майже виключно користується жінка) працювати поза домом; це означає відсутність її заробітку і неминуче нижчий рівень життя родини. Власне на зниження цього розриву і забезпечення маленьким дітям прийнятних умов розвитку і було свого часу спрямовано допомо-

гу при народженні дитини, зокрема її різке збільшення з 1 550 грн до 8 500 грн у 2005 році та до 12 240, 25 000 і 50 000 грн за черговістю народження з 1.01.2008 р. Усупереч очкуванню, це спричинило різке зниження бідності сімей з дітьми до 3-х років тільки у 2005 році та практично не вплинуло в 2008 році (табл. 4.13). Загалом же такий високий рівень бідності родин з дітьми до 3-х років є свідченням недостатньої ефективності цього виду допомоги, а незахищеність дітей від ризику бідності видається найбільш загрозливою з позицій оцінки ефективності усієї державної соціальної політики.

Таблиця 4.12

Демографічна структура домогосподарств, Україна, 2019 рік, %

Розподіл домогосподарств за наявністю дітей	Бідне населення	Усе населення
Домогосподарства з дітьми:	46,5	37,9
– з однією дитиною	28,6	28,3
– з двома дітьми	15,0	8,6
– багатодітні	2,9	1,0
Домогосподарства без дітей	54,5	63,1

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

В Україні існує чітка залежність рівня бідності від вікових характеристик населення. За результатами аналізу статевовікової піраміди бідного населення<sup>154</sup> (рис. 4.14), найвищі ризики характерні для дітей до 16 років (незалежно від їх статі) і жінок старше 75 років. Зниження ризиків бідності починається у чоловіків від 35 років, а у жінок – від 40. Найнижчі ризики бідності згідно з побудованою пірамідою характерні для чоловіків 60–65 років і жінок 50–60 років. Саме в цьому віці люди досягають найвищого кар'єрного рівня, а після досягнення пенсійного віку (60 років) ще продовжують працювати, одночасно отримуючи і

<sup>154</sup> Бідність визначена за відносним критерієм.

## БІДНІСТЬ І БІДНІ В УКРАЇНІ

заробітну плату, і пенсію у повному обсязі.

Таблиця 4.13  
Рівні відносної бідності домогосподарств з дітьми, Україна, %

Рік	Усі домогосподарства з дітьми	Домогосподарства з дітьми тільки до 3-х років	Домогосподарства з дітьми до 3-х років і старшими
2002	30,7	47,6	34,4
2003	32,4	45,9	33,1
2004	30,2	52,5	35,4
2005	29,9	42,5	35,4
2006	30,0	51,2	35,3
2007	29,9	47,0	33,9
2008	25,9	47,5	33,1
2009	31,7	36,0	32,0
2010	26,6	43,5	31,3
2011	27,9	44,3	31,2
2012	33,9	37,1	32,6
2013	28,4	39,1	31,9
2014	19,9	37,2	30,2
2015	25,1	43,6	28,6
2016	19,4	36,6	28,2
2017	27,6	49,6	30,8
2018	28,2	42,7	27,3
2019	19,6	53,1	29,1

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Жінки є більш уразливими до бідності за чоловіків, причому це простежується за всіма критеріями (рис. 4.15). До того ж гендерні відмінності бідності істотно варіюють відповідно до використаного критерію. За тими критеріями, що передбачають невисокий поріг (наприклад, добові витрати умовного дорослого, нижчі за офіційно встановлений прожитковий мінімум), показники за домогосподарствами, різними за статевим складом, практично збігаються. Застосування же критеріїв з вищим порогом (відносна бідність або бідність за розрахунко-

## БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

вим прожитковим мінімумом) віддзеркалює помітно нижчі рівні бідності домогосподарств, у яких всі дорослі – чоловічої статі, що пояснюється більшим представництвом чоловіків серед населення з високим рівнем особистих доходів. Серед домогосподарств, які складаються виключно з однаків, різниця в рівнях бідності за гендерною ознакою є мінімальною (15,4% – чоловіки vs 17,6% – жінки).

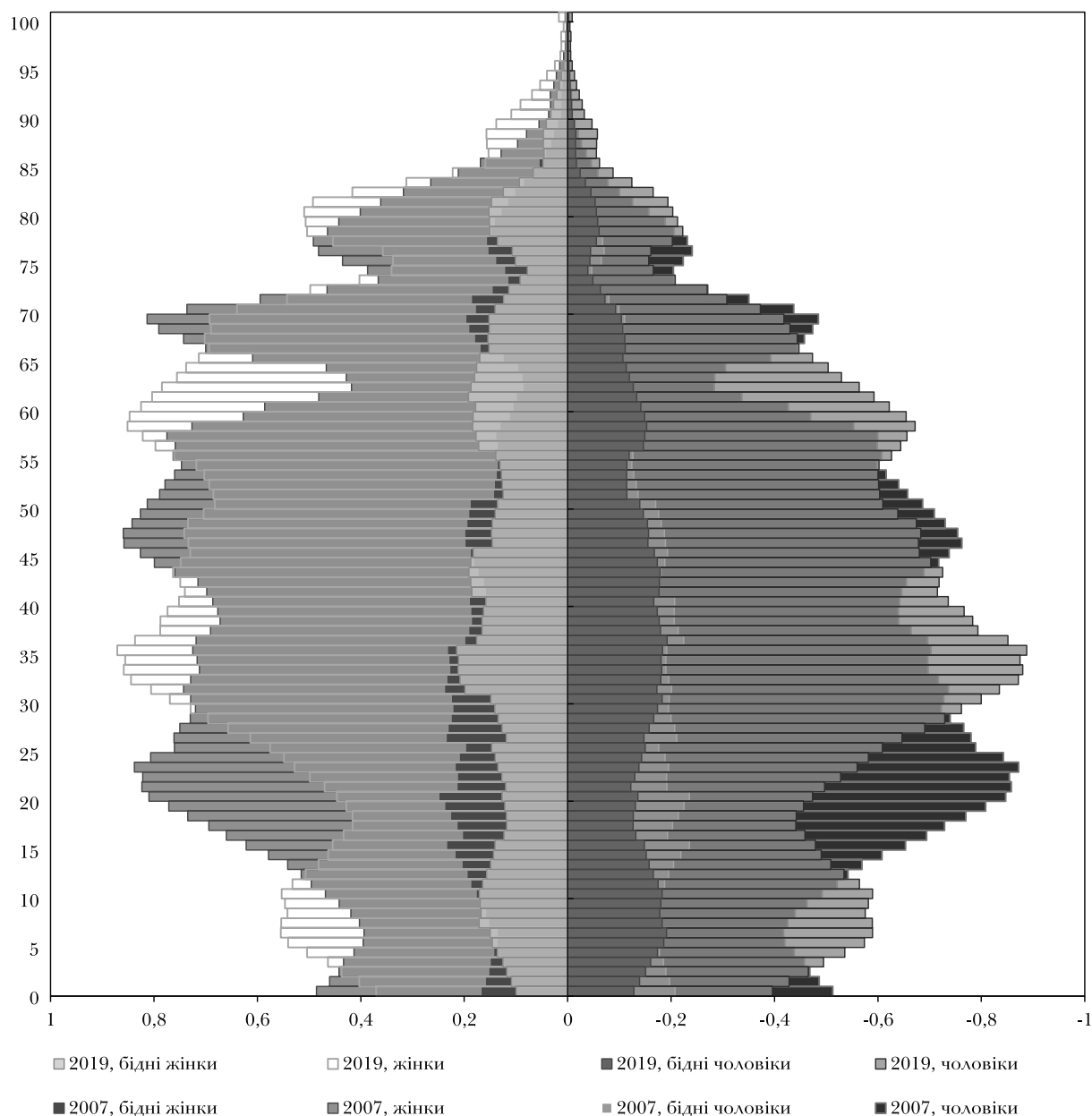


Рис. 4.14. Стативно-вікова піраміда бідного населення, Україна, 2007 і 2019 роки

Джерело: Розраховано за даними Держстату України.

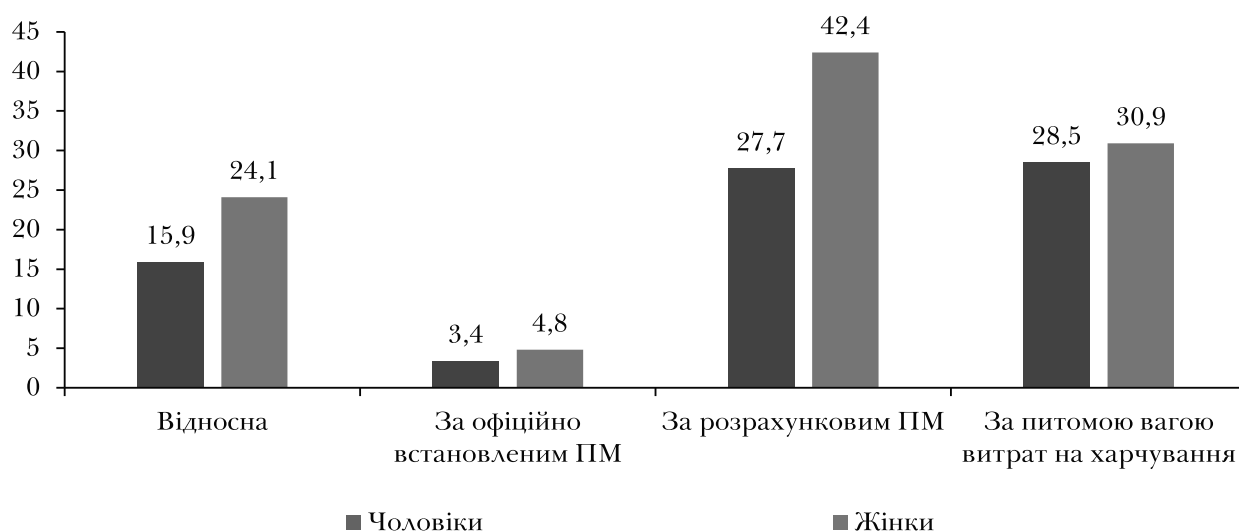


Рис. 4.15. Гендерна диференціація бідності, Україна, 2019 рік, %

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Незалежно від вибраного критерію бідності профілі залишаються практично незмінними, тобто застосування різних критеріїв віддзеркалюється у чисельності бідного населення, але не у групах ризику, які є в Україні стабільними. Отже, при формуванні державної соціальної політики на особливу увагу потребують одні й ті самі категорії сімей.

#### 4.6.2. Відмінності за статусом на ринку праці

Найважливішим фактором бідності (і абсолютної, і відносної) є безробіття; так, за даними 2019 року, рівень відносної бідності в домогосподарствах з безробітним (41,5%) в 1,7 раза перевищує середній по країні.

Серед домогосподарств, що складаються тільки із дорослих осіб, вирізняються за ризиком бідності ті, до складу яких входять безробітні. Наявність бодай одного безробітного збільшує ризик бідності на 162–171% (залежно від використаного критерію) порівняно з середнім. Урахування одночасно трьох критеріїв віддзеркалює проблеми цієї сукупності глибше, ніж обмеженість



будь-яким одним критерієм об'єктивної бідності (табл. 4.14). Водночас наявність хоча б однієї працюючої особи зменшує цей ризик на 10–15% порівняно із середнім.

Таблиця 4.14  
Структура домогосподарств за статусом на ринку праці, Україна, 2019 рік, %

<b>Домогосподарства без неповнолітніх дітей за економічною активністю членів</b>	<b>Бідне населення</b>	<b>Усе населення</b>
Домогосподарства без неповнолітніх дітей:	54,5	63,1
– складається тільки з працюючих	6,3	19,0
– з безробітними	8,5	4,8
– тільки з пенсіонерів	21,1	19,2
– з працюючих та пенсіонерів	18,6	20,1

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Але найбільш ганебним явищем є поширена бідність працюючих. Формування загальної нерівності за рахунок виокремлення верств населення з високими доходами важливе в контексті соціальної справедливості у суспільстві та виявлення економічних чинників розшарування. Водночас диференціація населення за рахунок виокремлення групи з низькими доходами має першочергове значення в контексті подолання бідності. Надто низькі доходи 10% найменше оплачуваних працюючих громадян традиційно пояснюються неповною або нестабільною зайнятістю окремих груп населення, що мають низьку кваліфікацію, особисті проблеми, обмежену працездатність тощо. Характерно, що отримувачі мінімальної зарплати рівномірно розподілені за статтю.

Мінімальна заробітна плата тільки упродовж 2017–2019 років (після дворазового її підвищення з 1.01.2017 р.) перевищує і межу відносної бідності, і встановлений прожитковий мінімум для працездатних осіб (рис. 4.16).

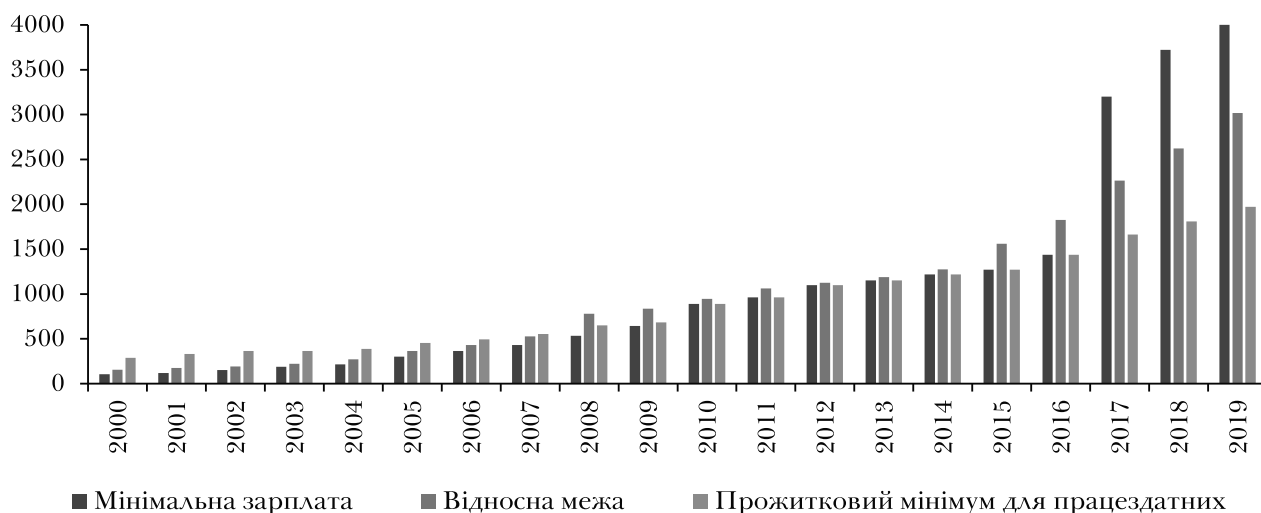


Рис. 4.16. Мінімальна заробітна плата, межа абсолютної і відносної бідності, Україна, грн на місяць

Джерело: Розраховано за даними Держстату та Міністерства фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/income/>

Цілком очікувано результати аналізу двох паралельних динамічних рядів (індексу Кейтця і частки працюючих, чії заробітки не перевищують мінімальної заробітної плати, у загальній чисельності зайнятих) свідчать про доволі тісний прямо пропорційний зв'язок, але не так у статичі, як у динаміці: що вищими є темпи зростання співвідношення мінімальної заробітної плати із середньою, то вищими є темпи зростання частки працівників, чії заробітки не перевищують мінімальної заробітної плати (коефіцієнт кореляції становить 0,839), табл. 4.15. Проте, оцінюючи цей зв'язок і його наслідки для політики доходів, включно із політикою подолання бідності, варто брати до уваги і те, що значна частина штатних працівників, чії легальні доходи не перевищують законодавчо визначеного мінімуму, насправді отримують ще й кошти «у конверті», а отже, підвищення мінімальної заробітної плати сприяє детінізації доходів і збільшенню надходжень до бюджету та фондів загальнообов'язкового

## БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

державного соціального страхування. Зв'язок між темпами зміни співвідношення мінімальної заробітної плати з межею відносної бідності та темпами зміни частки отримувачів заробітків у межах мінімальної заробітної плати в загальній чисельності зайнятих становить  $R=0,920$ .

Таблиця 4.15  
Стандарти оплати праці, Україна

Рік	Мінімальна зарплата, грн	Середня зарплата штатних працівників, грн	Співвідношення мінімальної заробітної плати, %		Частка працюючих із заробітками в межах мінімальної заробітної плати, %
			із середньою (індекс Кейтця)	із межею відносної бідності	
2000	104	230	45,2	66,6	22,3
2001	118	311	37,9	67,4	11,0
2002	153	376	40,7	79,7	18,1
2003	187	462	40,5	85,0	14,6
2004	216	590	36,6	79,7	8,5
2005	300	806	37,2	82,2	10,7
2006	365	1041	35,1	84,9	7,6
2007	430	1351	31,8	81,7	5,5
2008	533	1806	29,5	68,5	7,3
2009	643	1906	33,7	77,0	8,2
2010	888	2239	39,7	94,1	7,2
2011	963	2648	36,4	90,7	5,6
2012	1098	3041	36,1	97,6	5,2
2013	1153	3282	35,1	97,1	5,0
2014	1218	3480	35,0	95,5	4,4
2015	1231	4195	29,3	81,5	2,7
2016	1439	5183	27,8	78,8	2,8
2017	3200	7104	45,0	141,3	6,6
2018	3723	8865	42,0	142,0	5,7
2019	4173	10497	39,8	138,3	5,4

*Джерело: Розраховано за даними Держстату та Міністерства фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/income/>*

Наразі в Україні зайнятість не захищає родину від бідності:

93,5% бідних – це домогосподарства з бодай однією працюючою особою<sup>155</sup>. Така ситуація є прямим свідченням низьких стандартів оплати праці в країні. І попри доволі швидке зростання реальної заробітної плати загальна картина залишається незмінною.

Зрозуміло, що заробіток значної частини зайнятого населення сьогодні не може задовольнити навіть потреби самого працюючого. У такій ситуації до групи ризику в першу чергу потрапляють сім'ї з утриманцями, оскільки дохід від зайнятості має забезпечувати і потреби непрацюючих членів домогосподарства. Отже, внаслідок загальних низьких стандартів оплати праці вирішальний вплив на становище родини справляє не статус на ринку праці, а демографічний склад домогосподарства.

Чинна система пенсійного забезпечення гарантує підтримання мінімальної пенсії за віком на рівні офіційно встановленого прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, що унеможливорює абсолютну бідність серед осіб пенсійного віку. Проте це стосується лише тих категорій пенсіонерів, які мешкають окремими домогосподарствами. Рівень бідності серед пенсіонерів, які проживають разом з іншими особами, значною мірою залежить від доходів усіх членів домогосподарства та від наявності утриманців (дітей і непрацюючих осіб працездатного віку). Але головне у розумінні абсолютної бідності, зокрема пенсіонерів, – це принципова невідповідність офіційно встановленого прожиткового мінімуму навіть мінімальним вимогам до рівня життя. Застосування же розрахункового прожиткового мінімуму дає іншу картину. Однак і в цьому випадку ризику бідності пенсіонерів за віком є нижчими за розраховані щодо

---

<sup>155</sup> Розраховано за даними ОУЖД у 2019 році.

сімей з двома та більше неповнолітніми дітьми (табл. 4.16).

Таблиця 4.16  
Рівні бідності домогосподарств з різним статусом на ринку праці,  
Україна, %

Домогосподарство за статусом на ринку праці	Витрати нижче 75% медіанних витрат еквівалентного дорослого		Витрати нижче розрахункового прожиткового мінімуму	
	2007 р.	2018 р.	2007 р.	2018 р.
Домогосподарства з хоча б однією особою, яка працює за наймом	25,2	21,0	28,2	39,9
Домогосподарства з хоча б однією особою, яка є роботодавцем/ самозайнятим	17,2	29,5	22,2	45,7
Домогосподарства з хоча б одним пенсіонером	28,7	28,1	32,0	50,4

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Загалом в оцінці бідності пенсіонерів варто більше уваги приділяти порушенням принципів соціальної справедливості, що дуже турбує людей похилого віку, які мають дуже значний стаж роботи (понад 45–50 років), але, працюючи все життя у бюджетній сфері й отримуючи мізерні зарплати (що є свідченням неефективності української держави як роботодавця), наразі мають такі самі пенсії, як і ті, хто ледь-ледь набрав стаж, мінімальний для отримання пенсії за віком, і трошки більші за соціальну пенсію<sup>156</sup>.

Стрімке зростання рівня абсолютної бідності (за розрахунковим прожитковим мінімумом) у 2018 році у всіх визначених групах домогосподарств фактично є ознакою провалу політики ринку праці: співвідношення і доходів роботодавців (самозайнятих), і заробітків найманих працівників, і – як наслідок –

<sup>156</sup> Libanova, E. (2012). Harmonization of Social and Economic Development and Aging. Which Approaches Work in Ukraine? *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy*, 2 (18), 5–22.

пенсій із розрахунковим прожитковим мінімумом різко впали. Абсолютно непередбачуваною виявилася динаміка бідності домогосподарств із роботодавцями/самозайнятими: по-перше, за обома критеріями спостерігається значне зростання її рівня; по-друге, на відміну від 2007 року, в 2018 році рівень бідності цієї категорії помітно перевищив такий серед домогосподарств із працюючими особами.

Повністю зазначені тенденції віддзеркалюють і показники індивідуальної бідності (табл. 4.17). Отже, наявність власного бізнесу наразі не убезпечує від бідності, а це принаймні суперечить європейським закономірностям. Вбачається, що найбільш імовірно пояснення стосується інформаційного поля: представництво роботодавців (і домогосподарств з роботодавцями) в сукупності респондентів обстеження умов життя домогосподарств є надто малим і випадковій відмінності набувають невластивого їм значення.

Таблиця 4.17

Рівні бідності осіб із різним статусом на ринку праці, Україна, %

Особа за статусом на ринку праці	Витрати нижче 75% медіанних витрат еквівалентного дорослого		Витрати нижче розрахункового прожиткового мінімуму	
	2007 р.	2018 р.	2007 р.	2018 р.
Працюючий за наймом	20,6	16,0	23,2	33,3
Роботодавець/ самозайнятий	15,6	24,9	19,5	40,5
Пенсіонер	26,2	25,3	29,7	47,5

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Диференціація багатовимірної бідності за статусом домогосподарства на ринку праці загалом уточнює попередні висновки і додає їм аргументів. Використання комбінації трьох критеріїв не стільки змінює профіль бідності, скільки чіткіше

визначає відмінності між окремими групами бідного населення. Водночас попри доволі високі показники бідності домогосподарств із безробітними та пенсіонерами (табл. 4.18) не можна ігнорувати того, що обидві ці категорії мають значно нижчі ризики бідності порівняно з домогосподарствами з неповнолітніми дітьми.

Таблиця 4.18

Характеристика багатомірного бідного населення, за домогосподарствами з різним статусом на ринку праці, Україна, %

Статус домогосподарства без неповнолітніх дітей на ринку праці	Частка серед бідних, %	Рівень бідності, %	Ризик бідності порівняно із середнім, %
2007 рік			
Хоча б з одним працюючим	73,4	11,3	90,0
Хоча б з одним безробітним	32,7	21,5	171,0
Хоча б з одним пенсіонером	45,5	14,0	112,0
2019 рік			
Хоча б з одним працюючим	70,9	10,1	86,4
Хоча б з одним безробітним	20,3	18,9	162,4
Хоча б з одним пенсіонером	47,4	15,6	134,0

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

### 4.6.3. Територіальні відмінності бідності

Окремим визначальним чинником бідності в Україні є місце проживання. Рівень зайнятості та рівень добробуту населення прямо пропорційні розміру населеного пункту, а отже, рівень бідності у сільській місцевості є вищим за відповідний показник у малих містах<sup>157</sup>, а той, своєю чергою, перевищує такий у великих містах (табл. 4.19). Традиційно найнижчим є рівень бідності в Києві.

Найбільш істотним є розрив у рівнях бідності, причому за всіма вибраними критеріями, між Києвом та сільськими посе-

<sup>157</sup> З чисельністю населення до 100 000 осіб.

леннями. Це, власне, і є головним чинником масової внутрішньої міграції до столиці. На жаль, хоча динаміка загалом є позитивною і розбіжності помітно скоротилися, різниця все ще залишається доволі значною.

Таблиця 4.19  
Рівні бідності, за критеріями визначення, %

Територіальний розріз	2007 р.			2019 р.		
	75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат	Офіційно встановлений прожитковий мінімум	Спрямування 60% бюджету на харчування	75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат	Офіційно встановлений прожитковий мінімум	Спрямування 60% бюджету на харчування
Сільські поселення	37,9	37,0	53,4	31,0	6,5	37,0
Малі міста	31,6	30,9	45,9	27,8	6,4	27,4
Великі міста (без Києва)	16,4	15,4	32,6	17,2	2,0	21,4
Київ	8,0	7,1	28,0	12,5	2,3	15,0
У середньому по Україні	27,3	26,4	42,7	24,4	4,7	27,7
Співвідношення рівнів бідності селян та киян, рази	4,7	5,2	1,9	2,5	2,8	2,5

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Підвищена сільська бідність не є чимось винятковим – вона спостерігається чи не в усіх країнах: даються знаки нижчі заробітки, вужчі можливості зайнятості у поєднанні з більшою концентрацією в сільських поселеннях самотніх осіб похилого віку. Проте, оцінюючи українську ситуацію, слід звернути увагу на значні коливання і відсутність усталених тенденцій у сільських поселеннях: якщо відносна бідність міського населення хоча і дуже повільно, але все ж скорочується, то у сільській місцевості навіть річні підйоми є дуже значними на відміну від



знижень, які відбуваються значно повільніше (рис. 4.17).

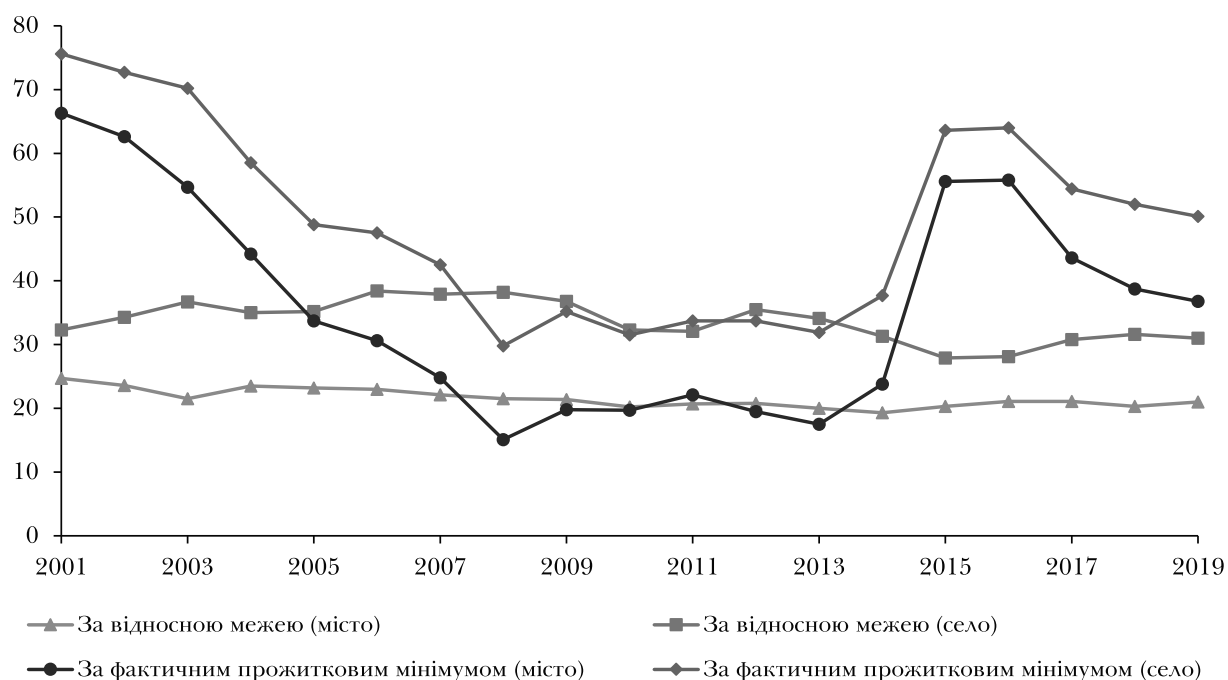


Рис. 4.17. Рівні абсолютної та відносної бідності містян та селян, Україна, %

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

За іншими формами та проявами бідності тенденції є більш сприятливими. Якщо виокремити величезне зростання бідності за розрахунковим (фактичним) прожитковим мінімумом у 2015 році та консервацію її рівня в 2016 році, пов'язану передусім із подіями на Донбасі та масовим переселенням його мешканців (позбавлених майна, роботи й житла), то інші критерії засвідчують, навпаки, дуже подібні й вельми позитивні тренди у міських та сільських поселеннях України.

Половина з 5,7 млн осіб, визнаних бідними за комбінацією трьох критеріїв монетарної бідності у 2007 році, і 4,5 млн, визнаних такими у 2019 році, сконцентровані в сільській місцевості (відповідно 50,7% і 49,9%). Взагалі основні співвідношення щодо багатовимірної бідності виявилися дуже сталими (табл. 4.20). Зворотний зв'язок між розміром населеного пункту

## БІДНІСТЬ І БІДНІ В УКРАЇНІ

і бідністю віддзеркалюють усі без винятку показники, що свідчить про достатньо високий ступінь усталеності зазначених розбіжностей. Безперечно, можна говорити про те, що частину продуктів сільські мешканці отримують з присадибних ділянок або за цінами, нижчими ніж у містах, про відсутність цілого ряду послуг, користування якими є обов'язковим у міських поселеннях (транспортні, побутові, переважна частина житлово-комунальних тощо), – це, безперечно, зменшує реальний прожитковий мінімум. Але водночас не можна нехтувати стрімким поширенням на сільське населення стандартів міського способу життя, що спричиняє зближення і стандартів споживання, і розмірів прожиткового мінімуму.

Таблиця 4.20

Територіальна диференціація багатовимірної бідності за доходами,  
Україна, %

Характеристика багатовимірної бідності	Сільські поселення	Малі міста	Великі міста
2007 рік			
Частка мешканців серед бідного населення країни	50,7	29,5	19,8
Рівень бідності	19,4	14,6	5,9
Ризик бідності порівняно з середнім по країні	155,0	117,0	47,0
2019 рік			
Частка мешканців серед бідного населення країни	49,9	30,8	19,4
Рівень бідності	17,2	13,1	5,8
Ризик бідності порівняно з середнім по країні	147,6	112,0	50,0

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Найявне інформаційне поле дає змогу виокремити дві самооцінки бідності міським і сільським населенням: пряму, коли респондент ототожнює себе (свою родину/

## БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

домогосподарство) із бідними верствами, і непрямую, коли належність до них визначається за самооцінкою задоволення потреб (бідними вважаються ті, хто вимушено відмовляється від найнеобхіднішого). Обидві ознаки мають істотні територіальні відмінності, причому, як видається, відрізняються не так безпосередні оцінки, як співвідношення суб'єктивного сприйняття із об'єктивною ситуацією.

Зокрема, коефіцієнт кореляції самооцінок матеріального становища по мірі задоволення потреб із рівнем відносної бідності за даними 2001–2018 років у міських поселеннях становить 0,659, тоді як у сільських він дорівнює –0,267 (табл. 4.21).

Таблиця 4.21

Рівні бідності населення, за місцевістю проживання, Україна, %

Рік	Пряма самооцінка рівня бідності		Самооцінка за мірою задоволення потреб		Оцінка бідності за відносним критерієм	
	містянами	селянами	містянами	селянами	у містах	у селах
2007	58,7	60,2	39,5	38,6	22,1	37,9
2008	53,8	63,7	35,0	36,7	21,5	38,2
2009	56,4	64,0	44,2	42,3	21,4	36,8
2010	58,0	65,1	40,5	41,3	20,2	32,3
2011	60,3	66,9	41,3	42,1	20,7	32,1
2012	66,3	71,9	39,5	42,8	20,8	35,5
2013	66,4	71,5	38,0	41,7	20,0	34,1
2014	68,4	75,5	45,4	44,7	19,3	31,3
2015	70,8	75,5	47,5	49,4	20,3	27,9
2016	72,4	77,4	48,0	48,3	21,1	28,1
2017	69,2	73,9	41,3	45,2	21,1	30,8
2018	68,1	79,5	42,3	46,8	20,3	31,6

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Певною мірою це може бути наслідком того, що селяни у своїх бюджетах фіксують переважно грошові доходи, хоча натуральні надходження, принаймні у сільській місцевості, грають

дуже важливу роль, а це, своєю чергою, викривлює реальні параметри бідності (і абсолютної, і відносної) у сільській місцевості більше, ніж у міській. Загалом це є проблема тінізації трудових відносин та доходів, і наразі нема вагомих доказів того, які саме кола більше (або менше) приховують свої статки (міські чи сільські, заможні чи бідні *etc.*). Проте, розуміючи імовірність некоректності даних, доводиться оперувати тією інформацією, яка доступна.

Зрозуміло, що основним чинником формування територіальних розбіжностей доходів, нерівності та бідності є економічна ситуація, зокрема попит на робочу силу на місцевих ринках праці, типові рівні заробітків, ступінь їх тінізації, поширеність трудової міграції, передовсім закордонної. Проте суттєві відмінності параметрів бідності можуть бути пов'язані також зі специфічними для країни профілями бідності – розподілом домогосподарств за соціально-демографічними характеристиками та за місцевістю проживання.

#### 4.7. Ризики бідності

Ризик бідності – це імовірність втрати можливостей життя за сучасними стандартами як окремою особистістю, так і суспільством у цілому з двох основних причин: загальне зубожіння населення і, як наслідок, маргіналізація певних соціальних груп та деградація суспільства; загроза соціальній стабільності через виникнення масових акцій протесту. В практиці досліджень бідності зазвичай використовуються прості, часткові та комбіновані ризики.

Для оцінки ризику бідності конкретної групи населення необхідно зіставити рівень бідності цієї групи із рівнем бідності

вибраної сукупності: країни в цілому; найбільш уразливої групи; найменш уразливої групи. Такі ризики є простими, оскільки вони розраховуються за одним ізольованим фактором і відповідно не враховують взаємодію різних факторів, яка може посилювати або, навпаки, пом'якшувати його вплив. На відміну від простих ризиків часткові та комбіновані враховують взаємодію кількох чинників бідності.

Комбіновані ризики можуть ураховувати багато факторів бідності – регіон проживання, рівень освіти, гендерні особливості, соціально-економічний статус тощо. Дослідження часткових ризиків бідності для різних типів домогосподарств з дітьми залежно від місцевості проживання доводить, що взаємодія цих двох найважливіших чинників бідності (наявність дітей і місцевість проживання) суттєво змінює отримані результати. Це дає змогу значно чіткіше визначити коло домогосподарств, які є потенційними реципієнтами державної допомоги.

Незалежно від обраного критерію бідності найбільш уразливими є складні полінуклеарні домогосподарства, передовсім із дітьми.

#### 4.7.1. Прості ризики

Простий ризик бідності в українських домогосподарствах з однією дитиною, за даними 2019 року, становить 1,2, у домогосподарствах з двома дітьми він підвищується до 1,5, а з трьома та більше дітьми – до 2,45. Отже, народження другої дитини підвищує ризик бідності на 25%, а третьої – на 63,6%. Ураховуючи те, що більшість матерів не працює до досягнення дитиною 3-річного віку, вразливість родини значно підвищується саме в цей період: якщо в домогосподарстві з двома та більше дітьми є одна дитина такої вікової категорії, то рівень бідності становить 36,7%, що в 1,5 раза перевищує середнє по країні

значення. Наявність одночасно двох дітей у віці до 3-х років підвищує рівень бідності до 88,8%, що в 3,6 раза вище середнього по країні рівня. Отже, попри існуючі переконання щодо найгіршого становища багатодітних родин, сьогодні до групи ризику також потрапляють домогосподарства з двома дітьми, а найбільш уразливими поряд з багатодітними можна вважати сім'ї з двома дітьми у віці до 3-х років.

Загалом простий ризик бідності у домогосподарствах з неповнолітніми дітьми перевищує такий у домогосподарствах без дітей на 52,6% (у 2007 році різниця становила 71,4%) – це значною мірою пояснює низькі настанови на народження другої дитини в Україні.

Найвищий (у понад удвічі вищий, ніж по всіх домогосподарствах з дітьми і майже у 2,5 рази вищий, ніж у середньому по країні) ризик бідності мають багатодітні домогосподарства (з трьома та більше дітьми). Наявність у домогосподарстві з дітьми непрацюючої особи працездатного віку збільшує ризик бідності порівняно із середнім по країні на 57%, а подвійне демоекономічне навантаження на працюючих (наявність у домогосподарстві дітей та пенсіонерів) – на 40% (табл. 4.22).

Наявність у домогосподарстві з дітьми хоча б однієї безробітної особи також збільшує ризик потрапити до бідних верств населення – у 2019 році на 81% порівняно з середнім по країні рівнем (у 2007 – на 90%).

Практично у всіх домогосподарствах без неповнолітніх дітей прості ризики бідності є значно нижчими за середні по країні. Винятки становлять домогосподарства, що складаються виключно з осіб старше 75 років, та домогосподарства з пенсіонерів, працюючих і непрацюючих осіб працездатного віку. У першому випадку йдеться про людей, які давно вийшли на

пенсію, що в умовах неминучого відставання актуалізації її розміру ставить їх у скрутне матеріальне становище, та які переважною мірою втратили працездатність і не можуть працювати для збільшення свого доходу. У другому – в складі домогосподарства, швидше за все, є хронічно хворі особи, які або самі не можуть працювати, або потребують постійного стороннього догляду; це означає неминучу втрату заробітку у поєднанні з відсутністю права на пенсію однією чи двома особами. Безперечно, обидва типи домогосподарств потребують якщо не постійної матеріальної допомоги, то принаймні додаткової уваги з боку суспільства.

Таблиця 4.22

Прості ризики відносної бідності порівняно з середнім рівнем по Україні

Статус домогосподарства	2007 р.	2019 р.
Домогосподарства з дітьми:	1,20	1,19
– багатодітні (з трьома та більше дітьми)	2,37	2,45
– з дітьми до 3-х років	1,45	1,50
– з бодай однією безробітною особою	1,90	1,81
– з працюючими та непрацюючими працездатного віку	1,08	1,57
– де всі дорослі працюють	1,00	0,81
– де є працюючі дорослі та пенсіонери	1,50	1,40
Домогосподарства без дітей:	0,70	0,78
– де всі працюють	0,30	0,30
– з працюючими та пенсіонерами за віком	0,70	0,98
– з працюючими та непрацюючими працездатного віку	0,53	0,80
– з пенсіонерами та непрацюючими працездатного віку	0,91	1,91
– з пенсіонерами, працюючими та непрацюючими працездатного віку	1,00	1,38
Виключно з пенсіонерів	0,80	0,98
Виключно з осіб віком понад 75 років	1,10	1,16

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

## 4.7.2. Спеціальні ризики

Розрахунки спеціальних ризиків домогосподарств із дітьми свідчать про наявність доволі сталих співвідношень:

- різниця у імовірності збідніти в домогосподарствах з дітьми та без дітей значно сильніше відрізняються при застосуванні відносних критеріїв (витрати нижче 75% медіанного еквівалентного рівня), ніж абсолютних (витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму), рис. 4.18;
- тенденції спеціальних ризиків бідності (відносної і абсолютної), принаймні упродовж 2015–2019 років, є дуже подібними;
- державна підтримка сімей з дітьми є абсолютно недостатньою не тільки для забезпечення прийнятних умов розвитку дитини, а й навіть для убезпечення від бідності.

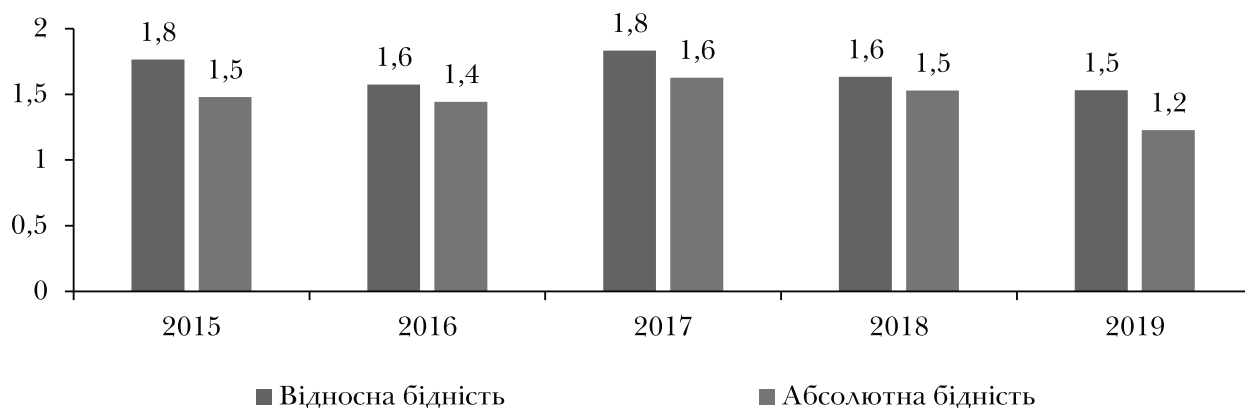


Рис. 4.18. Спеціальні ризики бідності домогосподарств із неповнолітніми дітьми, Україна

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Вищі ризики відносної бідності є наслідком її нижчої вартісної межі порівняно з розрахунковим прожитковим мінімумом, і саме ці показники є більш чутливими щодо гостроти ситуації (у цьому випадку зависокої вразливості домогосподарств із діть-



ми). З цього випливає доцільність орієнтації при розрахунках спеціальних ризиків передусім на відносну бідність.

Доволі неочікуваним є співвідношення спеціальних ризиків відносної бідності внаслідок наявності у домогосподарстві неповнолітньої дитини або особи пенсійного віку (рис. 4.19). Упродовж 21 року спостереження спеціальний ризик, пов'язаний із наявністю в домогосподарстві дитини, переважною мірою приблизно вдвічі перевищував обумовлений наявністю особи/осіб пенсійного віку. Це є свідченням того, що попри всі негаразди системи пенсійного забезпечення вона хоча б мінімально, але забезпечує родину від бідності.



Рис. 4.19. Спеціальні ризики відносної бідності домогосподарств із утриманцями, Україна

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Поєднання з віком істотно посилює вплив на ризики бідності гендерного чинника. Так, підвищений ризик бідності для одиноких жінок спостерігається з настанням пенсійного віку, а у віці старше 75 років вона набуває чітко виражених ознак – для одиноких жінок старше 75 років ризик бідності понад у

1,5 раза перевищує аналогічне значення для одиноких чоловіків цього самого віку (відповідно 26,6% vs 17,5%). Проте цю категорію населення не можна віднести до найбільш уразливих, оскільки рівень бідності варіює у межах середнього значення.

Для розуміння та вимірювання основних ризик-факторів високої вразливості до бідності сімей з дітьми необхідно побудувати відповідну матрицю спеціальних ризиків. Її узагальнення дає чітке розуміння того, що народження саме другої дитини (особливо до досягнення нею 3-річного віку) є найсильнішим ризиком зубожілості домогосподарства незалежно від його статків і статусу на ринку праці (табл. 4.23).

Таблиця 4.23  
Спеціальні ризики відносної бідності домогосподарств з неповнолітніми дітьми, Україна, 2019 рік

Фактор	Збільшення ризику
Наявність однієї дитини	1,247
Наявність однієї дитини до 3-х років	1,795
Наявність двох дітей	1,591
Наявність двох дітей до 3-х років	2,604
Наявність трьох або більше дітей	1,583

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Формування аналогічної матриці для домогосподарств без неповнолітніх дітей дає змогу обчислити спеціальні ризики. Наприклад, для сімей з непрацюючими особами працездатного віку виявилось, що цей чинник підвищує ризик відносної бідності у 6,8(!) раза порівняно з родинами, де всі працюють (табл. 4.24). Навряд чи у домогосподарствах із низькими статками поширена внутрішньородинна зайнятість – скоріше йдеться про ті домогосподарства, в яких хтось із осіб працездатного віку, маючи пенсії, вимушено відмовляється від найманої праці (та

заробітків) і доглядає особу похилого віку або хронічно хвору дорослу людину (розрахунки виконано для домогосподарств без неповнолітніх дітей). Дуже сильним виявився вплив і наявності в родині бодай однієї особи пенсійного віку (ризик збільшується у 2,25 раза) та безробітного (зростання у 2,2 раза).

Таблиця 4.24  
Спеціальні ризики відносної бідності домогосподарств без неповнолітніх дітей, Україна, 2019 рік

Фактор	Збільшення ризику
Наявність хоча б однієї особи пенсійного віку	2,252
Наявність хоча б однієї особи у віці 65+	1,724
Наявність хоча б однієї особи у віці 75+	1,206
Наявність непрацюючих осіб працездатного віку	6,778
Наявність хоча б однієї безробітної особи	2,200

*Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.*

Незалежно від вибраного критерію вищими є ризики бідності сільського населення. Попри зниження рівня бідності за абсолютними та структурним критеріями у сільській місцевості зростає бідність за відносним критерієм, що свідчить про високе розшарування населення за монетарною ознакою. На селі складається критична ситуація щодо бідності за умовами життя, оскільки забезпеченість рухомим майном та показники комфортності житла перебуває на вкрай низькому рівні. Профілі сільської бідності повторюють загальноукраїнські тенденції, проте ризики найбільш уразливих щодо бідності домогосподарств у сільській місцевості є значно вищими.

Чи не єдиним запобіжником бідності є висока професійно-освітня підготовка. Так, наявність вищої освіти хоча б у одного з членів домогосподарства з дітьми вдвічі зменшує ймовірність того, що домогосподарство потрапить до бідних верств населення.

## 4.7.3. Комбіновані ризики

Оскільки ризики бідності істотно варіюють відповідно до розміру населеного пункту і наявності та кількості дітей у домогосподарствах, можна визначити найбільш уразливі з останніх. Комбінація місця проживання та складу домогосподарства засвідчує, що в найскладнішій ситуації перебувають багатодітні сім'ї, які мешкають у сільській місцевості, – ризик бідності перевищує середній по країні в 2,6 раза. Але не набагато кращим є стан будь-якої багатодітної родини незалежно від місця її проживання. Уразливість дводітних родин, які мешкають у малих містах, і сільських родин з дітьми до 3-х років варіює в межах 1,7–1,8; сільських сімей з двома дітьми і багатодітних родин, які мешкають у великих містах – у межах 1,7–1,9 (табл. 4.25). Отже, місце проживання істотно коригує вплив складу домогосподарства.

Таблиця 4.25

Оцінка ризиків відносної бідності домогосподарств з дітьми, за чисельністю і віком дітей та місцем проживання, Україна

Територіальний розріз	Спеціальні ризики бідності домогосподарств:				Прості ризики
	з однією дитиною	з двома дітьми	з трьома та більше дітьми	з дітьми до 3-х років	
2007 рік					
Велике місто	0,6	1,0	1,6	0,9	0,6
Мале місто	1,3	1,5	2,9	1,7	1,2
Село	1,3	1,8	2,5	1,9	1,4
<b>Прості ризики</b>	1,0	1,5	2,4	1,5	1,0
2019 рік					
Велике місто	0,7	1,3	1,9	1,2	0,7
Мале місто	1,1	1,8	2,7	1,7	1,1
Село	1,3	1,7	2,6	1,8	1,3
<b>Прості ризики</b>	1,0	1,6	2,5	1,5	1,0

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

Аналогічно найбільш уразливими є домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням (дітьми та особами пенсійного віку), які проживають у малих містах або селах, – ризик бідності для них на 70–80% перевищує середній по країні. Водночас складні полінуклеарні домогосподарства з великих міст не є найбільш уразливими – ризик бідності для них навіть нижчий за середній по країні.

Порівняння результатів оцінювання за 2007 і 2019 роки дає підстави для висновку про сталість зазначених процесів і співвідношень: істотних зрушень попри загальне зростання доходів, масштабне дорожнє будівництво, поліпшення адресування соціальної допомоги *etc.* не відбулося. Як і в середині 2010-х, взаємодія демографічних і територіальних чинників бідності істотно впливає на кінцеві результати. Найбільшій державної підтримки потребують домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням, які мешкають у сільській місцевості та в малих містах. У найскладнішій ситуації перебувають багатодітні сім'ї (з трьома та більше дітьми), які мешкають у сільській місцевості – для них ризик бідності перевищує середній по країні у 2,6 рази. Натомість складні домогосподарства у великих містах не є надто вразливими.

### 4.8. Психологія українських бідних

#### 4.8.1. Економічні й позаекономічні проблеми

Трактування бідності виключно як позбавлення гідних умов життя обмежує зусилля щодо її подолання переважно в рамках економічної сфери: забезпечення всім доступу до матеріальних ресурсів, до ринку праці, до освіти, до медичних та інших публічних послуг, а у випадку нестачі коштів – надаван-

ня допомоги. Зрозуміло, що бідні країни часто не в змозі – суто з фінансових причин – повністю реалізувати такі настанови і цим можна було б пояснити масштабну бідність. Але ж бідність існує навіть у дуже заможних суспільствах, економіка яких демонструє стабільні темпи зростання, забезпечуючи і постійний попит на робочу силу, і гідну оплату праці, де є належні умови розвитку своїх здібностей і діють достатньо справедливі механізми розподілу результатів економічного зростання. І бідність у таких країнах також досить поширена. Це свідчить про наявність цілого ряду проблем поза сферою економіки – і навіть соціальної економіки, – які провокують відтворення самої бідності і бідних. Видається, що переважна їх частина так або інакше пов'язана з психологією, зокрема із тими її особливостями, що і відрізняють бідні верстви від заможних<sup>158</sup>.

Поширені останнім часом публікації, спрямовані на навчання успішності, насправді доволі чітко формулюють ці психологічні особливості, правда часто ігноруючи причини їх виникнення. Але в кінцевому підсумку йдеться про:

- наявність/відсутність упевненості у власних можливостях впливати на свою долю;
- несхильність/схильність очікувати на чийсь допомогу, не лише фінансову, а й щодо визначення своїх дій;
- активну/пасивну поведінку;
- вміння/невміння визначати найближчі та більш віддалені життєві цілі й пріоритети;
- здатність/нездатність відмовлятися від сьогоденних вигід заради більш важливих майбутніх результатів;
- наявність/відсутність прагнення успіху;

<sup>158</sup> Libanova, È., & Körner, Ch. (2010). Qualität statt Quantität: Chancen der demographischen Krise. Osteuropa, Vol. 60, 2/4, 413–426.

- раціональне/нераціональне використання соціального капіталу;
- динамічність/законсервованість соціальних зв'язків.

#### 4.8.2. Самоідентифікація бідності

Говорячи про психологію бідних українців, не можна оминути того, що насправді йдеться майже виключно про самооцінки, про самоідентифікацію конкретних людей та домогосподарств – не так важливі їхні доходи та співвідношення з певними стандартами, як те, з якою саме верствою ці особи себе ідентифікують. І те, що масштаби суб'єктивної бідності, визначені за самооцінками (люди прямо визначали свою належність до бідноти), значно перевищують масштаби суб'єктивної бідності, визначені за мірою задоволення потреб (традиційно бідним вважається домогосподарство/родина/особа, якому грошей вистачає тільки на найнеобхідніше і доводиться обмежувати себе у всьому за винятком харчування), є свідченням того, що українці вважають порогом бідності можливість задоволення потреб не лише у харчуванні. Ще меншою мірою вони погоджуються із тими стандартами споживання, які визначаються з огляду на прожитковий мінімум або певну частину середнього/модального/медіанного рівня споживання. Як підкреслював Ангус Дітон, лауреат Нобелівської премії з економіки 2015 року, недолік таких розрахунків порогів бідності полягає в тому, що їм бракує не правдоподібності, а легітимності, у відсутності гарантій того, що люди сприйматимуть їх як межу, яка відокремлює бідних від небідних<sup>159</sup>. В українському суспільстві, якому притаманні не просто висока нерівність, а й традиції демонстрування – а ча-

<sup>159</sup> Дітон А. Великий побег: Здоровье, богатство и истоки неравенства. Москва: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2016. 368 с. URL: [http://www.rusliberal.ru/books/Great\\_Escape.pdf](http://www.rusliberal.ru/books/Great_Escape.pdf)

сто і перебільшення – заможними людьми своїх статків, суб'єктивні оцінки істотно перевищують об'єктивні. Рейтингування (від найвищого до найнижчого) порогів (а відповідно і масштабів) бідності за критеріями її визначення дають, за даними 2019 року, такі результати:

- суб'єктивна бідність за самооцінкою (24 647,9 тис. осіб);
- об'єктивна абсолютна бідність за розрахунковим прожитковим мінімумом (15 837,4 тис. осіб);
- суб'єктивна бідність за мірою задоволення потреб (14 367,8 тис. осіб);
- об'єктивна структурна бідність за спрямуванням 60% родинного бюджету на харчування (10 380,5 тис. осіб);
- об'єктивна відносна бідність за 75% медіанних еквівалентних витрат/доходів (9 373,4 тис. осіб);
- об'єктивна деприваційна бідність за 4 ознаками з 9 можливих, що визначені за методологією ЄС (7 563,0 тис. осіб);
- об'єктивна абсолютна бідність за офіційно встановленим прожитковим мінімумом (423,3 тис. осіб).

#### 4.8.3. Недостатня налаштованість на досягнення успіху

Жорсткий сучасний світ, орієнтований на високу і жорстку конкуренцію – за робоче місце, за доходи, за проживання у сприятливому середовищі, за можливості отримання якісних публічних послуг *etc.*, – неминуче вимагає від кожного чіткого визначення цілей, завдань і налаштованості на докладання значних зусиль щодо їх досягнення. Це потребує розуміння власних можливостей і наявності ресурсів, визначення пріоритетів із хронологією їх досягнення, тобто орієнтації на успіх.



Бідні верстви значно меншою мірою орієнтовані на досягнення успіху, особливо якщо йдеться про середньо- та довгострокову перспективу (48,7% vs 75,7% осіб із середніми доходами)<sup>160</sup>. Насправді це не є винятковою особливістю української бідноти – навіть усвідомлення доцільності відмови від сьогоднішніх потреб заради концентрації зусиль на майбутніх успіхах за істотного обмеження можливостей задоволення поточних потреб не спричиняє відмову від них, та й самі потреби бідних переважною мірою є дуже скромними, якщо не мінімальними. Але вибір, навіть у найбідніших, є<sup>161</sup> і це стосується розподілу не тільки бюджету, а й часу та формування поведінки.

Мають бути використані всі наявні можливості досягнення успіху: власні здібності, працелюбність, активна поведінка, зокрема чітке спрямування своїх зусиль і орієнтація на себе, а не на сторонню допомогу. Більше того, пасивність загрожує формуванням утриманських споживацьких (не має значення сам обсяг споживання) настроїв. Навпаки, прагнення максимального використання свого потенціалу є запорукою досягнення успіху, бодай невеликого. Не випадково рівень життя українських емігрантів у США є вищим за аналог WASP (білих американців англосаксонського походження і протестантського віросповідання)<sup>162</sup>. Приїжджаючи до США, майже всі іммігранти бідують, але маючи високу налаштованість на успіх, навіть ціною тяжкої праці, переважна їх більшість виривається з пастки бідності. До речі, це стосується не тільки українських мігрантів.

Інше питання – це зміст успіху. Чи вимірюється він виключно статками? Чи варто витратити все життя на гонитву за гро-

<sup>160</sup> Соціальна психологія бідності / Т. І. Белавіна та ін. Київ: Міленіум, 2016. С. 87–88.

<sup>161</sup> Банерджі А., Дуфло Е. Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів. Київ: Наш формат, 2018. 312 с.

<sup>162</sup> Wolowyna, O. (2019). *Atlas of Ukrainian in the United States: demographic and socio-economic characteristics*. New York: Shevchenko Scientific Society.

шима, нехтуючи дозвіллям і родинними радощами? Парадигма успіху, як і парадигма бідності, є наріжними каменями всієї політики подолання бідності, включно з підтримкою бідних і формуванням адекватних психологічних настанов. Видається, що універсальних рецептів не тільки для всіх людей, а й для всіх країн не існує. Не випадково світова наукова думка вже кілька сторіч намагається зрозуміти, чому, наприклад, шлях західної (англосаксонської) демократії виявився непридатним для решти світу<sup>163</sup>, і врешті-решт схиляється до того, що саме особливості розуміння сенсу життя, успіху та його позбавлення і визначають шлях кожної конкретної країни.

#### 4.8.4. Слабкість соціальних зв'язків і недостатність соціального капіталу

Головною рушійною силою прогресу, за консенсусною думкою науковців, у ХХІ сторіччі є людський і соціальний капітал, тобто наявність необхідних здатностей і зв'язків – йдеться про здоров'я, освіту, кваліфікацію, активність і мобільність, про готовність об'єднуватися заради досягнення визначених цілей, про наявність соціальних зв'язків *etc.*

Від часів УРСР у суспільстві панує думка про те, що саме бідні верстви населення більше схильні ділитися з іншими, надавати допомогу нужденним тощо. Проте результати цільових досліджень спростовують цю тезу: серед респондентів із низькими доходами частка тих, хто погоджуються виконувати безоплатну роботу (на засадах волонтерства) та/або надавати допомогу, є значно нижчою, ніж серед забезпеченіших<sup>164</sup>. Бідні значно менше залучені до мережі соціальних зв'язків, особливо у професійних громадських організаціях, що значною мірою віддзеркалює

<sup>163</sup> Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш Формат, 2019. 608 с.

<sup>164</sup> Соціальна психологія бідності / Т. І. Белавіна та ін. Київ: Міленіум, 2016. С. 85–86.

їх загалом нижчий статус, але і провокує його консервування. Варто зазначити, що у соціальних мережах бідні переважною мірою контактують із бідними; це перешкоджає налагодженню необхідних бізнес-зв'язків, як от: працевлаштування, кооперація, ринкове просування своїх товарів та послуг<sup>165</sup>.

Українській бідноті бракує, передусім, соціально-психологічної компетентності, тобто вони частіше відчують труднощі у взаємодії з іншими особами і водночас мають більшу потребу в емоційній – виключно співчутливій – підтримці свого оточення, намагаються вирішити свої проблеми, користуючись не завжди кваліфікованою і ефективною допомогою близьких. Дуже часто це є наслідком не так психологічних, як інституціональних перешкод: не маючи можливості брати кредити в банках (зокрема через відсутність майна), бідні особи змушені звертатися до приватних осіб.

Постійно потерпаючи через брак коштів, бідні часто перебільшують значення фінансових інструментів подолання бідності, причому вони частіше за інших схильні до миттєвого витрачання отриманих коштів. Зрозуміло, що вкрай важко, особливо молоді, за отримання певної суми втриматися від придбання деяких знакових споживчих товарів (одягу, взуття, мобільних гаджетів), але ж саме це і формує той специфічний стиль поведінки бідних верств, який не дає змогу змінити своє життя.

Характерною рисою психології бідних українців є їх упевненість у неможливості власними зусиллями змінити свою долю, вони переважною мірою покладаються на зовнішні обставини та їх збіг, очікують на допомогу (держави, суспільства, родичів). І, що дуже важливо у контексті оцінки демократичних перспектив розвитку України, саме бідні (за самооцінкою) особи значно

---

<sup>165</sup> Лібанова Е. М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток. *Демографія та соціальна економіка*. 2010. № 2 (14). С. 3–15.

більше схильні до авторитарного стилю поведінки, вони частіше орієнтуються на сильну владу. Але це зовсім не означає їхньої законослухняності та/або неприйняття анархічного стилю поведінки – на жаль, саме упевненість у відсутності належної державної підтримки формує недовіру бідних (а бідними, за даними 2018 року, вважають себе 68,6% населення України) до всіх без винятку суспільних інститутів, спонукає прагнути частій зміни влади, що у поєднанні з поширеною практикою оплаченої участі в акціях громадського протесту та безпосередньо у виборах неминує створює нездоланні перешкоди становленню справжньої демократії в українському суспільстві.

\* \* \*

Отже, масштабна бідність в Україні має своїми наслідками не так значні бюджетні витрати на соціальну допомогу, як протидію демократичним зрушенням, що своєю чергою так або інакше сприяє збереженню соціально-кланового устрою економіки.

## РОЗДІЛ 5

# ТРУДОВА МІГРАЦІЯ – ВТЕЧА ВІД БІДНОСТІ

### 5.1. Формування міграційних настанов

**О**дним із найбільш ефективних і поширених у світі способів індивідуальної протидії бідності є міграція. До неї вдаються активні, рішучі та схильні до здорового авантюризму особи, незадоволені своїм поточним рівнем життя і впевнені у неможливості його істотного покращення у місці свого проживання. Саме тому поміж різними міграційними процесами і у світі, і в Україні зокрема домінують економічні (трудові) міграції. Люди, не маючи реальних можливостей подолати бідність там, де вони проживають, біжать до інших місцевостей. Зрозуміло, бігти можуть тільки особи, впевнені у своїй конкурентоздатності (за освітою, кваліфікацією, станом здоров'я, витривалістю), які не мають «родинних гальм» (дітей або родичів, яких нема кому доглядати, зобов'язань, що треба виконувати, *etc.*).

Головним і визначальним чинником прийняття рішення щодо переїзду є нерівність, фактична або уявна, щодо умов життя, можливостей зайнятості, заробітків. За її відсутності ніхто б не вдавався до рішучих змін свого способу життя у пошуках кращої долі. Оскільки мобільність робочої сили визнається однією з найважливіших ознак її конкурентоспроможності й запорукою успіху країни загалом, то звідси випливає парадоксальна теза щодо корисності нерівності. Дійсно, економічно й соціально обґрунтована, суспільно прийнятна нерівність може бути стимулом розвитку і територій, і видів економічної діяльності,

і активності населення. Проте невідповідність хоча б одному із зазначених проявів суспільної оцінки нерівності перетворює її з двигуна на нездоланну перешкоду розвитку, включно із забезпеченням соціальної справедливості та подоланням бідності. До цього варто додати, що саме економічні міграції, залежно від їх масштабів та розподілу надходжень, або посилюють, або послаблюють територіальну нерівність<sup>166</sup>.

Взагалі переселення через економічні чинники, передусім тимчасові переміщення з метою отримання більших заробітків, є головною складовою міграцій у сучасному світі. У таких міграціях вирішальну роль відіграє співвідношення рівня та якості життя у країнах походження (проживання) і країнах спрямування мігрантів. Україна помітно поступається більшості європейських країн за рівнем та якістю життя населення, і саме це спонукає до переїзду значну частину активних і амбітних осіб, які вбачають у міграції надійний спосіб поліпшення свого життя. Мігранти прагнуть не тільки вищих заробітків (хоча цей чинник є найважливішим), а і спокійного, стабільного життя у місцях, де безпечно середовище, доступна якісна медицина, гарні дороги та транспорт, чисті вулиці й подвір'я.

У країнах, що є західними сусідами України або розташовані на відносно невеликій відстані, рівні оплати праці помітно перевищують вітчизняні. У більш ніж половині країн ЄС бізнес пропонує заробітну плату, у 2–4 рази вищу за середній по Україні рівень у перерахунку в євро за паритетом купівельної спроможності. Отже, Україна суттєво програє сусідам із ЄС і за номінальним рівнем оплати праці, і за рівнем споживчих можливостей, що продовжує виконувати роль каталізатора мігра-

---

<sup>166</sup> Libanova, E. (2019). Labour migration from Ukraine: Key features, drivers and impact. *Economics and Sociology*, 12 (1), 313–328. Retrieved from <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2019/12-1/19>

ційних процесів та відтоку найбільш активної частини населення у пошуках гідних заробітків.

Однак вплив економічних чинників на трудову мобільність опосередковується ментальною специфікою, притаманною конкретному соціуму та конкретній групі населення. Відповідно існує специфічний етнічний/національний потенціал мобільності, доволі стабільний та інерційний, а фактична міграційна поведінка окремої особи є результатом її оцінки умов макросоціального середовища (світ, країна, регіон, етнос, конфесія тощо), власного мікросередовища (трудоий колектив, коло друзів, сім'я) і самої себе, вибору особистих стратегій життєдіяльності на основі схильностей, здібностей та рис характеру.

Реалізовані та – певною мірою – потенційні еміграційні настанови є максимально повним і точним віддзеркаленням настроїв, зокрема:

- низької оцінки свого власного життя й поточної ситуації в країні за відсутності віри у швидкі зміни, що приведуть до бажаних результатів;
- поширення серед великої частини активного, мобільного й конкурентоспроможного населення переконання щодо поганих перспектив з огляду не тільки на стан свого індивідуального життя (що окрема людина в змозі змінити), а й на загальну низьку оцінку ситуації у країні (що значно виходить за межі можливостей окремої особистості);
- стійкого переконання у вищій якості життя в інших країнах та впевненості у наявності попиту на робочу силу (набуття професійної освіти) мігрантів у країнах призначення;
- упевненості у своїх можливостях інтегруватись у нове суспільство (знайти роботу, житло, вивчити мову, при-

стосуватися до способу життя тощо), зокрема через наявність міжтериторіальних зв'язків і досвід родинної, сусідської та громадської міграції;

- поєднання протидії соціальних зв'язків та критеріїв суспільної оцінки переходу на роботу з нижчим статусом навіть за вищої зарплати на батьківщині з нейтральним впливом на самооцінку людини в іншому соціумі, а отже, на готовність працювати на некваліфікованих роботах або отримувати робочу професію;
- поширення в суспільстві настанов на еміграцію (стаціонарну, трудову, освітню) – формування своєрідної моди на еміграцію, особливо серед освічених верств населення;
- перетворення в уяві значної частини українців міграції на ефективний соціальний ліфт, який дає змогу істотно підняти свій матеріальний та соціальний статус.

Наразі значна частина активного, мобільного, конкурентоспроможного населення України визначають свої перспективи виїзду, з огляду не стільки на стан свого особистого життя, скільки на загальну низьку оцінку ситуації в країні. Цей міграційний чинник є значно небезпечнішим за бажання реалізувати індивідуальну стратегію на глобальному ринку праці. В останньому випадку зберігається доволі висока ймовірність повернення мігранта, тоді як комбінація індивідуальних планів із втратою віри у перспективність їх реалізації в українському суспільстві обумовлює орієнтацію на еміграцію та/або транзитну трудову міграцію.

Визначальними чинниками формування міграційних настанов є насамперед внутрішні умови, проте економічна, політична та демографічна ситуація в країнах призначення, їхня міграцій-



на політика безпосередньо впливають на розвиток, спрямування, склад та інтенсивність міграційних потоків. Повною мірою це справедливо і щодо внутрішніх відмінностей у межах країни. Мешканці депресивних територій, звісно, прагнуть переїхати до більш розвинутих, з ємними ринками праці та з високими заробітками, але, приймаючи рішення, вони мають урахувати перспективи винаймати житло, налагодити побут, можливості за необхідності отримати медичну допомогу, врешті-решт – адміністративні вимоги (і контроль за їх дотриманням) щодо реєстрації.

Економічні міграції формуються під впливом різних мотивів, розрізняються за складом та масштабами, але мають і спільні риси:

- головним поштовхом є можливість більше заробляти та/або отримати кращі можливості для реалізації свого потенціалу;
- рух майже завжди спрямований до країн/областей/міст із вищим рівнем життя і розвиненішим ринком праці;
- лише невелика частина трудових мігрантів, які знайшли прийнятне місце роботи в новій країні/області/місті, повертаються на батьківщину.

Оцінки міграційних процесів переважно акцентують увагу на міждержавних переміщеннях, хоча насправді, принаймні у великих за територією країнах, домінують не зовнішні, а внутрішні переміщення. Найчастіше мігранти з депресивних територій переїжджають до великих міст, до регіонів з кращими можливостями; сама міграція часто має багатоступеневий характер: мешканці сіл переїжджають до невеликих міст, відносно недалеко розташованих; мешканці малих міст переїжд-

жають до великих міст, на цьому етапі відстань втрачає вирішальне значення; значна частина мешканців країн середнього рівня розвитку прагнуть перебратися до столиці, розраховуючи на ємність її ринків праці й житла, на економічні можливості загалом.

За зовсім іншою схемою формуються настанови на міждержавну міграцію – важливим є не розмір поселення проживання, а наявність контактів із країною спрямування. У більшості випадків саме відносини земляцтва визначають орієнтацію на конкретну країну та територію. На підтримку земляків розраховують у пошуку роботи, житла, у налагодженні спілкування з місцевими (частіше тими, хто походить з тієї самої місцевості/країни) та підтримки контактів із родичами, які залишилися на батьківщині.

## 5.2. Внутрішньоукраїнська міграція

Традиційним є потужний міграційний перетік сільських жителів до міст, обумовлений величезною різницею у матеріальному становищі та загальних стандартах життя. І хоча середні доходи містян несуттєво перевищують такі селян, частка домогосподарств з високим рівнем доходів у міських поселеннях понад удвічі перевищує таку в сільських. Крім того, спостерігається чітка закономірність: рівень бідності зростає зі зменшенням розміру населеного пункту, і якщо малі міста за показниками бідності близькі до сільської місцевості, то великі міста, особливо Київ, різко відриваються від малих поселень. Якщо рівень бідності за відносним критерієм (75% медіанних еквівалентних витрат) у Києві становить 14,1%, а в інших великих містах – 17,8%, то в малих містах – 26,6%, а в селах – 30,8%.

Частина мешканців сільської місцевості та малих міст мігрують або хочуть мігрувати до великих міст задля покращення власного матеріального становища.

На тлі демографічної кризи спостерігається висока концентрація населення у міських агломераціях. У структурі міст зросла частка малих міст, що зумовлено їх перетворенням на центри тяжіння маятникових міграцій з послабленням функцій сіл, розташованих у межах добової транспортної доступності. Міграційне збільшення міського населення спричиняє зростання рівня техногенного забруднення, видатків на розв'язання транспортних та житлово-комунальних проблем, потреб у розгалуженні мережі інфраструктури переробки чи захоронення твердих промислових і побутових відходів. Загострення екологічних проблем починається, коли чисельність населення досягає 80-100 тис. осіб. Погіршення екологічної ситуації у великих містах країни відбувається й через поєднання різних джерел забруднення – як стаціонарних, здебільшого промислових, так і мобільних, себто транспортних.

Територіальна соціально-економічна поляризація та розвиток агломерацій в Україні обумовили виникнення провідних просторових ареалів. Їх вплив на формування потоків внутрішньої міграції населення здійснюється через інтенсифікацію процесів економічного відтворення робочої сили, налагодження механізмів саморегуляції та самопідтримки професійної мобільності економічно активного населення, зростання можливостей для задоволення його інформаційно-комунікаційних потреб.

Метрополійні функції здійснюють 5 міст: Київ (входить до складу світової метрополійної мережі), Харків, Одеса, Дніпро, Львів (регіональні метрополії українського рівня)<sup>167</sup>. Найбіль-

---

<sup>167</sup> Донецьк через тимчасову окупацію фактично втратив такі функції.

ше значення коефіцієнта внутрішнього міграційного обороту фіксується у Львівській (21,9‰) та Київській (21,7‰) областях, найменше (7,5‰) – у Дніпропетровській<sup>168</sup>. Харківський, Одеський, Дніпровський та Львівський метрополіси є моноцентричними – з єдиним містом-ядром (обласним центром) та супутніми меншими містами й сільськими поселеннями. Київський метрополіс набуває ознак поліцентричності, що спричиняє перерозподіл частини маятникових міграцій на користь поселень, де функціонують високотехнологічні підприємства будівельної, легкої, харчової, хімічної, парфумерно-косметичної промисловості.

Основними тенденціями та якісними ознаками внутрішніх міграцій, сформованих під впливом розвитку метрополій в Україні, є:

- висока концентрація та інтенсивність маятникових міграцій у межах півторагодинної доступності транспортними коридорами;
- специфічна структура міграційних потоків, обумовлена потребами сфери зайнятості метрополісу, в якій переважають індустріальний та інформаційний сектори економіки, здебільшого з вимогами постійної зайнятості та відповідно незначною часткою тимчасових чи сезонних трудових мігрантів;
- домінування переміщень у напрямі «місто – місто», «селище міського типу – місто» та відповідно їхня висока частка в загальному обсязі маятникових міграцій;
- сильна мотивація постійного населення ареалу метрополіса до тимчасової зміни місця проживання, здебільшого в напрямку місця роботи, центру ділової, громадської

<sup>168</sup> Середнє по Україні значення становить 11,3‰ за 2016 рік

або іншої активності;

- використання територій метрополісу для розміщення внутрішніх вимушених мігрантів;
- залежність інтенсивності міграційних переміщень населення у напрямку центр – периферія від особливостей просторового розвитку метрополій: чим далі від центру, тим нижча ділова активність та рівень життя населення і відповідно більше стимулів до пошуку роботи поза місцем проживання.

Розвиток українських метрополісів як центрів тяжіння мігрантів спричиняє низку соціально-економічних проблем. Незареєстрована та вимушена міграція формує додаткове навантаження на транспортну, інженерну та соціальну інфраструктуру центральних міст. Загострюються проблеми, пов'язані з житловим будівництвом, що здійснюється хаотично із порушенням будівельних норм, з високим ризиком незавершення та без урахування реальних соціальних потреб. Поглиблюються техногенні загрози, обумовлені посиленням навантаження на комунальні мережі, які морально застарілі та фізично зношені. Прискорюються процеси знелюднення певних територій, насамперед із високою концентрацією невеликих міст і дрібних сіл.

За умов успішної децентралізації (прискорення місцевого розвитку та підвищення якості життя в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ) за рахунок нарощування фінансового потенціалу та його ефективного використання в інтересах громади, посилення соціальної відповідальності бізнесу та розвитку громадянського суспільства) спостерігатиметься зменшення міграційної активності населення та посилення територіальних переміщень за горизонталлю у межах ОТГ і вертикаллю у напрямку «периферія – центр ОТГ» у середньо- та довго-

строковій перспективі. За помірної динаміки (повільні темпи об'єднання територіальних громад, що гальмуються недотриманням основних вимог реформи, фінансовою слабкістю ОТГ, неефективним використанням фінансових ресурсів, корупційністю місцевих чиновників), внутрішньоміграційний рух ослабне під впливом активної політики місцевого розвитку, орієнтованої на забезпечення першочергових потреб громади (гуманітарна, інфраструктурна, комунальна сфери), але з часом міжрегіональні міграційні переміщення можуть активізуватись унаслідок неспроможності певних ОТГ визначити й успішно реалізувати основні стратегічні напрями економічного розвитку. За песимістичного варіанта децентралізації (запізніла реформа, її часткова реалізація чи призупинення) високоїмовірним стане різке зростання міграційної активності населення як результат несправджених сподівань на якісні зміни в умовах проживання, що віддзеркалиться у різкому посиленні диспропорційності міграційних потоків, спрямованість яких визначатиметься різницею в умовах життя між територіальними громадами. Найбільших міграційних втрат населення зазнають поселенські структури з низькими ресурсним потенціалом, недостатньою фінансовою спроможністю та пасивною громадською позицією.

Окремим напрямом внутрішніх міграцій в Україні є вимушене переселення жителів Донбасу та Криму, звідки люди бігли не тільки від бідності – хоча лєвова їх частка втратили і роботу, і власність, і житло, – а й спасаючи своє життя. З викликами вимушеного переселення стикнулося близько 3,5% населення України. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 10.11.2020 р. на обліку перебувало близько 1,458 млн осіб<sup>169</sup>. Проте частина внутрішньо переміщених осіб

<sup>169</sup> Внутрішньо переміщені особи / Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>

(ВПО), які фактично переїхали до інших регіонів України або до інших країн, з різних причин не реєструвалася, а частина з тих, хто зареєструвався, повернулись до ОРДЛО та час від часу перетинають КПП через лінію зіткнення. Відповідно існують різні оцінки фактичної чисельності ВПО. Так, ООН визначає цей контингент 0,8-1,0 млн осіб<sup>170</sup>. За кількістю ВПО Україна посідає перше місце в Європі та дев'яте у загальному списку країн із найбільшою кількістю вимушених мігрантів<sup>171</sup>.

Від 2014 року стихійні процеси вимушеного переселення населення з Криму та різке зростання його масштабів у другій половині року за рахунок переселенців із Донбасу обумовили необхідність пошуку можливостей і шляхів розв'язання проблем життєзабезпечення переселенців. Серед нагальних проблем варто виокремити:

- відсутність достатніх засобів до існування;
- невизначеність житлових перспектив;
- труднощі в реалізації та захисті прав, зокрема права власності, доступності житла, придатного для проживання, відновлення документів, що підтверджують громадянство.

Від початку конфлікту та викликаного ним переселення важливу роль відіграють особисті, родинні, соціальні й інституціональні зв'язки ВПО. Водночас роль держави, принаймні на початку масового вимушеного переселення, була надто обмеженою і навіть другорядною, зокрема через бюрократичну інертність органів місцевої влади у місцях вселення. На цьому тлі певні функції на себе взяли волонтери та громадські об'єд-

---

<sup>170</sup> Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). URL: <https://www.unhcr.org/ua/>

<sup>171</sup> Ibid.

нання. Значну підтримку надали міжнародні організації та благодійні фонди.

Наразі першочергова увага має приділятися забезпеченню майнових прав ВПО, їхньому соціальному та пенсійному забезпеченню, сприянню інтеграції переселенців шляхом підтримки з боку приймаючих громад. Значна активізація розв'язання проблем ВПО має базуватися на ефективній співпраці держави з бізнесом та іншими зацікавленими сторонами, зокрема волонтерськими та благодійними організаціями, міжнародними донорами. Особливу увагу варто приділяти організаціям самих ВПО, які стали впливовими членами громадянського суспільства, змогли налагодити активну взаємодію з владою. Необхідним є консультування з ними перед ухваленням будь-яких рішень щодо переселенців. Потребує подальшого удосконалення Закон України «Про забезпечення прав і свобод ВПО» у частині внесення таких осіб до реєстрів об'єднаних територіальних громад. Це надасть ВПО можливість реалізувати свої права, пов'язані з реєстрацією за місцем фактичного проживання, сприятиме отриманню громадами від центральної влади ресурсів, які відповідають реальній чисельності жителів. Необхідні зміни виборчого законодавства, зокрема ліквідація обмежень участі ВПО в голосуванні на всіх рівнях. Вивчення і врегулювання потребують питання компенсації за зруйноване чи пошкоджене житло, втрачене майно. Потребує удосконалення інформаційна політика щодо ВПО, насамперед у частині протидії стигматизації переселенців унаслідок постійного нагадування про надані їм допомогу й пільги. Заходи зі сприяння інтеграції ВПО мають відбуватись у співпраці з місцевими мешканцями та в інтересах громади загалом. Водночас відповідальність за дискримінацію ВПО має бути суттєво посилена. Незаперечною



умовою успішної політики є постійний моніторинг ситуації, дослідження становища ВПО, з'ясування рівня їх інтеграції, планів щодо подальшого проживання в місцях вселення.

### 5.3. Масштаби й напрями зовнішньої трудової міграції з України

Наразі вкрай важко оцінити масштаби міграції українців (а структуру та напрями й поготів) – даються взнаки і загальні проблеми обліку населення через 19 років після проведення Всеукраїнського перепису, і відсутність дієвих стимулів реєструвати переїзд, і неготовність родичів трудових мігрантів повідомляти інтерв'юєрів про їх роботу за кордоном. Тому більшість оцінок базуються на непрямих характеристиках та експертних міркуваннях.

Практично всі експерти погоджуються з тим, що тривалість роботи за кордоном переважної більшості українських заробітчан, які повернулися до України, не перевищує 1 року, при цьому 29% працювали понад рік, а 14% – кілька років<sup>172</sup>. Найбільша частка т. зв. короткострокових мігрантів<sup>173</sup> характерна для сусідніх Польщі та Чехії. Цілком очікувано третина працюючих в Італії не повертається до України понад рік<sup>174</sup>. Тривалість однієї поїздки лівової частини українських трудових мігрантів не перевищує трьох місяців, проте більшість виїжджає упродовж року декілька разів. І якщо раніше висока міграційна мобільність спостерігалася переважно в західних областях, то наразі

<sup>172</sup> Настрої серед українців-заробітчан, грудень 2016 р. / Соціологічна група «РЕЙТИНГ». URL: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/ss-71670165>

<sup>173</sup> Особи віком 15–50 років, які хоча б один раз упродовж спостереження 2015–2017 рр. були відсутні менше року через виконання або пошук роботи за кордоном із очікуванням повернення впродовж наступних 12 місяців.

<sup>174</sup> Розраховано за даними Державної служби статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2017/bl\\_ztmz-2017.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztmz-2017.zip)

вона поширилась і на центральні та південні райони. Досвід роботи за кордоном у більшості, вочевидь, є позитивним – 71% заробітчан хотіли б у майбутньому знову працювати за межами України<sup>175</sup>.

Щодо загальної чисельності українських трудових мігрантів, які одночасно працюють за кордоном, то її оцінки коливаються від 1,5 млн до 5,0 млн осіб<sup>176</sup>. З огляду на чисельність осіб, які сплачують податки в Україні, масштаби незареєстрованої зайнятості та імовірні помилки обліку, найбільш вірогідною видається оцінка чисельності одночасно працюючих за кордоном українців у 3,0 млн осіб.

За останні роки міграційні потоки з України зазнали кардинальних змін, але це стосується не стільки масштабів, скільки напрямів (рис. 5.1) та співвідношення зворотних і незворотних міграцій. І спричинені такі трансформації радше зовнішніми, ніж внутрішніми подіями. Орієнтація на модель економіки з дешевою робочою силою, трактування низьких зарплат як головної конкурентної переваги України зберігається упродовж тривалого періоду, і вплив низьких зарплат на мотивацію до трудових міграцій є постійним. Водночас змінилися попит на українську робочу силу й умови працевлаштування за кордоном.

Упродовж двох з половиною десятиліть потоки трудової міграції з України ділилися майже навпіл між Росією та Європою, причому обмін робочою силою з РФ мав яскраво вираже-

<sup>175</sup> Настрої серед українців-заробітчан, грудень 2016 р. / Соціологічна група «РЕЙТИНГ». URL: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/ss-71670165>

<sup>176</sup> Найменше традиційно оцінює міграцію Державна служба статистики, яка вважає трудовими мігрантами тільки тих, хто перебуває за кордоном менше 1 року (інші не відповідають критеріям постійного населення країни походження і вважаються емігрантами): за даними Держстату, упродовж 2005–2008 рр. за кордоном до 1 року одночасно працювали понад 1,1 млн осіб, упродовж 2010–2012 рр. – 1,2 млн, упродовж 2015–2017 рр. – 1,3 млн. Переважна більшість інших продукувачів інформації не ставить таких обмежень, тому результати їх досліджень дають вищі оцінки.

ний циркулярний характер, а більшість українських заробітчан в європейських країнах намагалися залишитися там якщо не назавжди, то принаймні на тривалий час. Усе змінилося з початком військового конфлікту на Донбасі й відповідним різким погіршенням відносин між двома країнами – чисельність бажаючих працювати в Росії стрімко скоротилася.

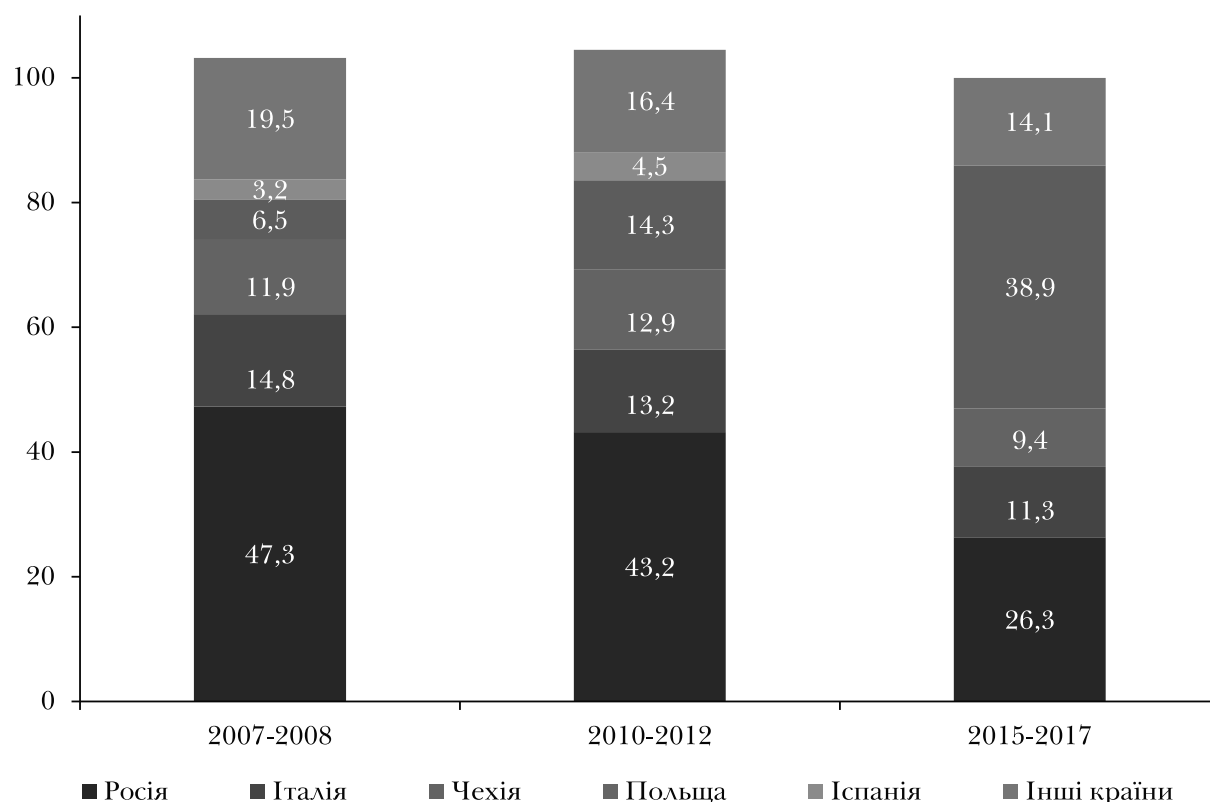


Рис. 5.1. Структура потоків зовнішніх міграцій, за країнами призначення, %

Джерело: Державна служба статистики України.

Проте хоча від початку російської військової агресії пройшло вже понад 6 років, більшість українців вважають цілком нормальним заробітчанство на території країни-агресора: 63,1% виправдовують таку практику і тільки 22,1% категорично її не сприймають<sup>177</sup>. Безперечно, на переорієнтацію потоків впливає і те, що можливості заробітків у Росії істотно посту-

<sup>177</sup> Київський міжнародний інститут соціології на замовлення і за анкетною «Дзеркала тижня». URL: <https://zn.ua/project/emigration>

паються таким у європейських країнах. І хоча в 2014–2015 рр. потік мігрантів з Донбасу та Криму до Росії навіть збільшився, наразі та частина тамтешніх жителів, які вимушено залишили свої місця проживання через загрозу життю, руйнування житла, втрату роботи тощо і переїхали до інших регіонів України, достатньо часто формують вторинний потік, спрямований до економічно розвинутих країн. Основним мотивом є прагнення більше заробляти, зокрема для придбання/оренди житла, але не варто нехтувати і бажанням уникнути призову до Збройних сил України.

Однак головним чинником переорієнтації міграційних потоків стала зміна ситуації у країнах, що є традиційними реципієнтами української робочої сили, передусім розбалансування попиту та пропозиції робочої сили на їхніх ринках праці, економічна доцільність збільшення набору студентів до закладів професійної освіти та відповідне спрощення процедур надання іноземцям, зокрема українцям, дозволів на роботу та/або навчання.

Складна ситуація на ринках праці більшості східноєвропейських країн, переважно обумовлена впливом значної частини їхніх громадян на заробітки до більш розвинутих економік з вищою зарплатою та кращими перспективами, змушує спрощувати процедури працевлаштування і знижувати вимоги до робочої сили. Якщо ще кілька років тому роботодавці Польщі, Чехії, Словаччини наймали на роботу переважно досвідчених кваліфікованих працівників (за винятків випадків, коли потрібна була некваліфікована робоча сила), то наразі вони погоджуються навіть на підготовку/перепідготовку за власний кошт упродовж 1–2 місяців.

До цього додалося набуття безвізового статусу, а отже, мож-

ливості, по-перше, цілком легально перебувати в європейських країнах упродовж трьох місяців поспіль, підшуковуючи собі прийнятну роботу. У поєднанні з докорінним спрощенням Польщею процедури отримання українцями т. зв. робочої візи та відсутністю мовного бар'єру (принаймні в усному спілкуванні) це закономірно спричинило зростання потоку трудових мігрантів з України саме до Польщі. Помітні спрощення працевлаштування та/або легалізації зайнятості спостерігаються і в низці інших європейських країн. Активно заохочують приплив української молоді професійні освітні заклади – відкриваються спеціальні програми, надаються гранти та стипендії, працюють спеціальні підготовчі мовні курси.

Зміну географічної структури українських мігрантів ілюструє, зокрема, реструктуризація приватних грошових переказів. Тільки за 2015–2017 роки обсяг переказів із Польщі збільшився на 138,5%, з інших країн ЄС – на 23,8%, зі США та Канади – на 33,3%, натомість із Росії скоротився на 27,8%<sup>178</sup>.

#### 5.4. Причини масштабних зовнішніх міграцій

Головним мотивом виїзду більшості українців є надія отримувати значно більшу зарплату. Але економічні чинники завжди діють у певному ментальному середовищі, зокрема реалізованому в конкретному рівні міграційної мобільності. В українців (як і поляків, німців, естонців, литовців, ірландців, італійців) міграційна мобільність є доволі високою на відміну від, наприклад, французів, угорців, болгар. Тому підвищення зарплат до порівнянного з сусідніми країнами рівня безперечно зменшить

---

<sup>178</sup> Розраховано за даними: Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015–2017 роки. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/files/gFMAMphJCg7vkHSQ>

масштаби поширення міграційних настроїв, але не скасує їх повністю<sup>179</sup>.

Населення України постійно демонструє незадоволення як власним життям, так і ситуацією в країні. Значною мірою це обумовлено дійсно низьким рівнем життя, повільними темпами та незадовільною якістю соціально-економічних трансформацій. Але видається, що не менше значення має величезний розрив між завищеними очікуваннями в контексті наслідків Революції гідності та фактичною ситуацією. Так, українці сподівалися на швидке підвищення доходів, поліпшення якості й розширення доступності всіх публічних послуг, і частина цих очікувань справдилась. Проте стрімке падіння курсу гривні зробило недоступними частину імпортованих товарів. Події на Донбасі позбавили Україну значної суми надходжень до бюджету і фондів загальнообов'язкового соціального страхування, водночас значно збільшилися бюджетні витрати на підтримку вимушених переселенців, на переозброєння армії, на періодичне відновлення об'єктів інфраструктури на територіях, прилеглих до зони ОРДЛО, що систематично руйнуються внаслідок обстрілів, на облаштування і підтримку функціонування численних КПП уздовж лінії розмежування тощо. Безперечно, це віддзеркалюється на фінансовій спроможності держави виконувати свої зобов'язання щодо населення. Даються взнаки і традиційні для молоді демократії, якою є Україна, політичні спекуляції, популізм з боку політиків і схильність до патерналізму з боку значної частини громадян.

Імовірно саме тим, що очікування більшості населення пов'язані із зовнішніми діями (Уряду, Президента, місцевої влади, допомогою міжнародних структур та/або провідних країн

---

<sup>179</sup> Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 11–26.

світу), а не з бажанням здійснювати активні заходи власноруч, пояснюється певне заниження самооцінок доходів і власного статусу. Однак у середньому українці набагато більше задоволені своїм власним життям, ніж ситуацією в країні загалом<sup>180</sup>. Зрозуміло, що на оцінки власного життя впливає особистий досвід, а уявлення про ситуацію в країні пересічний українець формує зі ЗМІ, які переважно дають негативну інформацію.

Звісно, низькі оцінки свого власного і суспільного буття спричиняють бажання змін. На жаль, велика частина активного, мобільного і конкурентоспроможного населення пов'язують можливості радикальних змін із зовнішньою міграцією. Загальна низька оцінка і ситуації в країні, і свого індивідуального життя, що акумулюється індексом соціального самопочуття, трансформується в бажання багатьох українців, особливо молодих, активних і конкурентоспроможних, виїхати за кордон на постійне місце проживання або принаймні на роботу чи навчання. Таке зазначають 29–35% осіб віком від 18 років, опитаних наприкінці 2017 року<sup>181</sup>. Проте тільки 62% із 7% українців, які мають наміри упродовж найближчих 6 місяців виїжджати на тривалий (понад 3 місяці) термін, здійснюють необхідні кроки (тобто 4,3% загальної чисельності населення 18+) – це близько 1,5 млн осіб віком 18–64 років<sup>182</sup>. Безперечно, це значна сукупність населення. Але все ж таки не більшість, про яку часто говорять і політики, і ЗМІ.

Найчастіше мотивує до еміграції надія отримати кращі умови життя (64% тих, хто хотів би назавжди виїхати з України), бажання забезпечити краще майбутнє дітям (34% загалом і 21%

<sup>180</sup> Київський міжнародний інститут соціології.

<sup>181</sup> Київський міжнародний інститут соціології на замовлення і за анкетною «Дзеркала тижня». URL: <https://zn.ua/project/emigration>; Динаміка міграційних настроїв українців, вересень 2017 р. / Соціологічна група «РЕЙТИНГ». URL: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/ss-80393507> 166.

<sup>182</sup> Київський міжнародний інститут соціології, квітень 2018.

тих, хто не має дітей до 16 років), відсутність в Україні достойної роботи (23%) та прагнення отримати кращу освіту (12%)<sup>183</sup>.

Істотно відрізняються від мотивів виїзду на постійне місце проживання чинники трудової міграції – тут домінуючим мотивом є прагнення гідних заробітків. І це цілком зрозуміло: навіть за елімінування фактора різної купівельної спроможності середня зарплата в Україні становить лише третину такої в Польщі, Словаччині або Чехії, трохи більше половини – в Португалії, Греції або Російській Федерації, а мінімальна – приблизно половину аналога в більшості європейських країн (рис. 5.2).

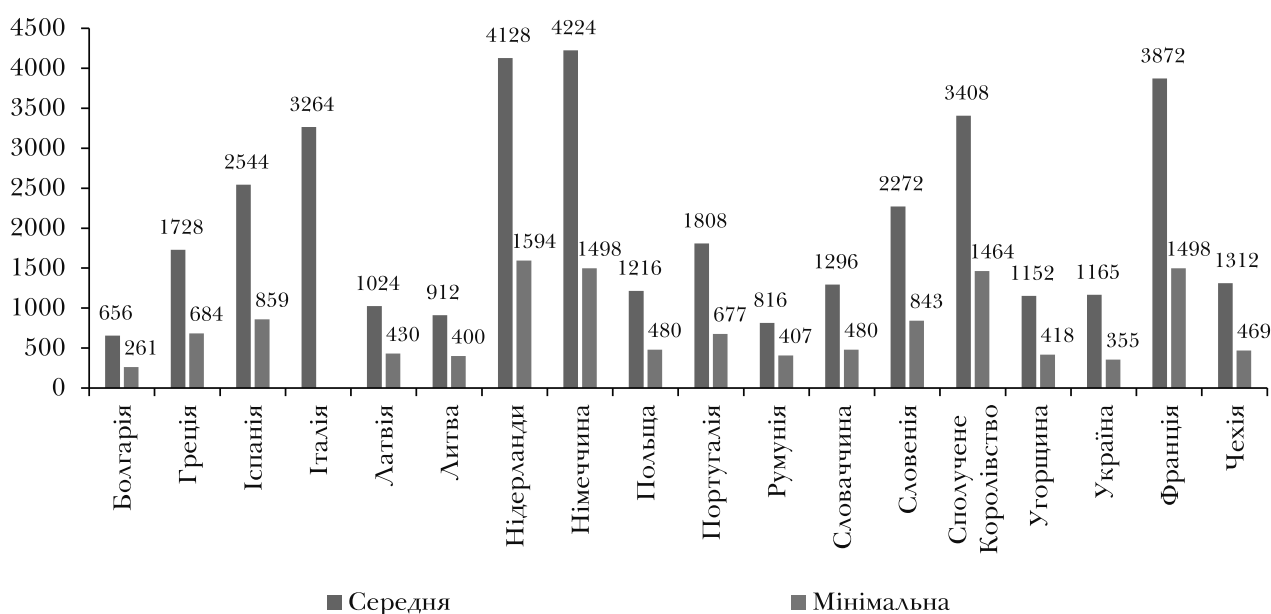


Рис. 5.2. Місячна заробітна плата, дол. США за ПКС–2011, 2018 рік

Джерело: ILOSTAT, World Bank, Державна служба статистики України.

Більш-менш порівнянні з сусідніми країнами заробітки отримують в Україні працівники ІТ-сектору та далекобійники. За більшістю професій зарплата в Україні у 2–3 рази нижча, наприклад, за аналог Польщі – країни, яка концентрує основну частину українських трудових мігрантів. Найбільше відставання спостерігається в медицині: середня офіційна зарплата лі-

<sup>183</sup> Респонденти могли давати не більше 2-х відповідей.



каря в Україні у 6–10, а медичної сестри – у 6–8 разів нижча за таку в сусідній Польщі. Відповідно, саме цю причину зазначили 72% тих, хто хотів би працювати за кордоном (різницю в умовах праці – другу за поширеністю причину – зазначили лише 20%). І дійсно, переважна більшість (81%) трудових мігрантів, які повернулися до України, задоволені своїми закордонними заробітками, причому 79% (у Польщі – 83%, в Італії – 66%) українських трудових мігрантів витрачали на проживання менше чверті заробленого<sup>184</sup>. Оскільки середній місячний заробіток трудового мігранта в Італії становить 3264 дол. США, у Чехії – 1312 дол., а в Польщі – 1216 дол.<sup>185</sup>, різниця пов'язана радше з відмінностями в заробітках, ніж в умовах проживання.

Проте люди часто перебільшують значення саме економічних чинників. У цьому контексті варто звернути увагу на Польщу, яка є не тільки центром тяжіння українських заробітчан, а й визнаним лідером Східної Європи за темпами та якістю реформ, за параметрами економічного розвитку загалом. Попри все це, попри задоволеність поляків своєю владою, рівнем життя та ситуацією в країні велика їх частина прямує до більш розвинених країн ЄС у пошуках кращої роботи, вищих доходів та ліпшого життя. Саме для заміни емігрантів і заповнення звільнених ними робочих місць польські роботодавці шукають українських працівників. Аналогічна ситуація складається і в Чехії, Словаччині, країнах Балтії. Натомість угорці попри своє відставання і в реформах, і в рівні життя, і в економічній динаміці загалом зовсім не демонструють таку мобільність. Скоріше за все, економічні чинники – безумовно, дуже важливі – діють у певному ментальному середовищі, яке або посилює, або по-

<sup>184</sup> Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2017/bl\\_ztmz-2017.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztmz-2017.zip)

<sup>185</sup> Ibid.

слаблює їхній вплив. Отже, різні сукупності населення мають різний потенціал мобільності, доволі стабільний та інерційний. З огляду на те, що українці ще за часів СРСР охоче зголошувалися працювати на різноманітних будівництвах комунізму, на тимчасову і навіть вахтову роботу у північно-східних регіонах тощо, їм загалом притаманна висока потенційна мобільність, а отже, за інших рівних умов вони більше налаштовані на роботу в інших країнах, ніж, скажімо, білоруси, угорці або болгары.

Істотно посилює схильність українців працювати за кордоном і поширеність перебільшення досягнень сусідів, включно із доходами та якістю життя загалом, на тлі применшення своїх. Результатом стає престижність роботи і навчання за кордоном. Ті соціальні зв'язки, що протидіють переходу на роботу з нижчим статусом, але з вищою зарплатою в Україні, не тільки не впливають на готовність працювати на некваліфікованих роботах за кордоном, а навіть посилюють її. Те саме стосується і навчання в середніх професійних закладах. Так, попри очевидну нестачу на українському ринку праці кваліфікованих робітників чи не за всіма спеціальностями, попит на професійно-технічну освіту залишається вкрай низьким: її планують отримати лише 14% учнів шкіл, тоді як на здобуття вищої освіти налаштовані 85%. При цьому 73% молодих людей, які бажають отримати вищу освіту, не погодилися б обмежитися професійно-технічною освітою навіть за умови вищої зарплати та стабільності зайнятості<sup>186</sup>. Проте українська молодь охоче зголошується на набуття робітничої професії, наприклад, у Польщі. Очевидно, що будь-яке навчання за кордоном сприяє підвищенню соціального статусу і молодих людей, і їхніх батьків, тоді як нав-

---

<sup>186</sup> Перехід на ринок праці молоді України: результати міжнародного дослідження «School-to-work transition surveys» в Україні у 2013 та 2015 роках / Е. Лібанова та ін.; Міжнародне бюро праці. Женева, МОП, 2016. 125 с.

чання у вітчизняних професійно-технічних закладах його, навпаки, сильно знижує.

Налаштованість на еміграцію – постійну або тимчасову – стає своєрідним *must have*, а участь у зовнішніх міграціях фактично перетворилася на соціальний ліфт, за допомогою якого можна швидко вирватися зі злиднів, отримати перепустку в суспільство з високим рівнем та якістю життя. Тому хоча левова частка українців і пояснює своє бажання працювати за кордоном винятково неможливістю отримувати гідні заробітки в Україні, насправді мотивація є значно складнішою.

### 5.5. Освітня міграція

Важливим зовнішнім чинником міграції є дуже активне захоплення освітньої міграції української молоді з боку професійних навчальних закладів більшості східноєвропейських (і не тільки) країн: відкриваються спеціальні програми, надаються гранти та стипендії, працюють спеціальні підготовчі мовні курси. Отже, на зростання чисельності бажаючих здобувати освіту в країнах ЄС також впливає зміна політики більшості європейських університетів і коледжів, економічно зацікавлених у збільшенні набору студентів, зокрема поширенні бюджетної підтримки студентів з України, можливості зниження для них плати за навчання тощо. Сусідні з Україною держави, приймаючи іноземних студентів, підтримують власні системи освіти, які потерпають через брак абітурієнтів унаслідок впливу молоді до більш розвинених країни та загального скорочення чисельності молоді через тривалу консервацію народжуваності на низькому рівні.

Освітня міграція зазвичай оцінюється як позитивне явище

для країни походження студентів<sup>187</sup>: підвищення якості освіти, отримання доступу до більш широкого вибору курсів і дисциплін, налагодження соціальних контактів, вивчення/удосконалення іноземної мови тощо. Але все це спрацьовує виключно за умови повернення студентів на батьківщину. На жаль, українська молодь розглядає освітню міграцію головним чином як один з шляхів еміграції, своєрідний соціальний ліфт<sup>188</sup>, що дає можливість вийти на ринок праці країн ЄС і убезпечити своє майбутнє від ризиків бідності.

Найбільше студентів з України наразі сконцентровано у Польщі. За даними Центрального статистичного офісу Польщі, у 2016/2017 навчальному році у польських закладах вищої освіти навчалось 35,6 тис українців, які становили половину всіх іноземних студентів<sup>189</sup>. Даються взнаки територіальна близькість, практична відсутність мовного бар'єра, доволі агресивна рекламна кампанія на території України, невисока вартість навчання та проживання, поширеність пільгових і безкоштовних програм, дуже ліберальні умови вступу (часто подання документів не вимагає особистої присутності, а відбувається онлайн на сторінці навчального закладу). Хоча й мовні курси, й навчання у польських ЗВО є платним (окрім власників карти поляка), студентська віза дозволяє працювати в Польщі. При цьому більшість українських студентів навчаються у приватних навчальних закладах, які не мають високих рейтингів і надають не так якісну освіту, як диплом європейського ЗВО для подаль-

---

<sup>187</sup> Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. (2007). OECD, The World Bank. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6865/Cross-borderTertiaryEducation.pdf?sequence=5>

<sup>188</sup> Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. Демографія та соціальна економіка. 2018. № 2 (33). С. 11–26.

<sup>189</sup> Малиновська О. А. Сучасна міграція українців до Польщі та пов'язані з нею виклики: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2018. URL: [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrats\\_Pol-fbd2a.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrats_Pol-fbd2a.pdf)

шого працевлаштування в країнах ЄС<sup>190</sup>.

Перетворення освітньої міграції на постійну є основною загрозою для країни походження студентів, зокрема і для України. За результатами ряду досліджень, повернутися на батьківщину планують від 2% до 16% українських студентів у Польщі, залежно від регіону навчання. Хоча систематичні дані щодо взаємозв'язку студентської мобільності та імміграції відсутні<sup>191</sup>, приклади окремих країн свідчать про позитивну кореляцію<sup>192</sup>. Так, у Канаді живуть та працюють, за оцінками, 15–20% колишніх іноземних студентів; у Новій Зеландії 13% іноземних студентів, які навчались у 1998–2005 рр., отримали у 2006 році дозвіл на проживання; у Норвегії 18% іноземних студентів, які навчались у 1991–2005 рр., залишились у країні; у Великій Британії у 2005 році 27% іноземних студентів працювали в країні після закінчення навчання.

Частка іноземних студентів, які залишаються у країні навчання після отримання диплому, залежить від фаху,<sup>193</sup> та ситуації у країні навчання – рівня та якості життя, можливостей працевлаштування і кар'єрного просування тощо. А, наприклад, рівень розвитку країни походження студентів, які навчаються у США, справляє доволі обмежений вплив: частки аспірантів із Китаю, Індії, Ірану, Ізраїлю, Греції, Аргентини, країн Східної Європи та навіть Нової Зеландії і Великої Британії, які залишаються у США упродовж 5 років після захисту дисертацій, ста-

<sup>190</sup> Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи / CEDOS. 19 грудня 2017. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotyphu>

<sup>191</sup> За винятком США, де інформація про іноземних студентів та їх подальше перебування в країні після отримання диплому збирається більш систематично.

<sup>192</sup> Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. (2007). OECD, The World Bank. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6865/Cross-borderTertiaryEducation.pdf?sequence=5>

<sup>193</sup> Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. (2007). OECD, The World Bank. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6865/Cross-borderTertiaryEducation.pdf?sequence=5>

більшо перевищують 50%.

Загалом освітня міграція приносить набагато більше переваг країнам-реципієнтам, ніж країнам-донорам. По-перше, ринок надання освітніх послуг є швидко зростаючим та прибутковим. Так, кількість іноземних студентів у світі сьогодні сягає майже 5 млн осіб<sup>194</sup>, що вдвічі перевищує показник 2000 року, та втричі – 1990 року. Фінансові надходження від іноземних студентів є вагомою складовою національних бюджетів. Наприклад, за даними Бюро статистики Австралії, у 2017 році від іноземних студентів до економіки країни надійшов 31 млрд дол. США<sup>195</sup>. У Сполучених Штатах надходження від іноземних студентів у 2016–2017 навчальному році становили 36,9 млрд дол. США, крім того, понад 450 тис. робочих місць створено або підтримано за рахунок іноземних студентів<sup>196</sup>.

Внутрішня освітня міграція молоді є одним із основних каналів територіального перерозподілу населення України та, фактично, його стартером. Спрямованість внутрішньої освітньої міграції зумовлена, насамперед, особливостями територіального розподілу ЗВО. За характером її варто розглядати як доцентрову, оскільки найбільше студентів (переважно із сусідніх регіонів) наразі сконцентровано у Києві, Харкові, Львові, Дніпрі та Одесі.

Рівень внутрішньої освітньої міграції в Україні (частка іногородніх серед усіх студентів) упродовж 2004–2013 років збіль-

---

<sup>194</sup> Measuring up: Global market share and national targets in international education. (2017). ICEF Monitor. [monitor.icef.com](http://monitor.icef.com). Retrieved from <http://monitor.icef.com/2017/04/measuring-global-market-share-national-targets-international-education/>

<sup>195</sup> International students inject \$32 billion a year into Australia's economy – boosting aussie jobs and wages. August 2, 2018. [www.universitiesaustralia.edu.au](http://www.universitiesaustralia.edu.au). Retrieved from <https://www.universitiesaustralia.edu.au/media-item/international-students-inject-32-billion-a-year-into-australias-economy-boosting-aussie-jobs-and-wages/>.

<sup>196</sup> NAFSA International Student Economic Value Tool. Economic Value Statistics. NAFSA: Association of International Educators. [www.nafsa.org](http://www.nafsa.org). Retrieved from [https://www.nafsa.org/Policy\\_and\\_Advocacy/Policy\\_Resources/Policy\\_Trends\\_and\\_Data/NAFSA\\_International\\_Student\\_Economic\\_Value\\_Tool/](https://www.nafsa.org/Policy_and_Advocacy/Policy_Resources/Policy_Trends_and_Data/NAFSA_International_Student_Economic_Value_Tool/)

шився з 32,1% до 38,0%, що свідчить про розширення доступу до вищої освіти. Упродовж 2004–2017 років лише у чотирьох областях (Вінницькій, Житомирській, Харківській та Хмельницькій) частка іногородніх студентів постійно перевищує 40%. У 2014–2015 роках, унаслідок переміщення ЗВО Донбасу та їх студентів, цей показник сягнув 39,5%. Максимальний рівень регіональної освітньої міграції зафіксований на Вінниччині у 2015 році (56,9%) через переміщення ЗВО з тимчасово окупованих територій. Останні два роки загалом спостерігається зниження рівня внутрішньої освітньої міграції до 36,5%.

На рівні бакалаврату та магістратури (університети, академії та інститути) інтенсивність внутрішньої освітньої міграції традиційно є вищою, ніж на рівні короткого циклу вищої освіти (коледжі, технікуми, училища).

## 5.6. Міжнародні потоки приватних грошових переказів

Передумовами для значних міжнародних потоків грошових переказів є самі масштаби міжнародної міграції і поширена практика транскордонних зв'язків. Безперечно, більша частина коштів надходить до країн із низьким та середнім рівнем доходів населення, але не гребують цим джерелом і мешканці заможних країн. За оцінками Світового банку, загальна сума офіційно зареєстрованих переказів мігрантів у 2018 році сягнула 689 млрд дол. США (*vs* 663 млрд. у 2017 році), з них 529 млрд надходжень до країн із низьким та середнім рівнем доходу (*vs* 483 млрд у 2017 році). Отже, частка надходжень до країн із низькими та середніми доходами в загальному обсязі грошових переказів тільки за рік зросла з 73% до 77%. Загалом же глобалізація, зростання можливостей для міжнародної трудової мі-

грації і спрощення механізмів доставляння коштів спричинили подвоєння обсягів грошових переказів за останні десять років.

15 країн світу, включно з п'ятьма європейськими, упродовж 2018 року отримали понад 10 млрд дол. США кожна; Україна в цьому списку посідає 12 місце. Наведені в табл. 5.1 дані засвідчують, що за обсягом коштів першість належить Бельгії (997,2 дол. США), Франції (406,6 дол.) та Україні (325,0 дол.).

Таблиця 5.1

Перекази зовнішніх мігрантів, за країнами найбільшого надходження

Ранг за обсягом переказів	Країна	Обсяг переказів, млрд дол. США	Чисельність постійного населення, тис. осіб	Сума переказів у розрахунку на одну особу, дол. США	Частка переказів у ВВП, %
1	Індія	78 609	1 352 642	58,1	2,9
2	КНР	67 414	1 427 648	47,2	0,5
3	Мексика	35 659	126 191	282,6	3,0
4	Філіппіни	33 827	106 651	317,2	10,2
5	Єгипет	28 918	98 424	293,8	11,6
6	Франція	26 428	64 991	406,6	0,9
7	Нігерія	24 311	195 875	124,1	6,1
8	Пакистан	21 014	212 228	99,0	6,8
9	Німеччина	17 364	83 124	208,9	0,4
10	В'єтнам	15 934	95 546	166,8	6,6
11	Бангладеш	15 496	161 377	96,0	5,4
12	Україна	14 378	44 246	325,0	11,4
13	Іспанія	12 301	46 693	263,4	0,9
14	Бельгія	11 450	11 482	997,2	2,1
15	Індонезія	11 237	273 524	41,1	1,1

Джерело: *Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Special Topic: Return Migration. (2017). Migration and Development. Brief 28. World Bank Group. Retrieved from <http://documents1.worldbank.org/curated/en/719531507124177735/pdf/120240-WP-PUBLIC-3-10-2017-22-22-41-MigrationandDevelopmentBrief.pdf>*

Поміж країн Європи і Центральної Азії Україна вже декіль-



ка років є найбільшим отримувачем переказів від своїх закордонних мігрантів (рис. 5.3) і входить до 10 країн із найвищою часткою переказів у ВВП.

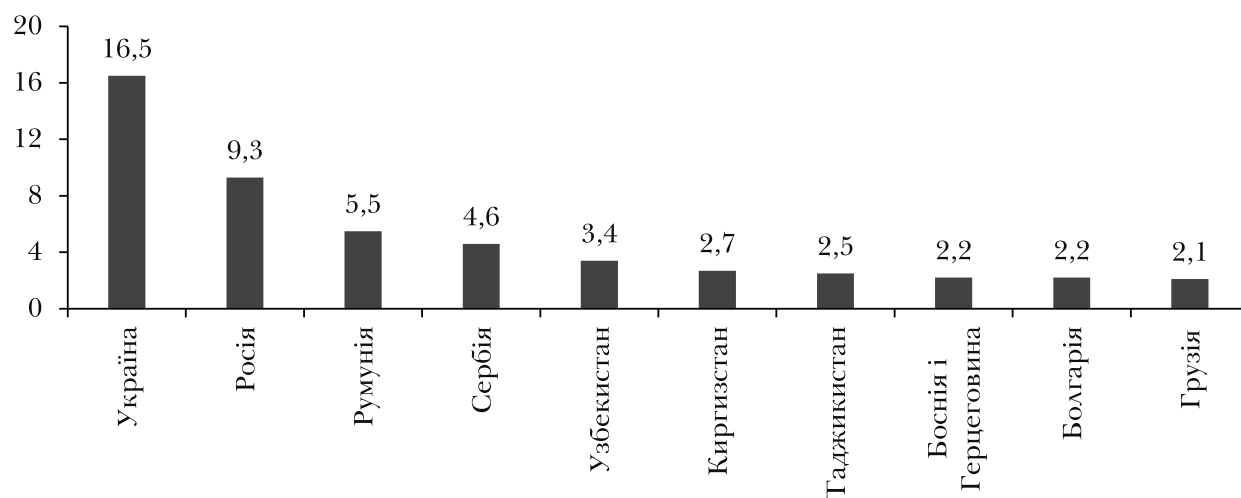


Рис. 5.3. Надходження особистих переказів мігрантів за країнами, млрд дол. США, 2018 р.

*Джерело: Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Special Topic: Transit Migration. (2018). Migration and Development. Brief 29. World Bank Group. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29777/125632-WP-PUBLIC-MigrationandDevelopmentBrief.pdf?sequence=1&isAllowed=y>*

Варто звернути увагу на те, що сума надходжень до України сягнула нового історичного максимуму, і значення цих коштів для добробуту домогосподарств, які їх отримують, важко переоцінити. Загалом обсяг надходжень до України коштів від закордонних заробітчан зростає дуже швидко (тільки порівняно із 2014 роком – у 2,2 рази, рис. 5.4), хоча, імовірно, даються ознаки й уточнення їх обчислення та зростання масштабів використання офіційних каналів перерахунку коштів.

Віддзеркаленням того, що перекази мігрантами коштів своїм близьким та рідним є вагомою складовою бюджетів, а отже, і життєвої стратегії значної частини українського населення, є перевищення загальною сумою надходжень з-за кордону суми відправлень. У заможних європейських країнах ситуація протилежна. Найбільші надходження формуються завдяки ком-

пенсаціям німецьких, британських і французьких громадян, які працюють у США, та особистим переказам працюючих за кордоном португальців, литовців, поляків та болгар до своїх країн.

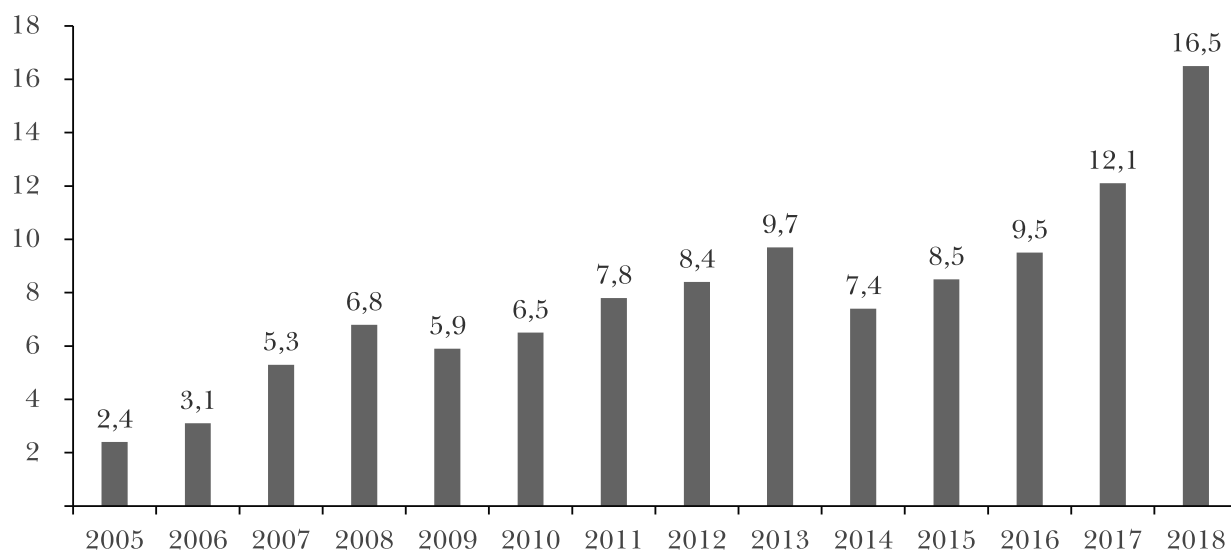


Рис. 5.4. Оцінка обсягів особистих переказів мігрантів до України, млрд дол. США

*Джерело: World Bank staff calculation based on data from IMF Balance of Payments Statistics database and data releases from central banks, national statistical agencies, and World Bank country desks.*

Загальні суми особистих переказів з-за кордону часто перевищують суми прямих іноземних інвестицій (ПІІ), зокрема коли йдеться про бідні країни з ненадійним захистом приватної власності, нестабільною соціально-економічною та/або політичною ситуацією, тобто з несприятливим інвестиційним кліматом. Проте, значною мірою завдяки глобалізаційним процесам, загалом у світі спостерігається прямо пропорційний зв'язок між обсягами переказів та ПІІ<sup>197</sup>. За останні десятиріччя грошові потоки в країни, що розвиваються, значно зросли та майже досягли рівня ПІІ (у середньому це становить третину прибутку від експорту), удвічі перевищують надходження приватного капіталу, майже в 10 разів – офіційні потоки капіталу і у понад

<sup>197</sup> Лібанова Е. М., Фтомова О. С. Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів та наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 3 (37). С. 11–29.

12 разів – офіційні трансферти. Однак не всі країни ефективно використовують ці перекази, зокрема далеко не всюди їх спрямовують на створення та/або розвиток бізнесу, освіту, охорону здоров'я, значна (а подекуди переважна) частина приватних надходжень витрачається на поточне споживання.

Від 2009 року сумарні надходження в Україну особистих переказів мігрантів постійно перевищують прямі іноземні інвестиції, причому від 2013 року різниця між цими показниками стрімко збільшується (рис. 5.5). Саме по собі це явище є ані позитивним, ані негативним – скажімо, подібна ситуація упродовж тривалого часу спостерігається у Польщі; оцінюватися мають виключно наслідки цього співвідношення.

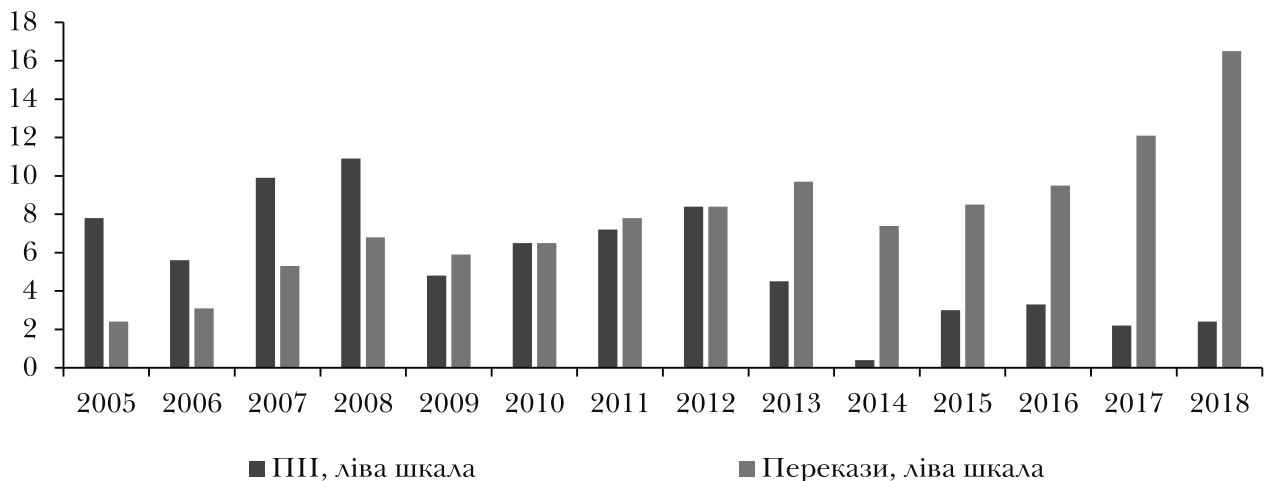


Рис. 5.5. Прямі іноземні інвестиції в Україну та особисті перекази коштів мігрантами, млрд дол. США

*Джерело: World Bank staff calculation based on data from IMF Balance of Payments Statistics database and data releases from central banks, national statistical agencies, and World Bank country desks; Міністерство фінансів України.*

Важливим індикатором макроекономічного значення надходжень коштів від мігрантів є частка особистих переказів у ВВП. Ця характеристика формується під впливом принаймні кількох чинників: чисельності мігрантів, їхніх заробітків і витрат у країнах тимчасового перебування, зв'язків із родичами та

близькими на батьківщині тощо, з одного боку, і обсягу ВВП – з іншого. Щодо останнього, то важливе значення має ступінь тінізації економіки, зокрема точність обчислення ВВП. Так, є багато підстав вважати офіційні оцінки ВВП України неповними.

Загалом, за даними 2018 року, у світі налічується 29 країн (включно з Україною), де надходження коштів від мігрантів перевищили 10% ВВП, і три країни (Тонга, Киргизстан і Таджикистан), де цей показник перевищив 30%, рис. 5.6. Лише п'ять країн із цієї групи – Молдова, Косово, Чорногорія, Україна й Боснія і Герцеговина – розташовані в Європі, причому три країни – Косово, Чорногорія та Боснія і Герцеговина – є частинами колишньої Югославії і, швидше за все, мають тісні економічні зв'язки з рештою чотирма країнами, утвореними при її розпаді, а також є традиційними осередками формування потоків трудових мігрантів у Європі. Лівова частка зазначених 29 країн (81%) входять до другої (із високим рівнем) та третьої (із середнім рівнем) груп за індексом людського розвитку. Імовірно, що відносно низькі значення надходжень від мігрантів до країн із дуже високим рівнем людського розвитку обумовлені їх економічною ситуацією, передусім значним обсягом ВВП і високими заробітками, а отже, відсутністю нагальних потреб у допомозі з боку тих, хто працює за кордоном. Щодо країн із низьким рівнем людського розвитку менші надходження спричинені малими заробітками мігрантів у країнах тимчасового перебування через недостатню освіту та погану професійну підготовку.

Серед європейських країн найбільш залежними від цього джерела валютних надходжень є Молдова (16,1% ВВП), Косово (відповідно 15,8%), Україна та Чорногорія (по 11,4%), Албанія (9,6%), Сербія (9,1%), Хорватія (4,9%), Латвія (3,7%).

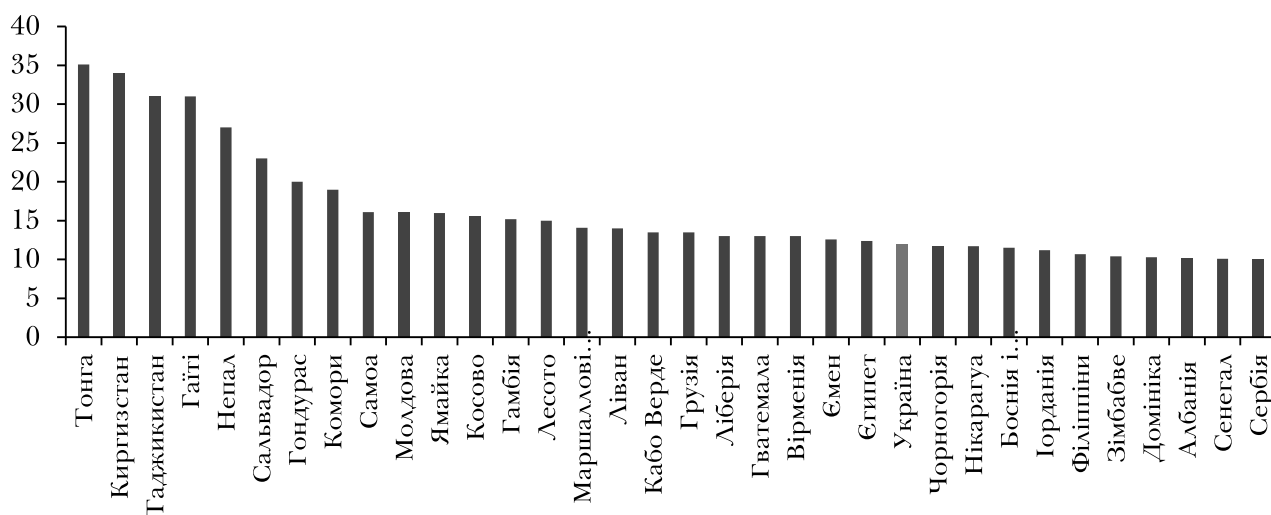


Рис. 5.6. Частка переказів зовнішніх мігрантів у ВВП, за країнами найбільшого впливу на ВВП, 2018 р., %

Джерело: *Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Special Topic: Return Migration. (2017). Migration and Development. Brief 28. World Bank Group. Retrieved from <http://documents1.worldbank.org/curated/en/719531507124177735/pdf/120240-WP-PUBLIC-3-10-2017-22-22-41-MigrationandDevelopmentBrief.pdf>*

Оскільки особисті перекази мігрантів не оподатковуються, вони справляють не прямий, а опосередкований вплив на доходи бюджету через зростання загального попиту в країні їх надходження, зокрема на товари закордонного виробництва, через збільшення інвестування, зростання кількості робочих місць тощо. Отже, кошти, що надходять від мігрантів з-за кордону, змінюють суми надходжень до бюджету виключно завдяки зміні бази оподаткування.

Теоретично додаткові надходження коштів справляють позитивний вплив на економіку країни хоча б завдяки збільшенню платоспроможного попиту населення і відповідному розширенню можливостей виробництва. Але не можна ігнорувати й негативні зміни поведінки отримувачів цих коштів, зокрема в частині їхнього прагнення працювати, підвищувати свою кваліфікацію, створювати нові робочі місця тощо. Цілком імовірною

– і, на жаль, поширеною – є ситуація, коли родичі мігрантів просто очікують на перекази від них, перетворюючись цим самим на своєрідних рантьє. Зокрема, є свідчення того, що сім'ї, які отримують грошові перекази з-за кордону, зменшують свої зусилля для пошуку робочого місця, стають більш перебірливими щодо потенційної роботи. Іншими словами, грошові перекази, отримані від трудових мігрантів, сприймаються їх сім'ями на батьківщині як додатковий нетрудовий дохід, зростання якого веде до скорочення їх економічної активності й зайнятості<sup>198</sup>.<sup>199</sup>. У результаті зменшення пропозиції робочої сили на місцевих ринках праці штучно створюються диспропорції, що своєю чергою перешкоджають відкриттю нових або розширенню вже діючих підприємств.

Є достатньо прикладів вагомого впливу особистих грошових переказів на баланс міжнародних платежів. Зокрема, у 2017 році Бельгія, Латвія та Литва уникнули дефіциту рахунку поточних операцій саме завдяки грошовим переказам. Бельгія, яка мала профіцит поточного рахунку (3,2 млрд євро)<sup>200</sup>, без надходження переказів від своїх мігрантів стикнулася б із його дефіцитом (2,1 млрд євро), тобто прямий внесок особистих переказів у платіжний баланс Бельгії у 2017 році становив 5,3 млрд євро. Основна частина переказів надходила від бельгійців, зайнятих на прикордонних роботах у сусідніх Люксембурзі та Нідерландах і в європейських інституціях.

#### Профіцит балансу поточних рахунків Латвії, який становив

<sup>198</sup> Funkhouser, E. (1992). Migration from Nicaragua: Some Recent Evidence. *World Development*, Vol. 20, 8, 1209-1218. Retrieved from [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(92\)90011-J](https://doi.org/10.1016/0305-750X(92)90011-J)

<sup>199</sup> Rodriguez, E. R., & Tiongson, E. R. (2001). Temporary Migration Overseas and Household Labor Supply: Evidence from Urban Philippines. *International Migration Review*, Vol. 35, 3, 709–725. Retrieved from [https://www.jstor.org/stable/2675840?seq=1#page\\_scan\\_tab\\_contents](https://www.jstor.org/stable/2675840?seq=1#page_scan_tab_contents) (дата звернення: 15.10.2019).

<sup>200</sup> Personal remittances statistics. (2020). Eurostat. Statistics Explained. *ec.europa.eu*. Retrieved November 18, 2020 from <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/39326.pdf>

0,2 млрд євро, без надходження переказів з-за кордону перетворився б на дефіцит у 0,5 млрд євро, тобто прямий внесок переказів склав 0,7 млрд євро. Основний приплив особистих грошових переказів було отримано завдяки короткостроковій та/або сезонній роботі латвійців у Великій Британії (0,2 млрд). У Литві відповідні показники становили 0,4, 0,3 та 0,7 млрд євро, основні кошти надійшли зі США, Великої Британії та Росії.

Звісно, на відміну від прямих інвестицій тільки невелика частина особистих грошових переказів спрямовується на відкриття бізнесу, але кожна гривня, витрачена в Україні, так або інакше працює на вітчизняну економіку. Навіть якщо гроші витрачаються на поточне споживання, вони збільшують сукупний платоспроможний попит, а отже, створюють передумови для заробітків (безумовно, далеко не завжди легальних) доволі широкому загалу. Достатньо проаналізувати територіальну диференціацію новобудов у сільській місцевості, зокрема звернути увагу на різницю між поселеннями, багато мешканців яких працюють за кордоном, і тими, де заробітчан практично нема. З огляду на нерівномірність територіального розподілу і приватних грошових переказів, і ПІІ, слід зробити висновок, що принаймні ті територіальні громади, звідки виїжджає на заробітки багато людей, отримують безумовний зиск.

Отже, макроекономічні наслідки масштабних грошових переказів є доволі складними й суперечливими. Безумовно, позитивними є:

- зростання національного доходу (якщо грошові перекази передаються через офіційні канали);
- набуття країною-реципієнтом репутації кредитоспроможної на міжнародних кредитних ринках;
- набуття країною-реципієнтом можливостей стабілізації

балансу рахунків національного платіжного балансу;

- зростання споживання та пов'язане з цим створення нових робочих місць.
- Проте за відсутності ефективної державної політики, зокрема щодо стимулювання та спрямування отриманих від мігрантів коштів, цілком можливими є і негативні наслідки, передусім пов'язані із посиленням ризиків:
  - подорожчання національної валюти і відповідного негативного впливу на експорт;
  - дестабілізації слабких економік;
  - зростання інфляції;
  - зменшення сукупної пропозиції робочої сили й уповільнення працевлаштування безробітних.

Імовірно, що саме особливості політики в країнах походження мігрантів істотно змінюють макроекономічні результати надходження коштів. Відповідно, результати різних досліджень або доводять позитивний вплив<sup>201</sup>, або спростовують це твердження<sup>202</sup>, або просто не знаходять статистично значущого зв'язку між реальним зростанням ВВП на одну особу населення та грошовими переказами<sup>203</sup>.

Важливим прикладом для України є Польща, яка упродовж тривалого часу демонструє значні економічні успіхи і масштабний міграційний обмін населенням як із високо розвиненими

<sup>201</sup> Щорічні дані країн, що розвиваються, з Азії, Африки, Латинської Америки та Карибського басейну за 1980-2006 роки. Ekanayake, E. M., & Mihalis, H. (2008). Do remittances and foreign direct investment promote growth? Evidence from developing countries. *Journal of International Business and Economics*, Vol (1)2, pp. 58–68.

<sup>202</sup> Панельні дані 113 країн, що розвиваються. Chami R., Fullenkamp C., Jahjah S. Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development? International Monetary Fund. Working Paper. 2003. № 03/189. 48 p. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp03189.pdf> (дата звернення: 15.10.2019).

<sup>203</sup> Freund, C., & Spatafora, N. (2005). Remittances: Transaction Costs, Determinants, and Informal Flows. World Bank Policy Research. Working Paper, 3704. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/610101468141260179/pdf/wps3704.pdf> (дата звернення: 15.10.2019).



країнами, так і такими, що за параметрами економічного розвитку, рівня та якості життя населення значно їй поступаються. Польща наразі є одночасно і країною-донором, і країною-реципієнтом мігрантів та їхніх переказів. В економіці Польщі грошові перекази відіграють важливу роль упродовж останніх десятиріч. Від 1995 року сума надходжень постійно зростає, особливо швидко – після вступу Польщі до ЄС, завдяки чому стали доступними більшість європейських ринків праці. До світової фінансової кризи сума особистих переказів у Польщу перевищувала трансферти з ЄС.

За оцінками авторів *E-Brief report*<sup>204</sup>, у 1994–2010 роках грошові перекази збільшили середньорічне зростання реального наявного доходу з гіпотетичних 2,7% до 2,9%, що своєю чергою спричинило середньорічний приріст споживання домогосподарств на 0,1%. Отже, без надходження коштів від мігрантів з-за кордону польська економіка розвивалася б повільніше і мала більші територіальні диспропорції, оскільки перекази зосереджені в окремих, бідніших регіонах, звідки еміграція була особливо сильною.

У будь-якому випадку практично неминучим наслідком масштабних особистих переказів коштів є зростання нерівності між країнами, що отримують значні суми від своїх мігрантів, і тими, що не отримують.

Важливим аспектом впливу особистих переказів на економіку країни, до якої вони надходять, є прискорення розвитку фінансово-банківської системи: кошти, отримовані через банківську систему, акумулюються на банківських рахунках. Зокрема в Україні їх мають 53% домогосподарств із довгостроко-

---

<sup>204</sup> Barbone, L., Pietka-Kosinska, K., & Topinska, I. (2012). The Impact of Remittances on Poland's Economy. CASE Network E-briefs, 12. Retrieved from [https://www.files.ethz.ch/isn/154560/2012-12\\_Barbone.pdf](https://www.files.ethz.ch/isn/154560/2012-12_Barbone.pdf) (дата звернення: 15.10.2019).

вими мігрантами, 44% домогосподарств із короткостроковими мігрантами і тільки 21% домогосподарств без мігрантів<sup>205</sup>.

Особисті перекази мігрантів, що надходять до великих за розміром країн, нерівномірно розподіляються по території, оскільки регіони відрізняються за мобільністю, освітою та кваліфікацією свого населення, за ситуацією на місцевих ринках праці, врешті-решт за силою родинних зв'язків, які по-різному впливають на допомогу мігрантів своїм близьким на батьківщині. За інших рівних умов масштабні надходження валюти сприяють<sup>206</sup>:

- прискоренню розвитку місцевої економіки шляхом стимулювання споживання, зростання попиту на місцеві товари та послуги, створення робочих місць;
- потенційному зростанню місцевого капіталу, який може реінвестуватись у підприємництво;
- задоволенню основних потреб населення (поточне споживання, медичні й освітні послуги, житло);
- протистоянню соціально-економічним ризикам, пов'язаним із безробіттям, інвалідністю, нещасними випадками, захворюваннями;
- зміцненню соціальних/родинних стосунків;
- підвищенню соціального й матеріального статусу доволі широких верств населення;
- зменшенню вкоріненої нерівності та бідності (за статтю, за кількістю дітей, за етнічною належністю).

<sup>205</sup> Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с. URL: [https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine\\_migration.pdf](https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf)

<sup>206</sup> Alvarez-Tinajero, S. (2013). International Migration and Development Training Modules: Facilitator's Guide. Geneva. International Organization for Migration. Retrieved from <https://publications.iom.int/books/international-migration-and-development-training-modules> (дата звернення: 15.10.2019).

Водночас завдяки надходженню коштів посилюється попит на товари імпортного, а не місцевого виробництва, підвищуються ціни на землю, нерухомість і будівельні матеріали. А це вже вкрай негативно впливає і на нерівність, і на бідність населення.

### 5.7. Вплив масштабної міграції на можливості подолання бідності у країні/регіоні/поселенні походження мігрантів

Міграційні переміщення часто мають різні наслідки для самого мігранта (його родини) та для країни (регіону або конкретного поселення). Зазвичай мігранти отримують вищі доходи (головним чином, завдяки ширшим можливостям працевлаштування на робочі місця з вищою оплатою), що дає змогу краще задовольняти власні потреби та допомагати своїм близьким. Родина отримує необхідні кошти не тільки для поточного споживання, а й для інвестицій (в освіту, в житло, у власну справу). Вихід на більш розвинутий і конкурентний ринок праці пов'язаний із набуттям нових знань та навичок, а спілкування в іншому середовищі формує більшу толерантність, комунікативність, сприйняття стандартів та звичок сучасного способу життя. Відповідно мігранти, які повертаються, мають новий досвід, цінність якого – навіть у випадку невдалої міграційної спроби – важко переоцінити. Повною мірою зазначені наслідки міграції є результатом і роботи, яка потребує сучасної кваліфікації, і спілкування у більш розвинутому (в ідеалі – більш демократичному) суспільстві.

Безумовним є позитивний вплив праці за кордоном або у великому місті одного з членів родини на матеріальний стан

сім'ї: в умовах бідності значної частини українських сімей, насамперед сімей з дітьми, надходження коштів від трудового мігранта дозволяє вирішити частину економічних проблем, у т. ч. щодо забезпечення гідних матеріальних умов утримання дітей. Згідно з результатами модульного вибіркового обстеження із питань трудової міграції, проведеного органами державної статистики у січні – червні 2017 року, 45,0% домогосподарств, що одержували матеріальну допомогу з-за кордону, оцінили рівень свого добробуту як нижчий від середнього, а 43,8% віднесли себе до бідних та дуже бідних. Надходження коштів (1100–1500 дол. США) є для них значною матеріальною підтримкою<sup>207</sup>.

Кращі результати має легальна міграція, але, на жаль, повну процедуру офіційного працевлаштування за кордоном (дозвіл на проживання та на роботу) проходять менше 40% трудових мігрантів, тоді як близько 23% працюють за кордоном взагалі без оформлення офіційного статусу<sup>208</sup>. Ще гіршою є ситуація із внутрішньою міграцією: переважна більшість прибулих – за винятком найбільш кваліфікованих працівників та тих, хто працюють у топкомпаніях, – або працюють взагалі без реєстрації, або легально отримують тільки мінімальну заробітну плату, або оформлюються фізичною особою – підприємцем. Неофіційна або напівофіційна зайнятість, на яку цілком свідомо погоджуються українські заробітчани, особливо ті, хто мав такий досвід у минулому, загрожує відсутністю належного соціального захисту на випадок захворювання, виробничої травми, втрати роботи; несплата необхідних внесків на пенсійне страхування неминуче дається взнаки після досягнення пенсійного віку.

<sup>207</sup> Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження): стат. бюл. / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2017/bl\\_ztm-2017.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztm-2017.zip)

<sup>208</sup> Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с. URL: [https://www.idss.org.ua/archiv/Ukraine\\_migration.pdf](https://www.idss.org.ua/archiv/Ukraine_migration.pdf)

Міграція так або інакше пов'язана із труднощами працевлаштування в Україні (відповідно до очікувань умов та оплати праці), тому масовий від'їзд економічно активного населення скорочує пропозицію робочої сили на місцевому ринку праці. Відповідно менша чисельність місцевих мешканців змушені жити на допомогу по безробіттю, не маючи роботи. Їхнє працевлаштування (хоча б і за межами поселення/регіону/країни) істотно знижує ризик бідності для родини.

Водночас зміна балансу попиту і пропозиції змушує роботодавців підвищувати заробітну плату, і навіть якщо не все підвищення є легальним, доходи працюючих зростають, а отже, скорочується бідність принаймні працюючого населення.

Слід також мати на увазі, що виїжджають ті, кого не влаштовують можливості українського/місцевого ринку праці, хто радше волів би працювати нелегально, часто реєструючись у службі зайнятості та претендуючи на різні види соціальної допомоги. За умов міграції саме цієї категорії зменшується загальний тиск на систему соціальної підтримки населення і знижується штучна конкуренція за робочі місця. Наявність значної чисельності зареєстрованих безробітних, які насправді не хочуть працювати, тільки провокує консервацію низького рівня оплати праці.

Важливим результатом трудової міграції є кошти, що надходять до України і допомагають виживати не тільки безпосереднім їх отримувачам, а й цілим поселенням. Масштаби особистих переказів мігрантів до значної кількості країн перевищують суми надходжень з міжнародних джерел, зокрема прямі іноземні інвестиції, надходження приватного капіталу, офіційні трансферти. Вони справляють безпосередній вплив на платіжний баланс, кредитний рейтинг, розвиток фінансово-банківських систем, рівень інфляції, платоспроможний попит населення,

загальну економічну ситуацію країн-отримувачів. За оцінками Нацбанку України, у 2017 році приватні перекази становили 9,3 млрд дол. США, тобто 8,4% ВВП країни. Це учетверо перевищує чистий приплив прямих іноземних інвестицій, які становили 2,3 млрд дол. США<sup>209</sup>. І хоча, на відміну від ПІІ, тільки невелика частина приватних грошових переказів спрямовується на відкриття бізнесу, кожна гривня, витрачена в Україні, так або інакше працює на вітчизняну економіку. Особливо яскраво цей вплив демонструють територіальні відмінності рівня життя: принаймні ті територіальні громади, звідки виїжджає на заробітки багато людей, отримують безумовний зиск, тобто грошові перекази мігрантів сприяють зменшенню територіальних відмінностей рівня життя населення. За розрахунками, їх надходження нівелює шосту частину існуючої диференціації доходів населення між регіонами України. Вплив грошових переказів на скорочення бідності відбувається як на мікрорівні (пряма допомога домогосподарствам), так і на макрорівні (вплив на інвестування та споживання в країні).

Наразі серед різних форм надходження коштів до менш розвинених країн (включно з міжнародною грошовою допомогою, прямою допомогою однієї країни іншій, ПІІ, приватними кредитами) саме особисті перекази мігрантів є найбільш ефективним способом підтримки бідних прошарків населення. Ці грошові перекази, на відміну від потоків приватного капіталу або офіційної допомоги для розвитку, максимально швидко надходять безпосередньо до родин, які потребують грошей.

Зазначену тезу підтверджено результатами цілої низки досліджень, зокрема виконаних за Програмою Міжнародної міграції та розвитку Світового банку (International Migration and

<sup>209</sup> Національний банк України. URL: [https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=63075631&cat\\_id=55838](https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=63075631&cat_id=55838)

Development Program), якими доведено, що збільшення на 10% переказів від кожного мігранта спричиняє зниження рівня бідності на 3,5%. У середньому збільшення питомої ваги загальної суми переказів у ВВП на 10% адекватне зниженню рівня бідності на 1,5–1,6%<sup>210</sup>.

І знову варто звернутися до досвіду Польщі. За розрахунками<sup>211</sup>, грошові перекази надсилаються відносно невеликій кількості домогосподарств (2,5%, або близько 330 тис. домогосподарств, або 1,2 млн осіб). Водночас для отримувачів цих коштів вони є дуже значною підтримкою: приблизно 62% загального доходу, за даними HBS<sup>212</sup>. В основному, перекази надходять до малих міст та сільських районів, де важко знайти роботу, тобто там найбільша міграція і найвища бідність. Отже, грошові перекази справляють великий вплив на добробут та бідність у таких регіонах, знижуючи рівень бідності з гіпотетичних 19% до 17%.

Найбільш ефективними особисті перекази мігрантів є щодо зниження бідності населення країн поблизу центрів тяжіння міграції (США, розвинені країни Європи): вони, як правило, отримують більші суми переказів, що більш рівномірно розподіляються серед населення.

Такі грошові перекази надходять до домогосподарств, що їх потребують найбільше, і є у багатьох випадках єдиним джерелом доходу. Зазвичай ці кошти використовуються на споживання, освіту, медичну допомогу, придбання товарів довгострокового користування, погашення кредитів та інвестування у малий бізнес<sup>213</sup> [24]. Безумовно грошові перекази впливають

<sup>210</sup> Опитування домогосподарств 71 країни, що розвиваються

<sup>211</sup> За даними Обстеження бюджетів домогосподарств за 2008 рік, яким вперше визначено всі джерела іноземного доходу, а саме: робота, бізнес, соціальні виплати та трансферти від інших домогосподарств тощо.

<sup>212</sup> Household budget survey. Statistics Poland. stat.gov.pl. Retrieved from <https://stat.gov.pl/en/topics/living-conditions/living-conditions/>

<sup>213</sup> Ibid.

на споживчу поведінку домогосподарств. Загалом, що біднішим є домогосподарство, то більша частка коштів спрямовується на поточне споживання.

Найчастіше (68%) за рахунок переказів трудові мігранти підтримують чоловіка/дружину/дітей (тобто тих осіб, які, найімовірніше, входять до складу домогосподарства трудового мігранта); 38% опитаних матеріально підтримують батьків; підтримка інших родичів є менш поширеною практикою. Грошові перекази трудових мігрантів є важливим механізмом покращання житлових умов населення України, на ці кошти частіше здійснюються ремонт/перебудова вже наявного житла, ніж купівля нового (37% та 15% відповідно). Майже половина (49%) трудових мігрантів роблять заощадження. Спостерігається позитивний вплив повернення мігрантів на здатність забезпечувати потреби членів домогосподарства в охороні здоров'я (90%), освіті (82%), піклуванні (89%); майже стільки ж респондентів (87%) заявляли про позитивний вплив повернення на емоційний добробут дітей<sup>214</sup>.

Більшість домогосподарств, які отримують допомогу з-за кордону, одержують її від одного з подружжя (чоловіка/дружини), дорослих дітей та навіть інших родичів (табл. 5.2), що є певним свідченням збереження традиційної для українців сімейної солідарності, взаємодопомоги поколінь у новій, дистанційній формі. Сім'я делегує одного зі своїх членів для вирішення економічних проблем (житло, освіта, лікування, формування страхових заощаджень), у т. ч. для покращення умов життєдіяльності дітей<sup>215</sup>. Основним мотивом трудової міграції є поліп-

<sup>214</sup> TEMPER (temporary versus permanent migration) – проєкт, реалізований консорціумом інституцій семи країн на замовлення Єврокомісії (Collaborative project, SSH-FP7. URL: <http://www.temperproject.eu/>). У рамках проєкту опитано мігрантів та немігрантів в Україні, Аргентині, Румунії та Сенегалі.

<sup>215</sup> Малиновська О. Транснаціональна родина в контексті транснаціоналізації міграції: концептуалізація понять // Транснаціональні сім'ї як наслідок української



шення якості життя родини, в першу чергу дітей, інвестування в їх освіту.<sup>216</sup> Однак така сім'я, вирішуючи економічні питання, разом з тим стикається з численними проблемами та ризиками – щодо шлюбних стосунків, соціалізації дітей, самотності осіб літнього віку тощо.

Таблиця 5.2

Розподіл домогосподарств за джерелом надходження допомоги з-за кордону, 2017 рік\*, %

Надходило від:	Усього	Міські поселення	Сільська місцевість
– чоловіка/дружини	33,7	34,9	32,2
– дітей (сина, дочки)	30,7	27,6	34,9
– батьків	15,1	16,5	13,1
– інших родичів	20,1	20,1	20,0
– друзів та інших	5,7	6,0	5,4

\*передбачалася можливість декількох варіантів відповідей.

Джерело: Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження): стат. бюл. / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2017/bl\\_ztm-2017.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztm-2017.zip)

Однією з найбільш гострих проблем української сім'ї з трудовими мігрантами вже тривалий час є нестабільність шлюбів, високий рівень розлучень. За даними кількох вибірових досліджень, понад половина трудових мігрантів перебувають у шлюбі і серед тих, чия еміграція короткострокова (до дванадцяти місяців), і серед тих, хто працює за кордоном (в іншому місті) довго. Тривала відсутність одного з подружжя в тій чи іншій формі неодмінно впливає на стосунки, оскільки спричинює відчуження, непорозуміння, зменшення спільних інтересів. За даними соціологічних досліджень, є кілька сценаріїв розвит-

трудої еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання: зб. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Львів : Вид-во Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2012, С. 3–12. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/16722/1/2-Malynovska-3-12.pdf>

<sup>216</sup> Immigrazione: Dossier Statistico 2010, Edizioni IDOS, Roma 2010, с. 125. Цитовано за: Пономарева О. Діти, залишені позаду. День. 2010. № 226. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/diti-zalisheni-pozadu>

ку відносин у такій сім'ї залежно від особливостей родини та її членів<sup>217</sup>:

- якщо до від'їзду стосунки були напружені, високою є імовірність розпаду шлюбу;
- гармонійний, здавалося б міцний шлюб усе ж розпадається;
- формально шлюб зберігається, однак кожний із партнерів живе своїм життям;
- шлюб зберігається попри довгу розлуку.

Зрозуміло, що розлучення із подальшим вихованням дітей у неповній родині є дуже вагомим ризиком бідності. Якщо поза місцем проживання родини працює один із батьків, то діти виховуються у неповній сім'ї, специфіка і ризики якої загальновідомі. Однак якщо відсутні обидва батьки або до трудової міграції вдається мати, яка сама виховує дитину (частка розведених та овдовілих серед таких жінок сягає 30%), то соціалізація дітей відбувається у вкрай несприятливих, викривлених умовах. Таких дітей називають євросиротами або дітьми, залишеними позаду<sup>218</sup>. Водночас діти трудових мігрантів з повних сімей є більш самостійними, менше страждають від економічних позбавлень, а отже, не мають комплексів бідності, не потрапляють у пастку успадкованої бідності, мають можливості подорожувати і вивчати мови, тобто є більш мобільними.

Трудова міграція є одним із факторів значного збільшення ризику самотності осіб похилого віку. Загалом проблема самотності літніх осіб є одним із викликів сучасності, що в умовах

---

<sup>217</sup> Иванкова-Стецюк О. Б. Проблемы и перспективы дистанционных семей (по материалам социологических исследований). *Вестник Нижегородского университета. Серия: Социологические науки*. 2014. № 3 (35). С. 102–109.

<sup>218</sup> Пономарева О. Діти, залишені позаду. *День*. 2010. № 226. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/diti-zalisheni-pozadu>

наростаючого старіння населення загострюється в усіх країнах. За даними вибіркових опитувань, переважній більшості літніх осіб (і жінок, і чоловіків) іноді чи постійно потрібна допомога щодо хатніх справ, часто матеріальна<sup>219</sup>. Ця проблема має гостре гендерне забарвлення через особливості шлюбної поведінки та смертності. У зоні ризику щодо бездоглядності й відсутності допомоги перебувають, у першу чергу, літні самотні жінки.

Традиції сімейної взаємодопомоги між поколіннями в Україні є доволі сильними: більшість літніх осіб за необхідності одержують матеріальну і фізичну допомогу своїх дорослих дітей, онуків чи інших родичів<sup>220</sup>, зокрема від трудових мігрантів. Однак можливості інструментальної підтримки та догляду значною мірою визначаються відстанню<sup>221</sup>, і трудова міграція, надаючи можливості збільшення фінансової підтримки, змінює її форми, а іноді й обмежує спілкування, унеможлиблює безпосередній догляд і піклування.

Важливо, що позитивний вплив на добробут отримувачів переказів спостерігається як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Однак не можна ігнорувати і ризиків, пов'язаних із тим, що:

- прискорене зростання цін, яке традиційно більше впливає на бідні верстви населення, провокує зростання рівня та глибини бідності;
- зростає структурна нерівність між тими, хто отримує перекази з-за кордону, і тими, хто їх не отримує;
- формується залежність отримувачів переказів від їх від-

<sup>219</sup> Населення України. Імперативи демографічного старіння. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2014. 288 с. URL: [https://idss.org.ua/monografii/2014\\_Naselennya.pdf](https://idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf)

<sup>220</sup> Ibid., С. 137–140.

<sup>221</sup> Сім'я і сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку / Е. М. Лібанова та ін.; Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Український центр соціальних реформ, Фонд народонаселення ООН. Київ: Основа-Принт, 2009. 245 с. URL: <https://idss.org.ua/public>

правників;

- створюється певний психологічний тиск на мігрантів, що погіршує якість їхнього життя за кордоном.

Отже, хоча трудова міграція дає змогу розв'язати частину економічних проблем сім'ї (покращити житлові умови, оплатити освіту або лікування, гідно утримувати дітей та батьків) і загалом знизити ризики зубожіння й бідності, вона формує численні проблеми та ризики.

## 5.8. Зміни масштабів міграції через COVID-19

Пандемія COVID-19 і пов'язані з нею карантинні обмеження, що вплинули практично на всі сфери суспільного життя, спричинили найсильнішу рецесію від часів Другої світової війни, а це не могло не віддзеркалитись і на міграційних процесах. Зупинення підприємств і відповідне скорочення попиту на робочу силу, закриття – повне або часткове – кордонів, багаторазове зменшення, якщо не повне припинення, масштабів транскордонного сполучення у поєднанні з недостатньою захищеністю більшості трудових мігрантів у країнах їх тимчасового перебування спричинили повернення частини мігрантів на батьківщину та відмову від наступних поїздок частини тих, хто у цей час перебував в Україні. Проте масштаби повернення українців з-за кордону виявилися не такими катастрофічними, як очкувалось: надходження приватних переказів у березні-квітні 2020 року порівняно з попереднім (рекордним) роком скоротились лише на 8%: з 1,892 до 1,748 млрд дол. США. За даними Всеукраїнської Асоціації компаній з міжнародного працевлаштування, від середини березня до кінця травня 2020 року (період найбільшого за масштабами зворотного по-

току) повернулися близько 500 тис. мігрантів, переважно тих, хто мали короткострокові контракти або взагалі працювали за усною домовленістю з роботодавцем, часто напівлегально або й зовсім нелегально. Довгострокові мігранти, чимало з яких мають дозвіл на постійне проживання, а іноді й громадянство країн-реципієнтів, переважно залишилися за кордоном.

Видається, що практична зупинка міграційних потоків унаслідок карантину – це тимчасове явище. Глобалізація створила умови для вільного переміщення робочої сили між країнами та континентами, й закриті через карантин кордони неминуче відкриватимуться. Цього потребуватиме економіка, і цього вимагатиме суспільство. Низка європейських держав вже запрошують іноземців на сезонні роботи з організацією за необхідності їх перевезень. Такі чартерні рейси вже здійснюються з України до Польщі, Німеччини, Чехії, Австрії, Фінляндії, Сполученого Королівства, Ізраїлю. Є домовленість про повернення українців на сезонні роботи до Фінляндії. Уряд Італії вирішив тимчасово надавати дозволи на проживання упродовж 6 місяців працюючим у сільському господарстві або в домогосподарствах, а уряд Португалії – здійснювати т. зв. експрес-регулювання. Навряд чи знову вдаватимуться до локдауну країни, які є центрами тяжіння українських мігрантів, навіть за нової хвилі захворювань у осінньо-зимовий період – надто важкими для економіки і для населення виявилися наслідки<sup>222</sup>.

Але чи зміниться (у той або інший бік) масове прагнення українців виїжджати на заробітки і чи може українська влада якимось чином вплинути на цей процес? Відповідь на перше запитання пов'язана із перспективами відновлення економіки

---

<sup>222</sup> Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 11–26.

в Європі та світі загалом і тамтешнього попиту на робочу силу з інших країн. Безперечно, якщо рецесія у світі, зокрема в Європі, триватиме довго (серед іншого – через другу-третю хвилю захворювань) і попит на робочу силу не відновиться у повному обсязі, зростання масштабів зовнішньої міграції з України не відбудеться. Але такий сценарій розвитку виглядає найменш імовірним значною мірою – з огляду на власне українські економічні перспективи. Та й досвід останніх місяців демонструє небажання жителів розвинених країн виконувати «мігрантські» роботи навіть в умовах безробіття. Тому якщо тільки в Україні не з'являться численні вакансії із зарплатою на рівні 70% тієї, що можуть отримувати наші працівники за кордоном (а імовірність цього мізерна), масштаби виїзду не тільки не скорочуватимуться, а навіть зростатимуть. Скоріше за все, до тих, чий спосіб життя обов'язково включає міграційні поїздки, приєднуюватимуться нові численні групи. На жаль, багато активних, мобільних, конкурентоспроможних українців визначають свої перспективи виїзду, зважаючи не стільки на стан особистого життя, скільки на загальну низьку оцінку ситуації у країні. Цей міграційний чинник є значно небезпечнішим за просте бажання заробити. В останньому випадку зберігається доволі висока імовірність повернення, тоді як комбінація індивідуальних планів із втратою віри у перспективність їх реалізації в українському суспільстві формує настрої на постійну еміграцію.

Наразі більшість мігрантів не визначилися. З одного боку, вони тимчасово відрізані від закордонних заробітків, з іншого – їх не цікавлять українські вакансії. Певним виходом могла б стати організація та залучення мігрантів до тимчасових робіт на період їх перебування в Україні. У стислі терміни необхідно

допомогти відновитися мікро- і малому бізнесу, запропонувати громадські роботи як тимчасовий вихід із масового безробіття, через механізми концесії, публічно-приватного партнерства, державні закупівлі створити робочі місця в галузях, що дають значний мультиплікативний ефект (зокрема в будівництві). З огляду на ризик подальшого збільшення бюджетних витрат, можливо, у т. зв. бюджетній сфері доцільно створювати не постійні, а тимчасові робочі місця. Але всі вони не будуть високооплачуваними, зокрема в умовах значного безробіття, і не стануть альтернативою робочим місцям, доступним за кордоном; отже, їх створення матиме радше короткочасний, ніж довготривалий ефект.

Видається, що реалізація політики запобігання масовому виїзду та хоча б часткового повернення мігрантів неможлива без надання їм чіткої перспективи в Україні.

### 5.9. Оцінка міграційних перспектив України

Сама по собі глобалізація, її розвиток та поширення на все більшу кількість країн означає неминуче зростання масштабів міжнародної міграції. Крім поглиблення різноманітних міжнародних контактів цьому сприятимуть четверта промислова революція та пов'язана з нею цифровізація економіки, розвиток транснаціональних корпорацій, розміщення значної частини виробництв за межами країн реєстрації головного офісу, різні принципи і ставки оподаткування в різних країнах, що провокує рух фінансового і людського капіталу, подальше спрощення (скасування) процедур перетину кордонів у поєднанні із суто демографічними процесами – стрімким старінням населення загалом і робочої сили, зокрема в економічно розвинутих країнах. Наразі населення і робоча сила концентруються в одних регіо-

нах світу, а виробництво (включно із сервісом) – в інших. Зважаючи на очікування щодо розвитку соціально-демографічних і економічних процесів, у майбутньому такий територіальний дисбаланс попиту і пропозиції робочої сили тільки посилюватиметься. Так, на початку 2017 року 7,5% населення 28 країн-членів ЄС, 17,1% населення США і 21,9% населення Канади становили мігранти<sup>223</sup>. Зазвичай що вищою є якість життя та доходи і що простішою – процедура набуття легального дозволу на проживання й роботу, то вищою є частка іммігрантів у країні. Зокрема, в Люксембурзі цей показник становить 47,6%, у Швейцарії – 24,9%, на Кіпрі – 16,4%, в Австрії – 15,2%, а в Польщі та Румунії – 0,6%.

За даними Світового банку, у 2017 році за межами країн свого походження проживали 266 143,8 тис. осіб, з них 5 995,3 тис. (тобто 2%) народжені в Україні<sup>224</sup>. Проте далеко не всі вони є мігрантами в точному розумінні цього терміна. До 1991 року 15 незалежних на сьогодні країн були частинами СРСР і переїзд з однієї республіки до іншої був актом виключно внутрішньої, а не зовнішньої міграції. Саме з розпадом СРСР пов'язані масштабні переміщення, коли багато людей поверталися до місць свого народження (або навіть народження своїх батьків), з якими зберігалися певні родинні зв'язки, наприклад з республік Середньої Азії, Кавказу, окремих регіонів Росії. У багатьох випадках такі повернення здійснювалися під загрозою етнічних утисків і конфліктів унаслідок посилення націоналістичних рухів. Саме через це до України повернулися сотні тисяч людей, і

---

<sup>223</sup> Personal remittances statistics. (2019). Eurostat. Statistics Explained. *ec.europa.eu*. Retrieved October 10, 2019 from [https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Personal\\_remittances\\_statistics](https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Personal_remittances_statistics)

<sup>224</sup> Bilateral Migration Matrix 2017 (2018). The World Bank. *www.worldbank.org*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (дата звернення: 15.10.2019).



сальдо зовнішньої міграції у 1992 році сягнуло 287,8 тис. осіб<sup>225</sup>. Водночас і багато жителів України переїхало до Росії, Латвії, Литви, Білорусі, Грузії тощо. Аналогічні територіальні переміщення спостерігались і, наприклад, у колишній Югославії. Отже, українськими мігрантами є всі особи, народжені в Україні, які виїхали з її території після 1991 року. Що стосується тих, хто переїхав до інших республік за часів існування СРСР, то виокремити з них справжніх зовнішніх мігрантів суто статистичними методами видається неможливим. Імовірно, потрібно спеціальне опитування і врахування їхнього самовизначення. Але що далі, то менше сенсу мають такі уточнення. Допомога родичам, які залишились у країнах походження, від таких мігрантів зазвичай є не надто значною й регулярною – все залежить від усталеності та збереження родинних зв'язків.

Дуже багато залежить від державної політики, зокрема від можливостей підвищення внутрішньої мобільності населення як альтернативи масштабній еміграції. Однак в Україні зазначені можливості суттєво обмежуються нерозвиненістю житлової інфраструктури, ринку орендного житла, з одного боку, і збереженням традиційних настанов на будівництво або купівлю власного помешкання як надійну капітальну інвестицію – з іншого. І хоча мотивація населення до зміни місця проживання у зв'язку з пошуком нової роботи посилюється (частка населення, яке позитивно сприймала пропозицію змінити місце проживання для того, щоб знайти роботу, зросла з 18% у 2000 році до 22,5% у 2016 році), більшість, передусім особи старшого віку, орієнтовані на проживання в одному місці. Закономірно вища мобільність (як територіальна, так і професійна) притаманна молоді, більш сприйнятливій до динамічних змін місця прожи-

---

<sup>225</sup> Державна служба статистики України: офіційний вебсайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.10.2019).

вання, поширення моделі ротації професій та посад.

Важливою і перспективною є переорієнтація потенційних трудових мігрантів, особливо з сіл та невеликих міст, із зовнішнього на внутрішній ринок праці. Цьому сприятиме, по-перше, будівництво та ремонт доріг, відновлення транспортної мережі. Результатом має стати інтеграція локальних ринків праці в єдиний національний або принаймні в низку регіональних. Це дасть можливість мешканцям сіл та невеликих міст жити вдома, а працювати на умовах маятникової міграції у містах із більш розвинутим ринком праці. По-друге, нагальною необхідністю є формування ринку тимчасового і соціального житла. Це забезпечить доступність тимчасової роботи для мешканців віддалених поселень, передусім для молодих людей, які шукають свою професію, свою долю. Нарешті, по-третє, державні інвестиції у будівельну галузь створюватимуть сучасні робочі місця і в будівництві, і в дотичних галузях, у випадку дорожнього будівництва – також і в готельному, ресторанному бізнесі, обслуговуванні автотранспорту тощо.

Нагально необхідним є поєднання загальних напрямів і заходів, спрямованих на зменшення масштабів відпливу населення, зі специфічними, орієнтованими на конкретні контингенти мігрантів. Скажімо, бажання від'їзду науковцями є наслідком не тільки низьких заробітків, а й неприйнятним ставленням з боку влади і суспільства до науки, відсутністю можливостей купувати необхідне обладнання, літературу, брати участь у різноманітних наукових форумах тощо. Для зниження масштабів освітньої міграції українські навчальні заклади мають осучаснити навчальні програми, сприяти контактам студентів із потенційними роботодавцями, створити дійсно потужні науково-навчальні центри, забезпечити можливості індивідуальної

підготовки та дозвілля, тобто стати реальною альтернативою закордонним інституціям. З огляду на поширення в сусідніх країнах практики безкоштовного навчання іноземців варто більш системно підійти й до самого існування та вартості контрактної форми навчання в Україні.

Дуже важливим є налагодження систематичної взаємодії з українськими заробітчанами, навіть з тими, хто працюють за кордоном вже кілька років і вивезли туди всю свою родину, включно з дітьми та старими батьками. Ці люди у більшості своїй все ще відчувають себе українцями, зберігають українське громадянство й українську мову. Тому вкрай необхідно підтримувати ці їхні відчуття і допомагати в реалізації, зокрема шляхом організації навчання дітей в українських школах за українськими підручниками і програмами. Можна сподіватися, що бодай невелика їх частина повернеться до України. Але навіть якщо цього не станеться, ці люди будуть репрезентувати позитивний імідж України за кордоном, що є винятково важливим.

Загалом же видається, що Україна, насамперед завдяки своєму географічному розташуванню, клімату, природним ресурсам, доброзичливому населенню, достатньо розвиненій інфраструктурі тощо, має всі шанси повторити шлях середземноморських країн, передусім Італії, які упродовж тривалого часу були донорами робочої сили для більш розвинених країн, але потім перетворилися на реципієнтів, причому стали приймати робочу силу не тільки з бідних країн Азії та Африки, а і з достатньо розвинених і навіть більш заможних країн Європи. Необхідними умовами для цього є наявність конкурентних робочих місць із прийнятними умовами та оплатою праці, політична стабільність у країні, позитивна динаміка рівня та якості життя.

## РОЗДІЛ 6

# ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО

### 6.1. Подолання бідності в контексті забезпечення прав людини

**С**таття 25 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, підкреслює право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини<sup>226</sup>. Фактично йдеться про право на убезпечення від бідності. Отже, наявність бідності і бідних у будь-якому суспільстві є нічим іншим, як порушенням базових прав людини, і одним з основних завдань політики є їх відновлення. Саме цим обумовлена наявність завдань подолання бідності у двох базових документах ООН, що регламентують діяльність світової спільноти у ХХІ сторіччі, – Цілях розвитку тисячоліття (на 2000–2015 роки) і Цілях сталого розвитку (на 2015–2030 роки).

Видається, що розв'язання цього комплексного завдання потребує консолідованої діяльності держави, бізнесу й суспільства у трьох взаємопов'язаних сферах (рис. 6.1).

<sup>226</sup> Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. URL: [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/declarations/declhr.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml)



Рис. 6.1. Сфери реалізації політики подолання бідності

При цьому сферою відповідальності держави є створення сприятливих, справедливих і усталених правил гри, бізнесу – забезпечення гідної зайнятості за умов дотримання принципів соціальної відповідальності, суспільства – підтримка непрацездатних у поєднанні із зусиллями кожної працездатної особи щодо покращення свого матеріального стану. Це виглядає цілком логічним і обґрунтованим, якщо неминучі суперечності за лініями держава-бізнес, держава-суспільство і бізнес-суспільство не мають принципового характеру, якщо інтереси окремих груп/кланів/особистостей не входять у нерозв'язуваний конфлікт.

Процес узгодження цих інтересів є однією зі складових демократії, але достатньо розвинутої демократії, і у таких кранах він має належне інституційне забезпечення, зокрема щодо визнання загальних цілей і пріоритетів. Відповідно соціально-

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО економічна політика, спрямована на подолання бідності, вирішує передусім проблеми координації, що виникають у ході досягнення цілей згідно зі схваленими суспільством процедурами. Однак на практиці навіть у демократичних суспільствах кожен з акторів діє, зважаючи насамперед на власні інтереси, а їхні дії є далекими від нейтральності (найбільш важливими є ці відхилення у діяльності держави). При цьому правила гри, визначені державою, входять у суперечність із прийнятими в суспільстві стандартами поведінки (це може стосуватись як суспільства загалом, так і окремих його секторів), що спричиняє поширені випадки свідомого недотримання визначених правил і в кінцевому підсумку – соціальні конфлікти, обумовлені несправедливістю, безробіттям та бідністю. Водночас слід підкреслити надзвичайну важливість урахування у політиці подолання бідності не тільки (а радше не стільки) економічних можливостей, скільки соціопсихологічного середовища, зокрема традицій, які визначають ефективність дії писаних і неписаних норм поведінки, результати конкретних політик.

Відносно молода українська демократична система, по-перше, не має традицій знаходження консенсусу; по-друге, чи не кожна правляча група прагне якнайшвидше отримати своєрідну ренту (бюрократичну, зокрема), яка компенсує витрати на досягнення владних позицій; по-третє, діяльність українських політичних і економічних еліт не спрямована на підвищення суспільного добробуту, зниження нерівності та формування національної єдності. У контексті консервації бідності це трансформується у суспільну толерантність до поширеності тіньової економічної діяльності й отримання несправедливих благ, домінування особистих інтересів за відсутності обов'язків, і загалом у тотальну недовіру. Українське суспільство від дійсно демокра-

тичних відрізняється, зокрема, тим, що різниця між державною політикою і діями, спрямованими на якнайшвидше отримання бюрократичної ренти, є мінімальною, а це спричиняє майже постійний конфлікт між державою, бізнесом і населенням (включно з громадськими об'єднаннями). Зазначені конфлікти у фрагментованому суспільстві є критично важливими для розуміння пасток бідності, низької швидкості економічного розвитку і невдач у переході до інноваційного зростання. Слід додати, що бажання отримувати бюрократичну ренту трансформується у відповідні дії закритої правлячої групи, які, поміж іншого, передбачають надання неправомірних пільг і отримання неправомірної вигоди наближеним до неї структурам. Це унеможливує встановлення однакових для всіх правил економічної діяльності, блокує економічний розвиток і справедливий розподіл його результатів, а отже, консервує масштабну бідність в українському суспільстві.

Порушення прав на гідний рівень життя й убезпечення від бідності у різних формах стосується більшості населення України, але реакції окремих його груп істотно відрізняються (наприклад, незареєстрована економічна діяльність, намагання будь-що отримати суспільну підтримку, суспільне утриманство, еміграція, несприйняття будь-яких дій держави) та по-різному поєднуються, формуючи тотальну недовіру не тільки до інших, а й до власних можливостей змінити свою долю.

## 6.2. Мінімізація макроекономічних бар'єрів подолання бідності

Генеза економічної теорії є історією пошуку рецептів виправлення різноманітних дисфункцій: нестачі основного ка-

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО

піталу/інвестицій, недостатнього доступу до якісної освіти (загальної і професійної), відсутності необхідних інститутів – які в сукупності є засадничою причиною бідності у багатьох регіонах світу<sup>227</sup>, зокрема і в Україні. Упродовж ХХ сторіччя в різних країнах розроблялися засоби і конкретні політичні заходи подолання зазначеного дефіциту. Так чи інакше вони передбачали протекціонізм щодо власного виробництва і захист національних інтересів у процесі вільної торгівлі.

Кожна країна вибудовує власне бачення свого економічного розвитку, і вирішальну роль грає визначення мети цього розвитку. Видається, що не зростання обсягів виробництва (ВВП, ВНП, обсяги промислового чи аграрного виробництва), не рівень інфляції, не стан платіжного чи торговельного балансу, не міра дефіцитності бюджету мають бути метою. Єдиною метою економічного розвитку в ХХІ сторіччі має визнаватись якість/рівень життя населення (індекс людського розвитку, середня очікувана тривалість життя, рівень бідності, самооцінка власного життя тощо). Відповідно, з огляду на необхідність підтримки зайнятості й гідного рівня життя населення пріоритетом економічної політики слід визнати орієнтацію на захист власного виробництва (йдеться передусім про захист обробної промисловості та сфери послуг). У цьому контексті видається надзвичайно важливою орієнтація на використання у виробництві власної сировини й залучення власної робочої сили (т. зв. локалізацію промисловості), стимулювання експорту товарів із високою доданою вартістю, а не сировини, тощо. Такий підхід забезпечує не тільки зростання ВВП, а отже, бюджетних надходжень, що своєю чергою відкриває можливості державного фінансування розвитку соціальної інфраструктури, вирішення

---

<sup>227</sup> Коломбато Э. Рынки, мораль и экономическая политика: новый подход к защите экономики свободного рынка. Москва, Мысль, 2016. 500 с.



соціальних проблем тощо та ін., а і сприяє підвищенню доходів населення та зниженню бідності. Проблемою є чинні міжнародні домовленості та їх перегляд, у процесі якого варто врахувати досвід розвинених країн, які не соромляться, передаючи, наприклад, замовлення на пошиття одягу до азійських країн з дешевою робочою силою, оговорюють використання тканин і фурнітури виключно власного виробництва. Безперечно, реалізація такого роду намагань потребує скоординованих дій чи не усього Кабінету Міністрів, центральної та місцевої влади, бо розрахунки на спроможність бізнес-структур видаються марними.

Інший варіант – включення вітчизняних виробництв до окремих ланок транснаціональних технологічних процесів – не дасть такого комплексного ефекту, але все ж сприятиме зростанню зайнятості.

Другий аспект пов'язаний із несиметричністю вільної торгівлі, що консервує спеціалізацію на бідності бідних країн. Невиправдане (за умовами, часом *etc.*) запровадження вільної торгівлі загрожує знищенням найбільш розвинутих галузей економіки найменш розвинених країн. Коли спіраль багатства починає розкручуватись у зворотному напрямку, на околицях світу відбувається деіндустріалізація, розвал сільського господарства і депопуляція<sup>228</sup>. Мінімізація наслідків такого роду ризиків є безпосередньою складовою економічної політики (причому бідної держави ще більшою мірою, ніж багатой) і потребує, зокрема для України, збільшення торговельних квот. Експорт до розвинених країн українських товарів *a priori* означає їх відповідність високим стандартам якості, що своєю чергою передбачає використання сучасних технологій. Проте національні

---

<sup>228</sup> Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. 384 с.

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО інтереси (і економічні, і соціальні) потребують розширення не тільки найсучаснішого виробництва, обмеження якого відповідно до принципів сталого розвитку мають стосуватися тільки безпеки працюючих та довкілля. Перспективи варто пов'язувати із налагодженням контактів і формуванням торговельних потоків із країнами, приблизно однаковими за рівнем економічного розвитку, міжнародною впливовістю тощо. Водночас слід працювати і над заміщенням бодай частини імпорту, передусім споживчого: крім суто економічних заходів (розвитку відповідних виробництв) необхідно забезпечити й ефективну зміну соціальної психології та споживчої поведінки широких мас населення («свій до свого по своє», «купує українське» тощо). Частина дій, спрямованих на зміну торговельного балансу, може дати бажаний результат доволі швидко, частина потребуватиме тривалішого періоду, але успіх означатиме збільшення обсягів виробництва, бюджетних надходжень, зайнятості й доходів населення України.

Третій аспект пов'язаний із доступом до новітніх технологій, тільки які і здатні забезпечити належну конкурентність виробництва на світовому ринку, а отже, належні його обсяги. Проте масовість захисту технологій авторськими правами та патентами значно звужує можливості розвитку бідних країн за допомогою т. зв. вторинної інженерії, передавання новітніх продуктів не є поширеним, грошей же для придбання нових технологій у бізнесу в бідних країнах часто не вистачає. Відповідно запобігання масштабній бідності внаслідок примітивізації економіки є – і надалі набуватиме все більшого значення – надзвичайно важливою складовою державної політики. Теоретично частина завдань такого роду може розв'язуватися на рівні прямих міжфірмових угод, але реальність (не тільки українська)

свідчить про необхідність державного втручання. Чи є гарантії його ефективності? Ні. Чи можна без нього обійтися? Ні, принаймні коли йдеться про продукти, необхідні для досягнення визначених економічних пріоритетів. Чи загрожує втручання чиновників новими корупційними схемами? Так. Але повністю уникнути цього ризику неможливо, можна тільки працювати над його мінімізацією, поміж іншого шляхом широкого висвітлення й обговорення пріоритетів та залучення громадськості.

Четвертий аспект – доступ до світових фінансових ресурсів – пов'язаний із прямими інвестиціями, кредитами та міжнародною допомогою. Зрозуміло, що Україна конче потребує притоку капіталу для розвитку (а в багатьох випадках – і для створення) виробничої і соціальної інфраструктури. Менш переконливим є твердження про брак вільних ресурсів у країні або, принаймні, у резидентів країни. Є достатньо свідчень про масштабне виведення капіталу за кордон, що зазвичай пояснюється зависоким оподаткуванням. Але насправді йдеться не так про встановлені ставки податків, як про нелегальні платежі корупційного характеру (бюрократичну ренту). Боротьба з цим явищем має стати стрижнем діяльності відповідних державних структур і поза контекстом подолання бідності. Чи можна в осяжній перспективі досягти амбітної мети – повернення бодай частини виведених капіталів і їх подальшого інвестування в економіку країни? Видається, що можна за цілеспрямованих дій, причому покращення бізнес-клімату в Україні як необхідна умова повернення капіталів у змозі спричинити і зростання загального потоку інвестицій до країни.

Надходження коштів до бідної країни може бути або не бути пов'язано з певними умовами. Так, частина коштів спрямовується виключно на розв'язання конкретних економічних

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО завдань, і якщо економіка країни здатна увібрати їх із належним прибутком, є великі шанси на створення нових робочих місць, а отже, і на зниження бідності, принаймні серед працездатного населення. Проте якщо відсотки, які потрібно сплачувати за кредитами, перевищують прибутки, отримані від їх інвестування, процес неминуче набуває рис фінансової піраміди. Особливо небезпечним видається отримання кредитів під державні гарантії.

Наступний аспект пов'язаний зі здатністю місцевої робочої сили використати існуючі (або такі, що з'являються завдяки міжнародній співпраці) можливості. Значною мірою, ця здатність є наслідком освіти – одного з головних чинників формування і використання людського капіталу (освічені люди краще засвоюють нову інформацію, краще комунікують з іншими, краще розуміють свої права, потенційно мають кращі перспективи кар'єрного зростання і отримання належних доходів). Прогрес розвитку людства загалом безпосередньо пов'язаний із масовізацією освіти, в останні роки – вищої. Країни, що здійснюють соціально-економічні прориви, відрізняються масовою орієнтацією молоді на здобуття саме вищої освіти. Можна, безперечно, ставити під сумнів співвідношення такого стрімкого поширення вищої освіти з її якістю, але більшість країн світу заохочують молодь навчатися, зокрема подовженням за умови навчання дітей терміну надання допомоги сім'ям із гарантованих 18 років до 24–25, тобто до закінчення закладу вищої освіти<sup>229</sup>.

І дійсно, багаторічні спостереження за диференціацією зайнятості та доходами за рівнем освіти в Україні цілком підтверджують тезу: освічені люди, хоча і часто працюють не за набутою професією, все ж значно менше наражаються на ризики

---

<sup>229</sup> Comparative tables. MISSOC database. Mutual Information System on Social Protection. [www.missoc.org](https://www.missoc.org). Retrieved from <https://www.missoc.org/missoc-database/comparative-tables/>

безробіття, а у разі втрати роботи значно швидше знаходять нове робоче місце. Краще розвинувши свій потенціал, вони зазвичай обіймають ліпші посади й отримують вищі заробітки; важливо, що такі переваги дає виключно вища освіта і це пояснює підтримане батьками домінуюче прагнення молоді вчитися в університеті (часто не так важливо, в якому саме і за якою спеціальністю).

Упродовж останніх 30 років поширеною стала теза про зависоку кваліфікацію українців, яка не знаходить попиту на ринку праці. У цьому контексті варто зауважити, що причиною може бути як надмірне прагнення отримати саме вищу освіту, так і застаріла структура економіки й ринку праці України. Орієнтація на експорт сировини ще в жодній країні не формувала попит на кваліфіковану робочу силу. Отже, дисбаланс, наявність якого не викликає жодних сумнівів, може бути наслідком проблем як ринку праці, так і освіти.

Освіченість населення має розглядатись як конкурентна перевага будь-якої країни в контексті не тільки робочої сили, а і взагалі людського розвитку, формування людського капіталу і людського потенціалу тощо, врешті-решт – як одне з головних надбань цивілізації<sup>230</sup>.

Наявність вищої освіти є дуже непоганим протектором від бідності (табл. 6.1): упродовж усіх років спостереження, починаючи з 2000 року, в Україні доходи осіб із вищою освітою на чверть перевищують заробітки тих, хто такої освіти не має.

Про доцільність високої освіти населення свідчить і неможливість економічного розвитку (переробної промисловості й сучасних послуг) без кваліфікованої робочої сили. Саме її на-

---

<sup>230</sup> Лібанова Е. М., Макарова О. В., Саріогло В. Г. Політика активізації як інвестиція у людський капітал: теорія і практика. *Наука та інновації*. 2020. Т. 16, № 5 (95). С. 57–67.

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
 явність є запорукою інвестицій, розширення виробництва та  
 послуг, про що переконливо свідчить практика залучення укра-  
 їнських мігрантів європейськими країнами як на навчання, так  
 і на роботу. Інше питання, що за відсутності попиту економіки  
 (ринку праці) на кваліфіковану робочу силу вона може стати  
 чинником не подолання бідності, а еміграції. Відповідно ефек-  
 тивність стратегії розвитку освіти потребує адекватної еконо-  
 мічної політики, яка забезпечуватиме освічених осіб робочими  
 місцями, як це відбулось у ХХ сторіччі в країнах Східної Азії<sup>231</sup>.

Таблиця 6.1  
 Доходи і бідність населення України, за рівнем освіти

Рік	Еквівалентні доходи		Співвідношення доходів осіб з вищою освітою і без неї, %	Рівень відносної бідності		Співвідношення рівнів бідності осіб з вищою освітою і без неї, %
	Осіб з вищою освітою, грн на місяць	Осіб без вищої освіти, грн на місяць		Осіб з вищою освітою, %	Осіб без вищої освіти, %	
2000	217,7	177,8	122,4	12,8	25,7	49,8
2007	1087,8	835,2	130,2	15,7	31,5	49,8
2013	2379,6	1883,3	126,4	14,2	29,7	47,8
2018	5131,6	4105,6	125,0	15,6	31,8	49,1

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД.

За інших умов (безробіття, неефективна зайнятість, масш-  
 табна еміграція) бюджет України, як і будь-якої бідної країни з  
 низьким рівнем економічного розвитку, фінансуватиме освіту  
 людей, які зможуть отримати гідні робочі місця переважно/ви-  
 ключно за кордоном. Отже розвиток освіти має супроводжува-  
 тися створенням робочих місць для кваліфікованого/освіченого  
 персоналу. Орієнтація ж економіки на експлуатацію природ-

<sup>231</sup> Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны оста-  
 ются бедными. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. 384 с. .

них ресурсів (сільське господарство, виробництво й експорт сировини тощо) прирікає на недоцільність набуття освіти та загрожує в найближчому майбутньому виснаженням людського потенціалу країни.

При цьому не варто розраховувати виключно на технологічний прогрес: сам по собі він не забезпечить тотальне зростання попиту на кваліфіковану робочу силу, оскільки наслідками впровадження нових технологій можуть бути як збільшення, так і зменшення попиту на неї. Так, масова комп'ютеризація й розширення можливостей базових програмних пакетів обумовлює зростання попиту на розробників програмних продуктів, одночасно знищуючи попит на роботу, наприклад, коректорів, фахівців з обчислювання статистичних показників і моделей, операторів туристичного бізнесу тощо. Зменшується кількість відповідних робочих місць і зарплати, зростає безробіття цих фахівців, але ринок освітніх послуг і настрої абітурієнтів, швидше за все, не встигають реагувати. Цілком імовірно, що доволі довго зберігатиметься поширеність попиту на підготовку за тими спеціальностями, які вчора убезпечували від бідності та безробіття, сьогодні не гарантують конкурентність на ринку праці, а завтра приведуть випускника університету до служби зайнятості. Тому чи не головною проблемою державної освітньої політики у контексті подолання бідності є визначення професійних пріоритетів, з одного боку, і формування адекватного розуміння населенням напрямів розвитку економіки – з іншого. Горизонт прогнозування з урахуванням терміну підготовки має становити не менше 8–10 років.

Але навіть якщо держава успішно виконуватиме свої обов'язки, подолання бідності неможливе без адекватної поведінки підприємців і населення, без їхніх цілеспрямованих зусиль.

Так, різноманітні асоціації підприємців мають сконцентруватися не тільки на обґрунтуванні необхідності встановлення пільг для своїх учасників, а й на повній легалізації їхньої діяльності. Заохочення інвестування отриманих прибутків *vs* виведення капіталу з України може дати сильний не тільки економічний ефект (зокрема завдяки створенню значної кількості нових технологічних робочих місць), а й соціальний – на територіях створення нових підприємств молодь бачитиме свої перспективи. Однак максимально ефективним стане як розбудова окремих підприємств, якими б ефективними вони не були, так і створення належної соціальної інфраструктури, що в сукупності долатиме регіональну бідність і сприятиме забезпеченню згаданих робочих місць персоналом.

Практика масової виплати зарплати в конверті вже майже не приховується, про неї відкрито говорять не лише у ЗМІ, а зниження ставок оподаткування фонду заробітної плати у цьому сенсі не дало жодних результатів. Наразі значна частина найманих працівників отримує легально тільки мінімальну заробітну плату (з цієї суми сплачуються податки та страхові внески), а решту – неофіційно; причому часто остання перевищує першу у декілька разів. Зрозуміло, що легальна виплата повної суми заробітку означає значно більші відрахування до бюджету та фондів загальнообов'язкового державного страхування, а отже, або суттєве зростання витрат роботодавця на робочу силу, або зменшення доходів найманого працівника. Крім того, офіційне збільшення зарплати може спричинити позбавлення прав на соціальну допомогу, зокрема на житлову субсидію чи допомогу по бідності. У результаті обидві сторони погоджуються на чинну практику. Безперечно, низькі офіційні виплати загрожують найманому працівникові бідністю у разі втрати роботи; низька



– на рівні мінімальної – майбутня пенсія турбує тільки старші покоління працюючих. Аргументи pro: заробітки ледь забезпечують виживання, ризик і тривалість безробіття не надто високі (навіть в умовах масових карантинів через COVID-19), а більшість пенсій все одно концентрується біля мінімального рівня. Чи є аргументи contra? Насправді не так багато. Чи є фактичні заробітки настільки низькими? Ні, з огляду на масштаби продажу недешевих товарів (побутова техніка, мобільні телефони, комп'ютери, автомобілі, одяг, взуття, туристичні послуги тощо), причому це стосується мешканців не тільки великих міст. Чи варто думати про своє убезпечення на випадок втрати роботи? Так, але це не в традиціях українців, на відміну від, скажімо, жителів західноєвропейських країн. Чи дійсно більшість пенсій в Україні не надто відрізняється від мінімального рівня? Так, але значною мірою це є наслідком саме поширення легальної виплати тільки мінімальної заробітної плати. До того ж через відсутність обов'язків роботодавця щодо виплати сум, не закріплених трудовим договором, найманий працівник виявляється незахищеним від свавілля роботодавця. І прикладів порушення такого роду незареєстрованих угод достатньо.

Але варто оцінити наслідки поширення нелегальних виплат і з позиції роботодавця. У багатьох випадках утримання робочої сили є вагомою статтею витрат, тож попри очевидну необхідність придбання готівки і хабарів економія може бути досить значною. Проте значна незареєстрована частина заробітку ставить не тільки найманого працівника в залежність від роботодавця: в умовах перевищення пропозиції робочої сили попитом на неї (а саме така ситуація вже склалася в Україні, і нема жодних підстав очікувати її змін у найближчому майбутньому) найманий працівник не має вагомих стимулів триматися

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
за своє робоче місце і з легкістю може перейти на інше підприємство. Є і ризик реагування відповідних державних структур.

Видається, що подолати масові психологічні настанови мільйонів найманих працівників, особливо без підтримки роботодавців, майже неможливо. Розраховувати виключно на перевірки інспекції з праці також не варто. Але поєднання роз'яснювальної роботи, зокрема асоціацій і профспілок, із державним контролем у змозі дати бажаний ефект, хоча б частковий.

Необхідністю є формування в суспільстві розуміння важливості зайнятості, авторитету працюючої людини, неприпустимості багаторічного розрахунку працездатної особи на соціальну допомогу. Отримання виплат із бюджету, на які людина не має права, несплата податків чи обов'язкових внесків є нічим іншим, як крадіжкою – це має стати категоричним імперативом суспільної моралі, а отже, і поведінки. Зміна суспільної думки потребує комбінації матеріальних і моральних засобів впливу, адекватних дій з боку правоохоронних органів. Навряд чи можна розраховувати на докорінну зміну моралі старших за віком осіб (вони радше припинять порушувати закони через побоювання ганьби чи втрати грошей), але варто починати закладати принципи моралі у свідомості молодших поколінь.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що сферою відповідальності держави у мінімізації макроекономічних перешкод подоланню бідності є створення за допомогою системи податків, кредитів і стимулів сприятливого бізнес-середовища, розроблення і впровадження у практику механізмів локалізації виробництва та забезпечення доступності якісної освіти. Своєю чергою це потребує розроблення загальної стратегії економічного розвитку включно з низкою галузевих стратегій розвитку (промисловості, міжнародної торгівлі, освіти *etc.*). Сферою від-

повідальності вітчизняного бізнесу мають стати легальна економічна діяльність, інвестування отриманих прибутків у розвиток, а не виведення капіталу, справедлива легальна оплата праці. Усе це не матиме успіху без формування в суспільстві пріоритету й авторитету зайнятості, а також нетерпимості до ухилення від сплати податків (бізнесу й найманих працівників).

### 6.3. Забезпечення справедливого розподілу економічних результатів

Традиційно<sup>232</sup> основними сферами державної політики, спрямованої на справедливий розподіл економічних результатів, визначають:

- 1) регулювання функціонального розподілу доходу за факторами виробництва – частки праці, землі та капіталу – через ціни на відповідний виробничий ресурс і рівень його використання;
- 2) первинний перерозподіл доходів через оподаткування (прогресивне оподаткування доходів, нерухомості, банківських відсотків, спадщини тощо), який не тільки зменшує доходи багатих верств, а і створює бюджетні можливості для підвищення доходів бідних;
- 3) підвищення доходів бідних верств населення безпосередньо через трансферти (адресна соціальна допомога, субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, зниження тарифів на оплату транспортних, медичних та освітніх послуг, зниження цін на окремі види товарів, передусім ліків) або опосередковано через сприяння

---

<sup>232</sup> Див., наприклад, Годаро М. П. Экономическое развитие. Москва: ЮНИТИ, 1997. 671 с.

зайнятості, включаючи тимчасову, набуття освіти та ін.; значну роль відіграє запровадження і розвиток так званої системи соціальних ліфтів, яка протидіє багатопокілінній спадковій бідності та соціальній ізоляції бідних верств населення.

Проте з огляду на традиційно значно вищі параметри бідності зайнятих в аграрному секторі, що стосується всіх без винятку країн, видається доцільним виокремлення ще однієї сфери. Існування цінових ножиць – диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію – неминуче спричиняє значно нижчу рентабельність аграрного сектору економіки, а отже, і нижчі доходи його працівників. Це є проявом секторальної нерівності та чинником підвищеного ризику бідності сільського населення. Відповідно необхідною є адекватна реакція влади. Зазвичай вона реалізується у формі дотацій товаровиробникам, причому розмір дотації визначається обсягом виробленої продукції або площею обробленої землі. Тому на додачу до вже зазначених трьох сфер втручання держави варто виокремити четверту:

- 4) регулювання розподілу доходу за секторами економіки – сільськогосподарським, індустріальним і сектором послуг – через надання дотацій виробникам сільськогосподарської продукції.

Зміна функціонального розподілу доходу є традиційним напрямом державного регулювання. Саме за рахунок заходів державної політики оплати праці (встановлення мінімальної заробітної плати, формування системи оплати праці працівників бюджетної сфери, тристоронніх переговорів, укладання генеральної тарифної і галузевих угод тощо) реальна заробіт-

на плата зазвичай підвищується щодо її розміру, визначеного виключно ринковими механізмами. Зрозуміло, що існує суперечність між більш високим рівнем зайнятості «дешевих» найманих працівників та нижчим – працівників з вищою оплатою. Занизька заробітна плата забезпечує більший попит на робочу силу, але може провокувати її вплив на іноземні ринки праці. Натомість вища заробітна плата забезпечує більшу справедливість між доходами роботодавців і найманих працівників, але стосується меншого числа учасників ринку. Відповідно заходи, спрямовані на зниження ціни праці щодо капіталу (за рахунок нижчих зарплат у бюджетній сфері, заморожування мінімальної зарплати, надання державних субсидій підприємцям), стимулюють роботодавця замінювати уречевлений капітал живим.

З іншого боку, надання різноманітних пільг і стимулювання бізнесу (заохочення інвестицій, податкові кредити і пільги, завищений курс національної валюти, штучне заниження тарифів на імпортоване обладнання, приватизація за невиправдано низькими цінами) занижує ціну основних засобів, що призводить до зменшення зацікавленості у використанні живої праці або заниження її ціни і невиправдано високих доходів підприємців<sup>233</sup>.

Оскільки ціни на фактори виробництва є основними стимулами, їх коригування – надзвичайно важливий елемент подолання бідності. У контексті діяльності щодо зниження рівня й глибини бідності пріоритетного значення набувають системи оплати праці та пенсійного забезпечення, оскільки саме зарплати і пенсії є основними складовими доходів населення.

В умовах домінування приватної власності держава має вкрай обмежені можливості впливу на рівень та диференціацію

---

<sup>233</sup> Лібанова Е. М. Криза політики доходів в Україні. *Економіка України*. 2016. № 8 (657). С. 62–77.

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО оплати праці: чи не єдиним регулятором є встановлення мінімальної заробітної плати. Її підвищення означає підвищення заробітків найменш оплачуваних верств працюючих, але водночас може провокувати зрівнялівку, звільнення частини зайнятих, тобто зростання безробіття, інфляцію. З іншого боку, в умовах поширення незареєстрованих заробітків і обмеження їх легальної частини мінімальною зарплатою безпосереднім наслідком підвищення останньої стає збільшення доходів бюджетів, тобто розширення можливостей розвитку соціальної інфраструктури, підвищення зарплат працівників бюджетної сфери і, врешті-решт, цілеспрямованої допомоги бідним.

Встановлення конкретного розміру мінімальної заробітної плати є результатом не так економічних процесів (співвідношення динаміки продуктивності й оплати праці, співвідношення попиту і пропозиції робочої сили *etc.*), як політичних переговорів і угод (передусім між профспілками, роботодавцями та владою), передвибірної ситуації, міграційних настроїв у суспільстві. Теоретично до уваги мають братися рекомендації міжнародних структур, насамперед МОП, щодо співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати на рівні 40–50%, але на практиці кожна країна орієнтується на власні стандарти та на сприйняття роботодавців. Та й Конвенція № 131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються, не визначає ані абсолютних розмірів мінімальної оплати праці, ані груп працюючих, на які вона має поширюватися, ані співвідношення із будь-якими стандартами. Стаття 3 зазначеного документа декларує необхідність урахувати при визначенні мінімального розміру оплати праці потреби працюючих і членів їх сімей, загальний рівень оплати праці в країні, вартість життя, соціальні допомоги та рівень життя решти со-

ціальних груп, відповідність вимогам економічного зростання, продуктивність праці та підтримку зайнятості<sup>234</sup>.

В історії України є лише один випадок різкого (майже дворазового) підвищення мінімальної заробітної плати (з 1 січня 2017 року) – з 1600 до 3200 грн на місяць. Результати: підвищення з 27,8% до 45,0% співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати; консервування безробіття за методологією МОП (9,3% у 2016 році, 9,5% у 2017 році та 8,8% у 2018 році)<sup>235</sup>; зниження бідності за абсолютним критерієм з 47,3% до 43,2%<sup>236</sup>, а за відносним – з 24,4% до 24,1%; збільшення питомої ваги податків на доходи фізичних осіб у доходах зведеного бюджету з 17,7% до 18,2%; зростання індексу інфляції з 113,9% у 2016 році до 114,4% у 2017 році (у 2018 році індекс знизився до 110,9%)<sup>237</sup>; скорочення співвідношення доходів 10% найзаможніших та 10% найбідніших мешканців України з 134,9 до 105,8 раза (табл. 6.2). Важко погодитися з критиками такого рішення влади.

Однак позитивний ефект, як видається, може бути досягнутий саме за різкого підвищення мінімальної заробітної плати – практика частих невеликих підвищень не дає бажаних результатів через підвищення цін.

Загалом співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати в Україні можна було б визнати достатньо прийнятним, якби не загальний високий рівень тінізації виплат: фактична мінімальна заробітна плата є тотожною її офіційно встановленому рівню, а фактична середня істотно перевищує зареєстрований рівень, наведений у табл. 6.2. Значною мірою саме цим

<sup>234</sup> Конвенція об установленні мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням розвиваючихся країн. Конвенція 131. URL: [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed\\_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms\\_c131\\_ru.htm](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms_c131_ru.htm)

<sup>235</sup> Держстат України. URL: [www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)

<sup>236</sup> Розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.

<sup>237</sup> Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
 пояснюється вплив дворазового підвищення мінімальної зарплати в 2017 році.

Таблиця 6.2  
 Стандарти оплати праці в Україні

Рік	Мінімальна зарплата у середньому за рік, грн	Середня зарплата штатних працівників, грн	Співвідношення мінімальної зарплати та середньої, %
2010	888	2250	39,4
2011	963	2648	36,4
2012	1098	3041	36,1
2013	1153	3282	35,1
2014	1218	3480	35,0
2015	1231	4195	29,3
2016	1439	5183	27,8
2017	3200	7104	45,0
2018	3723	8865	42,0
2019	4173	10497	39,8

*Джерело: Розраховано за даними Держстату та Міністерства фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/income/>*

Необхідність узгодження темпів підвищення мінімальної заробітної плати з темпами зростання продуктивності праці виглядають доволі сумнівними, по-перше, через недоведеність обґрунтованості базових співвідношень. Є достатньо підстав вважати, що винагорода за працю, включно з мінімальною заробітною платою, в Україні традиційно занижена.

Іншою – і значно гострішою – проблемою є вплив підвищення мінімальної заробітної плати на диференціацію заробітків, зокрема у бюджетній сфері. Безперечно, ситуація, за якої офіційна заробітна плата хірурга практично не відрізняється від офіційної зарплати санітарки, а кінцева різниця заробітків обумовлена виключно різницею неофіційних доплат, є абсолютно неприйнятною. Але в контексті подолання бідності різке підвищення мінімальної заробітної плати необхідно визнати дуже



ефективним засобом.

Страхові засади пенсійного забезпечення визначають можливості регулювання розміру пенсій, принаймні пенсій за віком. З огляду на необхідність забезпечення прав людини і сутності прожиткового мінімуму, жодна особа не має отримувати дохід, менший за цю величину, а за недостатності мінімального розміру пенсії вона має доповнюватися цільовими виплатами.

Окремою проблемою є ступінь індивідуалізації доходу і визначення права на соціальну допомогу. Оскільки пенсія є результатом трудової діяльності конкретної особи впродовж усього її життя, видається, що оцінка ризиків бідності пенсіонерів має здійснюватись не так у межах домогосподарства, як за індивідуальними статками. Йдеться про те, що сумісне проживання із працюючими дітьми, онуками тощо не убезпечує пенсіонера від суб'єктивної, а часто – і від об'єктивної бідності.

Довготривалі тенденції свідчать про поступове невпинне зниження співвідношення мінімальної пенсії і з мінімальною зарплатою, і з середньою пенсією (табл. 6.3). Отже, мінімальні гарантії держави особам похилого віку, які втратили працездатність і не в змозі додатково працювати, що далі, то більше відстають і від прийнятих стандартів забезпечення пенсіонерів, і від мінімальних гарантій працюючим. Якщо з другою тенденцією ще можна погодитися, виходячи з принципу максимального рівня саме заробітної плати в системі мінімальних державних гарантій, то постійне відставання мінімальної пенсії від середньої за умов однорівневої системи пенсійного забезпечення є неприйнятним. Солідарна система не припускає надмірної диференціації пенсій, оскільки базовим принципом її існування є солідарність – між поколінням працюючих і поколінням пенсіонерів, між різними за статками верствами працюючих, а отже, і

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО між різними верствами пенсіонерів.

Таблиця 6.3  
Стандарти пенсійного забезпечення в Україні, на початок року

Рік	Пенсія за віком, грн на місяць		Співвідношення мінімальної пенсії, %		Річний темп зростання пенсії, %			
	мінімальна	середня	із середньою пенсією	із мінімальною зарплатою	у номінальному вимірі		в реальному вимірі	
					мінімальної	середньої	мінімальної	середньої
2010	695	1033	67,3	80,0	127,8	110,5	115,0	99,5
2011	750	1152	65,1	79,7	107,9	111,6	99,7	103,1
2012	822	1253	65,6	76,6	109,6	108,8	105,7	104,9
2013	894	1471	60,8	77,9	108,8	117,3	109,0	117,6
2014	949	1526	62,2	77,9	106,2	103,8	105,6	103,3
2015	949	1582	60,0	77,9	100,0	103,6	77,8	80,6
2016	1074	1700	63,2	77,9	113,2	107,5	80,7	76,6
2017	1247	1828	68,2	38,9	116,1	107,6	103,1	95,5
2018	1373	2479	55,4	36,9	110,1	135,6	96,5	118,8
2019	1497	2646	56,6	35,9	109,0	106,7	99,8	97,7
2020	1638	3083	53,3	34,7	109,4	116,5	106,0	112,9

Джерело: Розраховано за даними Пенсійного фонду України та Міністерства фінансів України.  
URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/income/>

Проте в Україні через покладання на солідарну систему абсолютно не властивих їй функцій пенсії, що надходять виключно за розподільчою (солідарною) системою відповідно до принципів її формування, є надто диференційованими (коефіцієнт варіації становить 75%), що формує високі ризики відносної бідності пенсіонерів.

Співвідношення мінімальної пенсії із мінімальною зарплатою, яке до 1 січня 2017 року стабільно трималося близько 80%, через стрімке підвищення мінімального розміру оплати праці

різко впало. Однак не має логічного пояснення подальше падіння цього співвідношення (з 38,9% станом на 1 січня 2017 року до 34,7% на 1 січня 2020 року).

Швидке зростання номінальних заробітних плат визначає неминучі відмінності у розмірах пенсій за часом їх призначення. Перерахунки, пов'язані з осучасненням давно призначених пенсій, які – треба віддати належне – періодично виконує Пенсійний фонд України, далеко не повністю компенсують ці відмінності, що, власне, відбувається в усіх країнах. До того ж відносно молоді пенсіонери (до 70 років), які живуть у великих містах, переважною мірою використовують можливості продовження трудової діяльності, зокрема і без реєстрації, але особи старшого віку, особливо 80+, більшість з яких отримують мінімальну або близьку до неї за розміром пенсію, фізично не можуть працювати і за відсутності допомоги родичів фактично приречені бідувати.

Видається, що регулювання мінімальних пенсій і встановлення доплат особам найстаршого віку (80+ або 85+), які отримують низькі пенсії, має стати одним із пріоритетів політики подолання бідності.

Окремим напрямом забезпечення пенсіонерів від бідності має стати запровадження накопичувальної системи формування пенсій. Попри всі зусилля і політичні декларації, попри прийняття у 2003 році відповідного законодавства, на практиці пенсійна система України і досі є однорівневою. Необхідність запровадження інших рівнів начебто не викликає сумнівів, але є ризики недостатнього захисту пенсійних накопичень від інфляційного знецінення, неефективності інвестицій через недостатній розвиток фондового ринку тощо. Однак у контексті забезпечення пенсіонерів від бідності цей напрям дій не є пріо-

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО ритетним, він радше стимулюватиме легалізацію трудових відносин і заробітків, що своєю чергою позитивно впливатиме на фінансову спроможність Пенсійного фонду, а отже, і на можливості підвищення занижених пенсій.

#### 6.4. Первинний перерозподіл доходів

Оскільки головним чинником бідності є нерівність, її подолання вочевидь потребує перерозподілу частини доходів багатих верств на користь бідних. Інструментом такого перерозподілу є прогресивна система оподаткування доходу та майна. Об'єктом прямого прогресивного оподаткування є особисті та корпоративні доходи. В міру зростання доходів збільшуються і ставки податків. Оподаткування багатства (накопичених активів і доходу) зазвичай охоплює особисті та корпоративні податки на власність і прогресивні податки на спадщину. За таких умов основний тягар таких податків лягає на високодохідні верстви.

Безперечно, є ризики тінізації доходів, і у випадку надмірно високих ставок оподаткування і капітал, і доходи з капіталу та від найманої праці починають «ховатися, а то і бігти за кордон». Тому встановлення ставок оподаткування є доволі «тонкою» справою, успіх якої визначається не тільки суто економічними факторами, а й психологічними настановами, що домінують в суспільстві, розумінням спрямування тих або тих податків.

Слід зауважити, що теоретично розроблена прогресивна система оподаткування доходів після впровадження може на практиці перетворюватися на свою повну протилежність. І механізм, і причини такого перетворення є доволі простими. Бідні (і середні) верстви сплачують податки або за місцем отримання

доходу, або за місцем його витрачання – прямі податки із заробітної плати або непрямі податки, акцизи. Натомість заможні верстви отримують більшу частину своїх доходів у формі відсотків на майнові та фінансові активи, які в Україні практично не оподатковуються. У результаті в країні реально діє регресивна шкала оподаткування.

Взагалі потенціал оподаткування країни визначається п'ятьма чинниками:

- рівнем ВВП на одну особу;
- ступенем нерівномірності розподілу доходів;
- структурою економіки і значенням окремих видів економічної діяльності (наприклад, важливістю металургії та хімічної галузі);
- соціальними, політичними та інституціональними умовами і відносним впливом окремих груп (наприклад, громадських організацій, промислового і фінансового лобі тощо);
- адміністративною компетентністю (кваліфікацією та чесністю податкових структур, суддів, працівників МВС тощо).

Якщо в економічно розвинених країнах основу податкових надходжень становлять прямі податки (податки на доходи фізичних та юридичних осіб, податки на власність), то в посткомуністичних країнах більшої ваги набули непрямі податки (експортні та імпорнтні мита, акцизи, податок на додану вартість), табл. 6.4. З огляду на те, що непрямі податки більшою мірою перекладаються на плечі бідних, які споживають переважно товари національного виробництва, таку систему важко визнати орієнтованою на подолання бідності в Україні.

Таблиця 6.4  
Доходи Зведеного бюджету України

Надходження	Абсолютний вимір, млрд грн									Структура, %				
	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.		
Усього доходів (без урахування міжбюджетних трансфертів)	456,1	652,0	782,9	1017,0	1184,3	1289,8	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		
Податкові надходження:	367,5	507,6	650,8	828,2	986,3	1070,3	80,6	77,9	83,1	81,4	83,3	83,0		
Податки на доходи, прибуток та збільшення ринкової власності	115,4	139,0	199,0	259,1	336,1	392,8	25,3	21,3	25,4	25,5	28,4	30,5		
Податок на доходи фізичних осіб	75,2	100,0	138,8	185,7	229,9	275,5	16,5	15,3	17,7	18,3	19,4	21,4		
Податок на прибуток підприємств	40,2	39,1	60,2	73,4	106,2	117,3	8,8	6,0	7,7	7,2	9,0	9,1		
Рентна плата та плата за використання інших природних ресурсів	39,6	42,0	46,6	51,1	50,1	52,0	8,7	6,4	6,0	5,0	4,2	4,0		
Внутрішні податки на товари та послуги	184,1	249,2	337,3	435,4	507,2	515,8	40,4	38,2	43,1	42,8	42,8	40,0		
Акцизний податок з вироблених в Україні піддакцизних товарів	28,2	38,8	55,1	67,8	72,7	71,3	6,2	5,9	7,0	6,7	6,1	5,5		
Акцизний податок з ввезених в Україну піддакцизних товарів	16,9	24,3	35,0	47,7	54,1	59,4	3,7	3,7	4,5	4,7	4,6	4,6		
Податок на додану вартість з вітчизняних товарів (з урахуванням бюджетного відшкодування)	31,0	39,7	54,1	63,5	79,1	88,9	6,8	6,1	6,9	6,2	6,7	6,9		
Податок на додану вартість з імпортованих товарів	107,3	138,8	181,5	250,5	295,4	289,8	23,5	21,3	23,2	24,6	24,9	22,5		
Неподаткові надходження:	80,6	140,2	125,5	154,6	192,7	212,8	17,7	21,5	16,0	15,2	16,3	16,5		
Доходи від власності та підприємницької діяльності	28,8	71,6	53,4	73,9	89,0	116,0	6,3	11,0	6,8	7,3	7,5	9,0		
Власні надходження бюджетних установ	31,7	41,7	48,9	52,7	65,9	63,6	6,9	6,4	6,3	5,2	5,6	4,9		

Джерело: Розраховано за даними Міністерства фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/income/>

Внесок податків з доходів фізичних осіб до доходів бюджету або ВВП є прямо пропорційним рівню соціально-економічного розвитку країни (рис. 6.2). В Україні, яка, копіюючи політику Росії, замінила з 2004 року прогресивну шкалу оподаткування пропорційною, відразу зменшилася вагомість ПДФО. Зростанню його ролі в 2007 році певною мірою сприяло підвищення з 13% до 15% єдиної ставки оподаткування. Відновити те значення, яке мали податки з доходів фізичних осіб у бюджеті України за умов прогресивного оподаткування, вдалося лише в 2017–2018 роках<sup>238</sup>. Тобто первинний перерозподіл доходів відіграє незначну роль у забезпеченні належної рівномірності, а отже, і в подоланні бідності.

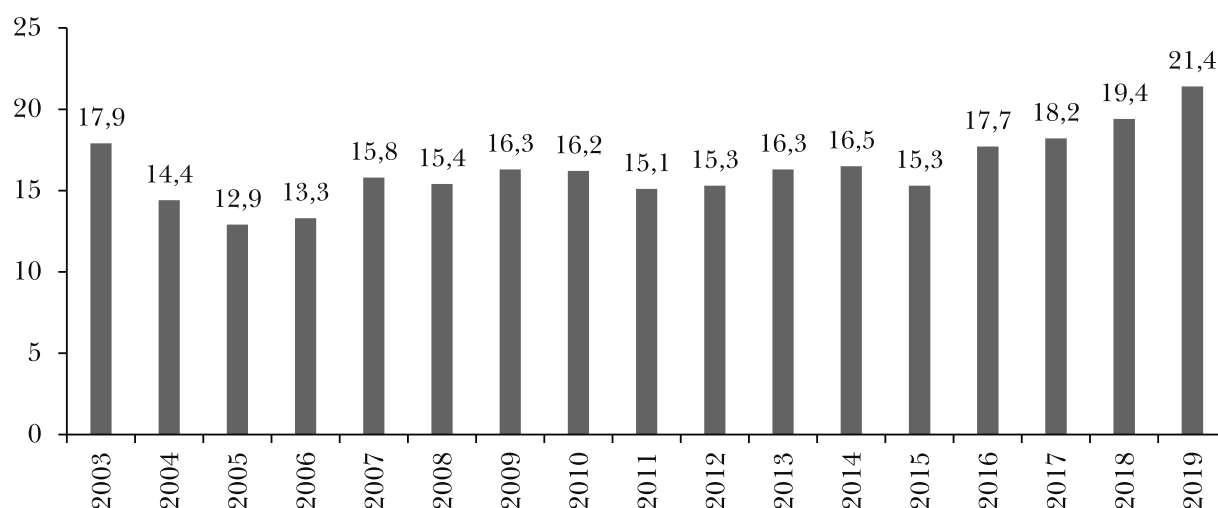


Рис. 6.2. Частка податку на доходи фізичних осіб у Зведеному бюджеті України, %

*Джерело: Розраховано за даними Міністерства фінансів України.*

Видається доцільною системна трансформація оподаткування за принципом сплати податків з доходів кожного члена суспільства за прогресивною шкалою. Зокрема, це означає тотальний перехід до оподаткування виключно за прогресивни-

<sup>238</sup> Імовірно, далось взнаки зменшення надходжень податків від підприємств, розташованих на тимчасово окупованих територіях.

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
ми ставками і врахування усіх видів доходів, а не тільки заробітної плати, отже:

- перехід від оподаткування доходів індивіда до оподаткування сукупного доходу сім'ї;
- запровадження прогресивної шкали зі ставками, кратними розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб: 10% – з доходів від 2-х до 10-ти мінімумів, 20% – відповідно, від 10-ти до 20-ти мінімумів, 25% – з доходів понад 20 прожиткових мінімумів, що відповідає тенденціям багатьох країн Європейського Союзу;
- запровадження прогресивного оподаткування власності (нерухомості), включаючи земельну;
- запровадження прогресивного оподаткування відсотків з банківських вкладів та дивідендів;
- запровадження прогресивного оподаткування спадщини диференційовано за родинними стосунками спадкодавця і спадкоємця.

Це потребує винятково складної підготовчої роботи, докорінної зміни механізмів адміністрування і формування адекватного суспільного ставлення до сплати податків. Так, для ефективного оподаткування нерухомості та спадщини критично важливою є оцінка їх реальної вартості, що стосовно землі потребує попереднього складання земельного кадастру. Ключовою передумовою є створення реєстру платників податків з інформацією про всі без винятку доходи і статки. Переходу до поширеної у світі практики оподаткування доходів сім'ї має передувати усвідомлення всіма працюючими верствами населення необхідності звітування про доходи і навчання складанню податкових декларацій.



І нарешті, принципово важливим є формування суспільної нетерпимості до ухиляння від сплати податків. Доки населення буде поблажливо (а іноді із заздністю) ставитися до тих, хто має талант не платити податки, не варто розраховувати на помітний прогрес у цій сфері. Звісно, необхідне розуміння того, на що власне витрачаються зібрані кошти, хто і який зиск отримує. Отже, відповідні осередки громадянського суспільства мають належним чином контролювати бюджети усіх рівнів. У кінцевому підсумку ступінь цивілізованості суспільства, його налаштованості на соціальну справедливість значною мірою залежить від ефективності чинної системи оподаткування як форми первинного перерозподілу доходів від багатих до бідних, від здорових до хворих, від більш здібних до менш обдарованих.

#### 6.5. Вторинний перерозподіл доходів – підтримка нужденних

Первинний перерозподіл доходів формує ресурси для забезпечення належної підтримки бідних та соціально вразливих верств суспільства. Відтак, накопичені ресурси необхідно доставити до отримувачів за допомогою різноманітних форм вторинного перерозподілу. Зокрема, в Україні доволі широко застосовуються різноманітні соціальні трансферти.

Виокремлення груп осіб, які наражаються на високі ризики бідності, та типів сімей, що складають більшу частину бідного населення, може стати дієвим інструментом при моделюванні варіантів надання соціальної допомоги, коли необхідно оцінювати адресність та ефективність такої підтримки для конкретних категорій бідного населення. Адресація допомоги групам з найвищими ризиками бідності дає змогу звести до мінімуму

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО втрати від включення в коло реципієнтів небідного населення, тобто зменшити помилку включення. Проте якщо групи населення з найвищими ризиками складають невелику частину бідного населення, така адресація може збільшити помилку виключення, тобто знизити охоплення дійсно бідного населення допомогою. Натомість надання допомоги групам населення, що складають більшу частину бідних, мінімізує помилку виключення, але при цьому збільшує ймовірність потрапляння до кола реципієнтів небідного населення, якщо ризики бідності для обраних типів домогосподарств не набагато перевищують середні по Україні значення.

Отже, при вирішенні конкретних практичних завдань державної підтримки соціально вразливих категорій населення необхідно здійснювати поглиблений аналіз ризиків бідності та складу бідного населення і на основі отриманих результатів моделювати можливий вплив різних варіантів надання допомоги не тільки на загальну ситуацію з бідністю в країні, а й на становище окремих категорій бідного населення.

Досвід розвинених країн, накопичений упродовж другої половини ХХ сторіччя, свідчить, що основними напрямками державної політики щодо зменшення ризиків бідності на макро-рівні є: створення суспільних інститутів з широким соціальним охопленням, розширення можливостей завдяки економічному зростанню, підвищення доступності послуг освіти та охорони здоров'я, підвищення дієвості системи соціального захисту, зменшення нерівності за доходами.

Вітчизняний досвід формування напрямів державної політики щодо підтримки вразливих категорій населення має здебільшого негативний характер. Це стосується як необґрунтованого розширення системи соціальних пільг на початку 1990-х

років, так і випереджального зростання мінімальної пенсії порівняно з мінімальною заробітною платою у 2004–2005 роках. Подібні заходи виходять зі спрощеного розуміння ризиків бідності для окремих категорій населення, що призводить, з одного боку, до неефективного витрачання бюджетних ресурсів на соціальних захист, а з іншого – до порушення структурних співвідношень в економіці та кінець кінцем – до розбалансування економічної системи.

### 6.5.1. Історичні витoki допомоги бідним в Україні

Вже у IX сторіччі в Київській Русі зародилися перші соціальні програми підтримки бідного населення. Основним інститутом, де бідні могли отримати допомогу, була церква. Але оскільки православна релігія не тільки не вважає бідність пороком, а навпаки, всіляко звеличує бідних, покладаючи саме на них завдання молитися за представників заможних верств, церква не прагнула зменшити масштаби бідності, не вважала бідність широких верств населення загрозою суспільному порядку. Більше того, поєднання традицій невідокремлення дійсно нужденних від тих, хто просто не бажав працювати, відвідування арештантів, бідних та хворих представниками влади, знатними особами, заможними людьми спричиняло масове збільшення злидарів.

Лише з кінця XVI сторіччя, за часів Івана Грозного, підтримка бідних, заснована на доброчинності, змінюється державною допомогою. Цар Федір наприкінці XVII сторіччя підписав Указ про державну допомогу бідним, яким передбачалось організувати навчання для дітей з бідних родин, зокрема навчати їх ремісництву, та допомагати кріпосним. Пропонувалися такі заходи, як надання житла бідним, хворим та особам похилого віку, лікування хворих. Саме в цей час з'являється надзвичайно

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО

важливий принцип державної соціальної політики: відокремлення тих, хто дійсно потребує допомоги, від небажаючих працювати. Фактично це був прообраз сучасного принципу адресної підтримки бідних верств на засадах контролю доходів. У результаті вся сукупність бідних була розділена на дві великі групи за ознакою права на допомогу.

Під час правління Петра I, з одного боку, урізноманітнюються програми підтримки бідних (будуються госпіталі для інвалідів, сирітські будинки, лікарні, богадільні, починають видаватися невеликі кошти на харчування), а з іншого – стають практикою репресії злидарів і заборона спеціальними указами під загрозою каторги та штрафів просити та подавати милостиню.

Доволі розвинена багатоскладова система підтримки бідних, яка об'єднувала державні, громадські та приватні види допомоги, складається на початку ХІХ сторіччя при Олександрі I. Право на соціальний захист набувають різні категорії населення – бідні родини, поранені військові, бідні ремісники, діти, вдовиці, сироти, бідні жінки, особи похилого віку, інваліди, безробітні, учні, родини засуджених. Водночас зберігаються репресивні заходи щодо злидарів: заслання, тюрма, штрафи.

Від середини ХІХ сторіччя, за часів правління Миколи I, доброчинці висувають тезу про необхідність запобігання бідності, головним чином – через навчання різним трудовим навичкам. Це дає поштовх створенню організацій трудової допомоги – різних шкіл, майстерень, ремісничих притулків.

За часів Олександра III зібрано перші статистичні дані про кількість бідних та їх склад.

До кінця ХІХ сторіччя в багатьох містах утворені заклади догляду та трудової допомоги: денні та нічні притулки, шпи-

талі, лікарні, нічліжні будинки, будинки безплатних та дешевих квартир, ясла, ремісничі та сирітські установи, довідкові заклади з пошуку роботи, позикові каси тощо. Така допомога надається місцевою владою за бажанням та можливостями, але без будь-якого законодавчого та нормативного забезпечення<sup>239</sup>. Лише у жовтні 1892 року здійснено першу спробу створення відповідного Закону про організацію допомоги бідним, і в 1898 році прийнято положення щодо набуття обов'язкового характеру відповідними витратами у бюджетах міст.

Водночас отримано перші докази ефективності чинної системи – зменшення кількості злидарів при збільшенні богаділень. Перед початком I світової війни в Росії функціонує близько 11 000 різних добродійних установ, три чверті з яких утримуються приватним коштом.

Попри невизнання проблем бідних і хворих, радянська влада від самого початку доволі чітко формулює принципи захисту від бідності працюючого населення. Вже у 1918 році з метою встановлення мінімальної заробітної плати обчислюється прожитковий мінімум. У період НЕПу (1922–1927 роки) особа визнається бідною, якщо її грошовий дохід є нижчим за мінімальний продуктивний кошик, вартість якого обчислюється уповноваженими структурами 4–12 разів на рік для кожної губернії. Прожитковий мінімум постійно оприлюднюється і визначає розмір мінімальної заробітної плати. Проте з початком індустріалізації через масштабне зубожіння, падіння реальних доходів та відсутність фінансових ресурсів його перестають обчислювати.

Від 1926 року кількість злидарів у СРСР починає стрімко збільшуватися. Злидарювання як явище викликає суспільний

---

<sup>239</sup> Горчева А. Ю. Нищенство и благотворительность в России. Москва: Духовное возрождение, 1999. 240 с.

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО осуд, однак єдиним засобом протидії стає масове висилання злидарів із великих міст на час свят. Від 1929 року для ліквідації злидарювання та безпритульності застосовується т. зв. трудове виховання в таборах, колоніях, тюрмах тощо та дуже обмежене надання одноразової допомоги окремим особам для повернення на батьківщину або працевлаштування. Саме з цього часу злидарі перетворюються на ворогів радянської влади, яких слід позбавлятися.

Право на державну підтримку мають тільки діти та безпритульні, а інваліди поряд із класовими ворогами і представниками колишніх вищих верств суспільства визнаються «паразитичними елементами»<sup>240</sup>. Головним методом боротьби з безпритульністю є організація дитячих будинків.

Із прийняттям у 1935 році Постанови про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності бідності в країні начебто і не стало – її було усунено декларативним шляхом.

Закриття на десятиріччя обговорення теми бідності значною мірою балансувало соціальну політику з економічними можливостями – країна переймалася повоєнним економічним відновленням, а виживав кожний самотійно<sup>241</sup>.

Риторика щодо бідності в державних документах з'явилася тільки після руйнації СРСР і формування незалежної України. Однак до 2000 року, коли на цій проблемі було наголошено у Посланні Президента України до Верховної Ради України, всі згадки мали опозиційне відлуння. Безпосередньою політичною реакцією на звернення Президента закономірно стало включення програм подолання бідності до рутинної діяльності владних структур, але на практиці левову частину заходів просто

---

<sup>240</sup> Ibid; С. 171.

<sup>241</sup> Слід зазначити, що уряди всіх країн починають опікуватися проблемами бідних лише за наявності необхідних ресурсів.

було автоматично перенесено з інших інструментів соціальної політики.

### 6.5.2. Сучасні системи підтримки бідних верств населення

Важливою складовою сучасної системи державної підтримки населення є забезпечення кожному жителю країни (громадянина або негромадянина) певного мінімального рівня життя. Останній може визначатися за прожитковим (фізіологічним) або соціальним мінімумом, за необхідністю забезпечення прийнятних умов розвитку, тобто з орієнтацією на абсолютні/відносні показники мінімально прийнятного рівня життя. Цей рівень може забезпечуватися через різні схеми соціальної допомоги – адресні, універсальні, умовні, тимчасові тощо<sup>242</sup>.

Очевидною є принципова різниця у складності й вартості адмініструванні адресних та універсальних видів допомог: якщо надання адресної допомоги спирається на відповідність певним вимогам (нужденності, непрацездатності, відсутності можливостей працевлаштування тощо та ін.), що потребує систематичних перевірок, то універсальна допомога виплачується автоматично. Доволі поширеною ситуацією є неотримання адресної допомоги навіть тими, хто має на неї право, з одного боку і занадто висока вартість адміністрування – з іншого. Не на користь адресних видів допомог є і те, що збільшення доходів (зокрема отримання допомоги по бідності або підвищення заробітку) може спричинити втрату права на житлову субсидію – приклад, безумовно, з українських реалій, але загалом відповідає світовій та європейській практиці. Це спричиняє відмову

---

<sup>242</sup> Схема підтримуваного доходу в Італії (дохід для малозабезпечених – Gobetti, S. (2018). The linguistic scam of Italy's 'citizenship income'. Basic Income Earth Network. [basicincome.org](https://basicincome.org). Retrieved from <https://basicincome.org/news/2018/11/the-linguistic-scam-of-italys-citizenship-income/>) працює за принципом доплати різниці між фактичним і нормативним рівнем життя за умови виконання ряду вимог: зайнятості суспільно корисною працею, зокрема на умовах скороченого робочого дня/тижня, готовності працевлаштування упродовж визначеного періоду *etc.*

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО від, наприклад, підвищення/легалізації заробітку або небажання працювати загалом, тобто провокує формування й поширення т. зв. пасток бідності. І в економічно розвинених країнах з установленими й виваженими системами соціальної допомоги (США, Німеччина *etc.*) непоодинокі випадки, коли декілька поколінь родини живуть виключно на допомогу, ніколи не працюючи.

З іншого боку, адресні допомоги значно більшою мірою отримують дійсно нужденні.

Суто економічні підрахунки свідчать, що на адресних засадах варто надавати переважно значні за розміром допомоги, тоді як відносно невеликі суми краще надавати на універсальних засадах, економлячи кошти на адмініструванні (табл. 6.5).

Таблиця 6.5

Порівняння універсальних і адресних видів допомог: *pro i contra*

	Універсальні допомоги	Адресні допомоги
Переваги	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Просте і дешеве адміністрування</li> <li>• Відсутність демотивуючого впливу на зайнятість, підвищення/легалізацію заробітків тощо</li> <li>• Відсутність приниження людської гідності</li> <li>• Запобігання бідності, а не допомога бідним</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Концентрація коштів на допомозі нужденним</li> <li>• Менша загальна вартість програми</li> </ul>
Недоліки	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Отримання допомоги тими, хто її не потребує</li> <li>• Вища вартість програми</li> <li>• Несправедливість – суспільство надає допомогу тим, хто її не потребує</li> <li>• Через те, що рівень споживання заможних верств перевищує аналог бідних, часто заможні отримують більший зиск</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Складне й дороге адміністрування</li> <li>• Провокування відмови від легального працевлаштування, підвищення/легалізації заробітків</li> <li>• Неминучість приниження людської гідності через необхідність доведення своєї нужденності</li> <li>• Допомога бідним, а не запобігання бідності</li> </ul>



Спосіб визначення отримувачів допомоги (адресний або універсальний) не впливає на її форму: в обох випадках теоретично пріоритет надається грошовим виплатам (головним чином, за збереження свободи вибору), але дуже часто непрямі аргументи забезпечують орієнтацію на натуральну допомогу. Так, запровадження «пакетів малюка» в різних країнах значною мірою зумовлене прагненням забезпечити батьків необхідною літературою і сподіванням на те, що вони бодай побіжно ознайомляться з нею.

Світова історія розвитку соціальної допомоги зафіксувала вже декілька змін орієнтації на адресні або універсальні її види, і кожного разу знаходяться нові аргументи *pro* і *contra*. Наразі світовий *mainstream* схиляється у бік поширення універсальних виплат, зокрема через запобігання приниженню людської гідності, пов'язаному з необхідністю доведення/підтвердження своєї нужденності.

Проте видається, що у бідній країні з низькими легальними заробітками і масштабними тіньовими доходами, поширеними серед всіх верств населення, з одного боку, та вкрай обмеженими бюджетними можливостями його підтримки – з іншого найбільш прийнятною є організація соціальної допомоги на засадах категорійності. Така система не є повністю універсальною, тобто кошти надходять до тих категорій населення, які найчастіше є бідними (багатодітних родин, родин з кількома утриманцями, самотніх пенсіонерів старше 75 років *etc.*), однак її адміністрування є значно простішим, оскільки нема потреби перевіряти доходи всіх претендентів на допомогу, а отже, і значно дешевшим і швидшим. Відсутність необхідності щоразу підтверджувати свою нужденність ліквідує «пастки бідності» та не провокуватиме небажання бідних верств більше працювати

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
й отримувати вищі легальні заробітки. Водночас такий підхід істотно зменшує ризики приниження гідності бідної родини, яка дуже часто потрапляє в скрутні обставини не з власної вини.

### 6.5.3. Універсальні інструменти запобігання бідності: безумовний базовий дохід

Надзвичайна розгалуженість і складність систем адресної соціальної допомоги у багатьох країнах (наприклад, тільки у США, окрім низки програм соціальної допомоги з перевіркою нужденності на рівні штатів), діє понад 80 федеральних, витрати на які сягнули 6% ВВП)<sup>243</sup>, спонукає шукати можливості їх часткової заміни універсальними виплатами. До того ж соціальна допомога, що надається за принципом права, спрямована не стільки на допомогу тим, хто не з власної вини потрапив у скрутне матеріальне становище, скільки на запобігання цьому. Адресування допомоги за принципом категорійності (належності особи/родини/домогосподарства до певної категорії) створює передумови для істотного покращення матеріального становища (убезпечення від бідності), іноді упродовж визначеного періоду. Характерним прикладом є допомога, яку отримують всі родини з дітьми певного віку (в Україні – з дітьми до 3-х років, у більшості країн ЄС – до 18 років, за умови продовження навчання – до 21–25)<sup>244</sup>. Йдеться не про допомогу бідним родинам з дітьми, а про запобігання їхній зубожілості внаслідок того, що один з батьків не працює через наявність у родині маленької дитини (у разі надання допомоги упродовж короткого часу) або в родині є дитина, яка не працює і чиї потреби мають задовольнятися (у разі надання допомоги до досягнення дитиною фактичного працездатного віку).

Універсальні підходи до надання соціальної допомоги максимально реалізовано в ідеї запровадження т. зв. безумовного

базового доходу (universal basic income), тобто регулярної виплати абсолютно всім легальним жителям країни (незалежно від громадянства, доходів, наявності роботи тощо) однакової суми грошей. Зрозуміло, що за такого підходу найбільший зиск отримують найбідніші верстви – їхні доходи зростають найбільше, а отже, безпосередніми наслідками запровадження такого доходу мають стати подолання абсолютної монетарної бідності (аж до викорінення цього явища) у поєднанні зі значним зниженням нерівності за доходами, тобто зі скороченням відносної монетарної бідності. Ця концепція що далі, то більше набуває популярності й пов'язано це не тільки з привабливістю самої ідеї розбудови суспільства без бідності, а і з новітніми змінами економічного та соціопсихологічного характеру.

Поєднання докорінної зміни попиту на робочу силу з прагненням молоді істотно збільшувати час пошуку не тільки робочого місця, а й професії закономірно віддзеркалюється у кардинальних зрушеннях балансу робочої сили. До цього додаються цілком обґрунтовані очікування подальших кардинальних зрушень, зокрема пов'язаних із роботизацією та диджиталізацією економіки, що неминуче спричинятиме тиск не тільки на ринок праці, а й на систему соціальної підтримки бідних. Прискорення заміни одних професій іншими означає поза іншим істотне зростання технологічного (структурного) безробіття і необхідність більшості населення час від часу визначатись із новою професією, проходити відповідну підготовку та шукати нове місце роботи. Також не можна нехтувати і зниженням попиту на робочу силу – наразі ще теоретичним, але практичним вже у найближчій перспективі – через масштабну роботизацію. У цьому контексті варто дослухатись до позиції одного з найбільш інновативних підприємців сучасного світу Ілона Маска: «Доволі ве-

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО

ликими є шанси на те, що внаслідок автоматизації ми прийдемо до універсального базового доходу чи чогось подібного»<sup>245</sup>. Наявність гарантованих регулярних надходжень означає відсутність необхідності хапатися за перше-ліпше робоче місце, певне пом'якшення міграційних настанов (можливість отримання бодай мінімального доходу разом із невеликою заробітною платою вдома може стати альтернативою виїзду за кордон). Також за умов пришвидшення та поглиблення трансформацій ринку праці суспільство визнає необхідність/доцільність забезпечення кожному можливості пошуку свого шляху до добробуту, можливості некомерційної зайнятості (волонтерства, доброчинності, творчої діяльності *etc.*) з огляду на значення цієї діяльності у формуванні свого соціального капіталу/потенціалу, трудового потенціалу, здатності адаптуватися до швидких змін вимог до якості робочої сили.

Загалом ідея зведення соціальної допомоги до певної універсальної виплати з певними модифікаціями циркулює від часів пізнього Відродження, але в другій половині ХХ сторіччя вона почала набувати практичного змісту: в різних частинах світу проводяться локальні, переважно тимчасові експерименти, головною метою яких є визначення прийняттого – з огляду на потреби населення і можливості бюджету – розміру базового доходу, впливу на трудову активність, на систему адміністрування соціальної політики, на соціальну структуру суспільства, на поведінку нужденних (і не тільки) верств населення тощо.

Головною проблемою є фінансова спроможність держави: численні розрахунки, виконані на даних різних країн, свідчать про дуже високу вартість запровадження базового доходу. Ви-

---

<sup>245</sup> Гонтмахер Е. Базовый (безусловный) доход: политэкономический аспект. *Экономическая политика*. 2019. Т. 14, № 3. С. 70–79. DOI: 10.18288/1994-5124-2019-3-70-79

плата всьому населенню сум, зіставних із прожитковим мінімумом, потребує від третини до половини ВВП навіть за умови скасування частини чинних адресних соціальних допомог. Фундаментальна вада універсальних виплат – розпорошення коштів на тих, хто їх фактично не потребує, – дається взнаки. Зеконотити кошти можна або обмеженням суми виплати, або відсіканням найбільш заможних верств. У першому випадку стане неможливим прожити на пропоновану суму (і без того є багато застережень щодо зменшення загальної суми допомоги, яку отримують бідні за чинної системи), а в другому – йдеться про т. зв. квазібезумовний базовий дохід – руйнується сама ідея. Очевидно, що підвищення податків на 50–60% загрожує суто економічними проблемами, як мінімум, неконкурентоспроможністю економіки, а отже, потрібні специфічні джерела наповнення бюджету, що можна спрямовувати на фінансування базового доходу, як-от Постійний Фонд Аляски, куди надходить чверть коштів від продажу нафти (програма діє від 1982 року)<sup>246</sup>.

Є застереження і щодо можливого негативного впливу гарантованого надходження коштів на трудову активність<sup>247</sup>. Так, є ризик масової зміни настанов щодо оплачуваної зайнятості загалом або щодо тривалості робочого періоду, частина людей, не маючи економічної необхідності працювати, надаватимуть перевагу хатнім справам, власному розвитку, волонтерству, дозвіллю тощо. Також зрозуміло, що за інших рівних умов більший за розміром базовий дохід спонукатиме до таких рішень більше людей. Оцінити цей ризик можна виключно за результатами

<sup>246</sup> Вишнякова В. Как на Аляску влияют нефтяные выплаты? Почему универсальный базовый доход не приносит пользы? 2019. <https://news.ru/usa/kak-neftyanye-vyplaty-vliyayut-na-alyasku/>

<sup>247</sup> Черных Е. Безусловный базовый доход: отношение общественного мнения и финансово-экономические аспекты внедрения. *Уровень жизни населения регионов России*. 2019. № 15 (4). С. 70–84. DOI: 10.24411/1999-9836-2019-10083

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО спостережень за реагуванням населення – будь-які теоретичні міркування можуть тільки сприяти формулюванню гіпотез, що потребують перевірки. У контексті впливу на зайнятість це означає практичне зниження пропозиції на ринку праці з боку отримувачів безумовного базового доходу (порівняно з періодом його відсутності або з контрольною групою).

Загалом експерименти щодо запровадження безумовного базового доходу як заміни частини адресних допомог проводяться у різних країнах: Бангладеш, Великій Британії, Італії, Канаді, Намібії, Нідерландах, Німеччині, Руанді, США, Уганді, Фінляндії, Франції, Швейцарії. При цьому в одних регіонах все обмежується імітаційним моделюванням та опитуваннями, в інших – практикою виплат окремим групам населення.

Як свідчать результати практичної заміни частини адресних виплат універсальною, це не впливає на трудову активність отримувачів останньої, а отже, не провокує соціальне утриманство, натомість істотно скорочує трудові й фінансові витрати на адміністрування<sup>248</sup>. Та й експерименти щодо безповоротного надання коштів бідним родинам в Уганді, Руанді, Намібії, Бангладеш, Нью-Джерсі, Пенсильванії, Айові, Північній Кароліні, Індіані, Лондоні, Сіетлі, Денвері продемонстрували явний соціальний прогрес, зокрема завдяки активізації отримувачів коштів щодо розбудови власного життя<sup>249</sup>.

Переорієнтація системи соціальної допомоги з адресних на універсальні засади – надто складне і важливе завдання, наслідки якого виходять далеко за межі окремих аспектів людського життя. За всієї своєї привабливості обмежені в часі експеримен-

<sup>248</sup> Кузнецов Ю. Безусловный базовый доход и проблема асимметрии информации. *Экономическая политика*. 2019. Т. 14, № 3. С. 80–95 DOI: 10.18288/1994-5124-2019-3-80-95

<sup>249</sup> Гонтмахер Е. Базовый (безусловный) доход: политэкономический аспект. *Экономическая политика*. 2019. Т. 14, № 3. С. 70–79. DOI: 10.18288/1994-5124-2019-3-70-79

тальні впровадження можуть не виявити їх у повному обсязі – людська психологія є доволі інертною. До того ж і поведінка осіб, які беруть участь в експерименті, знаючи про його тимчасовість і значення свого вибору для прийняття владою остаточного рішення, і їх же поведінка, але у зовсім інших умовах (кошти надходять постійно, незалежно від їхньої реакції) можуть принципово відрізнятись. Не варто нехтувати і національними особливостями масової психології. Тому видається, що ідея запровадження безумовного базового доходу потребує додаткових перевірок і обґрунтувань.

#### 6.5.4. Адресна підтримка бідних

Головною перевагою адресних допомог є їх концентрація на саме нужденних, що *a priori* забезпечує вищу ефективність. Метою адресування в кінцевому підсумку є забезпечення допомогою всіх, хто її потребує, та виключення можливості отримання допомоги тими, для кого вона не призначена. Відповідно ефективність процедури адресування має оцінюватися за результатами включення і невключення. Випадки неотримання допомоги нужденними розглядаються як помилки невключення (неповного охоплення), а надання допомоги тим, хто її не потребує, – як помилки включення. Результати зазначених двох типів помилок є принципово різними, хоча в обох випадках порушуються права нужденних: поширення допомоги на тих, кому вона не призначена, провокує марне витрачання коштів і відповідне зменшення допомог, що надходять дійсно нужденним, а неповне охоплення фактично усуває від системи державного соціального захисту (принаймні від конкретного його виду) тих, хто на нього потребує і для кого від призначений.

Визначення осіб/родин/домогосподарств – адресатів конкретного виду соціальної допомоги здійснюється у три способи:

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО оцінювання нужденності за результатами перевірки доходів; перевірка належності до певних соціально-демографічних груп (категорій); самовизначення (табл. 6.6).

Надання адресної допомоги може обставлятися додатковими вимогами: щеплення, навчання, зайнятість тощо – це характерно для схем адресації, що спираються як на перевірку доходів, так і на належність до певної категорії.

Як і універсальна, адресна допомога надається і в грошовій, і у негрошовій формі.

Таблиця 6.6  
Порівняння чинних процедур адресації

Характеристики процедур	Перевірка доходів	Категорійність	Самовизначення
Вартість і складність адміністрування	Висока (до 30% вартості програми)	Низька	Мінімальна
Ризик, пов'язаний із тінізацією	Високий	Низький	Низький
Ризик потрапляння у пастку бідності	Високий	Низький	Низький
Ризик помилки включення	Високий	Мінімальний	Низький
Ризик помилки не-включення	Середній (через складність процедури)	Низький	Середній (через небажання отожднення із біднотою)
Ризик витрачання коштів на тих, хто фактично має достатні доходи	Низький	Високий	Середній
Приклади	Допомога по бідності	Пільги пенсіонерам	Спеціальні магазини з низькими цінами
Додаткові вимоги	Можливі	Можливі	Відсутні

#### 6.5.5. Чинна система соціальної допомоги бідним в Україні

Чинна в Україні система державної соціальної допомоги представлена рядом виплат, спрямованих на підтримку соці-



ально вразливих або найменш забезпечених груп населення (рис. 6.3). Допомога у вигляді регулярних/одноразових нарахувань, доплат і компенсацій у грошовій/натуральній формі забезпечує певний визначений законодавчо мінімальний рівень доходу або не допускає перевищення рівня його спрямування на окремі базові потреби (оплату житлово-комунальних послуг, твердого палива або скрапленого газу).

На сьогодні державна соціальна допомога надається відповідно до Законів України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»<sup>250</sup>; «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю»<sup>251</sup>; «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»<sup>252</sup>, «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»<sup>253</sup>, «Про прожитковий мінімум»<sup>254</sup>, а також до інших нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини з надання державної соціальної допомоги, зокрема програми житлових субсидій (відшкодування коштів на оплату житлово-комунальних послуг та придбання палива)<sup>255</sup>.

Система державної соціальної допомоги в Україні організо-

<sup>250</sup> Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII, станом на 24.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>

<sup>251</sup> Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Закон України від 16.11.2000 р. № 2109-III, станом на 24.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>

<sup>252</sup> <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14#Text>

<sup>253</sup> Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю: Закон України від 18.05.2004 р. №1727-IV, станом на 27.06.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#Text>

<sup>254</sup> Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 р. № 966-XIV, станом на 20.01.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>

<sup>255</sup> Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.1995 р. № 848-95-п, станом на 14.11.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-95-n#n15> та 40. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 р. № 807-2019-п URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-2019-n#Text>

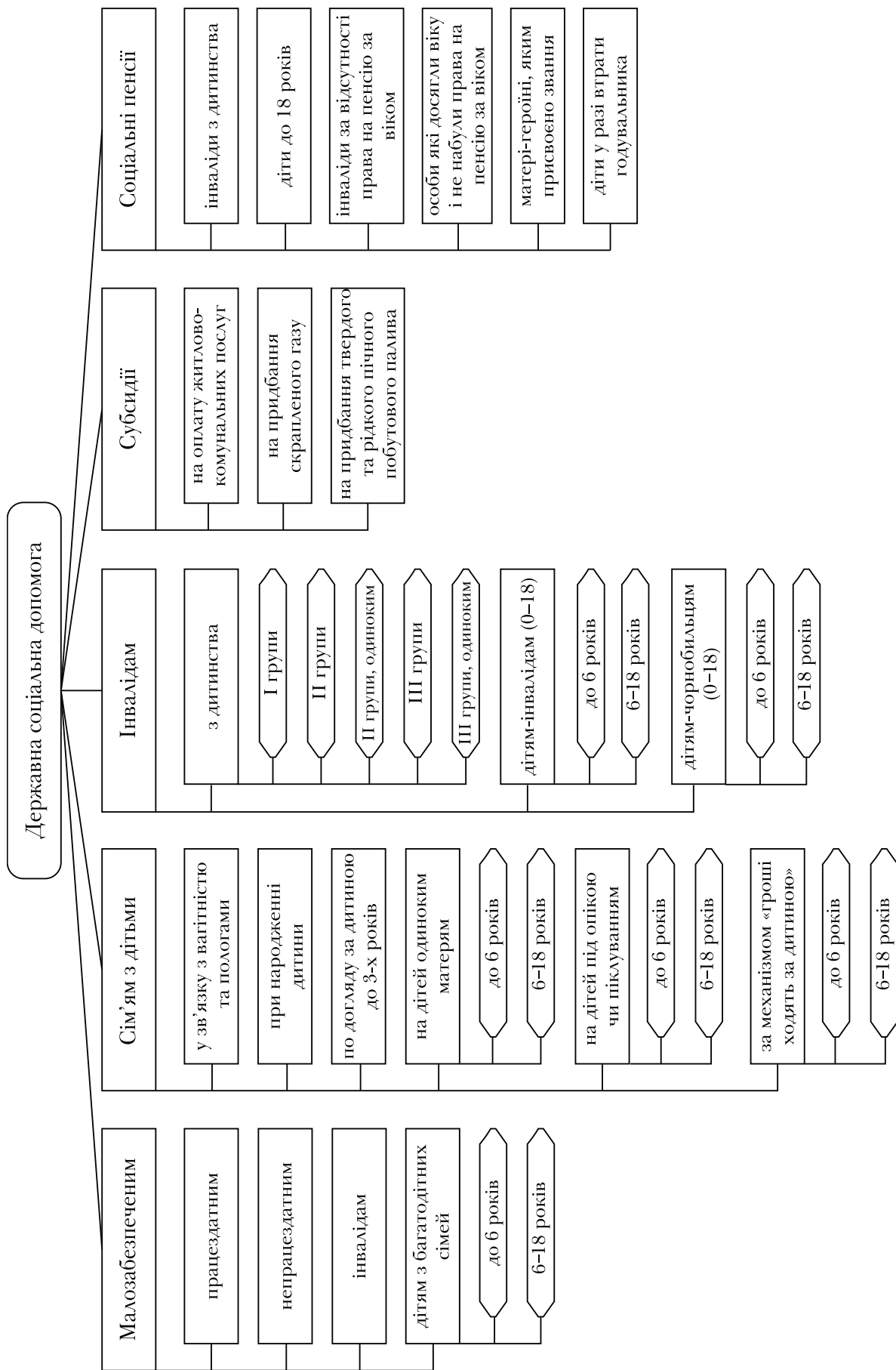


Рис. 6.3. Склад системи державної соціальної допомоги в Україні

вана за двома принципами – категорійності та адресності.

Переважно на універсальних засадах (без урахування рівня доходів) надається допомога сім'ям з дітьми, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам. Тільки в окремих випадках, наприклад при визначенні розміру допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, ураховується сума одержуваних на дитину аліментів та пенсій.

Переважно на адресних засадах надається допомога бідним сім'ям та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, твердого палива та скрапленого газу. Хоча декларується, що ці види підтримки надаються виключно за адресним принципом, насправді враховується ще і належність членів сім'ї до певної категорії. Так, розмір допомоги бідним сім'ям диференціюється відповідно до складу сім'ї, при цьому виокремлюються такі категорії: працездатні особи; непрацездатні особи; інваліди; діти з багатодітних родин (до 6 років і від 6 до 18 років). Станом на 1 жовтня 2008 року допомога, наприклад, на дитину від 6 до 18 років з багатодітної родини перевищувала допомогу працездатній особі у 2,6 рази. Логіка цієї диференціації цілком очевидна: державна допомога має виконувати також і стимулюючі функції щодо працездатних осіб, мотивуючи їх до активізації своєї поведінки на ринку праці<sup>256</sup>.

Теоретично точніша адресація допомоги дає змогу ефективніше витратити кошти і більшою мірою допомагати нужденним. Але ця теза не завжди є справедливою, зокрема через певні обмеження співвідношення вартості перевірки доходів із

<sup>256</sup> З 1 липня 2020 року прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць становить 2118 грн; для дітей віком до 6 років – 1859 грн; дітей віком від 6 до 18 років – 2318 грн; працездатних осіб – 2197 грн; осіб, які втратили працездатність, – 1712 грн (*Про державний бюджет на 2020 рік: Закон України від 14.11.2019 р. № 294-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>*). Розмір державної соціальної допомоги на кожну дитину віком від 3 до 13 років від 2014 року становить 500 грн (*Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14#n77>*).

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО розміром самої допомоги: перевірка доходів може коштувати настільки дорого, що адміністративні витрати поглинатимуть надто велику частину ресурсів.

Метою соціальних допомог є максимально повне охоплення всіх, хто цих допомог потребує, тобто всіх, хто є нужденними і самотійно не в змозі забезпечити собі та своїм утриманцям хоча б такий рівень життя, який відповідає встановленим державним гарантіям. Отже, всі нужденні мають отримувати допомогу. Ця допомога може надаватися (і в більшості країн світу надається) у різних формах:

- безпосередньої допомоги бідним грошима або товарами повсякденного попиту;
- забезпечення доступу до послуг охорони здоров'я, освіти тощо; для цього на пільгових умовах (або взагалі безплатно) надаються ліки, шкільні підручники, створюється система фінансування охорони здоров'я, яка б ураховувала ті ризики, що не підлягають страхуванню;
- централізованого перерозподілу коштів на користь бідніших регіонів країни.

Говорячи про ефективність надання соціальної допомоги, слід підкреслити два основні її прояви: максимальне охоплення всіх нужденних (так звана горизонтальна ефективність), мінімальне надання допомоги тим, хто її реально не потребує (вертикальна ефективність). При цьому не йдеться про порушення чинного законодавства і випадки невиправданого призначення того чи іншого виду допомоги – перевірки такого роду не є завданням наукових досліджень. В умовах існування різноманітної системи підтримки доходів населення (різних критеріїв надання різних видів допомог і різних порогових значень дохо-

ду сім'ї) пріоритетним завданням наукової оцінки ефективності соціальної допомоги в країні є її кінцева спрямованість на бідні верстви населення.

Необхідність одночасного розв'язання двох завдань – подолання бідності та стримування бюджетних витрат – обумовлює особливу роль адресних соціальних допомог. Адресність передусім потребує точної ідентифікації бідних, що досягається кількома методами:

1. Базою ідентифікації є оцінка рівня доходів (або споживання) окремих осіб, сімей або домогосподарств. Безумовною перевагою такого підходу є максимально точна спрямованість допомоги. Але, по-перше, існує сама проблема вимірювання добробуту<sup>257</sup>. Можливе (і в більшості країн така практика існує) хоча б вибіркове застосування перевірки реального рівня життя соціальними інспекторами, але це потребує відповідних змін законодавства, істотного збільшення адміністративних витрат і зазвичай є непопулярним.
2. Альтернативний підхід спирається на так звані індикатори бідності, тобто на наявність у індивіда (сім'ї, домогосподарства) однієї чи ряду характеристик, що тісно корелюють з бідністю. Прикладом може бути наявність 4-х і більше дітей у сім'ї (за даними обстеження умов життя населення 2019 року, рівень бідності в таких домогосподарствах становить 63,1%). Перевага цього методу поля-

<sup>257</sup> В Україні – і це доведено результатами Обстежень умов життя домогосподарств, які, починаючи з 1999 року, щоквартально проводить Держстат, – доходи населення не віддзеркалюють його реального рівня життя внаслідок поширення так званих негрошових доходів від особистого підсобного господарства, доходів від неформальної та тіньової економічної діяльності тощо; орієнтація же на рівень споживання також створює певні труднощі, оскільки ця характеристика добробуту не підтверджується документально і відповідно не може використовуватися безпосередньо в процедурі призначення допомоги

гає у спрощеності процедури надання допомоги і відповідному зменшенні адміністративних витрат. Недоліки же пов'язані з тим, що всі індикатори є лише непрямими ознаками бідності і мають з нею виключно стохастичний зв'язок. Відповідно можуть виникати помилки ідентифікації: неповне охоплення або розпорошеність допомог.

3. Значною мірою запобігти розпорошенню коштів, тобто забезпечити більшу вертикальну ефективність адресних соціальних допомог, може механізм самоідентифікації/самоадресності. Його ідея полягає у формуванні таких видів допомог, які прагнуть отримати тільки дійсно бідні верстви населення. Прикладом, прийнятним для працездатних груп, є програми громадських робіт з оплатою, що не перевищує прожиткового мінімуму.

#### 6.6. Соціальні зобов'язання української держави: відповідь на очікування населення

Подолання бідності є чи не головним соціальним зобов'язанням держави. Його конкретизація за будь-яких економічних умов визначається, передусім, суспільними очікуваннями – настановами суспільства, традиціями співвідношення індивідуальних зусиль із масштабами державної підтримки, ставленням до нерівності та її рівнем, врешті-решт, суспільним визнанням причин бідності, а отже, і можливостей та напрямів її мінімізації. Що менш стабільним є суспільство, то масштабнішими є очікування населення, передвиборні обіцянки, різниця у риторичі опозиції і влади.

Безперечно, низький рівень життя доволі широких верств населення у поєднанні з поширеністю утриманських настроїв є дуже потужним чинником нарощування обсягу соціальних

зобов'язань держави. Домінування цих настроїв у перші роки існування незалежної України, обумовлене патерналістськими традиціями соціалістичної держави, руйнуванням звичних форм соціальної підтримки населення, стрімким поширенням нерівності на тлі падіння рівня життя широких верств, появою нових суспільних явищ, як от: безробіття, бідності тощо, поступово почало поступатися дуже болісному усвідомленню власної відповідальності, принаймні працездатного населення, за свій добробут і життя в цілому. Але незадоволеність економічними результатами, їх невідповідність масовим очікуванням спричинили поголовне відчуття безвихідності, неможливості особистого впливу на події, а отже, безініціативність, помітнішу серед молоді. Зокрема, в 2019 році 23,0% населення (за даними 2006 року – 36,8%) вважають, що держава (повністю або переважно) має відповідати за їх добробут, і лише 13,2% вважають, що вони самі мають забезпечувати свій добробут (за даними 2006 року – 8,5%)<sup>258</sup>. Три чверті населення віком 15–49 років головною причиною відкладення народження дитини називають низькі доходи, але лише 46% висловлюють наміри здійснити зусилля щодо їх підвищення<sup>259</sup>. Лише 26,6% населення вважають, що їхнє життя повністю або переважно залежить від них самих, і тільки 37,6% активно включилися в нове життя й нові суспільні

<sup>258</sup> Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2007 році / Державний комітет статистики України. [https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdn/sdrsd/sdrsd\\_2007.htm](https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdn/sdrsd/sdrsd_2007.htm); Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2019 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2019/zb/08/zb\\_sdurd2018.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/08/zb_sdurd2018.pdf); Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2020 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2020/zb/08/zb\\_sdrsd.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/08/zb_sdrsd.pdf)

<sup>259</sup> Обстеження 3112 осіб репродуктивного віку «Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації населення в Україні», проведене у квітні 2008 року Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 256 с. URL: <https://www.idss.org.ua/monografii/Book-Shlub-web.pdf>

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
 відносини здаються їм природним способом життєдіяльності<sup>260</sup>.

Утриманські очкування неминуче віддзеркалюються в очікуваннях та у вірі у виконання популістських обіцянок від політиків, у голосуванні за продуктові набори або прямі грошові виплати. Безперечно, такі настрої плекають і самі політики – про це свідчить неупереджений аналіз передвиборних програм, зокрема вартості передвиборних обіцянок. Обіцяють всі, обіцяють неможливе і без ґрунтовних економічних розрахунків та соціальних передбачень. У результаті попри зростання реальних доходів переважна частина населення України незадоволена ані своїм становищем у суспільстві, ані життям загалом (рис. 6.4).

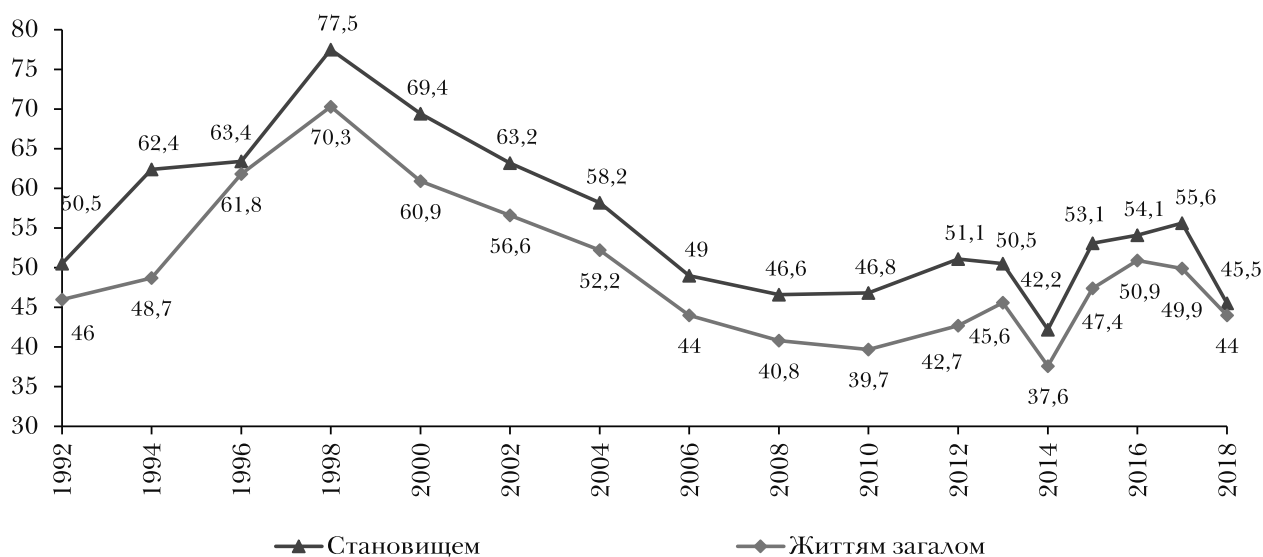


Рис. 6.4. Частка осіб, незадоволених своїм життям, %

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології, 2018. Вип. 5 (19).

Незадоволеність своїм становищем (швидше за все, матеріальним порівняно з оточенням) постійно перевищує незадоволеність життям загалом. Таке співвідношення, як, власне, і

<sup>260</sup> Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології, 2018. Вип. 5 (19).



вся динаміка, є віддзеркаленням не так суб'єктивної бідності (хоча і її також), як переоцінки рівня життя інших осіб/домогосподарств, незбігання фактичної якості життя з очікуваннями, низької оцінки результатів діяльності влади. Є підстави вважати, що населення покладає надто багато надій на владу і надто мало – на власні можливості.

Невипадково тільки 33,2% респондентів вважають себе особисто відповідальними за стан справ в Україні (42,2% – за стан справ у своєму місті/селі)<sup>261</sup>. Такі особливості психології українського суспільства накладають додаткові соціальні зобов'язання на владу. Звісно, їх необхідно поступово змінювати, формуючи вільне і відповідальне суспільство. Однак це справа – не одного десятиріччя, а чинна політика не може ігнорувати суспільні настрої. Проте можливості врахування масових очікувань обмежується, зокрема:

- необхідністю забезпечення фінансової спроможності системи (бюджету та фондів соціального страхування) і відповідно конкурентоспроможності економіки країни;
- навантаженням відповідних джерел витратами на фінансування соціальних трансфертів;
- важливістю стимулювання населення до активної економічної, зокрема трудової, діяльності через оптимізацію співвідношення соціальних трансфертів із заробітною платою, тобто передовсім – співвідношення матеріальних статків працюючого і непрацюючого населення.

Частка прямих соціальних трансфертів (всі види трансфертів, спрямованих безпосередньо населенню, у грошовій та натуральній формі, накопичених за колективними страховими

---

<sup>261</sup> Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2018. Вип. 5 (19). С. 465.

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
схемами та поза ними: пенсії, допомоги субсидії тощо) є доволі високою в країнах ЄС і сягає 15,1% ВВП.

Вагомішу підтримку населенню надають розвинені країни, які мають вищі доходи і можливості спрямовувати на це більшу частину свого ВВП. Так, найвищою є частка соціальних трансфертів у ВВП країн з високою соціальною спрямованістю економіки. Зокрема вирізняються Австрія (29,4%), Франція (34,1%), Німеччина (29,7%). Значно нижчим є цей показник у тих країнах, які нещодавно увійшли до складу ЄС: Латвія (14,9%), Литва (15,1%), Румунія (14,4%), Болгарія (16,9%), Естонія (16,0%), Польща (20,3%), Угорщина (18,3%), Чехія (18,6%), Словаччина (18,2%). Видається, що така різниця зумовлена рівною мірою традиціями, фінансовими можливостями і необхідністю інвестицій в інфраструктуру, трансформацію системи охорони здоров'я, збройних сил тощо<sup>262</sup>.

Але попри значну міждержавну варіацію частка соціальних трансфертів упродовж останніх п'яти років скорочується практично у всіх країнах: і там, де вона перевищує 17% ВВП, і там, де не сягає і 10%. З цією метою уряди вимушено вдаються до непопулярних заходів, пов'язаних з різноманітним звуженням прав населення на отримання трансфертів, – обмеження розміру виплат, підвищення пенсійного віку, різкого звуження різноманітних пільг тощо.

Натомість в Україні частка соціальних трансфертів у ВВП майже невпинно підвищується. Зрозуміло, що це обумовлено загальним низьким рівнем життя широких верств населення і відповідною необхідністю підвищення пенсій, низки соціальних допомог непрацездатним громадянам. Однак фактом залишається те, що українські тенденції суперечать загальносвіто-

---

<sup>262</sup> Expenditure on social protection. Data Browser. Eurostat. *ec.europa.eu*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00098/default/table?lang=en>

вим, зокрема загальноєвропейським.

Взагалі соціальні трансферти є головною складовою бюджетних витрат більшості країн ЄС. Проте розподіл соціальних витрат між бюджетами та фондами соціального страхування є дещо різним: якщо у середньому по ЄС-27 фонди загальнообов'язкового соціального страхування фінансують 64,2% усіх соціальних трансфертів, то за країнами Центральної та Східної Європи – 62,4%. Відповідно бюджет у нових членах ЄС бере на себе дещо більшу частку витрат. Зазначені відмінності пов'язані, головним чином, із розбіжностями у структурі соціальних трансфертів: трансферти страхової природи, звісно, фінансуються переважно із фондів соціального страхування, а інші – переважно з бюджетів. Саме домінуванням у структурі українських трансфертів пенсійних виплат і зумовлений один із найвищих у Європі показників внеску страхових фондів у фінансування державних соціальних трансфертів. Те, що в Україні порівняно з європейською практикою участь фондів загальнообов'язкового соціального страхування є значно вищою і до того ж зростаючою, не потребує спеціальних додаткових оцінок. Значною мірою це є наслідком специфіки структури трансфертів.

Зіставлення з європейськими країнами приводить до висновку про наявність дуже істотних відмінностей між функціональними структурами соціальних трансфертів. Так, в Україні частка пенсій за віком є значно вищою порівняно не тільки з ЄС у цілому, а і з країнами Центральної та Східної Європи, зокрема з Польщею. Водночас значно нижчими є витрати, пов'язані з компенсацією доходів, втрачених через захворювання (імовірно через відсутність медичного страхування) та безробіття.

## 6.7. Внесок соціальної допомоги у доходи населення

Структурні зрушення сукупних доходів населення України є цілком позитивними – завдяки помітному зростанню частки заробітної плати простежується позитивна тенденція загально-го (хоча і невеликого) зменшення частки соціальної допомоги: якщо в 2001 році остання забезпечувала 4,8% сукупних доходів, то в 2019 році – 3,7%. Наразі більш-менш помітну роль грає допомога на дітей (1,5%), причому її значення поступово зростає. Внесок інших видів соціальної допомоги, по-перше, є дуже незначним, а по-друге, з часом ще зменшується (табл. 6.7). Отже, слід визнати, що попри значні бюджетні витрати, насамперед через надто велику сукупність отримувачів різних соціальних допомог, підтримка кожної родини є доволі невеликою. Наведені цифри стосуються усього населення, внесок допомоги в доходи їх отримувачів закономірно є значно вищим.

Таблиця 6.7

Внесок окремих складових у формування сукупних доходів і нерівності населення України, %

Компоненти сукупного доходу	2001 р.		2007 р.		2019 р.	
	Частка у сукупних доходах	Внесок у коефіцієнт Джині	Частка у сукупних доходах	Внесок у коефіцієнт Джині	Частка у сукупних доходах	Внесок у коефіцієнт Джині
1	2	3	4	5	6	7
Оплата праці	42,5	47,5	52,5	64,4	60,9	74,6
Пенсії	17,0	11,4	21,4	15,1	13,6	4,4
Доходи від підприємницької діяльності	3,2	3,5	5,4	10,6	6,9	11,5
Допомога по безробіттю	0,4	-0,2	0,2	-0,1	0,2	0,1
Допомога на дітей	0,3	-0,3	1,3	-1,0	1,5	-1,2

Таблиця 6.7 (Продовження)

1	2	3	4	5	6	7
Допомога по малозабезпеченості	0,1	-0,1	0,1	-0,3	0,2	-0,3
Інші допомоги	0,8	1,6	0,5	0,5	0,3	0,2
Субсидії	1,5	0,3	0,1	0,02	0,8	-0,3
Пільги	1,7	2,3	1,2	1,4	0,7	0,9
Інші доходи	32,7	34,0	17,2	14,3	14,8	10,1

*Джерело: Розраховано за даними Держстату України.*

Оцінюючи вплив системи соціальної допомоги на вирівнювання доходів населення України, слід зазначити різний вклад окремих видів соціальних виплат у формування загальної нерівності. Так, допомоги на дітей та малозабезпеченим сім'ям характеризуються від'ємним значенням внеску у коефіцієнт Джині, що свідчить про їх позитивний вплив на становище нужденного населення. Решта ж соціальних допомог, як і пільги, навіть дещо збільшують нерівність, тобто не сприяють подоланню бідності, а отже не виконують функцій соціального захисту вразливих верств населення.

Наразі система адресної допомоги є в Україні одним із найважливіших чинників зниження масштабів бідності, оскільки охоплює переважно найбільш нужденних. Запроваджена верифікація контингенту її отримувачів, що спирається на непрямі методи оцінювання доходів, видається достатньо ефективною. Проте залишаються невирішеними проблеми зависокої вартості адміністрування, існування пасток бідності й ризиків неповаги до людської гідності, обумовлених необхідністю систематично доводити свою нужденність. Не можна ігнорувати і відсутність взаємозв'язку між бідністю й системою адресної допомоги – чинний доплатний механізм передбачає виплату до-

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
помоги до рівня, в 1,6 раза нижчого за межу бідності<sup>263</sup>.

## 6.8. Оцінка та напрями трансформації чинної системи пільг і допомог

Переважає більшість програм соціального захисту передбачає надання за необхідності не тільки прямих грошових виплат та/або негрошових допомог, а й пільг. Економічна сутність пільги – це можливість отримувати послугу/товар за зниженою ціною чи без оплати<sup>264</sup>. Відповідно всі пільги поділяються на дві групи: ті, за якими облік принципово можливий; ті, за якими облік неможливий. Фінансування частини ненормованих пільг за таких умов доводиться перекладати на суб'єкти господарювання, дозволивши їм адекватно підвищувати тарифи. Отже, першою класифікаційною ознакою пільг є характер їх фінансування.

Другою ознакою класифікації є зв'язок між наданням пільгової послуги (товару) та відшкодуванням чи взагалі оплатою. Надання ряду пільгових послуг (наприклад, житлово-комунальних, транспортних, послуг зв'язку) здійснюється автоматично і не може бути обмежено відповідно до передбаченого бюджетом обсягу фінансування. Водночас існують пільги, які надаються тільки за умов фінансування – ремонт житла, санаторно-курортне лікування, надання автомобіля, ліків тощо.

За соціальною сутністю всі пільги, які нині надаються (точніше, обіцяються) населенню, поділяються на чотири категорії відповідно до їх природи:

---

<sup>263</sup> Межа бідності за відносним критерієм у 2019 році становила 3017 грн, а встановлений ПМ – 1902 грн.

<sup>264</sup> Є проблема визначення засад відшкодування недоотриманої вартості структури, яка надає пільги. Це видається доцільним тільки у випадках, коли втрачений дохід підлягає обліку.

- 1) привілеї за особливі заслуги перед Батьківщиною;
- 2) компенсації за заподіяну шкоду (здоров'ю, матеріальні та моральні збитки);
- 3) професійні пільги, які є конгломератом привілеїв, компенсацій за заподіяну шкоду здоров'ю та специфічної форми збільшення заробітної плати;
- 4) підтримка соціально вразливих верств населення.

Отже, усі види пільг можна класифікувати за їх соціальною сутністю, фінансовою умовністю надання пільги та характером відшкодування.

Пільги, які за своєю суттю є привілеями, втратили своє первісне призначення – від початку їх роль полягала у відзначенні осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, працюють у найбільш суспільно-важливих сферах або виконують особливі (суспільно-важливі) обов'язки. І якщо на перших етапах існування системи пільг вони дійсно надавалися виключно тим, хто мав особливий статус, то на початку 1990-х років стартував процес масового надання пільг різним категоріям населення, контингент пільговиків значно розширився і пільга все більше виконувала функцію соціальної допомоги. Поштовхом до цього стало різке падіння життєвого рівня населення країни. Намагання держави надати захист від зубожіння у негрошовій формі й тим самим не допустити подальшого зростання інфляції призвело до використання пільг як інструменту соціального захисту.

Система пільг перетворилась у надто громіздку та розгалужену структуру, що не тільки багаторазово збільшило її вартість, а й ускладнило облік. Порядок надання пільг регулюється великою кількістю нормативно-правових актів, що визначають 30 категорій осіб, які мають права на різні пільги (житлово-кому-

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО  
нальні, медико-реабілітаційні, транспортні та соціально-побуто-  
ві)<sup>265</sup>. За результатами обстеження умов життя домогосподарств  
України 2019 року, пільговою оплатою житлово-комунальних  
послуг, електроенергії та палива користувалось 6,2% всіх домо-  
господарств, у складі кожного четвертого (25,9%) є хоча б одна  
особа, яка користується пільгою на транспорт. Разом з тим ви-  
являється, що захисну функцію чинні пільги виконують неефек-  
тивно, оскільки частіше їх отримує небідне населення<sup>266</sup>, яке за  
своїм матеріальним становищем потребує їх менше, ніж бідне.

Частина пільг використовується практично всіма, хто має  
на них право (пільги на оплату житлово-комунальних або тран-  
спортних послуг), а частина фактично надається обмеженому  
колу і переважно за умови наявності відповідного фінансуван-  
ня. Такими видами пільг, як санаторно-курортне лікування,  
пільгове забезпечення ліками, забезпечення автотранспортом,  
житлом користувалася зовсім незначна частина тих, хто мав на  
них право, головним чином – через брак виділених коштів.

За непрямую інформацією, поширені випадки зловживань,  
пов'язаних із використанням пільг (користування пільговим  
проїздом за підробленими документами, придбання автомобі-  
лів для інших осіб, надання санаторно-курортних путівок на  
незаконних підставах тощо). Однак проведена верифікація  
поширювалася переважно на грошові виплати та субсидії<sup>267</sup>, а  
комплексні перевірки обґрунтованості прав на пільги не здійс-

---

<sup>265</sup> Пільги. Нормативно-правова база. Київська обласна державна адміністрація. URL: <http://koda.gov.ua/oblderzhadministratsija/struktura/strukturni-pidrozdili-oda/departament-socialnogo-zakhistu-nas/nadannya-pilg-ta-subsidiy-okremim-kat/normativno-pravova-baza/pilgi/nas/nadannya-pilg-ta-subsidiy-okremim-kat/normativno-pravova-baza/pilgi/>

<sup>266</sup> 80,7% отримувачів соціальних пільг належать до категорії небідних, і тільки 19,3% є бідними за відносним критерієм.

<sup>267</sup> Верифікація державних виплат. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/verifikacija-derzhavnih-viplat>. Про затвердження порядку здійснення верифікації та моніторингу державних виплат: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02. 2020 р. станом на 14.03.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/136-2016-%D0%BF#Text>



нювалися, тому зазначену тезу важко як підтвердити, так і спростувати.

Фактично існуюча в Україні система пільг є фінансово необґрунтованою, значною мірою декларативною, непрозорою та несправедливою, а її трансформація необхідна, проте потребує системної роботи і наукового обґрунтування. З огляду на надзвичайну розгалуженість чинної системи одним із перших напрямів діяльності має стати скорочення кількості пільг, а в окремих випадках – і звуження прав на їх отримання. Звісно, механічним цей процес бути не може, хоча б тому, що Конституція містить пряму заборону рішень влади, пов'язаних із ризиком зниження рівня життя населення (ст. 22).

Ідеологія трансформації системи пільг, зокрема їх заміни іншими видами соціального захисту населення, виходить з того, що кожний конкретний вид соціальної допомоги має надаватися відповідно до причини виникнення потреби (права) на неї. У процесі трансформації слід забезпечити соціальну справедливість у наданні пільг і їх належне фінансування з бюджету, аби жодна особа, яка має право на той чи інший вид пільги, не була його позбавлена. Тобто необхідно забезпечити фактичне отримання пільг усіма представниками пільгових категорій. Зокрема, пропонується введення ваучерів – специфічної форми гарантій державного фінансування пільг, які надаються у натуральній формі. Ці ваучери як спеціальне державне підтвердження права на пільгове отримання їжі, медичних послуг, ліків тощо можна використовувати тільки за призначенням, вони є іменними, тобто виключена передача права на пільгу іншій особі, одночасно досягається певна економія коштів, оскільки не всі скористаються своїм правом.

Компенсації заподіяної шкоди, передусім здоров'ю, мають

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО жорстко пов'язуватись із її визначенням. Наприклад, право на дострокову пенсію доцільно узгодити з фактичною втратою здоров'я через професійну діяльність. При цьому може стати в нагоді досвід Польщі, де для його визначення створено низку спеціальних комісій, до складу яких увійшли найавторитетніші в країні медики. Механізм компенсації доцільно зв'язати зі страховими принципами.

Важливою проблемою є відтворення контингенту пільговиків, зокрема запобігання його розширенню. Прикладом є військовослужбовці, які входять до складу миротворчих контингентів ООН і за чинним порядком набувають статус учасників бойових дій.

Індикаторами ефективності трансформованої системи пільг можуть бути:

- частка осіб, які фактично отримали пільги, у загальній чисельності тих, хто має на них право (диференційовано за видами пільг);
- розрахункова вартість пільг, що припадає на одного пільговика, зареєстрованого в органах соціального захисту;
- частка вартості пільг у сукупних доходах населення;
- частка вартості пільг у сукупних доходах пільгових категорій населення (за категоріями пільговиків);
- частка консолідованого бюджету, яка витрачається на фінансування пільг;
- частка коштів на фінансування пільг у загальному обсязі видатків на соціальний захист населення.

За окремими індикаторами доцільно ввести граничні межі. Зокрема, це стосується частки витрат на пільги у консолідованому бюджеті. За іншими критично важливим є сам характер

змін – як швидке реагування на трансформації, так і довготривалі тенденції: є ризик того, що ефект, досягнутий унаслідок зміни системи, у подальшому буде зведено нанівець.

## 6.9. Оцінювання політики подолання бідності

### 6.9.1. Загальні міркування

Конкретні інструменти (програми, заходи) політики мають оцінюватися принаймні двічі – до і після їх упровадження.

Перша оцінювальна процедура передбачає обґрунтування конкретних рішень (зокрема шляхом порівняння з альтернативними підходами), визначення існуючих ризиків (включно з непрямыми), характеристику (кількісну і якісну) очікуваних результатів. На практиці, якщо ця процедура і реалізується, то зазвичай обмежується обґрунтуванням одного варіанта з характеристикою очікуваних – тільки прямих – результатів. Насправді ж будь-яке рішення, що так або інакше стосується інтересів людини, неминуче впливає на масову поведінку. Так, запровадження універсальних допомог самотнім матерям спричиняє поширення незареєстрованих шлюбів та позашлюбних народжень, а незбалансованість розмірів окремих соціальних трансфертів провокує зниження трудової і загалом економічної активності їх отримувачів.

У рамках другої процедури відбувається оцінювання вже отриманих результатів, зокрема в контексті відповідності поставленим завданням (визначення та вимірювання розбіжностей, оцінка їх значущості) у коротко- і середньостроковій перспективі. Надзвичайно важливим завданням є визначення й оцінювання непрямих наслідків застосування вибраного інструменту. Якщо на першому етапі – етапі вибору конкретного

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО інструменту – йдеться про визначення та вимірювання можливих ризиків, то на другому мають оцінюватися ті ризики, що вже реалізовані. Отже, загальна схема має такий вигляд (рис. 6.5):

На етапі прийняття рішення	Після упровадження конкретного заходу
Визначення завдань і очікуваних результатів	Зіставлення отриманих результатів із проєктними
Визначення можливих варіантів	–
Визначення та вимірювання ризиків (за кожним варіантом)	Визначення поточних ризиків, що виникли після упровадження конкретного заходу
–	Зіставлення поточних ризиків із очікуваними
Вибір найбільш прийняттого варіанта	–
Оцінювання очікуваних прямих і непрямих результатів	Оцінювання отриманих прямих і непрямих результатів
–	Зіставлення отриманих прямих і непрямих результатів із очікуваними
Обчислення очікуваної економічної ефективності	Обчислення отриманої економічної ефективності
–	Зіставлення отриманої економічної ефективності з очікуваною
Оцінювання очікуваних прямих і непрямих наслідків	Оцінювання отриманих прямих і непрямих наслідків
–	Зіставлення отриманих прямих і непрямих наслідків із очікуваними
Обчислення очікуваної соціальної ефективності	Обчислення отриманої соціальної ефективності
–	Зіставлення отриманої соціальної ефективності з очікуваною

Рис. 6.5. Загальна схема оцінювання політики подолання бідності

Чинна практика прийняття політичних рішень, спрямованих на зниження бідності, спирається переважно на експертні оцінки результатів та розрахунки необхідних прямих бюджетних витрат, тобто процедура оцінювання враховує виключно прямі наслідки. У кращому випадку обчислюються сумарні зміни в тому секторі, якого безпосередньо стосується прийняте

рішення (наприклад, вплив підвищення розміру допомоги по бідності на сукупні потреби у субсидіях на оплату житлово-комунальних послуг). Залишаються поза увагою імовірні – або вже отримані – зміни людської поведінки в інших соціальних секторах, передусім у секторі зайнятості. Відповідно сукупний ефект зазвичай не оцінюється, хоча може принципово відрізнятися від прямого.

У контексті оцінювання програм подолання бідності проявами прямого ефекту є:

- зниження рівня бідності, у т. ч. за цільовими групами (сім'ї з дітьми, багатодітні родини, працюючі, селяни *etc.*);
- підвищення рівня життя населення (з випереджальним зростанням рівня життя бідніших верств);
- зниження ступеня нерівності (передусім монетарної).

Непрямі ефекти пов'язані, зокрема, з:

- зміною трудової і загалом економічної активності населення (через зростання/зниження попиту на робочу силу, зниження/зростання економічної мотивації легальної зайнятості);
- трансформацією настроїв у суспільстві – патерналістських, утриманських, щодо ставлення до влади, довіри та підтримки її дій, зокрема і соціально-економічних реформ (через сприйняття політики, визнання/невизнання її справедливості та ефективності);
- міграційними настановами (через оцінки поточних можливостей і свого майбутнього рівня життя).

Наведена схема передбачає оцінювання прямих і непрямих результатів за принципами як *ex ante* (очікуваних потенційних

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО ризиків та результатів), так і *ex post* (після реалізації заходів/програм).

### 6.9.2. Методична складова

Оскільки політика подолання бідності реалізується переважно адресним шляхом, методика її оцінювання передусім передбачає визначення розміру доходу, що дає право на участь у відповідній програмі, як суми середньомісячного середньодушового сукупного доходу родини, який акумулює всі поточні регулярні й нерегулярні доходи у грошовій і натуральній формі (незалежно від джерела, місця походження та валюти). Відповідно, до загальної суми сукупного доходу родини включаються доходи кожного з її членів, визначені на підставі документів про доходи за 6 календарних місяців, що передують часу звернення за призначенням соціальної допомоги. Проте поширення незареєстрованих економічних і соціально-демографічних відносин (незареєстровані шлюби, проживання окремих членів родини не за місцем реєстрації тощо) створює значні ризики неповного і неточного врахування доходів. Зрозуміло, що недотримання принципу адресності суперечить соціальній справедливості й самій ідеології суспільних зусиль щодо подолання бідності.

Альтернативним методичним підходом до оцінки доходу є орієнтація на певний набір характеристик умов життя заявників і об'єктивно визначеного формалізованого зв'язку величини сукупного доходу із цим набором<sup>268</sup>. Методологія такої непрямой оцінки доходів спирається на попереднє мікромоделювання і застосування достатньо очевидних характеристик домогосподарств: склад, вік, освіта, сектор зайнятості, наявність утри-

---

<sup>268</sup> Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання: монографія / за ред. Е. М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Умань: Видавець «Сочінський», 2012. 312 с.

манців, предметів тривалого вжитку тощо. Для кожної характеристики визначається коефіцієнт її умовної трансформації у частку оцінюваного сукупного доходу. Запровадження такої процедури, безперечно, економить кошти, що за інших умов надходять до тих осіб, які насправді не потребують допомоги, а отже, дає можливість чіткіше спрямувати наявні ресурси дійсно нужденним.

Оскільки метою політики подолання бідності закономірно є зниження масштабів, рівня, глибини як об'єктивної, так і суб'єктивної бідності, типовим методом оцінювання отриманих результатів є визначення зміни відповідних параметрів, найчастіше – доходів, унаслідок запровадження конкретного заходу (підхід «після проти до» або «*after vs before*»). У випадку орієнтації на підтримку тих, які визнаються бідними за об'єктивними параметрами браку доходів, застосовуються прямі або непрямі оцінки доходів без надходження певної суми допомоги і з урахуванням її отримання. Оцінювання результатів підтримки тих, які ідентифікують себе з бідними верствами, потребує проведення відповідних опитувань і порівняння чисельностей (часток) таких сукупностей.

Якщо йдеться про вплив на немонетарні форми бідності, до уваги беруться базові депривації (позбавлення): доступності медичної допомоги, сучасних житлово-комунальних вигод та послуг тощо. І знову-таки порівнюються відповідні параметри до і після реалізації конкретних політичних дій – будівництва необхідного медичного закладу, водогону *etc.*

Проблема коректного застосування методу «*after vs before*» пов'язана з практичною неможливістю відокремлення впливу окремих складових соціально-економічного розвитку. Так, запровадження/зміна конкретного виду адресної допомоги відбу-

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО

вається паралельно із певними подіями на ринку праці (зміною параметрів зайнятості та безробіття, розміру заробітків і частки працюючих, які отримують відносно невисокі зарплати, тощо). Отже, підвищення розміру допомоги по бідності може супроводжуватися зниженням рівня безробіття і відповідної чисельності отримувачів допомоги по безробіттю, зростанням середньої і медіанної заробітної плати при одночасному підвищенні ступеня нерівності. Якщо прожитковий мінімум (або інша прийнята межа абсолютної бідності) не зазнає змін, то рівень і глибина абсолютної бідності, імовірно, знижуються, а відносної – зростають. Проте залишається без відповіді ключове запитання: на скільки саме за рахунок оцінюваного заходу політики змінилася бідність. До цього слід додати, що, наприклад, упровадження доступного маршруту громадського транспорту, який забезпечує легкий проїзд мешканців до медичного закладу, й отримання там необхідної медичної допомоги не тільки знижує немонетарну бідність за ознакою недоступності медичної допомоги, а і спрощує можливості працевлаштування в іншому поселенні, знижує безробіття, підвищує доходи нужденних і зменшує монетарну бідність.

В ідеалі отримані результати конкретного політичного рішення (цільової програми) слід зіставити з бюджетними витратами на його реалізацію.

Видається, що тісні зв'язки між окремими ризиками формування бідності, зокрема певними характеристиками домогосподарства (наявність утриманців, безробіття, низький рівень освіти, проживання на депресивній території), обумовлюють доцільність їх урахування у моделях, придатних для використання при оцінюванні дій, спрямованих на подолання бідності. Широкі можливості відкриває застосування рекурентних



багатофакторних моделей регресії, які враховують кількісні взаємозв'язки між факторами (мультиколінеарність). У випадку лінійного зв'язку кінцевий вплив кожної незалежної змінної ( $x_i$ ) на залежну ( $y$ ) вимірюється сумою прямого впливу, що віддзеркалюється традиційним коефіцієнтом регресії ( $b_i$ ), та сумарним добутком  $b_i$  і коефіцієнтів, що визначають впливи на  $x_i$  інших незалежних змінних. Оцінювати ймовірні наслідки, зокрема у середньостроковій перспективі, варто з використанням побудованої моделі для прогнозування *ex post* та *ex ante*, при цьому у першому випадку при прогнозі змінюються тільки значення незалежних змін рівняння, в другому прогнозуються зміни і коефіцієнтів регресії.

### 6.9.3. Інформаційна складова

Фундаментальним елементом інформаційного забезпечення політики подолання бідності є її моніторинг – постійне спостереження за зміною параметрів бідності (масштабів, рівня, глибини, профілю) з виокремленням впливу конкретних рішень. Вимогами до інформації, отриманої в ході моніторингу, є її<sup>269</sup>:

- релевантність – відповідність інформації потребам користувачів;
- адекватність – відповідність оцінок показників моніторингу їх дійсним значенням;
- своєчасність – близькість часу отримання даних до часу, коли відбувалося явище, яке вони характеризують;
- доступність – умови (період, формат, вартість, форма запити тощо) отримання інформації користувачами;
- узгодженість – можливість комбінування, інтеграції та порівняння даних, отриманих із різних джерел.

<sup>269</sup> Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: монографія / Макарова О. В. та ін.; за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Дух і Літера, 2010. 248 с.

Організація моніторингу згідно з цими вимогами потребує налагодження взаємодії статистичних і дослідницьких структур щодо збирання, оброблення й обміну інформацією. Зазвичай такого роду спостереження організовані за вибіркоvim методом. Відповідно до конкретного завдання оцінювання заходу (низки заходів) політики визначаються рівні деталізації при збиранні інформації: усе населення країни/регіону/поселення або конкретні цільові групи (сім'ї із малолітніми дітьми, пенсіонери, сільські жителі, певні професійні групи). На жаль, жодне вибіркoве спостереження за рівнем життя, включно з бідністю, населення не убезпечене від ризику нерепрезентативності, обумовленого як відсутністю інформації про генеральну сукупність, так і поширенням відмов від участі в обстеженні.

Інструментами формування надійної інформації щодо генеральної сукупності (принаймні про статево-віковий склад) є перепис населення та/або система реєстрів. Оцінювання ефективності заходів, орієнтованих на окремі групи населення, зрозуміло, потребує більш детальної інформації саме про них. На жаль, через неймовірну віддаленість від дати проведення останнього перепису населення (критичний момент – 5 грудня 2001 року) та масштабні міграційні зрушення, пов'язані з подіями на Донбасі (меншою мірою – у Криму), орієнтація на сучасну демографічну статистику, особливо за окремими територіями, видається вельми ненадійною. Наразі можна сподіватися хіба що на відомості про чисельність населення України в цілому з виокремленням т. зв. великих демографічних груп. Розраховувати же на надійність оцінок населення областей, та ще з виокремленням містян та селян, не варто. В нагоді могли б стати – і в більшості розвинених країн саме так і відбувається – дані соціально-демографічних реєстрів, де є інформація про кож-

ного жителя, зокрема щодо віку, статі, сімейного стану, освіти, зайнятості, місця проживання, нерухомості тощо. За відсутності такої системи можна використовувати тільки дані реєстру Пенсійного фонду України, де є відомості щодо віку, статі та легальних доходів усіх, хто має стосунки з фіскальними службами держави (сплачує податки, внески на загальнообов'язкове соціальне страхування, отримує соціальні трансферти, включно з пенсією). Головною проблемою цього реєстру є неможливість акумулювання інформації про родину/домогосподарства – всі дані стосуються виключно окремих осіб. Масштаби тіньових економічних відносин та тіньових доходів також істотно ускладнюють використання даних цього реєстру.

Не менш важливою проблемою є поширення відмов від участі в обстеженнях, що так або інакше стосуються доходів населення. Тіньові доходи, складна форма обліку витрат та споживання, що потребує багато часу й уваги, нерозуміння важливості такого спостереження – усе це в кінцевому підсумку зумовлює завищену чисельність пенсіонерів у складі респондентів і відповідне зміщення самої вибірки у бік старших та бідніших контингентів. Помилка такої вибірки є не випадковою, а систематичною. У результаті інформація про доходи населення не просто не враховує заможні верстви (розподіл населення України за доходами характеризується значним лівостороннім ексцесом і не менш сильною правосторонньою асиметрією), а суттєво викривлює реальну ситуацію. Зокрема, за таких умов неминучим є істотне завищення концентрації населення в групі з низькими доходами, заниження центральних параметрів (середніх/медіанних/модальних рівнів) зарплати, пенсії, доходів, витрат тощо, штучне применшення нерівності.

Подолати зазначену ваду інформаційного поля можна ко-

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ: МЕЖІ МОЖЛИВОГО ригуванням первинного масиву через імпутацію даних, отриманих із інших джерел<sup>270</sup>, про доходи й витрати заможних верств населення. Методика такого коригування спирається на прямі та непрямі дані щодо фактичного рівня доходів тих верств населення, які гарантовано не беруть участі у вибіркових обстеженнях.

#### 6.9.4. Використання процедур оцінювання у практиці політичних рішень

Метою запровадження процедур оцінювання у практику політичних рішень є обґрунтування доцільності їх прийняття в конкретних економічних, соціальних і політичних умовах. Оцінювання конкретних заходів/програм подолання бідності має стати не просто дієвим інструментом об'єктивного комплексного аналізу наслідків політичних рішень, а невід'ємною складовою самого процесу стратегування, зокрема завдяки можливостям випереджального визначення можливих ризиків і загроз, з одного боку, та їх зниження завдяки якісному інформуванню всіх учасників процесу – з іншого. Процедури оцінювання також створюють аналітичні можливості для ітераційного узгодження завдань на макро- і мікрорівнях із виокремленням ризиків та наслідків для різних груп населення. Наявність доступного інформаційного поля, зокрема і з результатами оцінювання, забезпечує також більшу прозорість і зрозумілість політики, що, своєю чергою, звужує простір політичних маніпуляцій, практично неминучих у питаннях рівня життя і бідності населення.

Можливості використання результатів комплексного оцінювання діяльності щодо подолання бідності окреслено, зо-

---

<sup>270</sup> Основні принципи формування інформаційного забезпечення з урахуванням доходів заможних верств населення / В. Г. Саріюгло та ін. Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами. Київ: Академія фінансового управління, 2012. С. 622–649.

крема, методологічними напрацюваннями Світового банку<sup>271</sup>. Зазначена методологія розробляється як набір інструментів дослідження впливу політики подолання бідності на рівень життя населення, передусім його вразливих верств. Щодо оцінювання політики подолання бідності в Україні варто виокремити такі складові:

- визначення конкретних заходів/програм для оцінювання;
- ідентифікація цільових груп;
- визначення каналів впливу на кожну цільову групу;
- формування інформаційного поля оцінювання;
- реалізація самої процедури оцінювання із визначенням прямих та непрямих ефектів;
- визначення економічних, політичних та інституційних ризиків реалізації і нереалізації конкретних заходів/програм на коротко- та середньострокову перспективу.

Надзвичайно важливим елементом забезпечення включення процедур оцінювання у практику державного управління є взаємодія із громадськістю з дотриманням таких принципів<sup>272</sup>:

- максимальне залучення всіх зацікавлених сторін на засадах рівності;
- загальна доступність усієї наявної інформації;
- прозорість процесу прийняття рішення;
- формування почуття причетності кожного учасника до результатів процесу;

<sup>271</sup> Методические указания по анализу бедности и социальных последствий. Документ Всемирного банка. Вашингтон, О. К.: Всемирный банк, 2003. 122 с. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/523231468762331252/pdf/304050RUSSIAN01ers0Guide01may020031.pdf>

<sup>272</sup> Аалтонен С., Креуц Э. От информирования к вовлечению. Руководство по вовлечению заинтересованных сторон для местных органов власти / Комиссия по охране окружающей среды Союза Балтийских Городов (UBC EnvCom). URL: [http://www.marebalticum.org/brehca/attachments/198\\_05.%20Stakeholder%20involvement%20toolkit\\_Rus.pdf](http://www.marebalticum.org/brehca/attachments/198_05.%20Stakeholder%20involvement%20toolkit_Rus.pdf)

- зміцнення потенціалу *policymakers*;
- добровільна участь.

\* \* \*

Видається доцільним створення національної системи оцінювання соціальної політики (програм/заходів/напрямів дій соціального спрямування) як фундаменту ефективного регулювання соціальних процесів у країні, системного прогнозування результатів реалізації політики, визначення потенційних ризиків та зменшення їх наслідків.

## Висновки

У широкому розумінні бідність віддзеркалює невідповідність можливостей окремих верств/груп населення або окремих домогосподарств/особистостей задовольняти свої потреби на досягнутому масовому (середньому) рівні. Але бідність пов'язана і з нерозвиненістю самих потреб, прагненням досягти переважно матеріальних цілей за мінімізації духовних і соціальних. Вимушена концентрація бідних верств на задоволенні обмежених фізіологічних потреб часто супроводжується звуженням соціальних зв'язків, виштовхуванням на периферію суспільства, позбавленням можливостей повноцінної участі у соціальному, економічному, культурному й політичному житті. Своєю чергою, це формує специфічну систему цінностей та пріоритетів, особливий світогляд і особливу субкультуру бідності, спосіб життя, що передбачає адаптацію до існуючої ситуації, інколи навіть нехтування реальними можливостями її зміни. Зміни ж потребують активної пропозиції робочої сили на ринку праці, інтенсифікації своєї діяльності, а отже, інвестицій у власний трудовий, інтелектуальний, людський і соціальний капітал (покращання здоров'я, підвищення кваліфікації, набуття авторитету в колективі) та певних зусиль щодо реалізації як наявних можливостей, так і нових, які з'являться завдяки цим інвестиціям.

Бідність і соціальне відторгнення є проявом прямого порушення базових прав людини – на якісну освіту, на медичну допомогу, на прийнятний рівень життя, на доступ до культурного надбання та до ресурсів загалом, на захист своїх інтересів. Отже, основними характеристиками бідності є: коротке і хворобливе життя; низький рівень освіти; позбавлення нормальних умов життя – чистої питної води, медичних послуг, ком-

фортного житла тощо; неможливість якісно харчуватися; брак коштів, потрібних для підтримки прийнятого рівня життя; відторгнення від суспільного життя, соціальна ізоляція.

За проявами й особливостями, зокрема і щодо вимірювання, виокремлюються такі форми бідності: об'єктивна та суб'єктивна; абсолютна та відносна; монетарна (за доходами) та деприваційна (за позбавленнями); тимчасова та хронічна (застійна).

Соціальне відторгнення має об'єктивні й суб'єктивні виміри та прояви. Зокрема, об'єктивним є довготривале (понад 12 місяців) відторгнення від зайнятості (застійне безробіття), що зазвичай спричиняє втрату доходів, а отже, перешкоджає веденню традиційного для людини/родини способу життя, отриманню базових публічних послуг, проживанню у прийнятних умовах, наявності вільного часу (через надто тривалий робочий день/тиждень в умовах нелегальної зайнятості), участі у політичному та громадському житті.

Далеко не завжди суб'єктивні й об'єктивні оцінки бідності й соціального відторгнення збігаються: у бідних і соціально несправедливих суспільствах суб'єктивні оцінки можуть перевищувати об'єктивно визначені параметри у 3–5 разів; до того ж те, що одні люди сприймають надзвичайно гостро, іншими може трактуватись як тимчасові негаразди. До того ж необхідно звертати увагу, по-перше, на альтернативні думки, а по-друге, на те, що люди переважно вбачають ознаки дискримінації щодо себе або щодо близьких людей. Тому кращим мірилом видаються оцінки інших осіб, які віддзеркалюють т. зв. індекси соціального дистанціювання (готовність приймати ту чи іншу групу до своєї родини, до близького оточення тощо). Масштабна суб'єктивна бідність (соціальне відторгнення) загрожує дуже гострими наслідками, оскільки провокує соціальні конфлікти й



боротьбу за свої порушені (реально чи уявно) права. Люди, які вважають себе бідними та/або відторгнутими, зазвичай незадоволені своїм суспільним становищем і загалом тим, як склалася їхня доля, проте схильні покласти відповідальність за це на владу, на зовнішні обставини, але не на себе. Дуже часто вони очікують на лідера, який поведе їх до світлого майбутнього. Особливо небезпечною є масштабна суб'єктивна бідність серед людей активного віку.

Бідність у сучасному суспільстві – якщо не йдеться про країни з найнижчим рівнем економічного і людського розвитку – не тотожна голодуванню, відсутності житла чи можливості отримувати базові соціальні послуги; у переважній більшості суспільств за винятком окремих особистостей, чие становище визначають радше індивідуальні/нетипові обставини, всі мають доходи, що дають змогу вести принаймні мінімально прийнятний спосіб життя. Але що далі, то частіше критерієм бідності слугує невідповідність стандартам (середнім, модальним або медіанним) способу життя в конкретному суспільстві у конкретний проміжок часу. Тракткування бідності, критерії її визначення змінюються з розвитком цивілізації, з одного боку, і надзвичайно сильно залежать від політичних настанов та орієнтацій суспільства – з іншого.

Використання тільки одного критерію – яким би він не був – не дає змоги коректно оцінити масштаби, рівень та глибину бідності як багатоаспектного явища. Для цього необхідне використання системи критеріїв, зокрема абсолютного, відносного, структурного, за якістю харчування, за умовами життя, за самооцінкою. Базовий комплекс індикаторів бідності об'єднує характеристики бідності за доходами, за можливостями розвитку та за самооцінкою. До комплексу входять загальні та специфіч-

ні для кожної форми індикатори.

Важливим для оцінки, аналізу і вироблення ефективної політики є оцінювання ризиків бідності та соціального відторгнення: простих, спеціальних та комбінованих. Прості ризики передбачають використання одного ізольованого фактора і відповідно не враховують взаємодію інших чинників, які можуть пом'якшувати або, навпаки, посилювати бідність/соціальне відторгнення. Спеціальні ризики передбачають порівняння із т. зв. альтернативними домогосподарствами. Комбіновані ризики враховують дію не одного, а кількох чинників (місцевість/регіон проживання, розмір поселення, рівень освіти, стать, вік, склад/розмір домогосподарства, соціально-економічний статус *etc.*).

Бідність і соціальне відторгнення тісно пов'язані з нерівністю, яка є ключовою проблемою сучасності та чи не головним чинником суспільної нестабільності: що вищою і різноманітнішою є нерівність, то вищі вимоги перерозподілу й ризики соціальної напруги та соціального конфлікту.

Сучасне трактування виокремлює економічну, соціальну, політичну й етнокультурну нерівність. Первинною частіше за все є економічна форма, а її найбільш очевидним і водночас звичним проявом – нерівність за доходами, яка може і зазвичай спричиняє нерівність у доступі до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла), до ресурсів (фінансових, зокрема кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав загалом. Водночас і нерівність за доходами є наслідком інших видів і проявів, причому нерівність за стартовими можливостями переважно тільки посилюється упродовж життя.

Окремі групи населення через обмеження своїх прав потер-

пають від різних видів нерівності, але найбільш гострі прояви мають їх комбінації. Нерівність за соціальним статусом зазвичай тісно пов'язана з нерівністю у доступі до економічних ресурсів, кредитів тощо. Водночас не можна ігнорувати те, що бідні верстви населення мають значно менше можливостей впливати на політиків у питаннях захисту своїх інтересів, ніж представники багатих прошарків, які не тільки вдало лобіюють свої преференції у виконавчій і законодавчій владі, а й часто зрощуються з нею, формуючи олігархічно-корупційні зв'язки та контролюючи відповідні фінансові потоки. Саме внаслідок кумулятивного впливу – передусім кумулятивного впливу різноманітних обмежень – формуються такі вкрай негативні й загрозові для національної безпеки явища, як відторгнення окремих груп населення від суспільного життя, поляризація та маргіналізація суспільства.

Шкідливими для суспільного розвитку є і повна рівність, і надмірна, соціально неприйнятна нерівність. Перша не мотивує до активної поведінки, а занижкий рівень розшарування спричиняє неминуче незадоволення верств, які вкладають у суспільний добробут (у широкому розумінні) більше, ніж отримують (у вигляді доходів, привілеїв чи доступу до соціальних благ). Надмірна нерівність неминуче спричиняє і формує макроекономічну нестабільність, криміналізацію суспільства, зокрема корупцію, відсутність демократичних перетворень у кланових суспільствах, поширену впевненість у тотальній несправедливості, переконання у неможливості суспільних змін, падіння суспільної довіри до влади, яка не в змозі запобігти відторгненню цілих груп населення від суспільного життя, і соціальну напруженість у суспільстві загалом.

Державна підтримка бідних верств потребує масштабних

соціальних трансфертів, що, своєю чергою, зумовлює значний бюджетний дефіцит. Це означає неможливість (або принаймні обмеженість) фінансування інших витрат, як-от на освіту, охорону здоров'я, благоустрій тощо, з одного боку, і неминуче зростання цін для його покриття – з іншого. Оскільки інфляція по-різному впливає на добробут різних верств населення, зокрема сильніше відбивається на платоспроможності найбідніших, то вона неминуче формує і зростання нерівності в суспільстві.

Зниження платоспроможного попиту бідніших верств населення спричиняє скорочення попиту на товари національного виробництва – продукти, одяг, взуття, на які орієнтуються люди з обмеженими статками (у бідних країнах товари місцевого виробництва майже завжди є значно дешевшими за імпорт), а отже, перешкоджає зростанню виробництва, збільшенню попиту на робочу силу і підвищенню доходів працюючих.

Висока нерівність практично неминуче провокує корупцію і загалом криміналізацію суспільства. Оскільки в корумпованих спільнотах належність до влади забезпечує захист власності та спрощує економічну діяльність у цілому, відбувається зрощування багатства із владою. З одного боку, відбувається втручання в управління осіб з високими доходами, а з іншого – можновладці формують власні капітали. Значна концентрація ресурсів і доходів дає змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах. Зрозуміло, ці інтереси обмежуються певними секторами економіки, які отримують значні преференції (через пряме бюджетне фінансування, податкові й інші пільги тощо) за рахунок інших. Вплив багатих верств на розподіл бюджетних коштів є окремим і практично неминучим

проявом нерівності в країнах з низьким розвитком демократії та відсутністю належних структур громадянського суспільства.

Корупція негативно впливає на якість і кількість державних послуг, зокрема у сфері освіти й охорони здоров'я, суттєво знижуючи ефективність державних витрат. У сфері освіти погіршується реальна якість навчання, а системи оцінювання успішності учнів і студентів і національні рейтинги навчальних закладів не відображають реального стану речей і не забезпечують випускникам конкурентних переваг через недовіру до системи освіти загалом. У сфері охорони здоров'я знижуються масштаби і дієвість програм вакцинації та імунізації дітей через недовіру населення до цих програм, погіршується якість лікування хворих, уповільнюються процеси заміни застарілого обладнання тощо. У цілому знижується задоволеність домогосподарств/осіб отриманими державними послугами.

Українські офіційні заробітки більшості працюючих у бюджетній сфері спричиняють не тільки низький рівень життя і масове незадоволення тих, хто надає публічні послуги населенню, а і їхню – почасти вимушену – орієнтацію на різноманітні додаткові нелегальні або напівлегальні платежі. Поширена в освітніх закладах практика оплачуваних оцінок спричиняє як низький рівень знань, так і сприйняття вже з дитинства корупції як неминучої реальності. За оцінками, кожний п'ятий українець вважає хабарі нормою життя, а кожний третій погоджується, що завдяки хабарям простіше вирішувати всі проблеми. Отже, корупція в Україні вийшла далеко за межі осередків, де вона традиційно концентрується: поліція, суди, чиновництво, – і поширилася чи не на всі сфери суспільного життя.

Оскільки з поглибленням корупції все більша частина населення біднішає і опиняється за межею бідності, зростає попит

на масштабніший перерозподіл доходів через фіскальну систему з метою компенсації нерівності й несправедливості, обумовленої корупцією. Але такий перерозподіл додатково мотивує впливові заможні верстви населення на посилення економічної і політичної корупції для захисту своїх доходів.

Поширення переконаності у кастовій структурі суспільства, сформованої виключно за ознаками статків та зв'язків, і впевненість у тому, що належність до вищих каст практично убезпечує від покарання за будь-який злочин, перетворює нерівність на одну з найбільших загроз соціальної стабільності.

Варто зазначити, що перебільшення фактичного розшарування, типове для бідних країн, загострює соціальні негаразди, формує потенційну готовність до протесту. Що біднішим є суспільство, то гостріше воно реагує на існуючу (реально чи в його уяві) диференціацію. Особливо гострою є реакція на швидке або тривале падіння рівня життя.

Усупереч поширеним стереотипам прямого зв'язку між економічним розвитком і тривалістю життя не спостерігається, принаймні в бідних країнах. Лише після досягнення певної межі ВВП на одну особу населення – 20 000 дол. США за ПКС – можна простежити дійсно доволі чітку залежність. В Україні тенденції тривалості життя населення також не збігаються зі змінами економічної ситуації та рівня життя: саме на час найглибшої економічної кризи (1995–1999 роки) припало доволі тривале як для України зниження смертності і жінок, і чоловіків, а період доволі стрімкого економічного зростання (2000–2008 роки) супроводжувався вельми негативними тенденціями та зниженням середньої очікуваної тривалості життя. Цей висновок є дуже важливим з огляду на безпідставні очікування автоматичного зниження смертності внаслідок економічного

зростання та відповідного збільшення обсягів фінансування охорони здоров'я, з одного боку, і на використання параметрів смертності та тривалості життя як основи характеристики бідності населення – з іншого.

У теорії людського капіталу освіта (як і здоров'я) є основним об'єктом інвестицій, що забезпечують зростання продуктивності праці, а отже, і збільшення обсягів товарів та послуг, і підвищення доходів працюючої особи.

Економічне зростання створює передумови для підвищення освітнього рівня населення, але водночас і освіта сама по собі є важливим чинником економічного зростання та формування національного багатства. Однак високий рівень освіти не обов'язково приносить значні дивіденди в сенсі високих темпів економічного зростання і тим більше – в сенсі зниження бідності суспільства загалом, на відміну від вищого рівня життя конкретної особистості/родини. По-перше, неефективним може бути розподіл інвестицій в освіту. Йдеться насамперед про кількісне збільшення підготовки фахівців за застарілими програмами без урахування змін потреб економіки в цілому й ринку праці зокрема; про підготовку фахівців за професіями, які мають попит у абітурієнтів та/або їх батьків, але не на ринку праці; про нерівномірність розподілу інвестицій між середньою та вищою професійною освітою. Наслідком такої неефективності є неминуче формування структурного безробіття на ринку праці з уповільненням, а не прискоренням економічного зростання. По-друге, інвестиції можуть виявитися неефективними через занижку якості освіти, що віддзеркалюється у невідповідності отриманих знань та навичок вимогам ринку праці. В результаті і суспільство в цілому, і окремі громадяни отримують значно нижчі дивіденди. Але ця теза є справедливою лише в економі-

ці, що орієнтована на впровадження нових технологій і доволі швидко розвивається загалом. По-третє, сформований освітній потенціал може неефективно використовуватися. Проявом такого неефективного використання є, наприклад, зайнятість осіб з вищою освітою на робочих місцях, які такої кваліфікації не потребують. Однак зазначена теза попри свою теоретичну обґрунтованість не підтверджується українською практикою: так, особи з вищим рівнем професійно-освітньої підготовки мають стабільно вищі рівні зайнятості й доходів.

І що більше прискорюється технологічний прогрес, що важливішим є використання його досягнень у розвитку здібностей від раннього дитинства і до кінця життя, то сильнішим виявляється відставання у розвитку дітей і молоді з бідних родин, із бідних районів *etc.* У постіндустріальних суспільствах відсутність належної освіти прирікає на неможливість реалізації наявних здібностей, ускладнює доступ до інформації, адаптацію до нових можливостей, налагодження та стабільність соціальних зв'язків. Відсутність останніх є проявом інформаційної бідності.

Багаторазово посилилась матеріальна обумовленість можливостей вільного розвитку через пандемію COVID-19 і повсюдний перехід на online-навчання, який конче потребує вільного доступу учнів до якісного зв'язку (інакше вагомих прогалин у шкільній освіті не уникнути). Наразі саме цей абсолютно новий прояв нерівності й бідності ще не усвідомлюється, педагогіка, яка виявилася неготовою до викликів і ризиків online-навчання, навіть не в змозі визначити предмети шкільної програми, що найбільше потребують безпосередніх контактів із вчителем. Тим більше невідомо, як саме ці прояви бідності й нерівності відгукнуться у майбутньому.

Позитивний ефект від економічного зростання упродовж



1999–2019 рр. дав змогу істотно зменшити масштаби абсолютної бідності в Україні, проте практично не змінив показники відносної бідності, оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося. Причиною цього стали не тільки наслідки необґрунтованої нерівності за доходами у перші роки формування нової економічної системи, а й нерівномірний розподіл ефекту економічного зростання між різними групами населення у 2000–2008 і 2010–2019 роках. Бідні верстви населення найменше виграли від процесу відродження економіки країни і найбільше постраждали від економічних негараздів.

Характерною ознакою бідності в Україні є суттєве перевищення її суб'єктивними оцінками тих, що визначені за об'єктивними критеріями, за наявності прямо пропорційного зв'язку між ними. Це, власне, є непрямим свідченням обґрунтованості самооцінок, далеко не завжди притаманної жителям навіть значно більш розвинених (економічно, соціально, політично *etc.*) країн. Загалом у суб'єктивних оцінках бідності не так важливі доходи осіб та співвідношення з певними стандартами, як те, з якою саме верствою ці особи себе ідентифікують. І те, що масштаби суб'єктивної бідності, визначені за самооцінками (люди прямо визначали свою належність до бідноти), значно перевищують масштаби суб'єктивної бідності, визначені за мірою задоволення потреб (традиційно бідним вважається домогосподарство/родина/особа, якому/якій грошей вистачає тільки на найнеобхідніше і доводиться обмежувати себе у всьому за винятком харчування), є свідченням того, що українці вважають порогом бідності можливість задоволення потреб не лише у харчуванні. Ще меншою мірою вони погоджуються із тими стандартами споживання, які визначаються з огляду на прожитковий мінімум або певну частину середнього/модального/

медіанного рівня споживання.

З огляду на відмінності суб'єктивних і об'єктивних оцінок бідності за доходами видається доцільним створення схеми комплексного оцінювання, яка передбачає послідовне використання додаткових критеріїв і відповідне послідовне звуження сукупності, визначеної за одним із них. В ідеалі комплексна оцінка має спиратися на принципово різні критерії (за доходами, за деприваціями, за якістю харчування, за житловими умовами, за самовизначенням тощо), але доступне інформаційне поле диктує певні обмеження, і чи не єдино можливим є комплексне оцінювання бідності за доходами з використанням об'єктивного, суб'єктивного та структурного критеріїв.

Найвищою є самооцінка бідності – загалом 69,1% українців вважають себе бідними. Значно меншою є частка тих, чії доходи є нижчими за розрахунковий прожитковий мінімум – 43,2%. І лише 33,9% домогосподарств відповідають одночасно двом критеріям: їх доходи є нижчими за прожитковий мінімум (не офіційно встановлений, а саме розрахунковий) і вони самі вважають себе бідними.

Інструментом узгодження суб'єктивних і об'єктивних оцінок є залучення т. зв. структурного критерію – частки домогосподарств, які витрачають на харчування понад 60% своїх коштів; це надає можливість з'ясувати, наскільки насправді обмежені домогосподарства у своєму поточному споживанні. Виявляється, що ця частка становить 26,0%, при цьому у 14,4% доходи є нижчими за прожитковий мінімум, а 19,8% вважають себе бідними.

У результаті одночасного використання усіх трьох визначених критеріїв – відповідності доходів розрахунковому прожитковому мінімуму, самовизначенню і спрямуванню на харчуван-

ня понад 60% коштів – з'ясовується, що від монетарної бідності найбільше потерпають 11,7% українських домогосподарств. Їх доходи за даними 2018 року становили 6,6 тис. грн на місяць у розрахунку на одне домогосподарство і 3263 грн – у розрахунку на умовного дорослого (на 5,2% нижче за розрахунковий прожитковий мінімум). Оплата праці дає 42,3% доходу, соціальні трансферти – 33,7%, у т. ч. пенсії – 27,0%. Безперечно, саме ці люди найбільше потребують державної підтримки, але з огляду на структуру їхніх доходів виникає питання: чи не потрапляють вони у пастку бідності.

За даними 2019 року, рейтингування (від найвищого до найнижчого) порогів (а відповідно і масштабів) бідності за критеріями її визначення дає такі результати:

- суб'єктивна бідність за самооцінкою (24 647,9 тис. осіб);
- об'єктивна абсолютна бідність за розрахунковим прожитковим мінімумом (15 837,4 тис. осіб);
- суб'єктивна бідність за мірою задоволення потреб (14 367,8 тис. осіб);
- об'єктивна структурна бідність за спрямуванням 60% родинного бюджету на харчування (10 380,5 тис. осіб);
- об'єктивна відносна бідність за 75% медіанних еквівалентних витрат/доходів (9 373,4 тис. осіб);
- об'єктивна деприваційна бідність за 4-ма ознаками з 9-ти можливих, що визначені за методологією ЄС (7 563,0 тис. осіб);
- об'єктивна абсолютна бідність за офіційно встановленим прожитковим мінімумом (423,3 тис. осіб).

Традиційно вразливими до ризиків бідності є родини, в яких багато утриманців (дітей або/та непрацюючих дорос-

лих), пенсіонерів, безробітних, некваліфікованих працівників. Проте в Україні, на відміну від економічно розвинутих країн, включно з колишніми соціалістичними, через занижений рівень оплати праці значну частину бідних верств становлять наймані працівники.

Уразливість пенсіонерів обумовлена передовсім низьким рівнем заміщення пенсією втрачених доходів від зайнятості – співвідношенням середньої пенсії та середньої заробітної плати. В економіці, що швидко розвивається, зазвичай спостерігаються випереджальні темпи зростання заробітної плати. А чим вищими темпами зростає заробітна плата (а відповідно і доходи широких верств населення, і ціни, і прожитковий мінімум), тим більш уразливими стають непрацюючі пенсіонери. Будь-який механізм коригування пенсій відповідно до зростання середньої заробітної плати та рівня інфляції не може забезпечити повного врівноваження, і пенсія неминуче відстає, причому найбільше це стосується тих, хто давно припинив трудову діяльність.

Наразі в Україні зайнятість не забезпечує родину від бідності: 93,5% бідних – це домогосподарства з бодай однією працюючою особою (2019 рік). Така ситуація є прямим свідченням низьких стандартів оплати праці в країні. І попри доволі швидке зростання реальної заробітної плати загальна картина залишається незмінною. Зрозуміло, що заробіток значної частини зайнятого населення сьогодні не може задовольнити навіть потреби самого працюючого, не говорячи вже про утриманців, які передусім потрапляють до групи ризику. Отже, внаслідок загальних низьких стандартів оплати праці вирішальний вплив на становище родини справляє не статус на ринку праці, а демографічний склад домогосподарства.

Окремим визначальним чинником бідності в Україні є місце

проживання. Рівень зайнятості та рівень добробуту населення прямо пропорційні розміру населеного пункту, а отже, рівень бідності у сільській місцевості є вищим за відповідний показник у малих містах (із чисельністю населення до 100 000 осіб), а той, своєю чергою, перевищує такий у великих містах. Традиційно найнижчим є рівень бідності в Києві.

Підвищена сільська бідність не є чимось винятковим – вона спостерігається чи не в усіх країнах: даються взнаки нижчі заробітки, вужчі можливості зайнятості у поєднанні з більшою концентрацією у сільських поселеннях одиноких осіб похилого віку. Проте, оцінюючи українську ситуацію, слід звернути увагу на значні коливання і відсутність усталених тенденцій, притаманних сільським поселенням: якщо відносна бідність міського населення хоча і дуже повільно, але все ж скорочується, то у сільській місцевості річні підйоми є суттєвими на відміну від знижень, які відбуваються значно повільніше

Половина з 5,7 млн осіб, визнаних бідними за комбінацією трьох критеріїв монетарної бідності у 2007 році, і 4,5 млн, визнаних такими у 2019 році, сконцентровані в сільській місцевості (відповідно 50,7% і 49,9%). Взагалі основні співвідношення щодо багатомірної бідності виявилися дуже сталими. Зворотний зв'язок між розміром населеного пункту і бідністю демонструють усі без винятку показники, що свідчить про достатньо високий ступінь усталеності зазначених розбіжностей. Можна говорити про те, що частину продуктів сільські мешканці отримують з присадибних ділянок або за цінами, нижчими ніж у містах, про відсутність цілого ряду послуг, користування якими є обов'язковим у міських поселеннях (транспортні, побутові, переважна частина житлово-комунальних тощо), – це, безперечно, зменшує реальний прожитковий мінімум. Але водночас не

можна нехтувати стрімким поширенням на сільське населення стандартів міського способу життя, що спричиняє зближення і стандартів споживання, і розмірів прожиткового мінімуму.

Поширеність бідності навіть у дуже заможних суспільствах, економіка яких демонструє стабільні темпи зростання, забезпечуючи і постійний попит на робочу силу, і гідну оплату праці, де є належні умови розвитку здібностей і діють достатньо справедливі механізми розподілу результатів економічного зростання, свідчить про наявність цілого ряду проблем поза сферою економіки – і навіть соціальної економіки, – які провокують відтворення самої бідності та бідних. Видається, що переважна частина цих проблем так або інакше пов'язана з психологією, зокрема із тими її особливостями, що і відрізняють бідні верстви від заможних, зокрема з наявністю/відсутністю упевненості у власних можливостях впливати на свою долю; несхильністю/схильністю очікувати на чийсь допомогу, не лише фінансову, а й щодо визначення своїх дій; активною/пасивною поведінкою; вмінням/невмінням визначати найближчі та більш віддалені життєві цілі й пріоритети; здатністю/нездатністю відмовлятися від сьогоденних вигід заради більш важливих майбутніх результатів; наявністю/відсутністю прагнення успіху; раціональним/нераціональним використанням соціального капіталу; динамічністю/законсервованістю соціальних зв'язків.

Українській бідності бракує, передусім, соціально-психологічної компетентності, тобто ці особи частіше відчують труднощі у взаємодії з іншими та водночас мають більшу потребу в емоційній – виключно співчутливій – підтримці свого оточення, намагаються вирішити свої проблеми, користуючись не завжди кваліфікованою й ефективною допомогою близьких. Дуже часто це є наслідком не так психологічних, як інституціональ-

них перешкод: не маючи можливості брати кредити в банках (зокрема через відсутність майна), бідні змушені звертатися до приватних осіб.

Одним із найбільш ефективних і поширених у світі способів індивідуальної протидії бідності є міграція. До неї вдаються активні, рішучі та схильні до здорового авантюризму особи, незадоволені своїм поточним рівнем життя і впевнені у неможливості його істотного покращення у місці свого проживання. Саме тому поміж різними міграційними процесами і у світі, і в Україні зокрема домінують економічні (трудові) міграції. Люди, не маючи реальних можливостей подолати бідність там, де вони проживають, біжать до інших місцевостей. Зрозуміло, бігти можуть тільки особи, впевнені у своїй конкурентоздатності (за освітою, кваліфікацією, станом здоров'я, витривалістю), які не мають «родинних гальм» (дітей або родичів, яких нема кому доглядати, зобов'язань, що треба виконувати, *etc.*).

Головним і визначальним чинником прийняття рішення щодо переїзду є нерівність, фактична або уявна, щодо умов життя, можливостей зайнятості, заробітків. За її відсутності ніхто б не вдавався до рішучих змін свого способу життя у пошуках кращої долі. Оскільки мобільність робочої сили визнається однією з найважливіших ознак її конкурентоспроможності й запорукою успіху країни загалом, то звідси випливає парадоксальна теза щодо корисності нерівності. Дійсно, економічно й соціально обґрунтована, суспільно прийнятна нерівність може бути стимулом розвитку і територій, і видів економічної діяльності, і активності населення. Проте невідповідність хоча б одному із зазначених проявів суспільної оцінки нерівності перетворює її з двигуна на нездоланну перешкоду розвитку, включно із забезпеченням соціальної справедливості та подоланням бідно-

сті. До цього варто додати, що саме економічні міграції, залежно від їх масштабів та розподілу надходжень, або посилюють, або послаблюють територіальну нерівність.

Однак вплив економічних чинників на трудову мобільність опосередковується ментальною специфікою, притаманною конкретному соціуму та конкретній групі населення. Відповідно існує специфічний етнічний/національний потенціал мобільності, доволі стабільний та інерційний, а фактична міграційна поведінка окремої особи є результатом її оцінки умов макро-соціального середовища (світ, країна, регіон, етнос, конфесія тощо), власного мікросередовища (трудова колектив, коло друзів, сім'я) і самої себе, вибору особистих стратегій життєдіяльності на основі схильностей, здібностей та рис характеру. З огляду на чисельність осіб, які сплачують податки в Україні, масштаби незареєстрованої зайнятості та імовірні помилки обліку, найбільш вірогідною видається оцінка чисельності одночасно працюючих за кордоном українців у 3,0 млн осіб.

Наразі значна частина активного, мобільного, конкурентоспроможного населення України визначає свої перспективи виїзду з огляду не стільки на стан свого особистого життя, скільки на загальну низьку оцінку ситуації у країні. Цей міграційний чинник є значно небезпечнішим за бажання реалізувати індивідуальну стратегію на глобальному ринку праці. В останньому випадку зберігається доволі висока ймовірність повернення мігранта, тоді як комбінація індивідуальних планів із втратою віри у перспективність їх реалізації в українському суспільстві обумовлює орієнтацію на еміграцію та/або транзитну трудову міграцію. Кардинальні зміни напрямів та співвідношення зворотних і незворотних міграцій з України в останні роки спричинені радше зовнішніми подіями, зокрема зростанням попиту



на українську робочу силу і відповідним спрощенням працевлаштування. Набуття безвізового статусу тільки створило можливості цілком легально перебувати в європейських країнах упродовж трьох місяців поспіль, підшуковуючи собі прийнятну роботу.

Зміну географічної структури українських мігрантів ілюструє, зокрема, реструктуризація приватних грошових переказів. Тільки за 2015–2017 роки обсяг переказів із Польщі збільшився на 138,5%, з інших країн ЄС – на 23,8%, зі США та Канади – на 33,3%, водночас із Росії скоротився на 27,8%.

Оцінки міграційних процесів переважно акцентують увагу на міждержавних переміщеннях, хоча насправді, принаймні у великих за територією країнах, домінують не зовнішні, а внутрішні переміщення. Найчастіше мігранти з депресивних територій переїжджають до великих міст, до регіонів з кращими можливостями; сама міграція часто має багатоступеневий характер: мешканці сіл переїжджають до невеликих міст, відносно недалеко розташованих; мешканці малих міст переїжджають до великих міст, на цьому етапі відстань втрачає вирішальне значення; значна частина мешканців країн середнього рівня розвитку прагнуть перебратися до столиці, розраховуючи на ємність її ринків праці й житла, на економічні можливості загалом.

Міграційні переміщення часто мають різні наслідки для самого мігранта (його родини) та для країни (регіону або конкретного поселення). Зазвичай мігранти отримують вищі доходи (головним чином, завдяки ширшим можливостям працевлаштування на робочі місця з вищою оплатою), що дає змогу краще задовольняти власні потреби та допомагати своїм близьким. Родина отримує необхідні кошти не тільки для поточно-

го споживання, а й для інвестицій (в освіту, в житло, у власну справу). Вихід на більш розвинутий і конкурентний ринок праці пов'язаний із набуттям нових знань та навичок, а спілкування в іншому середовищі формує більшу толерантність, комунікативність, сприйняття стандартів та звичок сучасного способу життя. Відповідно мігранти, які повертаються, мають новий досвід, цінність якого – навіть у випадку невдалої міграційної спроби – важко переоцінити. Повною мірою зазначені наслідки міграції є результатом і роботи, яка потребує сучасної кваліфікації, і спілкування у більш розвиненому (в ідеалі – більш демократичному) суспільстві.

Безумовним є позитивний вплив праці за кордоном або у великому місті одного з членів родини на матеріальний стан сім'ї: в умовах бідності значної частини українських сімей, насамперед сімей з дітьми, надходження коштів від трудового мігранта дозволяє вирішити частину економічних проблем, у т. ч. щодо забезпечення гідних матеріальних умов утримання дітей. Згідно з результатами модульного вибіркового обстеження із питань трудової міграції, проведеного органами державної статистики у січні – червні 2017 року, 45,0% домогосподарств, що одержували матеріальну допомогу з-за кордону, оцінили рівень свого добробуту як нижчий від середнього, а 43,8% віднесли себе до бідних та дуже бідних. Надходження коштів (1100–1500 дол. США) є для них значною матеріальною підтримкою. Кращі результати має легальна міграція, але, на жаль, повну процедуру офіційного працевлаштування за кордоном (дозвіл на проживання та на роботу) проходять менше 40% трудових мігрантів, тоді як близько 23% працюють за кордоном узагалі без оформлення офіційного статусу.

Приватні перекази мігрантів наразі перевищують 12 млрд

доларів США, що становить близько 10% ВВП України й учетверо перевищує чистий приплив прямих іноземних інвестицій. І хоча, на відміну від ПІІ, тільки невелика частина приватних грошових переказів спрямовується на відкриття бізнесу, кожна гривня, витрачена в Україні, так або інакше працює на вітчизняну економіку.

Сама по собі глобалізація, її розвиток та поширення на все більшу кількість країн означає неминуче зростання масштабів міжнародної міграції. Крім поглиблення різноманітних міжнародних контактів, цьому сприятимуть четверта промислова революція та пов'язана з нею цифровізація економіки, розвиток транснаціональних корпорацій, розміщення значної частини виробництв за межами країн реєстрації головного офісу, різні принципи і ставки оподаткування в різних країнах, що спричинює рух фінансового і людського капіталу, подальше спрощення (скасування) процедур перетину кордонів у поєднанні із суто демографічними процесами – стрімким старінням населення загалом і робочої сили, зокрема в економічно розвинутих країнах. Наразі населення і робоча сила концентруються в одних регіонах світу, а виробництво (включно із сервісом) – в інших. Судячи з очікувань щодо розвитку соціально-демографічних і економічних процесів, у майбутньому такий територіальний дисбаланс попиту і пропозиції робочої сили тільки посилюватиметься.

Подолання бідності потребує консолідованої діяльності держави, бізнесу й суспільства у трьох взаємопов'язаних сферах – економіці, розподілі й перерозподілі ресурсів і доходів, суспільній протидії бідності та соціальному відторгненню. Сферою відповідальності держави є створення сприятливих, справедливих і усталених правил гри, бізнесу – забезпечення гідної

зайнятості за умов дотримання принципів соціальної відповідальності, суспільства – підтримка непрацевдатних у поєднанні із зусиллями кожної працевдатної особи щодо покращення свого матеріального стану. Це виглядає цілком логічним і обґрунтованим, якщо неминучі суперечності за лініями держава-бізнес, держава-суспільство і бізнес-суспільство не мають принципового характеру, якщо інтереси окремих груп/кланів/особистостей не входять у нерозв'язуваний конфлікт. Процес узгодження цих інтересів є однією зі складових демократії, але достатньо розвинутої демократії, і у таких кранах він має належне інституційне забезпечення, зокрема в частині визнання загальних цілей і пріоритетів. Відповідно соціально-економічна політика, спрямована на подолання бідності й соціального відторгнення, вирішує передусім проблеми координації, що виникають у ході досягнення цілей згідно зі схваленими суспільством процедурами. Однак на практиці навіть у демократичних суспільствах кожен з акторів діє, зважаючи насамперед на власні інтереси, і ці дії є далекими від нейтральності (найбільш важливими є такі відхилення у діяльності держави). При цьому правила гри, визначені державою, входять у суперечність із прийнятими в суспільстві стандартами поведінки (це може стосуватись як суспільства загалом, так і окремих його секторів), що спричиняє поширені випадки свідомого недотримання визначених правил і в кінцевому підсумку – соціальні конфлікти, обумовлені несправедливістю, безробіттям та бідністю. Водночас слід підкреслити надзвичайну важливість урахування у політиці подолання бідності не тільки (а радше – не стільки) економічних можливостей, скільки соціопсихологічного середовища, зокрема традицій, які визначають ефективність дії писаних і неписаних норм поведінки, результати конкретних політик.

Відносно молода українська демократична система, по-перше, не має традицій знаходження консенсусу; по-друге, чи не кожна правляча група прагне якнайшвидше отримати своєрідну ренту (бюрократичну зокрема), яка компенсує витрати на досягнення владних позицій; по-третє, діяльність українських політичних і економічних еліт не спрямована на підвищення суспільного добробуту, зниження нерівності та формування національної єдності. У контексті консервації бідності це трансформується у суспільну толерантність до поширеності тіньової економічної діяльності й отримання несправедливих благ, домінування особистих інтересів за відсутності обов'язків і загалом у тотальну недовіру. Українське суспільство від дійсно демократичних відрізняється, зокрема, тим, що різниця між державною політикою і діями, спрямованими на якнайшвидше отримання бюрократичної ренти, є мінімальною, а це спричиняє майже постійний конфлікт між державою, бізнесом і населенням (включно з громадськими об'єднаннями). Зазначені конфлікти у фрагментованому суспільстві є критично важливими для розуміння пасток бідності, низької швидкості економічного розвитку і невдач у переході до інноваційного зростання.

Навіть якщо держава успішно виконуватиме свої обов'язки, подолання бідності неможливе без адекватної поведінки підприємців і населення, без їх цілеспрямованих зусиль. Так, різноманітні асоціації підприємців мають сконцентруватися не тільки на обґрунтуванні необхідності встановлення пільг для своїх учасників, а й на повній легалізації їхньої діяльності. Заохочення інвестування отриманих прибутків vs виведення капіталу з України може дати сильний не тільки економічний ефект (зокрема завдяки створенню значної кількості нових технологічних робочих місць), а й соціальний – на територіях ство-

рення нових підприємств молодь бачитиме свої перспективи. Однак максимально ефективним стане як розбудова окремих підприємств, якими б ефективними вони не були, так і створення належної соціальної інфраструктури, що в сукупності долатиме регіональну бідність і сприятиме забезпеченню згаданих робочих місць персоналом.

Необхідністю є формування у суспільстві розуміння важливості зайнятості, авторитету працюючої людини, неприпустимості багаторічного розрахунку працездатної особи на соціальну допомогу. Отримання виплат із бюджету, на які людина не має права, несплата податків чи обов'язкових внесків є нічим іншим, як крадіжкою – це має стати категоричним імперативом суспільної моралі, а отже, і поведінки. Зміна суспільної думки потребує комбінації матеріальних і моральних засобів впливу, адекватних дій з боку правоохоронних органів. Навряд чи можна розраховувати на докорінну зміну моралі старших за віком осіб (вони радше припинять порушувати закони через побоювання ганьби чи втрати грошей), але варто починати закладати принципи моралі у свідомості молодших поколінь.

З огляду на практичні потреби соціальної політики як форми захисту від бідності (підтримки бідних) розрізняють бідність слабких і бідність сильних. Бідність слабких (уразливих) – це бідність, спричинена демографічними особливостями окремих категорій населення: непрацездатних або частково працездатних осіб, осіб з особливими потребами, хронічно хворих, змушених нести надмірне навантаження (годувальники багатодітних сімей). Певні прояви бідності слабких спостерігаються у будь-яких суспільствах, але підтримка вразливих верств належить до основних функцій держави і має здійснюватися на засадах соціальної допомоги, а не соціального страхування.

На відміну від бідності слабких, бідність сильних виникає переважно у кризових умовах, коли цілком працездатні й економічно активні особи не з власної вини не в змозі забезпечити своєю працею (із середньою інтенсивністю та тривалістю) прийнятні в суспільстві стандарти способу життя. Переважно економічна природа бідності сильних потребує тимчасових специфічних дій, що мають на меті доповнення страхових реакцій.

Отже, сферою відповідальності держави у мінімізації макроекономічних перешкод подоланню бідності є створення за допомогою системи податків, кредитів і стимулів сприятливого бізнес-середовища, розроблення й упровадження у практику механізмів локалізації виробництва та забезпечення доступності якісної освіти. Своєю чергою це потребує розроблення загальної стратегії економічного розвитку включно з низкою галузевих стратегій розвитку (промисловості, міжнародної торгівлі, освіти). Сферою відповідальності вітчизняного бізнесу мають стати легальна економічна діяльність, інвестування отриманих прибутків у розвиток, а не виведення капіталу, справедлива легальна оплата праці. Усе це не матиме успіху без формування в суспільстві пріоритету й авторитету зайнятості, а також нетерпимості до ухилення від сплати податків (бізнесу й найманих працівників).

Загалом подолання бідності є чи не головним соціальним зобов'язанням держави. Його конкретизація за будь-яких економічних умов визначається, передусім, суспільними очікуваннями – настановами суспільства, традиціями співвідношення індивідуальних зусиль із масштабами державної підтримки, ставленням до нерівності та її рівнем, врешті-решт, суспільним визнанням причин бідності, а отже, і можливостей та напрямів її мінімізації. Що менш стабільним є суспільство, то масштабні-

шими – очікування населення, передвиборні обіцянки, різниця у риторичі опозиції і влади; водночас масштабна бідність потребує систематичного спрямування значної частини бюджетних коштів на її подолання/мінімізацію й підтримку бідних верств.

Зрозуміло, що в бідній країні, де систематично не вистачає грошей на фінансування медицини, освіти, науки, розвитку комунікацій тощо, надзвичайно важливим є максимально ефективно використання бюджетних ресурсів; постійно доводиться вибирати між різними – однаково актуальними – напрямками дій. Відповідно нагальною необхідністю є впровадження у практику політичних рішень процедур їх оцінювання. Воно має стати не просто дієвим інструментом об'єктивного комплексного аналізу наслідків політичних рішень, а невід'ємною складовою самого процесу стратегування, зокрема завдяки можливостям випереджального визначення можливих ризиків і загроз, з одного боку, та їх зниження завдяки якісному інформуванню всіх учасників процесу – з іншого. Процедури оцінювання також створюють аналітичні можливості для ітераційного узгодження завдань на макро- і мікрорівнях із виокремленням ризиків та наслідків для різних груп населення. Наявність доступного інформаційного поля, зокрема і з результатами оцінювання, забезпечує також більшу прозорість і зрозумілість політики, що, своєю чергою, звужує простір політичних маніпуляцій, практично неминучих під час формулювання і розв'язання питань рівня життя і бідності населення.



# ЛІТЕРАТУРА

1. Базова захищеність населення України (за матеріалами вибіркового соціально-демографічного обстеження): результати обстеження. Київ, 2006. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sz/dop/zahust.htm>
2. Банерджі А., Дуфло Е. Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів. Київ: Наш формат, 2018. 312 с.
3. Бевзенко Л. Уявлення про дієві ресурси досягнення соціального успіху як фактор вибору стратегії соціальної поведінки // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. С. 307–317.
4. Верифікація державних виплат. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/verifikacija-derzhavnih-viplat>
5. Вихід 22:21-23. URL: <https://bible.by/ubo/2/22/#22>
6. Вища освіта в Україні у 2019 році: стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/osv/vudh\\_osv/vusy\\_osv\\_19.xls](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/osv/vudh_osv/vusy_osv_19.xls)
7. Внутрішньо переміщені особи / Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>
8. Гайдуцький А. П. Інвестиційний потенціал міжнародного міграційного капіталу. *Фінанси України*. 2006. № 9. С. 117–127.
9. Гайдуцький А. П. Роль міграційного капіталу у забезпеченні макроекономічної стабільності. *Фінанси України*. 2007. № 7. С. 20–30.
10. Державна служба статистики України: офіційний вебсайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. Динаміка міграційних настроїв українців, вересень 2017 р. / Соціологічна група «РЕЙТИНГ». URL: <https://www.slideshare.net/>

12. Динаміка цін (тарифів) на споживчому ринку. Дані моніторингу цін на соціально значущі товари (станом на ...) / Державна служба статистики України. Київ, 2015. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/ct/mon\\_c/mon\\_c.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/ct/mon_c/mon_c.htm)
13. Драгунова Т. А. Освіта мігрантів як чинник розвитку людського потенціалу України. *Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Спецвипуск «Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики»*. Київ: КНЕУ, 2005. Т. 1. С. 181–185.
14. Економічна енциклопедія: у 3 т. / відп. ред. С. В. Мочерний. Київ, Тернопіль: ВЦ «Академія», 2000–2002.
15. Євангеліє від Луки 18:22. URL: <https://bible.by/ubo/42/18/#22>
16. Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження): стат. бюл. / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2017/bl\\_ztm-2017.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztm-2017.zip)
17. Київський міжнародний інститут соціології на замовлення і за анкетою «Дзеркала тижня». URL: <https://zn.ua/project/emigration>
18. Левит 19:9-10 URL: <https://bible.by/ubo/3/19/>
19. Лібанова Е. М. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 27–32.
20. Лібанова Е. М. Тиск на ринок праці в Україні: вимірювання та аналіз. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 5. С. 3–12.
21. Лібанова Е. М. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу. *Економіка і прогнозування*. 2002. № 2. С. 34–60.
22. Лібанова Е. М. Подолання бідності: погляд науковця. *Україна: аспекти праці*. 2003. № 7. С. 26–32.
23. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Київ: КНЕУ, 2008. 330 с.

24. Лібанова Е. М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток. *Демографія та соціальна економіка*. 2010. № 2 (14). С. 3–15.
25. Лібанова Е. М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 1 (15). С. 24–38.
26. Лібанова Е. М. Соціальні проблеми модернізації української економіки. *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 1 (17). С. 5–22.
27. Лібанова Е. М. Демографические сдвиги в контексте социального развития. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 9–23.
28. Лібанова Е. М. Криза політики доходів в Україні. *Економіка України*. 2016. № 8 (657). С. 62–77.
29. Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 11–26.
30. Лібанова Е. М., Фтомова О. С. Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів та наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 3 (37). С. 11–29.
31. Лібанова Е. М., Макарова О. В., Саріюгло В. Г. Політика активізації як інвестиція у людський капітал: теорія і практика. *Наука та інновації*. 2020. Т. 16, № 5 (95). С. 57–67.
32. Лібанова Е. М., Позняк О. В. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 4 (42). С. 25–40.
33. Малиновська О. Транснаціональна родина в контексті транснаціоналізації міграції: концептуалізація понять // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання: зб. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Львів : Вид-во Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2012, С. 3–12. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/16722/1/2-Malynovska-3-12.pdf>

34. Малиновська О. А. Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення: аналітична доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2014. 60 с. URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Malinovska-2649a.pdf>
35. Малиновська О. А. Сучасна міграція українців до Польщі та пов'язані з нею виклики: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2018. URL: [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrats\\_Pol-fbd2a.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrats_Pol-fbd2a.pdf)
36. Малиновська О. А., Майданик І. П. Грошові перекази українських трудових мігрантів у країнах ЄС: чинники формування, канали, використання. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 19. С. 120–131. URL: <https://dse.org.ua/archive/19/12.pdf>
37. Медико-демографічне обстеження України в 2007 році (МДОУ). Основні результати / Український центр соціальних реформ (УЦСР); Державний комітет статистики України; агентство «Masco International, Inc.». 2008. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2008/zmist/11\\_11/kor\\_zvit.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2008/zmist/11_11/kor_zvit.pdf)
38. Міністерства фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/income/>
39. Народне господарство Української РСР в 1971 році: ювілейний стат. щорічник / ЦСУ, Стат. управління при Раді Міністрів УРСР. Київ: Статистика, 1972. 547 с.
40. Населення України. Імперативи демографічного старіння. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2014. 288 с. URL: [https://idss.org.ua/monografi/2014\\_Naselennya.pdf](https://idss.org.ua/monografi/2014_Naselennya.pdf)
41. Настрої серед українців-заробітчан, грудень 2016 р. / Соціологічна група «РЕЙТИНГ». URL: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/ss-71670165>
42. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення / Е. М. Лібанова та ін. Київ, 2011.

- 124 с. URL: [https://web.archive.org/web/20121201140632/http://www.undp.org.ua/files/ua\\_95644NHDR\\_2011\\_Ukr.pdf](https://web.archive.org/web/20121201140632/http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf)
43. Національний банк України. URL: [https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=63075631&cat\\_id=55838](https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=63075631&cat_id=55838) (дата звернення 18.07.2018).
44. Основні принципи формування інформаційного забезпечення з урахуванням доходів заможних верств населення / В. Г. Саріогло та ін. Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами. Київ: Академія фінансового управління, 2012. С. 622–649.
45. Пасічник Ю. В. Бюджетна система України: навч. посібник. Київ: Знання-Прес, 2006. 607 с. URL: [http://pidruchniki.ws/16330826/finansni/ukrayinski\\_zemli\\_skladi\\_avstriyskoyi\\_avstro-ugorskoyi\\_imperiy#318](http://pidruchniki.ws/16330826/finansni/ukrayinski_zemli_skladi_avstriyskoyi_avstro-ugorskoyi_imperiy#318)
46. Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015–2017 роки. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/files/gFMAMphJCgvkHSQ>
47. Перехід на ринок праці молоді України: результати міжнародного дослідження «School-to-work transition surveys» в Україні у 2013 та 2015 роках / Е. Лібанова та ін.; Міжнародне бюро праці. Женева, МОП, 2016. 125 с.
48. Пікетті Т. Капітал у XXI столітті. Київ: Наш Формат, 2016. 696 с.
49. Пільги. Нормативно-правова база. Київська обласна державна адміністрація. URL: <http://koda.gov.ua/oblдержадministratsija/struktura/strukturni-pidrozdili-oda/departament-socialnogo-zakhistu-nas/nadannya-pilg-ta-subsidiy-okremim-kat/normativno-pravova-baza/pilgi/nas/nadannya-pilg-ta-subsidiy-okremim-kat/normativno-pravova-baza/pilgi/>
50. Повторення закону 24:19-21 URL: <https://bible.by/ubo/5/24/>
51. Пономарева О. Діти, залишені позаду. *День*. 2010. № 226. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/diti-zalisheni-pozadu>
52. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету

- Міністрів України від 14.08.2019 р. № 807-2019-п URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-2019-n#Text>
53. Про державний бюджет на 2020 рік: Закон України від 14.11.2019 р. № 294-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>
54. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII, станом на 24.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>
55. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14#n77>
56. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Закон України від 16.11.2000 р. № 2109-III, станом на 24.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>
57. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю: Закон України від 18.05.2004 р. №1727-IV, станом на 27.06.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#Text>
58. Про затвердження порядку здійснення верифікації та моніторингу державних виплат: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02. 2020 р. станом на 14.03.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/136-2016-%D0%BF#Text>
59. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 р. № 966-XIV, станом на 20.01.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>
60. Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.1995 р. № 848-95-п, станом на 14.11.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-95-n#n15>

61. Режим в'їзду до іноземних країн для громадян України / Міністерство закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/traveladvice/entering-foreign-countries> (дата звернення: 15.10.2019).
62. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років / упоряд. Парашевін М. А. Київ: Інститут соціології, 2018. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>
63. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2007 році / Державний комітет статистики України. [https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdn/sdrsd/sdrsd\\_2007.htm](https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdn/sdrsd/sdrsd_2007.htm)
64. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2019 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2019/zb/08/zb\\_sdurd2018.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/08/zb_sdurd2018.pdf)
65. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2020 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2020/zb/08/zb\\_sdrsd.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/08/zb_sdrsd.pdf)
66. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2019 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2019 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2020/zb/03/snsz\\_med\\_2019.pdf](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/03/snsz_med_2019.pdf)
67. Самооцінка домогосподарствами України доступності окремих товарів та послуг (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvvg/sdg\\_dtp\\_2017.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvvg/sdg_dtp_2017.zip)
68. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2019 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2019 року): стат. зб. / Державна служба

- статистики України. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2019/zb/04/zb\\_sddotp2019pdf.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_sddotp2019pdf.zip)
69. Самооцінка домогосподарствами ознак бідності та депривації щодо доступності окремих товарів та послуг та поширення відповідних проявів позбавлення : стат. зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvdg/sdg\\_dtp\\_2017.xls](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvdg/sdg_dtp_2017.xls)
70. Середні споживчі ціни на товари (послуги) у 2018 році / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ct/sctp/Arch\\_sctp\\_u.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ct/sctp/Arch_sctp_u.htm)
71. Сім'я і сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку / Е. М. Лібанова та ін.; Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Український центр соціальних реформ, Фонд народонаселення ООН. Київ: Основа-Принт, 2009. 245 с. URL: <https://idss.org.ua/public>
72. Соціальна психологія бідності: монографія / Т. І.Бєлавіна та ін.; за ред. В. О.Васютинського; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2016. 294 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/705313/1/VasutMon2016maket.pdf>
73. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання: монографія / за ред. Е. М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Умань: Видавець «Сочінський», 2012. 312 с.
74. Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи / CEDOS. 19 грудня 2017. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotyphu>
75. Таунсенд П. Наукова праця з Фінляндії. Київ: ТАСІС, 1996. 345 с.
76. Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с. URL: <https://www.idss.org.ua/arhiv/>



*Ukraine\_migration.pdf*

77. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології, 2018. Вип. 5 (19).
78. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). URL: <https://www.unhcr.org/ua/>
79. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
80. Харченко Н. Динаміка користування Інтернетом в Україні: травень 2017. Пресс-реліз КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1&t=5>
81. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 256 с. URL: <https://www.idss.org.ua/monografi/Book-Shlub-web.pdf>
82. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: монографія / Макарова О. В. та ін.; за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Дух і Літера, 2010. 248 с.
83. Adams, R. H. Jr., & Page, J. (2005). Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries? *World Development Vol. 33, 10*, 1645–1669. Retrieved from [http://essays.ssrc.org/remittances\\_anthology/wp-content/uploads/2009/08/Topic\\_13\\_Adams\\_Page.pdf](http://essays.ssrc.org/remittances_anthology/wp-content/uploads/2009/08/Topic_13_Adams_Page.pdf)
84. Ahuja, V., Bidani, B., Ferreira, F. H. G., & Walton, M. (1997). *Everyone's miracle? Revisiting poverty and inequality in East Asia*. Washington, D.C.: The World Bank.
85. Alesina, A., & Rodrik, D. (1994). Distribution politics and economic growth. *The Quarterly Journal of Economics, Vol. 109, 2*, 465–490. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118470?seq=1>
86. Alvarez-Tinajero, S. (2013). *International Migration and Development Training Modules: Facilitator's Guide*. Geneva. International Organization for Migration. Retrieved from <https://publications.iom.int/books/international-migration-and-development-training-modules>

87. Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2003). Inequality and growth: What can the data say? *Journal of Economic Growth*, 8, 267–299. Retrieved from <https://economics.mit.edu/files/753>
88. Barajas, A., Chami, R., Fullenkamp, C., Gapen, M., & Montiel, P. (2009). Do Workers' Remittances Promote Economic Growth? International Monetary Fund. *Working Paper*; 09/153. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Do-Workers-Remittances-PromoteEconomic-Growth-23108>
89. Barbone, L., Pietka-Kosinska, K., & Topinska, I. (2012). The Impact of Remittances on Poland's Economy. *CASE Network E-briefs*, 12. Retrieved from [https://www.files.ethz.ch/isn/154560/2012-12\\_Barbone.pdf](https://www.files.ethz.ch/isn/154560/2012-12_Barbone.pdf)
90. Benabou, R. (1996). Inequality and growth. *NBER Macroeconomics Annual*, Vol. 11. MIT Press. Retrieved from <https://www.nber.org/system/files/chapters/c11027/c11027.pdf>
91. Benabou, R. (1996). Unequal society. *NBER Working Papers* 5583. National Bureau of Economic Research, Inc.
92. Benabou, R. (2000). Unequal Societies: Income Distribution and the Social Contract. *American Economic Review*, 90 (1), 96–129. Retrieved from <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.90.1.96>
93. Bertola, G. (1993). Factor shares and savings in endogenous growth. *American Economic Review*, 83, 5, 1184–1198. <https://www.jstor.org/stable/2117555?seq=1>
94. Bilateral Migration Matrix 2017 (2018). The World Bank. [www.worldbank.org](http://www.worldbank.org). Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>
95. Chami R., Fullenkamp C., Jahjah S. Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development? *International Monetary Fund. Working Paper*. 2003. № 03/189. 48 p. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp03189.pdf>
96. Chami, R., Fullenkamp, C., & Jahjah, S. (2005). Are Immigrant Remittance

- Flows a Source of Capital for Development? *International Monetary Fund. Staff Papers. Vol. 52, No. 1* pp. 55-81 Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/30035948?seq=1>
97. Countries Overview. The Vienna Institute for International Economic Studies. Retrieved from <https://wiiw.ac.at/countries.html>
  98. Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. (2007). OECD, The World Bank. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6865/Cross-borderTertiaryEducation.pdf?sequence=5>
  99. Daily calorie supply per capita by source. ec.europa.eu. Retrieved from [https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020\\_rk100/default/table?lang=en](https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_rk100/default/table?lang=en)
  100. Dasgupta, P., & Ray, D. (1986). Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy. *The Economic Journal, Vol. 96, No. 384*, 1011–1034.
  101. Denison, E. F. (1974). *Accounting for United States Economic Growth, 1929–1969*. Washington, D.C.: Brookings Inst Pr.
  102. Denison, E. F. (1985). *Trends in American Economic Growth, 1929–1982*. Washington, D.C.: The Brookings Institution.
  103. Ekanayake, E. M., & Mihalits, H. (2008). Do remittances and foreign direct investment promote growth? Evidence from developing countries. *Journal of International Business and Economics, Vol (1)2*, pp. 58–68.
  104. *Employment Growth and Basic Needs: a one-world problem. Report of the Director-General of the International Labour Office.* (1976). International Labour Office.& Tripartite World Conference on Employment, Income Distribution, and Social Progress and the International Division of Labour. Geneva, ILO. vi + 177 p.
  105. Joint Report by the Commission and the Council on social inclusion. (2004). European Commission. 7101/04. ec.europa.eu. Retrieved from [https://ec.europa.eu/employment\\_social/soc-prot/soc-incl/final\\_joint\\_inclusion\\_](https://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_)

*report\_2003\_en.pdf*

106. European Commission / Eurostat / Data / Database. *ec.europa.eu*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
107. Evaluation of the Regional Programme for Europe and the CIS (2011–2013). UNDP Regional Bureau for Europe and Commonwealth of Independent States. *erc.undp.org*. Retrieved from <https://erc.undp.org/evaluation/evaluations/detail/6676>
108. Expenditure on social protection. Data Browser. Eurostat. *ec.europa.eu*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00098/default/table?lang=en>
109. Freund, C., & Spatafora, N. (2005). Remittances: Transaction Costs, Determinants, and Informal Flows. World Bank Policy Research. *Working Paper, 3704*. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/610101468141260179/pdf/wps3704.pdf>
110. Funkhouser, E. (1992). Migration from Nicaragua: Some Recent Evidence. *World Development, Vol. 20, 8*, 1209-1218. Retrieved from [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(92\)90011-J](https://doi.org/10.1016/0305-750X(92)90011-J)
111. GDP growth (annual %). *data.worldbank.org*. Retrieved from [https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?name\\_desc=false](https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?name_desc=false)
112. Gobetti, S. (2018). The linguistic scam of Italy's 'citizenship income'. Basic Income Earth Network. *basicincome.org*. Retrieved from <https://basicincome.org/news/2018/11/the-linguistic-scam-of-italys-citizenship-income/>
113. International students inject \$32 billion a year into Australia's economy – boosting aussie jobs and wages. August 2, 2018. *universitiesaustralia.edu.au*. Retrieved from <https://www.universitiesaustralia.edu.au/media-item/international-students-inject-32-billion-a-year-into-australias-economy-boosting-aussie-jobs-and-wages/>
114. Household budget survey. Statistics Poland. *stat.gov.pl*. Retrieved from <https://stat.gov.pl/en/topics/living-conditions/living-conditions/>

115. Human Development Report 1990. Concept and Measurement of Human Development. New York: UNDP, 1990. *hdr.undp.org*. Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr\\_1990\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf)
116. Human Development Report 1991. Financing Human Development. New York: UNDP, 1991. *hdr.undp.org*. Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/220/hdr\\_1991\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/220/hdr_1991_en_complete_nostats.pdf)
117. Human Development Report 1994. New Dimensions of Human Security. New York: UNDP, 1994. *hdr.undp.org*. Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr\\_1994\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf)
118. Human Development Report 1996. Economic Growth and Human Development. New York: UNDP, 1996. *hdr.undp.org*. Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/257/hdr\\_1996\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/257/hdr_1996_en_complete_nostats.pdf)
119. Human Development Report 1997. Human Development to Eradicate Poverty. New York: UNDP, 1997. *hdr.undp.org*. Retrieved from [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr\\_1997\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr_1997_en_complete_nostats.pdf)
120. Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. *hdr.undp.org*. Retrieved from <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>
121. Khan, S., Combaz, E. & McAslan Fraser, E. (2015). *Social exclusion: topic guide*. (Revised ed.). Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham.
122. Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, Vol. 45, No. 1, 1-28 Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1811581>
123. Kuznets, S. (1963). Quantative Aspects of the Economic Growth of Nations. Part VIII. Distribution of Income by Size. *Economic Development*

- and Cultural Change*, Vol. 11, No 2, Part 2, 1–80. Retrieved from <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/450006>
124. Lenski, G. (1970). *Power and Privilege: A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill.
  125. Lessard, D. R., & Williamson, J. (1987). *Capital Flight: The problem and Policy Responses*. Washington, D.C.: Institute for International Economics.
  126. Lewis, O. (1959). *Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York: Basic Books.
  127. Lewis, W. A. (1955). *The Theory of Economic Growth*. London: Allen & Unwin.
  128. Libanova, E. (2010). What Kind of Crisis Is Ukraine Passing Through at the Beginning of the Third Millennium?. *Problems of Economic Transition*, Vol. 53, 2, 3–23.
  129. Libanova, E. (2012). Harmonization of Social and Economic Development and Aging. Which Approaches Work in Ukraine? *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy*, 2 (18), 5–22.
  130. Libanova, E. (2019). Labour migration from Ukraine: Key features, drivers and impact. *Economics and Sociology*, 12 (1), 313–328. Retrieved from <https://doi:10.14254/2071-789X.2019/12- 1/19>
  131. Libanova, E. (2020). Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. *Economical Annals-XXI*, Vol. 182, Issue 3–4, 117–125. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>
  132. Libanova, E., & Körner, Ch. (2010). Qualität statt Quantität: Chancen der demographischen Krise. *Osteuropa*, Vol. 60, 2/4, 413–426.
  133. Libanova, E., Osaulenko, O., & Cherenko, L. (2020). *Assessment of Quality of Life in Ukraine on the Basis of Subjective Indicators of Well-being*. Warsaw: RS Global Sp. z O.O. 361 p.
  134. Lister, R. (2004). *Poverty (Polity Key Concepts in Social Sciences Series)*. Cambridge: Polity Press.

135. Lloyd, W. F. (1833). A Lecture on the Notion of Value as Distinguished Not Only From Utility, but also from Value in Exchange. *socialsciences.mcmaster.ca*. Retrieved from <https://socialsciences.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/lloyd/value>
136. Lucassen, J., & Lucassen, L. (Eds.). (2005). *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*. (2nd ed.). Bern: Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
137. McCormick, B., & Wahba, J. (2001). Overseas Work Experience, Savings and Entrepreneurship Amongst Return Migrants to LDCs. *Scottish Journal of Political Economy*, Vol. 28, 2, 164-178. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/1467-9485.00192>
138. Measuring up: Global market share and national targets in international education. (2017). ICEF Monitor. *monitor.icef.com*. Retrieved from <http://monitor.icef.com/2017/04/measuring-global-market-share-national-targets-international-education/>
139. *Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook*. Special Topic: Return Migration. (2017). Migration and Development. Brief 28. World Bank Group. Retrieved from <http://documents1.worldbank.org/curated/en/719531507124177735/pdf/120240-WP-PUBLIC-3-10-2017-22-22-41-MigrationandDevelopmentBrief.pdf>
140. *Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook*. Special Topic: Transit Migration. (2018). Migration and Development. Brief 29. World Bank Group. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29777/125632-WP-PUBLIC-MigrationandDevelopmentBrief.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
141. Comparative tables. MISSOC database. Mutual Information System on Social Protection. *www.missoc.org*. Retrieved from <https://www.missoc.org/missoc-database/comparative-tables/>
142. *Monitoring Environmental Progress. A report on work in progress*. (1995). Washington, D. C.: World Bank. Retrieved from <https://doi.org/10.1596/>

143. NAFSA International Student Economic Value Tool. Economic Value Statistics. NAFSA: Association of International Educators. *www.nafsa.org*. Retrieved from [https://www.nafsa.org/Policy\\_and\\_Advocacy/Policy\\_Resources/Policy\\_Trends\\_and\\_Data/NAFSA\\_International\\_Student\\_Economic\\_Value\\_Tool/](https://www.nafsa.org/Policy_and_Advocacy/Policy_Resources/Policy_Trends_and_Data/NAFSA_International_Student_Economic_Value_Tool/)
144. Personal remittances statistics. (2018). Eurostat. Statistics Explained. *ec.europa.eu*. Retrieved November 23, 2018 from <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/39326.pdf>
145. Personal remittances statistics. (2019). Eurostat. Statistics Explained. *ec.europa.eu*. Retrieved October 10, 2019 from [https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Personal\\_remittances\\_statistics](https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Personal_remittances_statistics)
146. Personal remittances statistics. (2020). Eurostat. Statistics Explained. *ec.europa.eu*. Retrieved November 18, 2020 from <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/39326.pdf>
147. Personal remittances, received (current US\$)/ (2019). The World Bank Data. *data.worldbank.org*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?end=2019&start=1970>
148. Persson, T., Tabellini, G. (1994). Is inequality harmful for economic growth?: Theory and evidence. *American Economic Review*, No 84, Issue 3, 600–621. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2118070?origin=JSTOR-pdf&seq=1>
149. Population and labour inputs (2009). System of National Accounts 2008. European Communities, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations, World Bank. *unstats.un.org*. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008.pdf>
150. Ravallion, M., & Chen, S. (1997). What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty? *World Bank Economic Review*, Vol. 11, Issue 2, 357–382. Retrieved from <https://econpapers.repec.org/article/>



*oupwbecrv/v\_3a11\_3ay\_3a1997\_3ai\_3a2\_3ap\_3a357-82.htm*

151. Room, G. (Ed.). (1995). *Beyond the Threshold: The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
152. Rodriguez, E. R., & Tiongson, E. R. (2001). Temporary Migration Overseas and Household Labor Supply: Evidence from Urban Philippines. *International Migration Review*, Vol. 35, 3, 709–725. Retrieved from [https://www.jstor.org/stable/2675840?seq=1#page\\_scan\\_tab\\_contents](https://www.jstor.org/stable/2675840?seq=1#page_scan_tab_contents)
153. Sen, A. (2003). Development as Capability Expansion. *Readings in Human Development*. S. Fukuda-Parr et al (Eds.). New Delhi and New York: Oxford University Press. Retrieved from [http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Sen-2003\\_Development-as-Capability-Expansion.pdf](http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Sen-2003_Development-as-Capability-Expansion.pdf)
154. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
155. Sen, A. (2000). Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny. *Social Development Papers*, No. 1. Retrieved from <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf>
156. Sen, A., Anand, S. (1997). Concepts of Human Development and Poverty: A Multidimensional Perspective. *Poverty and Human Development: Human Development Papers 1997*. New York: United Nations Development Programme. Retrieved from <http://clasarchive.berkeley.edu/Academics/courses/center/fall2007/sehnbruch/UNDP%20Anand%20and%20Sen%20Concepts%20of%20HD%201997.pdf>
157. Silver, H. (1995). Reconceptualising social disadvantage: Three paradigms of social exclusion. *Social Exclusion: Rhetoric, reality, responses*. G. Rodgers, C. Gore & J. Figueiredo (Eds.). Geneva: ILO.
158. Tanzi, V. (2018). Welfare Systems and Their Complexity. *Economic policy*, Vol. 13, Issue 5, 50–65. DOI: 10.18288/1994-5124-2018-5-50-65
159. TEMPER (temporary versus permanent migration). Collaborative project, SSH-FP7. Retrieved from <http://www.temperproject.eu/>
160. The Tobacco Atlas. Issue: Consumption. [tobaccoatlas.org](http://tobaccoatlas.org). Retrieved from <https://tobaccoatlas.org/topic/consumption/>

161. Unemployment rate. International Monetary Fund. *www.imf.org*. Retrieved from <https://www.imf.org/external/datamapper/LUR@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD>
162. *International Migration Report 2017: Highlights*. (2017). United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. ST/ESA/SER.A/404. Retrieved from [https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017\\_Highlights.pdf](https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf)
163. United Nations Economic and Social Council. New York, 1998. *www.un.org*. Retrieved from <https://www.un.org/en/model-united-nations/economic-and-social-council>
164. Uruçi, E., & Gedeshi, I. (2003). Remittances Management in Albania. Programma MigraCtion. *Working Papers, 05/2003*. CeSPI. Retrieved from <http://cessalbania.al/wp-content/uploads/2017/02/Uruci-Gedeshi-1.pdf>
165. Who is a Migrant? (2019). International Organization for Migration (IOM). Glossary on migration, IML Series No. 34. *www.iom.int*. Retrieved from <https://www.iom.int/who-is-a-migrant>
166. Wolowyna, O. (2019). *Atlas of Ukrainian in the United States: demographic and socio-economic characteristics*. New York: Shevchenko Scientific Society.
167. *World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization*. (2008). International Labour Office. Geneva: ILO. Retrieved from [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms\\_100354.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_100354.pdf)
168. Аалтонен С., Креуц Э. От информирования к вовлечению. Руководство по вовлечению заинтересованных сторон для местных органов власти / Комиссия по охране окружающей среды Союза Балтийских Городов (UBC EnvCom). URL: [http://www.marebalticum.org/brehca/attachments/198\\_05.%20Stakeholder%20involvement%20toolkit\\_Rus.pdf](http://www.marebalticum.org/brehca/attachments/198_05.%20Stakeholder%20involvement%20toolkit_Rus.pdf)
169. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. Политика.

- URL: <http://philosophy.ru/library/sobranie-sochineniy-v-4-tomakh-tom-4/>
170. Бедность. Академия Корана. 2017. URL: <https://ru.quranacademy.org/encyclopedia/article/Faqr>
171. Бердяев Н. Философия неравенства. Письмо девятое. О социализме. URL: [https://librebook.me/filosofia\\_neravenstva/vol1/9](https://librebook.me/filosofia_neravenstva/vol1/9)
172. Вишнякова В. Как на Аляску влияют нефтяные выплаты? Почему универсальный базовый доход не приносит пользы? 2019. <https://news.ru/usa/kak-neftyanye-vyplaty-ulyayut-na-alyasku/>
173. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. URL: [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/declarations/declhr.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml)
174. Гонтмахер Е. Базовый (безусловный) доход: политэкономический аспект. *Экономическая политика*. 2019. Т. 14, № 3. С. 70–79. DOI: [10.18288/1994-5124-2019-3-70-79](https://doi.org/10.18288/1994-5124-2019-3-70-79)
175. Горчева А. Ю. Нищенство и благотворительность в России. Москва: Духовное возрождение, 1999. 240 с.
176. Гриффин К. Введение в проблему человеческого развития // Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: учеб. пособие. Глава 1. Москва: Права человека, 2000. 464 с.
177. Дитон А. Великий побег: Здоровье, богатство и истоки неравенства. Москва: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2016. 368 с. URL: [http://www.rusliberal.ru/books/Great\\_Escape.pdf](http://www.rusliberal.ru/books/Great_Escape.pdf)
178. Иванкова-Стецюк О. Б. Проблемы и перспективы дистанционных семей (по материалам социологических исследований). *Вестник Нижегородского университета. Серия: Социологические науки*. 2014. № 3 (35). С. 102–109.
179. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. Москва: Эксмо, 2007. 960 с.
180. Кетле А. Человек и развитие его способностей, или опыт

- общественной физики. С.-Петербургъ: Издание О. И. Бакста, 1865. 228 с. URL: [https://rusneb.ru/catalog/000199\\_000009\\_003835498/](https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003835498/)
181. Коломак Е.А. Взаимосвязь между уровнем экономического развития и бедностью населения в регионах России. *Регион: экономика и социология*. 2004. №4. С. 29–44.
182. Коломбато Э. Рынки, мораль и экономическая политика: новый подход к защите экономики свободного рынка. Москва, Мысль, 2016. 500 с.
183. Конвенция об установлении минимальной заработной платы с особым учетом развивающихся стран. Конвенция 131. URL: [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed\\_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms\\_c131\\_ru.htm](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms_c131_ru.htm)
184. Кузнецов Ю. Безусловный базовый доход и проблема асимметрии информации. *Экономическая политика*. 2019. Т. 14, №3. С. 80–95 DOI: [10.18288/1994-5124-2019-3-80-95](https://doi.org/10.18288/1994-5124-2019-3-80-95)
185. Левин А. И., Миловидова Н. Ю. Влияние бедности на социальное развитие России. *Социальная политика и социология*. 2004. № 3. С. 72–77.
186. Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения. Москва: Директ-Медиа, 2007. 461 с. URL: <http://www.pseudology.org/Reklama/MaltusNarodZakon2.pdf>
187. Маршалл А. Принципы политической экономии: в 3 т. Москва: Прогресс, 1983. Т. I. 415 с.
188. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. 432 с. URL: [https://www.koob.ru/maslow/dalnie\\_predeli](https://www.koob.ru/maslow/dalnie_predeli)
189. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий. Документ Всемирного банка. Вашингтон, О. К.: Всемирный банк, 2003. 122 с. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/523231468762331252/pdf/304050RUSSIAN01ers0Guide01m>

*ay020031.pdf*

190. Милль Дж. С. Основы политической экономии: в 3 т. Москва: Прогресс, 1980–1981. Т. 1. 495 с.
191. Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве. *Вопросы истории*. 1992. № 2–3. С. 45–61.
192. Ниворожкина Л. Способы декомпозиции коэффициента Джини по компонентам общего дохода. *Вопросы статистики*. 1998. № 5. С. 61–67.
193. Обратить реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. Вашингтон, О. К.: Всемирный банк, 2001.
194. Овчарова Л. Н. Особенности бедности в России. *Народонаселение*. 2005. № 4. С. 33–34.
195. Панкратьева Н. Методы оценок доходов различных групп населения в динамическом и региональном разрезах. *Вопросы статистики*. 1995. № 5. С. 7–15.
196. Петти В. Экономические и статистические работы. Москва: Директ-Медиа, 2007. 324 с.
197. Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. 384 с.
198. Руководство по измерению бедности. ЕЭК ООН. Нью-Йорк–Женева, 2017. URL: [https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECESSTAT20174\\_ru.pdf](https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECESSTAT20174_ru.pdf)
199. Сен А. Развитие как свобода. Москва: Новое издательство, 2004. 432 с.
200. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. 684 с. URL: <https://institutiones.com/download/books/699-smit-isledovaniya-o-prichinah-bogatstva-narodov.html>

201. Социальное развитие СССР. 1989: стат. сб. Москва: Финансы и статистика, 1991.
202. Стендинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с. URL: <http://spkurdyumov.ru/uploads/2016/05/prekariat-novyy-opasnyj-klass.pdf>
203. Стиглиц Дж. Люди, власть и прибыль: Прогрессивный капитализм в эпоху массового недовольства / пер. с англ. Москва: Альпина Паблишер, 2020. 430 с.
204. Стиглиц Дж., Сен А., Фитусси Ж. П.. Неверно оценивая нашу жизнь: Почему ВВП не имеет смысла? Доклад Комиссии по измерению эффективности экономики и социального прогресса. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2016. 216 с. URL: <https://institutiones.com/download/books/2966-neverno-ocenivaya-nashu-zhizn-pochemu-vvp-ne-imeet-smysla.html>
205. Суринов А. Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. Москва: Финансы и статистика, 2000. 432 с. URL: <https://altairbook.com/books/1076261-dohody-naseleniya-opyt-kolichestvennyh-izmereniy.html>
206. Тодаро М. П. Экономическое развитие. Москва: ЮНИТИ, 1997. 671 с.
207. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики. Москва: Гелиос АРВ, 1999. 160 с. URL: <http://ek-lit.narod.ru/neoksod1.htm>
208. Черных Е. Безусловный базовый доход: отношение общественного мнения и финансово-экономические аспекты внедрения. *Уровень жизни населения регионов России*. 2019. № 15 (4). С. 70–84. DOI: 10.24411/1999-9836-2019-10083

Наукове видання  
Національна академія наук України  
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

Елла Лібанова

**БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:  
МЕТОДОЛОГІЯ,  
МЕТОДИКА та  
ПРАКТИКА АНАЛІЗУ**

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки - Анна Вернер  
Редактор - Валерія Чебанова

Підписано до друку 07.12.2020 р.  
Формат 60x84/8. Папір офсетний.  
Ум. друк. арк. 26,50. Тираж 300 прим.  
Вдавець і виготівник "Сочінський М. М."  
Замовлення № 670  
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19; вул. Садова, 2  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи  
ДК № 2521 від 08.06.2006.  
тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88  
vizavi-print.jimdo.com  
e-mail: vizavi008@gmail.com

